ІВАН ЛІЕ

ІВАН ЛЕ

Твори в семи томах

Том п'ятий

Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1983

У2
Л33

В том вошла вторая книга
исторического романа-трилогии,
посвященного освободительной войне 1648—1654 гг.

Упорядкування **І. Т. Ле (Мойсі)**

Редакційна колегія:

Я. В. Баш (голова),
В. Г. Дрозд, О. С. Левада,
П. Д. Моргаєнко, М. Ф. Слабошпицький,
К. Д. Трофимов, А. Ф. Хижняк.

Редактор тому **М. Ф. Слабошпицький**

Примітки **А. О. Ковтуненка**

Л $\frac{4702590200—231}{М205(04)—83}$ передплатне

© Видавництво «Дніпро», 1983 р.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Історичний роман
у трьох книгах

КНИГА ДРУГА

Частина перша

КРІЗЬ МОРОК СМЕРТІ

1

Полон — ганьба, неволя! Ще в дитинстві з розповідей матері Богдан чимало знав про цю турецьку неволю. Пісні козацькі таврували її як ганьбу, як перепону волі козака. Потім дізнався про неї під час рятування полонян, наслухався прокльонів. Живучи ж у погрозливому сусідстві з пожадливими кримчаками та з войовничо-пихатими турецькими ханами, змушений був і на власній шкурі відчути неволю полонянську.

Тепер що день, то глибше заглинав той морок підневілля живу душу юнака. Цей караван-сарай турки мають тільки для визначних полонених. Яничарами охороняється! Але ж лише зовні. По перших днях Богдан не зазнав особливих утисків, які б підкреслювали його посполите, а не шляхетське становище в цій застиглій у караван-сараї неволі.

Тільки пустка. Невже і там... пустка? Причаївся народ в удаваній покорі панству Корони польської, в неробстві ледачіло й козацтво запорозьке. Сумна, осиротіла мати, перервані приятелювання. Пов'яло вже й коріння, де зароджувались ті щирі почуття приязні, неначе занепався світ. Колегія, приятелювання з Хмелевським, Кривоніс, морський похід і молодечі пориванння, мрії! Як сон. Далекий і привабливий сон. А дійсність — самота й жахна турецька неволя! Скільки всього почуто про неї, якою страшною явилась вона ще в Сінопі. Але ж там він відчув її, як рятівник поневолених.

І що ж — її, черницю свою Христину-Домініку, не допильнував. Кохання, любов! Так, любов була й лишається навіки не лише джерелом великого страждання,

алс й великих героїчних діянь, як твердить мудрий Аріосто.

Аж жахнувся від тої гострої думки. Адже Христина, певно ж, десь-то в них наложницею якомусь ханові стала. Від послушниці чернечої — в наложниці, в довічну ганьбу жінки...

Яких пісень співано народом про неї, про цю жахну пустку в неволі! Вічне джерело героїчних діянь, невпинної боротьби за спокій і працю в своїй країні...

На що покладати надії, чим жити? Адже життя вони ще не одібрали! Життя... в оцих принизливих обов'язках перекладача на ганебному торзі молодих гетьманенків Жолкевських. Яке це життя? Поранення гетьманенка Яна рятувало його хоч від знущань у неволі. Та й неволя не розчарувала цих бундючних вояк. Надії на силу шляхетства та золота, яким заплатять кревні за їхню волю, такі надії хоч кому живитимуть душу, лікуватимуть і тіло. Вони навіть запалюють потаємні вогники майбутньої помсти невірним.

А він, осиротілий чигиринський підстаростенко, що ж бачить він у тих туманних надіях, напружуючи молодечу фантазію? Надії порожні. Доки живий був його батько...

Немає вже батька. Напевно ж, немає вже і влади підстаростихи, якою б мати орудувала, вирятовуючи сина з цього страшного небуття. Що може вона тепер вдіяти, втерявши мужа підстаросту, посиротившись так раптово. Не стало підстарости, щезла і його багатолітня праця на шляхту. Сам гетьман, немов на ганьбу, приніс свою сиву голову на ці топтані копитами, зрошені кров'ю наддунайські землі.

Тож і йому доля всміхнулась тою розчахнутою, калікуватою гримасою.

«Ой запила ж та запила козакова доля...» — згадався спів Галайди в Звенигородському старості, про який розповідав Мусій Горленко. «Запила козакова доля... мов шлюха гуляща»,— скаржився ще і перед смертю волелюбний козак. А його, Богданова, доля в які сіті потрапила? І тріпоче рибиною вловленою...

«Ой у полі вітер з чола піт холонить. Та думу гіркую з голови не гонить...»

— Нех пан вояк на гонор роду нашого сі надіє!..— гукнув, пересилюючи біль, поранений гетьманич, коли

яничари вилучали Богдана з гурту полонених і відводили геть за чиїмось грізним наказом.

«На гонор роду...» — ще верзлося в голові Хмельниченка. На осіннє небо, на захмарене сонце поглянув у розпачі. Воно всесильне, казано йому ще єзуїтами. Тяжко переживав ще й розлуку з гетьманенками, розлуку з такими надіями на волю. Брати Жолкевські за ці дні неволі й самі звиклися з своїми щирими обіцянками врятувати чигиринського підстаростенка. Не любов чи повага до нащадків уславленого гетьмана коронного змушує переможців-турків піклуватися про них. Вони лише крам на торзі. Але крам поцінний! Крамарі піклувались про нього, товмача Хмеля, при панах гетьманенках тримали.

Спочатку хотів образитись за те перекручене своє ім'я. Адже не Хмель, а Хмельницький, як і Жолкевський, Конецпольський... Це таки імена! «Хмель» при панах гетьманенках відчутно ранить гонор юнака.

Неначе дочулись яничари про ці гострі переживання молодого товмача. Якось, вже пізньої осені, заскочили, як зголоднілі на справжнє яничарське діло. Без єдиного слова схопили, мотузами руки за спину в'язали. Як спійманого на злочині брали товмача з караван-сарая. При гетьманенках і руки йому в'язано. Навіть розпитатись не встиг з несподіванки, все діялось, як на сполох.

А був лише пізній осінній ранок. Та ще не зчахло й осіннє сонце, спинялися й нічні вітри в цих задунайських степах, на теплу годину ще йшлося.

— За які провини мотузуєте, гололобі? — наважився так не гречно розпитатись уже аж за воротями. Осідлані коні знімалися з припону, вояки з карбачами в руках хапались виїздити.

Богдана пішого між двома озброєними вершниками погнали. Цілий загін вирушив за бранцем, ніби ще одну звитягу святкуючи.

— Будеш пручатись, гяур, за хвостом конячим поволочимо,— охоче пообіцяв незграбний, кремезний яничар. Говірку плутану, чужинську вимову ледве добирав Богдан.

Поволочать за кінським хвостом... Та цей одоробло може й за ребро гаком зачепити, трупом поволочити куди йому наказано. Краще і не дратувати їх. Іч, якою лайкою озвався. Ні, нариватись на знущання Богдан не

буде. Йому б обрати іншу, певнішу поведінку, щоб рятувати своє молоде життя. Яку ж?..

Останні кибитки, мазані кізяком, залишилися позаду. Військовий табір поминули. А куди, для чого ведуть з таким загадковим поспіхом? Позирнув на прихмарене сонце, згадав ще колежанську науку астрономії, географії, зорієнтувався.

Спереду десь-то повинне бути море. Те ж саме море, що і до козачого краю хвилями сягає!.. А море — то вітер, осінні холодні мряки. Таж тут південь. Значить, поведуть до Криму, на батьківщину звитяжця Гірея.

Напружував зір, шукав десь того моря, як привіту з рідного краю. А степ хіба що вихровієм затулить ту безмежну осінню порожнечу спереду. Зрідка в небесній далині немов зависне в імлистій безвісті крилатий хижак. Милується озброєним загоном, пильнуючи трупів на його сліду. Страшні будні цих степових шляхів неволі: хижака, як тварину в господарстві, призвичаїли до кривавої споживи в Дикім полі на шляхах!..

Дедалі важче ставало йти. Зо три десятки коней знімали копитами задушливу куряву. Патьоки поту з лиця перетворювались на брудну гущу, яку доводилось час від часу витирати просто об плече, нагинаючи голову. Бо руки так і лишили йому кати зав'язаними за спиною. Піт надокучав, сліпило очі.

«Нєх пан вояк на гонор роду нашого сі надіє!..» — похватна обіцянка бундючних гетьманичів.

Настирливе намагання вхопитись бодай би за якусь рятівну думку наливало голову, робило її боляче важкою. Куди, для чого так раптово і так брутально вихоплено його від гетьманенків, від рятівної соломини, поданої Богданові самою долею при поразці?

2

Безкраїй сумний степ, стомлива невільнича мандрівка між двома вершниками. Той же віспований широкоплечий охоронник-яничар мовчки з коня стьобнув зв'язаного Богдана пругким карбачем межи плечі.

— Айда, айда, гяур! — похмуро наказував, підганяючи й коня. Озброєна когорта вершників-яничарів теж острожила, нахльоскувала нагаями коней, пружно зводячись у сідлах. Неначе й на себе сприйняли те дошкульне старшинське «айда!». Яничар, зрозуміло, не

лише за віком перебирав на себе старшинування в цім загоні. Вислужуючись перед тим невидимим і невідомим Богданові старшим, він не скупився не тільки на брудну, навіть для яничара, лайку, а й надміру вільно орудував нагаєм.

Удар нагая застав Богдана немов уві сні. Чи боляче було плечам, навіть не збагнув з раптового обурення. Душа ж застогнала.

— За віщо б'єш, покопаний шайтан! — нестримно вилаявся обурений Хмельниченко. Рішуче спинився, руками засмикав, щоб розв'язати їх за спиною.

— Гяур! — крикнув рябий, вибухнувши цілим блюванком брудної яничарської лайки. Він переможець!

Коня свого як стій спинив, жорстоко осадивши поводами, неначе не полоняник, а той кінь виказав таку непокору всесильному над полоняником яничарові самої султанші. На задніх ногах обернувся загнузданий огир, ставши гопки. А нагай віспованого яничара тепер уже, не вимірюючи сили і напрямку ударів, уївся просто в голову. Богдан ще встиг увібрати голову в плечі, заплющити очі. Та не врятувався. Удар блискавкою збив його. В нагаї ж заплетено й свинець!

Вже падаючи, ледве відчув, як ще сипалися злі катівські удари. На якусь мить світ понісся геть у прірву смертельним вихором і зник.

Хмельниченко вже не почув грубої лайки скаженого ката яничара, обуреного таким непослухом козака. Тільки від криків та лайки решти яничар прочумався. Вони спочатку здивувались, а потім оторопіли. Адже полоненого наказано живим привести в султанський палац! Та і гяур так похвально розмовляє мовою правовірних.

«То значить, не в Крим, а до султанського двору?» — дочувся.

На збожеволілого від люті яничара кинулися з усіх боків, відтиснули його від полоненого, який лежав на змотузованих за спиною руках. Крізь смуги, прописані потом на обличчі, ледве проступало мертвотне в безкрів'ї тіло. Кров зійшла з лиця, щоб бризнути з перебитої свинцем губи, потекти з вуха і загуснути на шиї.

Коли ж Богдан закашляв, захлинаючись кривавицею, молодий яничар зіскочив з сідла й підвів рукою йому голову. Підбіг і другий, посадовили полоненого, підтри-

мали. Навіть полою чи малахаєм витер котрийсь лице покараному. Зчинився гамір, лайка.

В тому баламутному крикові яничарів Богдан напівсвідомо вже добирав гостре засудження вчинку віспованого яничара. Дочувся і зрозумів, як ненавидять яничари свого рябого отамана. Та ще не бачив їх, бо не міг розплющити заплилі брудом-пилюгою очі. Не бачив і того, як один з яничарів відчахнувся від загону й клубком куряви степової погнав уперед.

Чиясь пола протерла йому очі. Він побачив, якою щільною когортою охороняли його спішені, ніби аж збентежені яничари. Значить, не одинокий, не закинутий в безлюддя!.. Десь за спиною чути було гострі, але й стримувані суперечки. Не добирав змісту, збайдужений такою своєю безпорадністю. Світ став чужий, жорстокий.

Та і життя раптово зогидилося, як і це ганебне покарання від звилюднілого яничара. Геть би й дивитись на те життя ззовні, заглибившись у своє сирітське лихо, в мовчазні скарги з безсилля. Не сперечався і не стогнав, поринаючи знов у небуття.

Яничари тепер поклали його на праве плече, звільнивши руки. Розщепили зуби і влили в рот степлілої води з бурдюка. Коли ж опритомнілий Богдан знов розтулив уста і ледве чутно, як матері біля свого скорбного одра, простогнав: «Води!» — йому в ту ж хвилину знов підсунули до рота бурдюк...

В недузі людина волає до свідомості дужих, сподівається на їхню добросерду допомогу. Це вже стало не звичкою, а законом, натурою людською. Чи згадає в таку мить опритомнілий, де він, хто клопочеться біля нього: може, й мати ось тут, над ліжком...

І тільки тоді, коли майже живосилом уткнули йому до уст бурдюка, невільник відчув, яка вселюдська є ота материнська печаль і турбота про людину!

То вже не була звичайна собі степліла в сідлі вода. Знайшовся розчулений яничар, який запропонував гяурові свій бурдюк із настояним кумисом. Ковтнувши кілька разів кумису, Богдан відразу ж прочумався, все стало на своє місце. Але й жахнувся: з якою жадобою заглинав ту живодайну рідину! І зніяковів, як у гостях. Що подумають — чи не в рідних на руках опинившись, припадав до того цілющого напою!

— Тешеккюр едерім! [1]

Навіть скортіло попроситись, щоб розв'язали руки. Тільки раптовий страшний біль у голові нагадав усе — приниження, ганьбу. Кров ударила в скроні, завихрило голову. Ледве втримався, збагнувши своє становище. Тільки б утриматись, розібратися! А та отрута в крові знов заливала єство злою байдужістю до життя. Безсило посмикав зв'язані руки, дратуючи себе, як пса на прив'язі, щоб викликати тверезу думку, свідомість власної гідності.

Добросердий а чи дбайливий до виконання наказу яничар знов витер закривавлені уста полоненого, протер закипілу мазку біля вуха, на шиї. Богдан спробував подивитись на цю чуйну людину в такому гурті дратованих на злобі яничар. Блискавично згадався йому Назрулла, покараний двадцятьма ударами нагая за відмову провадити ясир. То, може, це й він...

Ледве звів голову, перемагаючи біль, силкувався розшукати очима того яничара з добрим серцем. Пам'ятає ж він ще і козачу певність, що яничари — це звірі в людській подобі. А яничар — такий же зовні, як і всі інші, не молодий, але... і не Назрулла. Зустрівся поглядом, по бурдюку в руках догадався, що це він. Невже яничар такий людяний? Ще раз промовив «тешеккюр» і, заплющивши очі, поклався в тій же незграбній позі.

Лише згодом почув притуленим до землі вухом знайомі козакові гупання копит. Наближались вершники. Може, й ще один загін наздоганяє їх з такими ж невільниками з ясиру? Ох, як би хотілося, щоб і гетьманенків оце повели по вкритій пилюгою ворожій землі! Не треба й бити їх свинцем у скроню. Лише провести б по цій задушливій пилюзі в безкрайньому океані страшного, безжального чужинства...

3

Почулись голоси. Неспокій, можливо,— тривога серед яничарів.

— Чому не розв'язали руки? — і така ж нестримна, вже старшинська турецька лайка. Стривожена і владна лайка незадоволеного начальника.

---

[1] Дякую! (*Турецьк.*).

Богдан мимоволі заплющив очі. Йому слухняно і похватно розв'язували руки, зручніше вкладали боком. Чи блаженство волі, чи вдячність ворогові погнали й сльозу з очей. А втерти її не наважувався, можуть знов замотузувати досі ще стерплі руки.

— Підвести і тримати на ногах! Кумис...— наказував той же владний голос. Богдан упізнав його, це голос Мухаммед-Гірея.

Дякувати чи, може, боронитись, виявляючи презирство? Адже й радість свою з відчуття волі чи якоїсь людянішої поведінки ворогів починав ненавидіти. Доброта ворога — то теж знущання, лише на якомусь вишуканішому рівні, щоб дошкульніше ранити почуття гідності людської.

Захисник... Кривавий звитяжець, сп'янілий перемогою і досі ще не стверезілий... Підвели і поставили Богдана, пустили стояти на власних ногах. Відчув, як живила кров стерплі руки, як гнівом, а не байдужістю чи добротою вдячності п'яніла голова. Ворухнув рукою, другою. По-своєму, як мати ще навчала,— долонями протер очі, кров з підборіддя, з шиї.

— За віщо мене так безжально карано, Мухаммед-агабей? [1] Адже як полонений я нічим не виказав зневаги до звитяжців, слугуючи їм знанням мови правовірних...— ледве тамуючи лють, вишукував Богдан слова і тон підневільної покори та скарги Мухаммед-Гіреєві.

Бей навіть посміхнувся, переконавшись із вимови, що полоняник ще в доброму стані по тій науці від яничара. Ясир для самої Мах-Пейкер! Губа ще встигне загоїтись до Стамбула. Та й одяг доведеться змінити.

— Ясирчі вояк може сам запитати в того нерозважного яничара, чим завинив йому. Адже так похвально володіє мовою правовірних! — відповів Мухаммед-Гірей, не приховуючи задоволення чи то з вимови полоненого, а чи з того, що він живий всупереч панічній звістці, яку дістав від поквапного гінця. Можлива ще й третя причина такої лукавої посмішки: такий молодий красень гяур може вгасити дратівне полум'я всесильної султанші, з наказу якої й повертався до Стамбула. І не з порожніми руками повертався, знаючи не лише настрої, але й смаки всесильної...

---

[1] Панібрате *(турецьк.)*.

Богдан озирнувся, шукаючи очима свого кривдника. Розступилися спішені яничари, даючи полоненому змогу побачити його. А яничар, досі ще злий, тримав коня за волосяний повід. Глузлива посмішка переможця, може і хизування, ятрились на віспованому обличчі. Посмішка а чи гримаса злоби та зневаги.

— Такого словом уже і не допитаєш. Шкодую, що там, боронячи гетьманича, не добрався я до нього...— крізь зуби проказав Богдан.

Яничар смикнув за шаблю і, кинувши коня, погрозливо рушив до Богдана. Кілька яничарів перегородили йому путь. А Мухаммед-Гірей, як зачарований, стояв. Блискавична думка немов пронизала його. Чи помстою, а чи милістю обдарує цього козачого красеня розбещена Мах-Пейкер, хапаючись принаймні за спогади про свою бурхливу жіночу молодість. В тих спогадах Мах-Пейкер неодмінно знов воскресить і свої симпатії до зачарованого її коханням Ахмет-бея. Чому ж ті чари не врятували вояка від цього гяура? Звитяжець над Ахмет-беєм, недосяжний для такого пролази Селіма... Випадок?

Тепер, забавившись красенем ясиром, Мах-Пейкер засліпне від своїх ласощів і знов не помітить звитяжного Мухаммед-Гірея.

Кримчак аж стріпонувся від тих зачепливих думок. Як блискавка, вродилось рішення — не перешкоджати розгніваному яничарові. А може б, спинити?.. Вагався володар, відчуваючи критичні хвилини. Та... нехай довершує яничар свій суд правовірного...

— Якщо не словом, то силою дозволяю домовитись із полоненим. Слуга султана має право на суд над невірним...— майже наказував Мухаммед-Гірей лютому яничарові. Вразила згадка про втрату Фатіх-хоне, про красуню, наймолодшу з трьох дочок славного Зобар-Сохе. Мстива султанша нарекла її спочатку заслуженому чаушеві, а потім для сина свого, молодого султана, в гарем забрала,— все це на помсту волало, прокляття шайтанове!..

Щоправда, яничар — посланець володарки султанші — не зовсім гречно поводився і з Гіреєм. Такого б і провчити слід. Та як провчиш ці очі всесильної Мах-Пейкер? Ні, ні! Не сам же Мухаммед-Гірей каратиме його без видимої причини...

А немилий Гіреєві наглядач від султанші-матері зрозумів наказ бея як схвалення свого жорстокого поводження з полоненим. Невірний встиг заробити симпатії кількох своїх охоронців, треба діяти рішуче. Адже на те він є довірений султанші-матері, а не просто собі яничар! Грубо розпихаючи охоронців гяура, яничар порвався до Богдана. Кілька шабель дзенькнуло в гурті, рвучко витягнені із піхов.

Богдан тривожно озирнувся, сподіваючись, що зараз почнеться бій між його охоронцями та злим, ображеним яничаром султанші. В тривозі відчув і свою, набуту в єзуїтській колегії другу натуру: не виказувати настроїв, навіть переляку! Слова — полова, нехай будуть лише словами. Почує вухо — і полетять, щезнуть. Нікому їх не відновити з повним звучанням злоби та зненависті, а може, і зляканого боягузтва та мольби про милість.

Лиш на мить завагався і можновладець у цих відкритих безмежних степах. Кому прийде в голову думка про справжні поривання до помсти кримського ханенка а чи... яничара. Вбили й кинули, пояснивши всесильній султанші, який невгамовний був цей гяур навіть і в руках такого вправного слуги матері султана.

— Мегмет-ульча! — гукнув наказом старшого.— Розступитись, щоб яничар зміг гідно повчити гяура до покори переможцям!..

І відчув, як у самого затремтіла губа. Рушити б із шаблею в руці!.. На гяура, переможця сінопського героя! На безоружного. А чи на... грізну й лукаву Мах-Пейкер, тепер уже султаншу-матір, уособлену в цьому віспованому й злому яничарові?..

Наказ старшого тут виконується блискавично. Турецька карабеля в руках яничара вже засвистіла зовсім близько й грізно. Сам яничар розплився якоюсь хижою посмішкою, на мить зупинився, вимірюючи відстань до смерті свого ворога.

Оторопілий з несподіванки Богдан уже й не шукав порятунку. Ні розмислити, ані втекти. Хтось із яничарів кинув йому шаблю, але хапати її — значить виказати себе. Нехай буде його воля скована страхом, нехай не бачать очі тої шаблі прихованого спільника а чи вірного слуги султанші.

А ворог насувається, смакуючи насолоду кривавої втіхи. Шабля в його руці виробляла погрозливі викрутаси,

ловлячи на лезо скупий осінній промінь пообіднього сонця. В очах яничара палав вогонь божевілля.

«То ж і є те бажане засліплення перемогою!» — майнуло в свідомості приреченого. І як ніколи на протязі свідомого життя, запалала спрага — жити! Відчув, як напружуються м'язи в усьому тілі, як вимірюється зором кожен рух ворога.

Коли ж в останню мить яничар поривчасто заніс догори руку з шаблею, безвільно завмерлий перед цим Богдан скочив на нього. Скрикнули вороги й співчуваючі навколо. Як пес, роззявив пащу віспований яничар, готовий в цю ж мить вразити жертву. Але мить виявилася задовгою...

Розгін беззбройного Богдана був лише часткою тої миті, за якою стався удар головою в груди, у випнуті від надсильного розмаху збройної руки груди. І рука зів'яла, вісповане обличчя на мить засвітилося думкою в очах, удвоє збільшених, аж вилуплених від такого несподіваного удару.

Йому шабля тепер уже слугувати не зможе, вона опинилася в руці напрочуд тверезого в такій борні полоняника. Він не вслухався в панічний окрик Мухаммед-Гірея. Ледве лиш ухопив ту шаблю з руки яничара, відчув, що й власна смерть тепер не буде вже такою звичайною в ганьбі та в зневазі. Так беруть приречені петлю з рук ката, щоб надіти її собі на шию. А він, мов зігнута пружина, розправився, блискавично махнув шаблею. Невиміряний навальний розгін ворога був паралізований дивовижним ударом головою. Ще раз гадючим шипінням обізвалась його шабля, але вже в руках Богдана, якому теж туманилося в очах. Яничар ще тримався на ногах, волаючи тваринним голосом порятунку. Розгорнуті від замаху плечі, відкрита брудна з дражливим кадиком шия — туди з надсильного відчаю й потрапила шабля в Богдановій руці. Це був далеко не рицарський і зовсім незвичний поперечний помах, яким Богдан, рятуючись, ніби наздоганяв ворога в падінні.

Віспована голова не відлетіла геть. Лише заломилась, як будячина від пастухового батога, ніби в презирстві до такої ганебної смерті.

Богдан не чекав, доки впаде на нього смерть. Не губив і своєї голови від успіху в такім вирішальнім двобої. Його становище від цієї перемоги не поліпшилось. Кров і смерть ворога, як жбаном, знов увілляла в його

жили непереборну жагу до життя. Може, й ганебно отак любити його і в хвилини, коли те життя а чи й благородна смерть виборюються лише віднятою у ворога зброєю.

Ой, як хотілося йому, молодому, ще жити! Та... нехай убивають, у смерті одна шана, чи сам собі вкоротиш життя, закинуте долею в такі безкраї й нудні отим кружлянням голодного крука в небі чужинські осінні степи...

Зупинився в переможному рухові, переборюючи зрадливу неміч, зіперся на чужу шаблю, скривавлену кров'ю ворога. Хрипіло вмираюче горло нерозважного в злобі яничара. А все живе навколо, навіть крук у небі,— мовчало. Мовчало, вражене, як і нерозважний турок, силою й зухвальством полоненого, якого так жадує дістатися мстива султанша.

— Посадовити на звільненого коня і вести на двох арканах! — владно звелів Мухаммед-Гірей, аж тепер зрозумівши, чому загинув в українських степах досвідчений вояк Ахмет-бей. В словах наказу володаря Богданові вчулося розгублення ворога. Та не розгуба заволоділа тепер Мухаммедом, а глибоко приховане почуття помсти. Цей гяур тепер ще й убивця вірного слуги, яничара самої султанші-матері!..

4

Тривожні вісті з нічними блискавками стеляться по країні, жалобою туманів зодягають усе живе, що лишилося й чекало вістей. Адже з усієї сотні чигиринського підстарости досі ще не повернувся на Подніпров'я жоден вояк. Котились важкі тумани по Дніпру, затихла пісня молоді, як після кривавого заїзду кримчаків.

Мелашка з такими ж вістями аж з Лубен навідалась повесні в Чигирин до Мотрони в господі Хмельницького. Широка й зелена Подніпрянщина сирітно принишкла, козацтво чигиринське багато кого не долічилося з охоронної чигиринської сотні підстарости. Панахиди й сум панували в козацьких родинах. Досі ще ці сумні настрої клали в жалобу все живе.

Хмельничиха не один раз на самоті згадувала цю розважну жінку, давно вже і виглядала її, вірячи в щирість Пушкарихи. Бо яких тільки чуток не ходить поміж родинами чигиринських козаків, з ким порадишся про

те все, хто розраду тобі, осиротілій, як і інші жінки, дасть? Тривожно, з біллю очікували козаків чигиринської сотні, яких вирядили з сотником-підстаростою. Ані один з них не повернувся домів. Загинули чи полонилися,— все одно панахидою згадували їх рідні в усьому старостві.

— Не вірю я, сестро Мелашко... Якщо вже судилося загинути батькові, сотникові, гетьману, то...

— Пан біг там з вами, пані Мотроно,— обережно вговоряла Пушкариха.— Чоловік нашого краю в тому й світу заживає. В бою, як на ниві, прошу, пані, не всяка голівка будячини під батіг чабанський трапить. Так би й насіння роду вивелося, милуй боже.

Авжеж, правда, мовчки згоджувалась господиня. Будячина степова, її укоханий син Богдась. Мотрона й сама, неволячи материнське серце, як праведний суддя долі, розсудила: не можна ж обом гинути водночас, батькові й синові! Та і син же — орел! Чи так то в необачності застуканий тими невірними і знов гадючими отрутами на зброї труєний? Мову ж їхню, як свою, опанував, домовитися міг би навіть з ворогом...

— В Лубнах кажуть,— наважилася знов Мелашка,— ніби гетьман тоді листа прощального до жони своєї в останній день писав. Жалобою, як вінцем терновим, вінчав себе на ту останню голгофу своїх днів. Синові заповідав помсту поганам, а сам... прощався з малжонкою і з життям. По трупах народу нашого пройшовся та й спіткнувся на них, у тому ж ряді трупом звичайного смертного простягнувся на старість. Моторошно по-людському, а жалю ні крихітки. Весь жаль сам і розтоптав своїм жовнірським чоботом, ступаючи по Україні. Тьфу, прости господи, й мертвим ставши, в гріхи нас уводить.

— А про Михайла мого, пана підстаросту, правда те?..— нарешті запитала підстаростиха чигиринська, дослухавши той голос справедливого посмертного суду.

— Нічого певного, пані Мотроно. Авжеж, клали голови біля гетьмана і його найближчі слуги...

Мелашка затнулась на слові. І не лише тому, що згадала майже родинні зв'язки небіжчика підстарости з гетьманом Жолкевським. Саме в цій жалобі згадала жінка й дивовижні відвідини її в Лубнах якимось охоронником військовим з білоруських земель. Василем Ставком, а чи Ставецьким, у своєму урядовому стані назвався чоловік, побачення з удовою Хмельницькою

жадує. «Кохалися ми»,— мовить охоронник з Білорусі. Нещасливе те кохання так і захрясло в серці чоловіка. Тепер погнало «...бодай би на втіху жінки в такому лихові»... «Сказати а чи вимовчати?» — вагалася. Такий не заспокоїться від розумного слова вдови. Коли вже й до Лубен дістався на розпитування, то буде і в Чигирині!..

— Дякувати й вам, пані Мелашко,— тим часом мовила господиня, не помітивши того турботного вагання жінки.— Хоч камінь з душі зняти б, висповідавши ту душу. Що вже загинув пан Михайло, серце мене запевняє. Прийми, боже праведний, душу убієнного во брані...— хрестилася вдова, не зганяючи сліз на щоках.— Признаюся, не з доброї волі малженству тому судилося звершитись. На втіху батькові-наливайківцю те чинила, не вкохавши мужа, паном гетьманом судженого. Та ж любила сина, орла ясноокого. Тою материнською любов'ю жила, за інше щастя малженства забуваючи. А тепер...

Хмельницька пеленою втерла щоки. Немилий світ, а жити треба, і знов про долю сина, а не про свою дбати. Напевне ж, він живий лишився і в неволю потрапив з рештками військ гетьмана.

— Хочу просити вас,— знов звернулась підстаростиха, трохи заспокоївшись.— Побули б за мене господаркою в Суботові, пані Мелашко, доки-м я до панів тих на Велькопольщі дістануся. Гірку жалобу правлять і наші чигиринці. А що ж діється в Жовкві, разом би справляти її й мені, вдові укоханого паном гетьманом підстарости. Про сина довідаюся.— Трохи помовчала і мрійно додала: — Така година, сонечко, садки в цвіту. А світ немилий, самота, мов шашелем, угризається в саме серце!.. Отож і хочу до панів Жолкевських востанне дістатися, чуття перевірити і попроситись...

— Про пораненого гетьманича, її сина, та про небожа в неволі турецькій ті чутки й до Лубен дійшли. Богдась оружно їх рятувати вдався з наказу пана Михайла, кажуть. Певне, разом і поневолений з гетьманичем, а не в Крим забраний, як ходили чутки... Ідіть, пані Мотроно, побуду на господарстві. Все одно в чужому гнізді доводиться й своїх зозуленят ростити...

5

Домовлялися дві матері, яким ішлось одним тернистим шляхом. Мелащин син завершує освіту юнацьку у панотців Мгарських. Богунового Івася завжди при собі має, братом назвавшись, та й за батька йому править. А Мотроні, старшій за Мелашку віком, хоч такій молодій серцем, доводиться ще раз, може, і востанне напружувати його, те серце, і власну долю знов шукати ще і в цій далекій вдовиній путі. Повесняні погожі дні робили світ приємним, бажаним людському життю. Наддніпрянські шляхи ось уже з останнього нападу майже рік тому чисті від кримчака чи й турка-ворога. Надолужуючи дня погожими вечорами, підстаростиха збиралася за літо, чи й осені прихопивши, обернутись і побувати навіть у Києві.

При чотирьох козаках дворових та з одною наймичкою вирядилась жінка в ту путь на старостівським візку. З двору їх вирядяала нечисленна челядь, а за хутір аж до лісу — сама Мелашка, тримаючись різьбленого полудрабка в візку вдови-підстаростихи. Не плакали обидві, бо крапель сліз по щоках уже й не витирали. Мелашка говорила, немов заклинала на терпіння та надії:

— Воно ж і в тому полі ратному не вільно смерті збирати свою поживу. При дворі Вишневецьких мовлять, ніби пан Станіслав, певне, й сам шукав тої смерті. Такому б справді час і про покаяння подумати. Скільки того гріха на душу за вік узяв, безжально караючи й нищачи наш люд православний. Мав і розум, і хист вояцький, а куди те все, на що офірував? Цілого піввіку мечем та розп'яттям слави коронній шляхті заживав. А самому, як бачите, довелося безслав'ям поразки голову свою губити. Ніби з наказу мачухи теряв ту голову в топтаних ворожими копитами молдавських бур'янах! Іди, мовляв, Грицю, спати в копицю: спочинеш заодно, бо сіно б кий біс не покрав... Чи не було молодших ту Молдавію захищати?

— Молодші ж і оточили старого гетьмана на тому смертному полі.

— Не ті, пані Мотроно, не ті молодші... Боронили гетьмана і гинули з ним разом лише чесні вояки краю. Поїдете до кревних гетьмана, здибаєте при дворі й очевидців. Певне, клопочуться про викупи, про рятування живих із того клятого полону. Ох, горенько наше жіно-

че. Була я в тій неволі поганській, знаю... Може б, пані Мотрона в Києві і до пана Сагайдачного доступилася. Теж чоловік місця насидженого не знаходить. То Москву воює для польського королевича, то Одинця якогось Петра послом до московського царя засилає, на підданство проситься. Як та невістка, що книшем свекрусі в чоловіковім домі догоджає, а рідній матері свекруху ж обмовляє. Та любить його коронне панство, певне б, допоміг. Адже коли й викуп нести їм, проклятим...

— Ох-хо-хо,— підтримала зажурена підстаростиха чигиринська горьоване зітхання Богунової.— Був би живий мій сокіл степовий! Певна, що й сам би знайшов шляхи до рідної матері.

— Треба вірити.

— І вірю, пані Мелашко. Богові менше віриш часом, нехай простить усеблагий... Заплуталося все на світі: нехристам — так і дідькова, і божа допомога в покоханні християн. А ми... Синові серцем вірю, сподіваюся!

— Таке думає й говорить його молодший побратим Мартинко. «Не плач,— каже,— мамо, за Богдаєем. Ні сльози, ані молитви ваші такому не потрібні. Коли вже не допомогла зброя й відвага, то вужем обернеться й пролізе, а не загине».

Підстаростиха аж зворухнулась від того порівняння, боляче згодившись із ним. Цю потайну особливість мати добре помітила і вивчила в синові. Пишатись їй з того єзуїтами засіяного зерна в її дитині не хотілося. Хитрощі чи й лукавство в ньому... Коли ж хоч це стане у пригоді на порятунок, не відкидала і його. Де подінешся з тим, у єзуїтів зрілості набував, з дитини виростав у них, скільки літ тому навчався!..

6

Третій день нудилася в Жовкві підстаростиха чигиринська. Ні зелень повесняна, ані щебет пташиного парування не розважав у цім чужім краю. Господа панська ташувалась на узгір'ї, аж угинаючись від зелені рослинних гостей світу, довільно заселених крилатим царством. Джерела підгір'я приємно холодили воду в ставах господи. По них хазяйновито плавали чорні лебеді з вогнистими кільцями біля очей. Чорні лебеді ще більше

підкреслювали жалобу господарів, урочисто і сумно пропливаючи між вогниками жовтавих квіток заморських лілій — гордості небіжчика пана Станіслава.

В якому ж саме місці ставу молодий Михайло на руках виношував ту юність доньки пана? Чи плавали тоді навколо того квітування панєнки Софії ці палкі в пристрастях своїх, чарівні лебеді?..— мимоволі збігло на спогад далеке й зовсім не те, чим жила в цю мить вдова Хмельницька...

В родині Жолкевських ще з дня одержання трагічної вістки про загибель гетьмана було не до підстаростової з найвіддаленіших кресів староства Даніловичів. Сказати б, ніхто з жіноцтва двору і не знав удови Хмельницької. Але ж при дворі ще з перших днів тої страшної вістки жила й укохана донька небіжчика, та сама... пані Софія Даніловичева. Вона-то добре знала свою роковану суперницю. Знала все! І про те, що Мотрона-переяславка красою жіночою гідна була її заступити. Знали й те, що та горда козачка жодного разу не поцікавилась, не вкорила мужа за його молодецькі захоплення юністю зацної шляхтянки, дочки свого пана. А чи бачила її хоч раз — навіть сама не певна. Хіба що в Переяславі, в ті дні приїзду Михайла зі скаргами на дії молодого Лаща...

Давно й забулось те все. Лиш одночасна смерть підстарости з його гетьманом-паном здалась якоюсь вічною. І раптом у ці часи тяжкої жалоби степова красуня підстаростиха наддніпрянська потрапляє ще і на побачення з осиротілою дочкою вельможного небіжчика. Надміру скромна в одягові, без жодних упереджень і претензій до цих всесильних панів, вона принесла і свою трагічну жалобу. Підстаростиха лиш просить побачитись із вельможною вдовою.

Навіть дворові слуги ледве помітили появу при дворі у Жовкві якоїсь чужої пані в сльозах. Зодягнена по-наддніпрянському в просте літнє вбрання для далеких подорожувань, говорить стримано — чи то з острахом, а чи з погордою.

— Чудна якась,— доповідала дворова покойовій самої пані Даніловичевої.

— За чим прибилася з таких далів кресових?

— А ніц не мовить о тім. Видимо плаче і їмосць гетьманову бачити хоче. При чотирьох козаках прибилась гордячка кресова...

— Нех зачекає гордячка...— мовила покоиова й зшітилася. Саме на цю розмову натрапила пані Даніловичева.

Перше, що зробила пані Софія,— це швидко і критично оглянула себе в боковому люстрі з купідонами на рамі. Завагалась, чи казати вдові гетьмановій про козачку з кресового староства, вже уславлену матір молодого вихованця львівських єзуїтів. Може б, самій приєднатись до того горя жінки! То як же говорити з нею: як з прохачкою, а чи... як з удовою колишнього слуги двору, пана Михайла, який умів і мужньо пестити, але дбав про гонор шляхтича? Могла б підпустити і на ту віддаль, на якій тримався її муж підстароста біля дочки гетьмана! А може б, відгородитись родом, зав'ялою в часі згадкою і гетьманською жалобою?..

Той голос серця і гонору раптово перервала вдова господиня, потрапивши до вітальні саме в ту хвилину, коли дочка небіжчика в таких муках ладналась приймати вдову Хмельницьку. Висока і загрозливо схудла Гербуртовна і не намагалась приховувати в своєму лихові зморхлі одвислі щоки, прикривати лорнеткою запалені від сліз і пересохлі вже очі. Тільки стан високої жінки досі ще не гнувся, такою вже ляже і в домовину. Як жінка в лихові, до всього дослухалась, хоч і не все розуміла з перших слів. Дворовим і хатнім, навіть пані Софії, радила не говорити з нею про турків, про ті жахи війни з ними. Зустрінута пані Даніловичевою, як звалась при дворі Софія, підтримувана під руку нею, зайшла до зали. Жінку в незвичному для Старопольщі вбранні відразу ж і помітила. Сльози, жалоба! Таке звичайне вже це...

В цім домі тільки монетники, що б'ють злоті на викуп її вдовиної долі в турків, тільки вони й клопіт свій вільно носили в домі, як творці якоїсь-то надлюдської могутності, моральної певності.

Стара шляхетна вдова відчула щось нове у поведінці Софії при тій жінці з далекого кресового староства. Чого ж веде вона вдову гетьманову саме до цієї визивно скромної в одягові жінки у вітальні, де так багато чужих людей, прохачів і вболівальників, які по крихтах намагаються рознести тільки її жалобу?

— Що ж пані хце, проше бардзо? Еж і сама в нещенстві тому білим світом нуджуся,— майже з докором запитала у вдови вдова високого небіжчика.

— Не поради, звичайно, і не втіхи. Чули-сьмо, вельможна пані за сина й синовця готує викуп з поганського полону. Мій син, боронячи їмосців гетьманичів разом і до неволі потрапив, як мовлять вояки...

— Пані є...

— Хмельницька, прошу ласки вельможної пані, жона чигиринського підстарости, що голову свою поклав у спільній неславі зі своїм велебним паном гетьманом...

— Гаразд, гаразд, пані підстаростова,— зашвидкувала Гербуртовна.— Ми скажемо посланцям своїм, нагадаємо... Софія ось, дочка наша, пані старостова чигиринська, вислухає пані підстаростову Хмельницьку...— І пішла, звично подавши тремтячу руку для поцілунку прохачки.

Чи вистражданий голос, а чи те тремтіння руки десь у душі переконувало Мотрону. То була жінка, така ж малжонка загиблого мужа, вона страждала, вражена смертю.

Підстаростиха все вчинила, як велять звичаї таких вельможних панів при дворі. Навіть руку панську цілувала — так чинять посполиті. Але і відчула, що не до її лиха ні цій літній, схудлій з горя жінці, ані дочці небіжчика, старостовій чигиринській. Гетьманова спочатку пообіцяла. Потім спохватилась, немов у пориванні збутися, як прохачки, передала дочці гетьмана. Напевне ж, і забуде після першого скрипу дверей з бокового покою, яким, наче віком домовини, закривається вона від горя людського. А чи допоможе укохана донька небіжчика вдові Хмельницькій? Тут золото в чеканах б'ють для турків, на викуп не так за живого сина, як за голову мертвого й зогнилого вже гетьмана готують! За мертвого — сотні тисяч злотих! Гетьман, а не вояк син, хоч і живий...

Що ж вона зможе пропонувати за свого Богдана, коли б і живий? Михайло і за життя не був у її жіночім серці святковим господарем. Та й він лише підстароста, сотник. Коли ж не стало його високого благодійника — зблякло, зрівнялося з загалом погиблих і те привілейоване серед вояків коронних становище сотника підстарости. Може, і загинув, не дбаючи про своє життя при холодному, нескореному серці дружини. Ось чиє серце мало би затремтіти від тої страхітливої чутки...

Аж озирнулась, коли дочка гетьмана, мов у схованку, провадила удову в дубові двері. Самотня лишилася в

покоях, скорботою і холодом жалоби пойнятих. Дівчина-служниця губилася, що ж чинити їй з цією сміливою прохачкою. Аж заздрісно і боляче було покоївці слухати ту горду розмову чигиринської вдови з можновладною вдовою Жовкви. Нетерпляче очікувала якогось наказу: чи то вивести підстаростову з покоїв, а чи всадовити в панському кріслі, водою пригостити. Покоївка ж чула її уривчасту розмову з господинею. Господині мають свій розум, щоб добирати, з ким і як розмовляти при наймичках...

В останнім передпокої до виходу геть з цієї оселі, в якій так сподівалася розради, коли не допомоги, підстаростиха відчула, як здушило їй у грудях, озирнулась. Адже це ще є панські передпокої, де панам і чорні лебеді в подзвінні слугують. Відчула, що сталось щось безжальне, страшне. Рятівниче скинула руку на груди. Панські передпокої, де так багато вештається всякого люду — прибулих і місцевих, панів і двірської служби.

Може, й помітила знайоме обличчя, як вихровий образ дитинства уві сні. Короткий білявий вус, такі ж світлі очі й дуже широкоплеча постать...

«...То, може, втечемо, дівчино, сховаємо себе й кохання наше най би і в лісах Білорусі!..» — як спокусу диявольську воскресили ті давні слова, досі ще не забуті. За кілька днів перед її невільним шлюбом з панським слугою Жолкевських ці слова були вже зайвою втіхою. Лиш болю серцеві ще більше завдавали.

Майже падаючи в нестямі, вчула, як підхопила її дужа чоловіча рука. Так до речі! Їй он як потрібна була та надійна, людяна підпора...

— Пані Мотрона-переяславка?! — почула вже не в думці, а чистий, змужнілий голос переяславського парубка Василя з Ставків, який зник тоді, другого ж дня по її шлюбі. Десь ніби до Білорусі подався, говорили. Втікав від ревнивої помсти Михайла Хмельницького.

Невже не сон? Розплющила очі і знов склепила їх. Та встигла помітити перестиглий на окрайках розкішний вус, пошарпаний жовнірський одяг. Тільки очі, ті ж самісінькі очі світились рятівним приязним вогнем.

— Василь?! Матінко моя, Ставецький Василь!..— немов спросоння проказала, спираючись на дужу руку жовніра. Не мріяла про таку зустріч, давно поховала й згадку про те дівоче мрійне щастя.

7

Хто не знав на Україні Петра Сагайдачного, не чув про його політичні й військові зальоти! Козаки і посполиті по-різному взивали його. «Наш гетьман Петро Конашевич»,— говорили старшини реєстрового козацтва та їхні родини. Самі ж реєстровці-козаки взивали паном гетьманом, а запорожці — Сагайдаком.

Вдові Хмельницькій не було чого обходити гетьмана, взиваючи вигаданими прізвиськами. Часом навіть «коронним» його називали в Суботові, не приховуючи якоїсь відрази, що виникала кожен раз при згадуванні цього імені. Мотроні чимало розповідав про Сагайдачного ще й син у Чигирині. Розбитний чоловік, освіту в колегіях Острозьких набував, того й духу острозького набрався. Куди його приткне, в якім ділі возвеличить те ім'я князя-просвітителя. Корона терпить таку поразку за Дністром. А його ще того ж року носила збройна лихоманка по білому світу. Знов Москву для польської Корони з королевичем Владиславом воювать ходив. Люд український знає, як Петро Сагайдачний, підтримуючи королевича, оточив і взяв місто Ливни. Воєводу тамтешнього Микиту Черкашина полонив. «Чи не ясир турецьким звичаєм?» — глузували подніпряни. Воєводу єлецького вбив, дружину його молоду тим же звичаєм забрав. А знав же вихованець Острозького, що Єлець — Московія, а не Кримське ханство чи Туреччина. Що хотів, те й чинив християнин Сагайдачний, виправдуючись підданством Короні польській... Московське посольство до кримців на перепутті перехопив, посла Степана Хрущова з писарем Бредихіним змусив лишитися старшинами козацькими. Лишились! Так і не повернулись цареві посланці з посольства. А він аж до Москви дійшов, допомагаючи Короні короля Жигмунда...

«Та ж не вдерся до Москви, сам спинився...» — говорили реєстрові, боронячи ім'я гетьмана.

— Що ж, вихованець Острозького! Певне, совість таки заговорила...— зітхнула Мотрона, немов прокинувшись від тих думок.

Аж раптом патріарх єрусалимський перетяв гетьману ту військову гонитву. Ніби лиш слави за життя домагається чоловік! Якої-небудь, аби слави. А може, й давно має облюбовану якусь-то одну? Славу владаря чи хоч півєлави б, тільки при вславлених владарях...

Не вдові, не жінці ганятись за таким гетьманом, повертаючись з Жовкви. Уста народні вже переказують, що Петро Сагайдачний раптом замість гетьманських клейнодів церковні ставники врочисто висвічує на службах божих.

Відчувши ледь помітне послаблення заклопотаних поразкою єзуїтів, гетьман справді розгортав ту ставникову діяльність на Україні. Неначе навперейми з королівською славою та єзуїтською владою в Польщі, Сагайдачний захапався ладувати церковне господарство. Щаслива пора йому припала для того: шляхта захопилась готуванням збройного реваншу проти турків. Уніати вже на загибель прирекли православні парафії та храми, десятки попів висвятили на ксьондзів. Сагайдачний спритно врахував ті замішання й розгубу Корони з цецорської трагедії, нагально відновлює митрополичу та єпископську кафедри. Скориставшись проїздом з Москви патріарха Феофана та супроводжуючих його митрополита софійського та єпископа стагонського, гетьман затримує їх на Україні, ладує провезти їх через православні єпархії, щоб принагідно таки висвятити своїх митрополита і єпископів.

На тому і застали його високі посланці з Варшави від короля. В садках Печерської лаври наджидали, доки Іов Борецький службу божу відправить. Бо гетьман українського козацтва протягом цілої митрополичої служби святобно вистоював посеред церкви з великим мирлікійським ставником, палаючим щиро восковою свічкою. В передній парі з ним стояв сам затворник Антонієвої печери Ісайя Копінський, якого патріарх єрусалимський Феофан готувався святити на єпископство перемишлянське після п'ятнадцятирічного печерного затвору.

Так і повезли українського гетьмана реєстрових козаків просто від служби божої до служби королівської. Ледве встиг шаблю гетьманську прихопити замість церковного ставника. І — аж у Варшаву!..

...Хмельницька на правах давньої дружби не заперечила Ставецькому супроводити її «хоча би до Києва» і допомогти якось-то здибатися з тим екзальтованим духовними справами козачим гетьманом. Василь при якійсь жовнірській службі зажадав відірватись від тої служби, довідавшись про трагічне вдівство Мотрони. Старі незгоєні виразки кохання гоїв у цій зустрічі. Охоче віддав себе і на клопітні подорожування з коханою,

такою нещасною жінкою, став їй незамінимим помічником і наставником.

Ставецькому здавалося, що саме тільки це: адже Мотрона вже не колишнє дівча з товстою плетеною косою. Не ним розплетено ту дівочу косу...

Та все те пережито. Лиш вона, Мотрона, знов, як і тоді, така ж щира, людяна. Куди, в який бік поверне її трагічне життя? Неодмінно запитати!..

Звісно, вдова з утоми більше відпочивала в дворі козачім на Подолі. А Ставецький за ці дні встиг побувати аж у Лаврі, довідуючись про гетьмана, про найголовніше в життєвих турботах Мотрони. Їй конче потрібен гетьман!

Чого тільки не наслухаєшся в тій Лаврі від прочан та і від служителів храмових. Досвідченому служаці не доводилось розпитувати, на себе увагу прочан привертати. Був би спритний дослухатись.

— Сам король домагався Конашевича на королівську раду,— розповідав Ставецький.— Велебні отці, як молитву, перехамаркують ті новини, щоб мало хто і розібрав, про що мовиться. А миряни по крихті збирають останні звістки про нагальну подорож козачого старшого до Варшави.

— Війна знов? — догадувалась Мотрона, спрощуючи Василеві розповіді.

— Певне, що війна. І знов же з турками. Король при сенаторах і всій шляхті підносив свого гетьмана реєстровців до звання опікуна королевича, якого ладує із Сагайдачним виряджати в похід на турків. З тої честі, кажуть, і не затримувався Конашевич у Варшаві. Повернувся, як засватана дівка після розглядин. Бороду гребінцями чеше вздовж і впоперек, дружину ніби з Самбора викликає, приховуючи тим свої готування до війни.

— Війну не приховаєш, Василю, як досвітки на кутку. Одних молебнів он скільки по церквах і монастирях. То де ж тепер нам полковника шукати? Адже і справді такий міг би багато пособити для врятування Зіновія, на обмін якогось турка чи й кількох офірував би. Гетьман же. Поганський зашморг на хлопцевій шиї дедалі щільніше зашморгується. Не допоможе вже тобі мати, Богдасю...

— Не треба плакати, Мотроно. Сама ж кажеш, розбитний козак. Чи викупиш його з тої страшної неволі,

хоч би і з допомогою Сагайдачного, лиш клопоту наберешся. Ченці кажуть, що після Трахтемирова Конашевич має податись на Білу Церкву, готуючи на зиму всенародні проводи святителів саме через Білу. Походя, кажуть, єпископів нависвячує по Україні. Може б, покватитися й нам до Білої? Адже саме там тільки й можна його здибати. Допоможу. Куди мені повертатись у такій твоїй скруті? Клопоту в Конашевича стільки, чи йому до мирських справ... То я йду ладувати коні.

Чи помітив він, якою вдячністю запалали очі вдови? За цей десяток тижнів подорожувань Хмельницька зневірилася в людях, підбилась душею. Тож і не дивно, що зустріч із своїм давнім приятелем вважала порятунком, кинутим долею. Що робила б вона оце без нього, коли надія на повернення сина так захиталась. Про те ж, що саме Ставецький гаряче дошукувався цієї зустрічі з нею, про це вона досі ще не догадувалась.

Нечасто бувала в Києві за своє життя. Ще дівчиною говіла з матір'ю на ближніх печерах у Лаврі. На Подільські торги спускалася з лаврських гір. Розрослось усе, люду торгового набилося з королівської Польщі, уніатство верховодить людом...

Кругом клопіт. І все то на одне йдеться: подолати люд український, подолати спочатку унією, а з нею й панам остаточно підкорити! А хто захоче людську волю на той латинський хрест міняти? Мечем людей не перехрестиш, мечі рубають і латинців...

Чи вистачило б їй і пожнивного літа в цім складнім клопоті про долю сина? Вдень спека, нужа заїдала коней. А вночі доводилось пересиджувати в затишних дворищах монастирів з доброю збройною охороною. Монастирі ж на костьоли попересвячували, священиків ксьондзами обертають. Куди діватись люду православному, жінок, дітей не покозачиш. Справді, може, й велике, святе діло робить Сагайдачний, так надсильно підтримуючи горіння вогню своєї козачої віри, якою тримається й лад у рідному краю!

8

Ще з літа розпочались білоцерківські свята: очікували прибуття святителів православної церкви. Подорож Хмельницької в це мальовниче місто над повноводою Россю влилася в загальний плин руху віруючих на

Лівобережжі. Білоцерківці теж відібрали церкви від уніатів, фарбували, очищали їх від латинської скверни.

Вже десь на хуторах за Васильковом вдова відчула те хвилювання духівництва й мирян, яке досі ще не зачіпало її навіть у Києві, заклопотану своїм материнським горем. До Білої правились монастирські підводи, дальні прочани почали прориватись страдницькими гуртками. Крамарі проводили свої нагальні гендлярські каравани. Навіть київські бублейниці найманими маштáлірами квапились зайняти найвигідніші місця на тих святебних торгах церковного вшанування заморських святителів.

І дивовижна байдужість а чи рівновага дедалі сильніше опановувала душу матері, яка ось майже все літо б'ється по битих шляхах України. Трагічна доля коханого сина кинула її в ці тяжкі мандри.

Вдова їхала на своєму візку, нарешті, викинувши з голови нежіночий клопіт про пашу для коней, про мащення дьогтем коліс, про дівчину-служницю, про харч і лад для чигиринських козаків її супроводу. Всьому лад давав Василь... Той самий Василь із Ставків, до долі якого колись рівняла і свою ще дівочу долю. Ось він їде поруч у сідлі на зомореному коні, а весь непоказний караван підстаростихи, немов по шнурочку вишикуваний ним, прямує Білоцерківським шляхом, наздоганяючи...

«Кого?» — запитала мимоволі. І спохватилась, озирнулася. Зустріла його замріяний чи заклопотаний погляд.

— Затримала я тебе, Василю, аж недобре себе почуваю... А... і відпустити, лишитись самій на цих довгих шляхах вдовиної долі по Україні боязко мені. Гніваєшся?

— Дивлюсь на тебе, Мотроно, підстаростихо, і ніби не було цієї прірви чорних літ, які вирвали в мене щастя молодості.

Мотрона нестримно зітхнула:

— Щастя молодості...— тим зітханням підхопила голос юності з Василевих уст.— Як сон, як марення чи колискова казка...

— Ні, її не вирвали, любові моєї, не вирвали прокляті роки. Нудився, по світу блукав, за твоїм життям, як злодій, стежив. Навіть до Чигирина якось навідувався, у ту степову, пустельну далечінь.

Мотрона, немов аж злякавшись його слів, махнула рукою:

— Не треба про Чигирин! Отут він мені ятрить душу. Не треба, Василю... Їдемо оце до Білої, а чи й не поминути б її?.. Ти ж і не сказав, як і... з ким живеш, а я напосілася. Може б, лишив уже нас, якось доїдемо. Та й чи допоможе той заклопотаний церковними справами Сагайдачний, коли в неволі басурманській що день, то сотні душ невільників гине. Чи знаєш тепер, де мій Зінько? Запевняють, що й не в Криму він, а в турків. Таке діється навколо, стільки цієї метушні на шляхах України.

— Будемо сподіватись. Сама кажеш, міцний хлопець. А про мене... Нема про що говорити: тікав від недолі своєї, шукав щастя. А його, мабуть, тільки вмираючи бодай би пучками намацують...

Маштalірська бричка нагально обганяла їхній візок. Чигиринські вершники дали проїзд квапливим киянам, з жалем дивлячись на змилених від перевтоми коней машталіра. Ставецький принагідно проїхався за бричкою, роздивляючись пасажирів. Одинокий вершник супроводу ледве постигав за бричкою, підганяючи коня. Не великий пан квапився до Білої найманою бричкою. Вершник порівнявся з Ставецьким.

— Впізнаєте своїх? — запитав хазяйновито.

— Так, прошу, впізнаю, але... не вони. Це, певне, хтось із духівництва перевдягнений,— нав'язував розмову Ставецький, як завжди, користуючись нагодою розпитати.

Стомлений вершник зиркнув на цікавого, байдуже мовив:

— Пан Адам Святольдович із шляхетського почту великого гетьмана Ходкевича... Киселем прозивають його ваші українські люди. З гетьманом Жолкевським і Цецори зазнав. Зараз на дорученнях коронних перебивається Адам Святольдович...

— Ото дякую пана жовніра. Виходить, не він. Чували і про пана Киселя, аякже. А ми панотця одного з лаврських маємо здибати.

— Ще з досвіту проїхало їх чимало. Лаврські панотці мають чим проїхатись...

— Чого це вони так нагально? Адже святителі десь-то ще мандрують.

— Мандрують люди. В Переяславі, в Трахтемирові у них діла...— Охоронник хитнув головою в бік машталірської брички: — Гетьмана козачого дошукуються, по цілій Україні ловимо.

Ставецький співчутливо кивнув головою, відстаючи, щоб зачекати візка з Хмельницькою. Запропонував їй, відставши:

— Може б, під лісок завернути, коней у ручайці напоїли б? А на цей торг ще встигнемо.

— А хто ж то з машталіром так квапиться до Білої? — поцікавилась Хмельницька, не відповідаючи згодою на відпочинок, бо це було запропоновано так по-господарському, що й не потрібувало тої згоди. Візок самої підстаростихи вже повернув з шляху до ліска.

— Ще один Кисіль якийся, мовить вояк. Власне, я й знав одного молодого з ранніх Киселя при гетьманському дворі. Квапляться люди. Від самого нашого Ходкевича аж сюди прибився. Липкенький чоловічок, ушнипиться в щось, не відірвеш. А православний же. Недавнечко ніби ж сватом у вас на Україні був, старого гетьмана одружує з якоюсь українською князівною... А це, мовлять кияни, святителів тих цареградських готуються десь на зиму шанувати в Білій, відбираючи храми божі від уніатів, а чи знов-таки війну з турками ладують. Ходкевич не ганявся б так за козачим гетьманом по степових слідах святителів.

9

Біла Церква вже зрання кишіла наїжджим людом. Переважали, звичайно, всілякі збройні. Козаки-виписчики мішалися з реєстровцями, кудись поспішали. Та не вони творили життя на майдані біля триглавої церкви Святого духа, ключі від якої напередодні цих подій сам Петро Сагайдачний відібрав від уніатів.

Широкий майдан з узвозами навколо церкви оперезали два довгих ряди рундуків бублейниць, крамарів. Аж униз до Росі сягали ці ряди рундуків, створивши жваву торговицю на майдані. Часом здавалося, що жодна людина на цьому празниковому торзі ні сном, ні духом не відає, що і хто творить їм це говірке свято. Вулиця між торговими рядами завжди повна людей. З досвітка й

допізна місили згусклу твань запізнілої зими. Поміж мирянами товпились і збройні козаки, когось шукаючи, про щось гаряче сперечаючись.

Мотрона Хмельницька обходила найтісніші гуртки заклопотаного святкового люду, збройних та міщан. Цілий ранок і Василь вештався тут, дослухався і розпитував. Натрапивши на знайомого жовніра з супроводу Адама Киселя, зрадів йому, просив допомогти здибатися з самим козачим гетьманом реєстровців.

— Вони ж тут у такому клопоті... Мій з учорашнього вечора ловить гетьмана по церквах Білої. Державна справа в чоловіка. Аж сьогодні оце в храмі ніби зійдуться-таки. Зачекати слід.

От саме сюди й правилась підбита вже мандрами вдова Хмельницька. Ставецький довів її аж до тісного ряду бублейниць, обводячи кладками через багно. Сам кинувся до купки ченців — завбачливо зав'язати розмову, розпитатись.

— Може би, до візка пішов, Василю,— радила навздогін.— Сама дівчина біля воза, а хлопці можуть і затриматися з кіньми на водопої біля Росі.

— Тобі б, гадалося, допомогти. Така справа...

Махнула рукою і пірнула в натовп.

— Що буде, те й матиму...— прошепотіла.

Попереду в неї пробивалися крізь натовп троє козаків. По одягові впізнавала наддніпрянців, поклала собі наздогнати їх.

«Запорожці!» — в думці проказала, відчувши навіть у слові тому щось своє, запашне!

Козаки жваво говорили між собою, але кожен раз зачіпалися з кимсь із юрби. Чистили в'язку руду твань з чобіт, то на якусь мить замовкали. Згасала й розмова. Але те, що вони настирливо прямували, як і вона, до собору, було їй дуже з руки. Їй, жінці, легше буде протовпитись при козаках.

— Чи не пані підстаростиха чигиринська, диви?! Поздоров боже, пані Мотроно, яким духом і вас принесло на ці перехрестя краю? Адже чулося, мовлять чигиринці, до Жовкви виїздили-сте.

— Сам бог мені послав вас, пане Яцьку. Духом а чи тими ж підстаростівськими чигиринськими кіньми, якими й до Жовкви вибралась. Як же й добре, пане Яцьку, що саме вас я здибала на цьому перехресті. До гетьмана реєстровців берусь, за сина маю просити.

— Чутка була, що й до вдови Жолкевської за тим же билися аж у Жовкву. Відмовила гордячка Гербуртівна?

— Билася, полковнику. В лихові мати кидається, як пес на прив'язі. Хоч і в полум'я. Та... обпалила свої крила в Жовкві, тепер б'юся ще й до свого, до козачого гетьмана...

— Осюди ж проходьте, пані Мотроно. Нумо, хлопці, допоможіть підстаростовій через те багно та рівчак перебратись. Значить, до гетьмана реєстровців, до українського гетьмана добираєтесь і ви... Тож і ми оце до нього, разом і підемо, допоможу. Клопоту в пана Петра з цими церквами. А козаччина господаря жадує. То в Переяславі кілька тижнів бився чоловік, повернувшись із Варшави. Просто від короля пірнув у це боже господарство. Як біля породіллі того клопоту, прости праведний... Поталанило чоловікові, королівської шани набув. Перший козачий гетьман з руки і королям. Мовлять, що сам король поступився й своїми уніатськими захопленнями, потурає панові Петрові, відклавши на розсуд сеймові рахуватися з його заходами. Нова турецька виправа в короля на плечах. Не до релігійної пихи та уподобань і королеві...

За торговими рядами порідшав натовп. Яцько навіть лікоть удови підстаростихи делікатно підтримав у коловертах місива серед молящих.

— А ми й розпитували чигиринців про пані підстаростиху. Люди плещуть, ніби приїздив за пані Мотроною якийсь жовнір аж із Білорусі. Допомогу гаряче обіцяв...

— Здибались ми з ним у Жовкві. Наш чоловік,— похопилася Хмельницька, перебиваючи розповідь Яцька, щоб не сказав чогось зайвого при козаках.

— Хто саме? Чигиринців я мав би знати. З козаків чи посполитий?

Мотрона відчула, що червоніє, як сором'язливе дівча. Але ж і самій раптом захотілось по щирості розповісти своїм козакам про Василя:

— Наш він, переяславський... Та що там душею кривити: давня, ще молодеча приязнь була в нас. А коли батьки за пана Михайла віддали, пригрозивши ним і парубкові, то Василь на Білорусь утік... Що вам ще сказати маю, пане Яцьку. На світ народилася, здибавши рідну людину в цих тяжких мандрах.

— То він...

— Зі мною аж до Білої прибився. Сама... себе не здужаю, щоб відпустити чоловіка. Свій він, пане Яцьку, як рідний, допоміг мені в мандрах...

10

Нелегко було чигиринській вдові підстаростисі впізнати козачого старшого Сагайдачного в тісному гурті священнослужителів церковних, чорного монастирського духівництва та численних ходаків від мирян з церков Правобережжя. Навіть козаки, яких вояк Сагайдачний не один раз водив на турків і кримчаків, лише по розкішній бороді ледве впізнавали заклопотаного старшóго.

Мотрона Хмельницька зайшла до собору разом з Яцьком Острянином та з його товаришами. В соборі теж було повно люду — і жодної жінки. Але відчувалося, що й базарних гуляк тут найменше, сторóжа не пускала, щоб не наносили багна за чобітьми. Присутні в храмі заклопотано метушились, оглядали здебільш позабілювані богомазами ікони, переписані уніатами. В соборі стояв придушений, якийсь важкий, ніби стогін, клекіт людського гомону.

Сагайдачний ще здалеку впізнав козачого полковника Яцька. Навіть не помислив, як завжди перед відповідальною акцією,— помітити, зрадіти а чи вдавати байдужого. Раптово обернувся й ступив назустріч, відрізняючись своєю високою статурою. Торкнув рукою Адама Кисселя, щоб той перечекав з розмовою. Довга клинцювата борода гривою вихнулась, і він за звичкою провів по ній рукою, виводячи той довгий гострий клинець аж на грудях. Рожеві, як у молодого, уста зажевріли усмішкою, зволожені очі ярилися привітом.

— Нарешті, пане полковнику! Чекали-сьмо ще в Переяславі,— озвався гучним голосом.

— Поздоров боже пана старшóго! Низова козача людність і старшина уклінно вітає пана Конашевича, здоров'я зичать, на Низ очікують, до походу під мудрою й несхибною його рукою на невірних ладують сили. А це, прошу... Підходьте ж ближче, пані Мотроно. Оце вдова по нашому чигиринському підстарості і мати відомого пану старшому молодого Хмельниченка.

Полковник Остряниця оступився, даючи жінці підійти ближче. Духівництво раптом перервало свої жваві

розмови, обернулось на єдину в цім людськім казані жінку. Навіть Адам Кисіль раптом згадав своє європейське виховання, відкашлявся, чекав, що козачий старший саме йому покаже свою кресову знайому пані. Делікатно, ніби оступаючись, королівський дипломат насправді виставляв свою персону, щоб не останнім видатись такій файній жінці в цім натовпі духівництва, напевне ж, догодивши тим і козачому старшому.

Хмельницька аж розгубилась на якусь мить. То оце і є те грізне гетьманське оточення? Сам старший у попівському підряснику, як мовив її син Зіновій. Від тих влучних синових слів аж полегкість відчула, думками синовими жила, врівноважувалась. Коротким уклоном розпочинала своє вітання. Навіть якісь-то слова того вітання віднаходила, в'язала на язиці. Та їх перехопив Конашевич:

— Хвала і наше щире повітання преславній дщері люду православного, підстаростисі чигиринській! Такуто далечінь перемахнути жінці! Тільки наша козачка в молитві та вірі предків суща, як от ви, пані підстаростова, може долати такі небезпечні відстані...

— На добре здоров'я вам, пане старший, нехай живеться. Дякую за зичливе повітання. Але ще одне не зважили-сте, пане старший. Навіть молитва та віра, як мовить людська мудрість, часом поступаються перед материнським горем. Воно, те материнське горе, й погнало мене в ці далекі мандри. Аж до Жовкви з'їздила оце за літо, шукаючи порятунку синової долі, а знаходжу хіба що... материнське знедолення...

Сагайдачний широко розвів руками, немов запрошуючи: давайте його розділимо, те гірке материнське. «Прийіте ко мнє всі страждущіє, обремененнії, і аз упокою ви!» — молитовне вчулося підстаростисі в тому лагідному жесті. Адже саме так глашав священик у Печерській лаврі на службі святебній. Десятки років не вибили з пам'яті того поривно-страдницького жесту, ані натхненних слів з волання попа...

— Материнське знедолення... Давайте його на наші мужчинські руки, те знедолення, пані підстаростова! Що сталося, прошу? А-а! Чув, чув: лихий випадок, разом з гетьманом-воїном...

Сагайдачний поволі опускав руки, обнімати ними він уже нікого не буде. «Чув, чув...» — вторила про себе

вдова. Невже отак-таки лише «чув», як брехню на кутку, почув полковник про її родинне горе?..

— Не про мужа підстаросту говорити забилась я в таку далечінь, прошу пана старшого. Син мій, певне, не забули такого, Богданом звався, беручи участь у Сінопському поході з вашої ласки, поранення отрутного там зазнав. Тепер і сам у неволі з цих цецорських боїв.

— Така недоля спіткала, милуй боже: мужа зарубано, сина поневолено... Схилімо голови, панове, шануючи таке горе.

Різко вломив голову, притримавши бороду. Оглянув оточення, наче наказ дав перехреститися, розмашисто кладучи трійцю пучок з чола на живота, на праве й ліве плече. Знялися догори святебно зведені пучки рук.

— Що ж, паніматко, така наша козача доля. Рятуючи край православного люду Речі Посполитої, кладемо й голови за те. Але ж пан підстароста нерозважно поклав її, боронячи лише свого пана... Та господь благий їм судія...

— Не для панахиди по мужу-покійникові прибилась я до вас на ласку пана старшого. Муж підстароста загинув, царство душі... Але з ним бився в тих боях і мій син. Його нібито в неволю забрано, як чуги з переказів. Прошу ласки гетьманської о викупі поклопотати. Адже такий, напевне би, згодився й гетьманові під руку. Вояк освіту колежанську має, як і пан старший...

І відчула, що саме цього останнього порівняння не слід би говорити Сагайдачному. Ніби аж носом завернув, на присутніх поглянув, втамувавши посмішку на устах. А руки... не ті вже гостинні руки, що були. Правицею різко махнув угору.

— А про того сина, паніматко, шкода й печінку натужити печалями. З турками басурманською мовою, як псиним гарчанням, краще, ніж своєю, домовляється ваш син. Такий не загине, коли господь усеблагий у гніві своїм не покарає за гонор неюнацький та за язик дерзновенний зело, навіть супротивно старших своя. Не мені, старшому православного козачого краю, пектися о такім баламуті, хоч він і син боголикої пані підстаростихи. Господь наш спаситель рекл-бо в проповідях своя: «Не слушна річ відняти хліб від дитяти, щоб кинути його псу рикающу...» Та й що в моці нашій тепер удіяти, коли ж і сліди невільників гинуть у мороці поганства за синім морем. Напевне ж... побасурманиться, один крок

йому до того. Так боронив їх у Сінопі, їхньою мовою навіть пісні богопротивного ісламського роду джерлає...

— Страшне в гніві смертного затаїв на душі пан старший. Бачу, мій син не помилився. На божі справи, мовив, дуже здольний є пан Конашевич. А на людину, сама бачу,— нижче пса важить...

Бризнули сльози з палаючих вогнем гніву очей. Повернулась і подерлась крізь натовп до дверей. Рука Сагайдачного різко опустилась, як беззастережно і назавжди розрубала вузол, яким в'язалося з ним і те ім'я гарячого в своїй народній гідності і силі чигиринського вояка. В першу мить щось заворушилось у голові, заквиліло в совісті: адже це він мститься за образу гонору, хоч і на правому ділі. Брудна помста плазуна, а не козачого полковника...

«Та бог всеблагий, а діла мої — на вшанування його небесної слави... Будемо сподіватись, діла й перевершать ті хвилинні слабкості людські!» Востаннє заспокоїв себе. Потому різко обернувся до посланця від гетьмана Ходкевича:

— Перепрошую, пане Кисіль, жони — жони!.. «Немає пуще зла, як жінка!»

— Евріпід? — похизувався Адам своєю начитаністю.

— Евріпід, пане Кисіль, останній із трьох стовпів мудрості з доби військової епопеї при Саламіні...

Був радий, що й отці духовні, як хвиля морська, налинули знов, викреслили ту жінку з настирливої уваги. Хапався всім за раз відповісти, всотуючи знов святебні турботи святих отців, щоб глушити ними звичайні людські...

Під брамою собору Мотрону чекав Василь Ставецький. І знов на руки йому, тепер уже свідомо, як на свою щиру мужчинську підпору, впала.

— Оце спасибі. Тепер поїхали, Василю!

— Куди? Може... поїдьмо в Білорусь до мене!

Хмельницька звела голову з його грудей, пильно поглянула в очі Ставецького. Переконувала а чи переконувалась. Адже сказано й ним було надто багато, може, навіть усе! І — певне переконалась.

— Вези куди хочеш, Василю мій! Я все зробила, що могла. Робила для батьків, для родини, для сина і лишилась самотня. Ні дочка, ні дружина, ні мати... Дороблляй уже ти і для мене...

— Для нас обох,— тихо пророк Василь, ведучи Хмельницьку до візка. Адже козаків-чигиринців він устиг уже розіслати домів, бо не наважувався відпускати Мотрони від себе. В таких муках зійшлися!

11

Під крутим скелястим надбережжям хвилювалося море. Прохолодними вітрами остуджувались ополоскані шумовинням моря береги Царгорода-Стамбула. Запросилася вже і в ці теплі краї зимова пора, щоб освіжити припечений за літо південним підсонням заморський край. Кілька днів підряд сіялись остуджені холодом дощі, провісники зими. Потім устоялось, затужавіло і сивиною паморозків ранкових пойняло не лише землю, а й настрої людські.

Жінки виходили тепер за хвіртку дувара [1] на вулицю, на ринки вже зодягнені пóверх звичайного літнього одягу — довгої картатої сорочки з рясними зборочками аж під груди — ще й у традиційне ферадже — жіночі плащі. Хоч і зрідка, і то крадькома, виходили на вулицю і жінки султанських гаремів, особливо щільно загортаючись у цю пору. Закривали обличчя яшмаком — вибіленою до сніжаної білизни газовою матою з шовкового чи й простого у незаможних туркень тканння — порівалося на волю молоде дівоче серце!

Вгодованих і доглянутих гаремними одалісками дівчат-наложниць султана завжди тягло десь-то геть «на волю», поза тими цяцькованими балкончиками палацу. Щоправда, за балкончиками височіли ще й масивні, немов тюремні, камінні дувари двору, султанських гаремних садів.

Сінопська красуня Фатіх-хоне, якій Богдан так цнотливо тоді загортав розбруньовані груди в халат, тепер горнулася в гаптований шовками ферадже. Взято дівчину, звісно ж, поза її волею, до султанського гарему Османа Другого, якого султаном нарекла мати ще майже немовлям. У дитинстві Фатіх-хоне вважалась нареченою Ахмета, улюбленця султанші. Він став беєм і неславно вмер на Україні. Тоді перенарекли дівча спочатку правій руці султанші чаушеві Алі-бею. А коли сама грізна Мах-Пейкер побачила Фатіх-хоне, негайно ж веліла

[1] Паркана *(турецьк.)*.

забрати дівчину в гарем молодого султана і на третю дружину йому, молодшу султаншу, готувати ту наречену покійника сінопського бея!.. Бо першою в Селіма укоханою султаншею стала привезена Зобаром полонянка з монастирів наддніпрянських...

Під наглядом вірних одалісок мати султана готувала третю султаншу дозрілому Османові.

— Шануючись, ти маєш стати матір'ю правовірного спадкоємця трону держави, освяченої самим аллахом! Не вік же милуватиметься султан красою Домініки-хоне, з недовірків узятої... Ти будеш третьою в султана, безплідну Баюн-хоне й Домініку заміниш. Тим і скверну освятиш, яка впала з очей невірного в Сінопі на твоє тіло правовірної мусульманки...— єдиний раз прорекла їй неспокійна мати Османа, прозвана серед одалісок божественним Обличчям Місяця — Мах-Пейкер.

До всього звикалося. Чи так уже вільно і в Сінопі себе мала, бувши з немовляти призначеною на дружину якимось невідомим їй, нехай і вславленим беям. До того ж мала себе і в гаремі вільнішою за інших при великому галасливому султанському дворі. Дівчину вважали майже вдовою по тій голосній неславі першого нареченого Ахмет-бея, не байдужого султанші...

Саме їй, дозріваючій красуні Сінопа, замість покарання за ту козацьку «наругу» при нападі в Сінопі, судилося стати лише третьою султаншею в молодого, мужнього Османа. Визріваючи з гордого юнака, Осман-батир [1] поривається встрявати в ті безперервні війни султанату. Літня султанша-мати добре розумілась і на законах молодості, притаманній першому перед аллахом правовірному. Син мусив цілком покластись на багаторічний і щедрий досвід своєї матері.

Дівчата — гурії гарему султанші — багато чого й не знали з подій у домі своєї грізної господині. Але цього разу вони знали, що при дворі Мах-Пейкер готується гучна подія. Мати-султанша досі ще полюбляла сама провадити найскладніші справи, чинити найдошкульніші кари полонених гяурів — волохів, албанців, чехів, українців, руських. Особливо ж кари молодих, при здоров'ї себе мавших. А серед них — уславлених безстрашшям козаків. То була складна кара в потаємних покоях султанші... З них ощасливленого коханця-гяура виносили

[1] Герой (*турецьк.*).

в мішку зав'язаним і при місяцю серед ночі вкидали в хвилі Босфору.

І ось гурії дочулися, що до султанші-матері на той суд і кару привели десь аж із молдавських полів бою молодого надто файного гяура-козака.

Звичайно ж, голосніше переказувалося лише це. Але пошепки гурії хваляться одна одній добірливістю в смаках пересиченої коханцями старіючої матері Османа. Невільником-красунем квапиться Мах-Пейкер затримати те вмирання жіночності, полоскотати зчахаючі живці розбещеної жінки...

Фатіх-хоне несподівано відчула ревнивий холод у душі. Як вишукано скарає Мах-Пейкер того гяура — звитяжця над Ахмет-беєм. Адже з розповідей одалісок самої матері-султанші дівчина пригадала і впізнала козака, який так благородно рятував багатьох турчанок Сінопа. Серед них була й вона, юна Фатіх-хоне. І саме той звитяжець — убивця її нареченого Ахмета — мусив вчинити в Сінопі благородний вчинок, який і зараховано їй як злочинний зв'язок з недовірком. Тепер тому козакові, що врятував кілька десятків мусульманок від страшної неслави, від ганьби, загрожує не лише неслава, але й знущальницька смерть. Саме ж їй, першій дівчині-мусульманці, той красень козак подав одяг, за мусульманським звичаєм відводячи погляд від її оголеного нападниками дівочого тіла...

Молодий, з мужнім чорним вусом і з орлиним носом козак, з чудовою турецькою вимовою! Це ж від його імені в Сіноп навідувався правовірний Назрулла, шукаючи якогось іншого, аніж у мусульман, щастя для себе й для цілої своєї родини. Козак, джигіт і... вбивця її уславленого при дворі султанші нареченого!..

Аж лячно озирнулась на своїх одностраждалиць гаремних.

— Певне, то все лише балачки про матір султаншу,— мовила до найближчих, з якими разом і виходила за гаремні дувари з тесаного каменя.

— Стара Юзарі-опа на власні вуха чула, як она[1] Мах-Пейкер мовила: «Сінопський герой і вбивця нашого кращого слуги Ахмет-бея мусить стати на суд перед мої очі». Кров за кров, велить свята мудрість...— притишеним голосом переконувала досить молода кжажі-кодун —

[1] Мати *(турецьк.)*.

ключниця з покоїв самої грізної Мах-Пейкер, озираючись на інших серальських жінок. І додала: — Але при тому султанша-мати звеліла допитатись у чауша, чи справді ж той сінопський герой-козак є молодий і такий файний, як про нього переказує кримський вояк Мухаммед-Гірей...

«Це він! — переконувалась Фатіх-хоне.— Сінопський герой-козак...» Справді, в тій сінопській події він був героєм. Лише один такий, серед сотень мужніх юнаків, що одностайно підтримали те незабутнє їй благородство гяура... Першого нареченого вона мусила поважати з веління батьківської віри й туманно-грізного адата. Але цього... гяура поважає її владне дівоче серце. Мужчини-воїни мають свої рахунки між собою. Її ж серцю ті рахунки хоч і зрозумілі, але чужі! Вона-бо дівчина, султанша каже — мати... в майбутньому.

12

Тепер уже Фатіх-хоне, здається, знайшла отой необхідний живець своєї долі, знайшла священний стимул до життя. Щодня і при всіх розмовах у гаремі дослухалась про полоненого козака. Хто він? Чує її щира душа, що це і є той сінопський рятівник її дівочої честі!.. З наказу матері султанші його підхарчовують десь-то в дворищі Мухаммед-Гірея, кілька днів уже виводять на Тойхане [1], ніби збираються продавати. Щодня покупці оглядають його, прицмокують, розмовляють стиха, бо попереджені слугами, що гяур розуміє й турецьку мову.

Але Фатіх-хоне таки допиталась через вірних людей у дворі Гіреїв, що хитрий лис Мухаммед і не думає продавати цього невільника. Лише в той спосіб набиває йому ціну, немовби наохочуючи грізну Мах-Пейкер.

Галасливі невільничі базари заглинали Богдана. Переривались і губилися розмови про нього при дворі. Та не губилась його молодеча статура серед ярмарку невільників різного віку, роду, статі й цінності. Серед іспанців, калабрійців, неаполітанців та корсіканців цей невільник вирізнявся не лише віком і здоров'ям молодика, але й осмисленим поглядом розумних очей, усвідомленням свого становища і певністю в притаєному шуканні якогось порятунку.

---

[1] Ринок невільників *(турецьк.)*.

Сюди, на ринок невільників, третя наречена молодого султана і привела старого Джузеппе Бітонто, італійця, родом десь аж з-під Месіни. Давно потурчений волох втратив зовнішні риси італійця, жвавого, завжди заклопотаного борця за визволення батьківщини з-під іспанського ярма. Безоглядний атеїст, жертва кровожерної інквізиції, один з найближчих соратників Томмазо Кампанелли, Джузеппе Бітонто якийсь час служив при флоті турецького корсара Чикали, теж італійця, родом з Месіни, тішив себе надіями на повернення до батьківщини і помсти єзуїтам та врятування Кампанелли. Але Бесса Чикала загинув у безплідних боях чергової авантюри десь у морях сусідів Туреччини, як командир її морського флоту. Бітонто аж тоді відчув, що надії на повернення його до батьківщини, затисненої іспанцями та єзуїтами, раптом обірвалися зі смертю корсара Чикали. До того ж літá й відчутні наслідки жорстоких катувань інквізицією назовсім добивали будь-які сподівання вигнанця стати знову італійцем і боротись на рідній землі.

Згорблений, сивий, погано зодягнений, як і більшість турків його віку й стану, колишній домініканець Джузеппе Бітонто без діла штовхався в натовпі на невільничому ринку. Час від часу, немовби зовсім випадково, натрапляв на багату, щільно закриту яшмаком турчанку. Вибачливо вклонявся їй і ледве дослухався її вказівок, до якого ж саме невільника мав підійти, поторгуватись за нього для молодої туркені. Також ненароком і туркеня наблизилася з ним до невільників відомого й славного вояка Гірея, серед яких був і Хмельницький.

Бітонто як стій спинився, оглядаючи з ніг до голови невільника Богдана за високою перегородкою. Захоплення було таке щире, що колишній монах-домініканець, звиклий за лайкою приховувати щирі думки, латиною ж висловив своє захоплення:

— Terra movet! [1] — І ще більше здивувався, коли козак-невільник, зрозумівши, посміхнувся на ту латинську фразу.

— Чи не слугу-раба для якогось прелата церкви римської тут обирає чесний отець? — зовсім вільно, навіть трохи зверхньо запитав Богдан латинською ж мовою.

---

[1] Земля здригається! *(Лат.)*

Як удар блискавки, розправив згорбленого Бітонто цей дотриманий латинський запит. Потурчений італійський партизан лячно озирнувся навколо, чи не почув, бува, ще хтось їхньої змови.

— Всього чекав від уславленого розповідями козака, але не... латинця в особі полоняника з-за порогів на торзі рабів...— нестримно й цілком щиро висловив Бітонто своє здивування та захоплення.

— Non ludere aliquem vana spe [1], мій пане...

Але... «Користайся випадком!» — раптом ухопився Богдан за нову, таку свіжу, несподівану думку про врятування. Адже ці думки весь час тільки й живили його надіями. На всі найдорожчі жертви він мусить піти, навіть на приниження прохача, щоб урятуватися з цього басурманського мішка, доки не зав'язаний найстрашнішими вузлами. «Мій пане» ніяк не личило до цього турка, зодягненого у латаний одяг старця. Та ж це й була соломинка, за яку хапається утопленик. До того ж проникливому юнакові здалося цілком певним, що та щільно прихована за коштовним прозорим яшмаком туркеня не випадково спинила на ньому ніби ж пожадливий погляд. Напевне ж, цей старий турок з латиною на устах саме для неї обирає слугу з невільників.

Слугу а чи... Та однаково: молода туркеня може стати найбільш надійною опорою для стрибка на волю! В боротьбі за волю йому зараз всі засоби священні. І щиріше заговорив до латинця тою ж мовою:

— З великою радістю я почув від вас мову моєї alma mater,— звернувся до латинця. Ту ж молоду туркеню не спускав з очей, ловив найменший рух її роззолочених браслетами рук. Вони нервово смикали яшмак, щільніше закриваючи личко аж до очей.

— Пан є спудей а чи брат ордену...— втрутився голос дервіша.

— Був спудеем єзуїтської колегії. Та це й не має значення. Хотів би мати... хорошого друга в цих... нетрях чужого мені народу. Мене, бачу, виставили на огляд покупців, а чи продадуть... Може, купив би пан?

— Замовкніть же! Їм невідомо, що козак володіє й мовою папства. Не продадуть вас... Бачите, на нас звертають увагу,— різко перервав Бітонто запальну розмову.— Недалеко десь тут біля нас переховується інкогні-

[1] Не дури себе марними надіями *(лат.)*.

то ваш друг, сінопська красуня Фатіх-хоне, дівчина, яку ви врятували від безчестя. Вона зараз наречена молодого султана, ризикує життям! Та з вдячності прагне врятувати вас. Але де не вистачає сили у дівчини, там діє її незаймана щирість. Зрадити її не в вашому інтересі.

— Пан... як там вас, з глузду з'їхав! Як то зрадити рятівника, та ще й дівчину...

— А яка дівчина, мій добрий молодий колего! Одначе вона надіється. Таж і ви мусите їй допомагати...

— Чим, як?

— Мовчіть же, на диявола! Маєте лише слухати... Мати султанша готує вам ганебну кару й жахне майбутнє за ту звитягу над її коханцем Ахмет-беєм. Дівчина тяжко переживає те і прагне допомогти його уникнути. Врятувати гідність мужчини, але й тільки. Бо вас чатують пильніше тисячі інших невільників...

— Бачу. Але ж... на якого диявола чи на бога ці зайві розмови? Що маю чинити? — як лайку прошепотів невільник, гублячи терпіння.

— Те, що вчинив я, учень і друг Томмазо Кампанелли.

— Кампанелли?! — жахнувся Богдан. Ім'я гіганта вченості й сили духу блискавкою різонуло єство, обпалило жаром, кинуло в піт.

— Мовчіть же, заклинаю вас! Я врятувався на цій землі Магомета, прийнявши мусульманство! Сам пан спудей розуміє, який з атеїста, друга Кампанелли мусульманин... Але це — порятунок! У вас, юначе-сину, становище трагічніше, ви невільник. Порятунок туркеня значить у... майбутньому, в темному й страшному, як і її дівочі мрії. А реальність — ганебна кастрація...

— Пан радить прийняти мусульманство?..— догадувався Богдан, наздоганяючи рвані думки рятівника.

— Так. Це настійна порада Фатіх-хоне. Як мусульманин ви, напевне ж, на цей раз не востанне врятовуєтеся нею. А там, мовить Фатіх-хоне, вас уже розшукує турок-неофіт, якийсь Назрулла... Тихше! Запам'ятайте ж: ви мусульманин давно!

— А так, зрозуміло, дякую!.. Ще в колегії єзуїтській бувши, я мав хорошого наставника і теж турчанку, невільницю в наших землях. Ох, Назрулла, Назрулла! Аллагу акбар...

— Лоіллага... іллалла!..— завершив Джузеппе Бітонто, знов прибираючи вигляду того ж немічного згорбленого

старого турка. І на очах у стражі, на очах у озброєного кримчака-наглядача, обидва на прощання при цих словах вчинили символічний жест мусульманського омовіння обличчя обома долонями.

Старий дервіш пішов. Також згасаючи, завмирали й слова молитви на його устах. Він поринав у базарному безладді, обертаючись в очах Богдана на того мрійника зіль-уллу [1], яким снила й дружина січового отамана Нечая. Просвітлений другом Кампанелли з намови такої дівчини, Богдан не випускав з очей не лише сиву скуйовджену голову дервіша, але й стрункy постать молодої туркені, яка теж рушила на зближення з тим порадником. Ризикуючи життям, дівчина навіть ледь помітно, ніби поправляючи, відкрила прозорий яшмак. Немов блискавкою надії обпалила поглядом серце юнака!

Кампанелла... Адже й він ради врятування вітчизни від багаторічного тяжкого іспанського ярма не гребував і спілкуванням з невірними турками! На тому найтяжче постраждав, зраджений непевними спільниками. Чи ж то було спілкування, а не благородний ризик?..

То й прийняття віри є лише маневр, а не спілкування. Всяка віра — чорне дикунство. І вона найбільш придатна, щоб за нею приховувати справжнє єство. А чи не придасться ж вона і для приховування безбожництва та поривання мислячої людини! Мусульманство як засіб! Засіб, біс його забирай!.. Та з поради такої дівчини й поганство як віру кохання сприймеш. Кампанелла, Назрулла...

В пам'яті чітко вирізьбилися риси заплаканого й до краю переляканого обличчя нагого дівчати. Невже?.. Справді, дивні стежки долі: в Сінопі ти виявив лише людяність. А яка всеперемагаюча сила добра людського! На смерть дівчина йде, запалена тим добром... Кампанелла, Назрулла!

13

В чаду захоплень релігійними справами Сагайдачний нарешті з полегшенням душевним і замилуванням повертався з південно-західного покордоння аж на Січ. Заїзд не веселий і не богомільний — треба заїздити.

[1] Тінь бога на землі *(турецьк.)*.

В цих зимових мандрах по такім клопоті церковнім застануть і різдвяні свята на Запорожжі... А обминати його — Запорожжя не обминеш! Отож в супроводі більш гучного, аніж вояцького почту він виряджав святителів східної церкви, гарантуючи тим їм безпечний виїзд за межі Речі Посполитої. Нічого хорошого не обіцяли галасливі нарікання та обмови єзуїтів, гаряче підтримувані королем, ніби на кошти турецького уряду провадили святителі свою просвітительську місію в Москві й на Україні.

Та Сагайдачний уже спокійний і задоволений. Українському народові і церкві пани уніати дали тільки перепочинок — це він добре розумів. Та ж і самі дедалі загрузали в таку колотнечу з турками, що не до релігійних клопотів і їм. Кардинали, отці єзуїтської церкви шукали твердішого грунту для опори в цім гарячковім готуванні війни — реваншу переможцям Жолкевського. Треба ж нарешті Короні виходити з того навісного підданства туркам...

— Кажуть, гарячий султан Магомета виростає в Стамбулі,— дратуючи Адама Киселя, озвався Сагайдачний, напівобернувшись у сідлі.

— Чули-сьмо і в нас про те, прошу пана Петра,— облизуючись, як завжди при складних розмовах, згоджувався співбесідник.— На козаків зуби гострить, переказує пан Отвіновський із Стамбула.

Сагайдачний зрозумів відповідь дипломата, весело, аж розгонисто зареготав:

— На козаків, кажете, мовить пан Отвіновський? Що ж... Помолившись пречистій богоматері, козаки з ласки панства можуть вирушити саме на ті нагострені зуби. Притуплять їх! Заїди ще не зійшли з юного слуги Магометового. Не з козаками мусив би молодий султан випробувати юнацькі сили, пане Адаме...

І погнав коня, щоб не чути слів Киселя. Розмові кінець, коли гетьман сказав своє слово!

Козачий господар Корони польської, старший війська реєстрового, поспішав ще до водохреща виконати свою обіцянку запорожцям, передану через полковника Остряницю. Та й коронні скарбники ще мають прибути з наказу самого короля!.. Тож обіцяв козакам дуже небагато: заїхати на острови, службу різдвяну відправити в січовій церкві Спаса і з козаками через їхніх

отаманів таємно порозумітись. Що мав особливе завдання і від короля, про те він не натякав.

Старшині реєстровців, отже, було про що говорити з отаманами наддніпрянської кресової фортеці. Довго і марудно зачитував послання архіпастиря царгородського до козаків Запорожжя о підтримці короля всіма силами у війні проти ворогів християнства. Потім іменем короля запрошував славне рицарство оружно стати в помочі військам Корони. Дрібненькі справи!..

Щоправда, розмови, як завжди, в нього з запорожцями були гарячими, ради такої різдвяної пори. На цей раз та розмова, підперта посланням духівництва, духом якого досі жило козацтво, підказала отаманам, що вони потрібні старшому реєстровців. Ой, як потрібні запорозькі козаки Короні, яка поза цим настирливо не визнавала збройної сили Запорожжя!

Що справжнє діло визрівало у стосунках Корони з диваном, це відчули козаки й без такої гучної візити до них Сагайдака. Адже лише цими днями урочисто й гучно відбули вони коронного посланця з обіцянкою платні запорозьким воякам «за добру службу на покордонні»... А в безділлі військовім таки яловіє запорожець, на збройні манівці збивається, в непевних кримських та й в турецьких авантюрах себе зуживає.

Обережний дипломат Сагайдак, як і годилось для такої зустрічі, розпочинав свої одвідини островів козачих службою божою, підпершись великим військом — гучним почтом козаків та половиною полковників реєстрового війська. Це був уповноважений Короною посланець, який мав замовити дружнє слово оружній силі української подніпрянської землі. Дізнавшись про гучне приймання тут королівського казнодія, Сагайдачний зовсім осмілів:

— Козацтво наше і запорожців запрошують на велику державну акцію,— мовив нарешті.— Їх присоглашають коронні діячі й король прилучитися з божою поміччю до посполитої армади війська на збройну відсіч заповзятому юнакові Селіму, турецькому султанові...

Ці розмови на островах, хоч і прикриті тисячним загоном реєстрового війська та гостро таємничим попередженням Сагайдачного, все ж стали відомі і зрозумілі й козакам. Старшини посміхалися в ус, та жвавішали й козаки. Згадалось, як закомизився був покійник гетьман Жолкевський, відмовляючись закликати запорож-

ців до помочі. Була в коронних державців іще одна потаємна надія, що запорожці своїми нападами непокоїтимуть турків, відтягнуть на себе якісь-то сили. Та не пішли в ту осінь козаки на море, і Жолкевський зазнав гіркої недолі як покарання за неприязнь до козаків. Тепер же чутки йдуть, що протибій поведе відомий звитяжець лівонського діла гетьман Ходкевич. Обачний полководець, хоч і в літах. Надії на нього покладають.

В таких широких попередніх розмовах ніби й намітилась домовленість з отаманами козацтва низового. Та січовий отаман Василь Бородавка, якому Сагайдачний радить вести військо Запорозьке на Дунай, тільки він, вражаючи знов гонор Сагайдака, вкрай сміливо нагадав про умови та козачі домагання. І не платня за похід турбувала отамана.

— Чи будемо ж ми турка воювати під орудою свого, січового отамана, а чи під тих коронних «пся крев» тюхтіїв пошлють нас? То й знов бундючна шляхта повчатиме, коверзуватимуть козачими полками, мов свиня порожнім лантухом!.. Привезли жолд [1] запорожцям, а реєстровикам же досі таки не сплачено. Що ж це? Чи не посварити нас із реєстровими полками намислено? Розумний уряд, напевне б, так не повівся! Чи не час би нашому війську синівним чолом ударити й московському цареві, може б, поєднати-таки козацьку силу з своїм народом... А в цій виправі чи ж буде козаче право на здобич вояцьку з поганів, а чи знов державці коронні загарбають усе і козацтву низовому потім грабіжництво в поході тім ліпитимуть?..— допитувався Бородавка, заробляючи схвалення та підтримку в січової старшини.

— І то правда, пане Конашевичу! Воювати йдеш, як у гіркі найми, а не на статечне державне діло,— почувся поміркований голос підтримки з гурту полковників реєстрового війська.

Запорозький старшина дружньо ляснув по плечу лівобережного полковника реєстровців-ірклiївчан Хтодя Мусієнка, схваливши тим його зауваження, як підтримку побратима.

— Правду мовить полковник,— енергійно додав.— Знов, як і на Москву, поведуть стояти за корону Жигмунда. А до неї — ні харчу, ні кореї!..

---

[1] Платню *(польськ.)*.

Сагайдачний, немов спійманий, кинув на них здивований погляд, хоч насправді обурився. Та Василь Бородавка ще статечніше додав, захищаючи розумні голоси:

— А що ж, і таки правду мовлять старшини. Заворух пішов навкруги, козак усюди потрібен. Он чехам нав'язують війну, перероблятимуть державність. Австріяк наших козаків-лицарів охоче наймає у польської Корони. А патріарх царгородський Кирило з Бетленом Габором торги веде за ту польську Корону і для православного люду! Воюй, козаче, хазяї з доброю платнею знаходяться. Тільки король польський — як той лукавий сват: убогу покритку, скажімо, реєстрову від ганьби улещає, а багату одиначку за парубка-баламута тої реєстрової он як висватує...

Старшини зареготали. Навіть Адам Кисіль за звичкою облизався, усміхнувшись на вдале слово запорозького отамана. «Випив чи не випив пан Бородавка для сміливості?» — вирішував і Сагайдачний, обмірковуючи, як повестись при таких сміливих розмовах січовиків.

— Хто ж той лукавий сват, пане Василю? — для годиться, сміючись запитував Сагайдачний.— Якщо не я, полковник українського козацтва реєстрового, то, певне ж, король, чи що б то, який тільки гонору ради вчинив виплату золотом!

— Виплата, виплата... Чи не час, може, й те чинити королівству? А онде цілі козачі полки та лісовчиків[1] спорядили з панством старшинами. Певне ж, на допомогу австрійському цісареві підуть. Як у наймити набирають! Крізь пальці на склад полків тих дивляться. Банітованих, на кари позасуджуваних приймає пан Стройновський у коронне військо...

— Може ж, те й добре для котрогось винного перед державною законністю козака. Та і в неробстві нудитись козацтву не доведеться...

— Робота знайшлась би й січовикам, пане Петре! Були б тільки дбайливі державці... Он і Максима Кривоноса, якого козака сплюндровано! В наймити вояцькі пішов, десь на чеські землі подався, рятуючись від королівського беззаконня. А за віщо засуджено козака?!

— Хто там знає, панове старшини, де той Кривоніс.

---

[1] Назва походить від прізвища польського поручника Лісовського — організатора антиурядових виступів дрібної шляхти. В загонах Лісовського були й козаки.

Чутка була, що ніби ж святкує свою зальотну перемогу в торішніх любощах з онукою Острозького, тепер гетьмановою... Може, й загинув на тому а чи руки наклав з розпачу, що не йому, а гетьману литовському дружиною стала,— намагався Сагайдачний півжартома послабити враження від згадки про уславленого молодого вояка. Розмови починали переходити на неприємний за таких обставин розлад. Адже до ірклiївського полковника он ще один полковник реєстровців Северин Цецюра приєднався, полковник Гордієнко Яцько підійшов до них усміхаючись. Змова реєстрових полковників!..— Турка ж воювати йдемо, як воювали ми його з вами в Сінопі, в Трапезунді та під Царгородом! — підніс голос Петро Сагайдачний.— На цей раз ідемо з волі короля, правителя і нашої землі української... Чи правду мовлю, панове старшина?..

— Що правда, то не гріх, пане полковнику. Панують королі й над нами, козаками...— гаряче озвалося кілька голосів старшин.— Таж можна б на турка й тут ударити нашим козачим засобом, силу б відтягти на себе, менше на долю гусарів би лишилось голомозих.

— А відтягли б на себе козаки турецьку силу. Таж тільки морську! А тут потрібно винищити отих голомозих, які хмарами вкриватимуть молдавські землі. Саме там, де поліг Станіслав Жолкевський. Без козаків на подунайських полях, як без божої допомоги, іди на відступ знов!.. Не морські зальоти, не кримські веремії, а багатотисячні полки звитяжців за Дністром врятують наші польські землі, наш спокій. Ляхів гудьмо, як мовить народна мудрість, та з ляхами будьмо! Що ж до Москви, ми теж і... руським згодні допомагати. Не зайва річ і з Москвою замовити слушне слово...

Ледве викрутився полковник, затявшись недобрим почуттям до Василя Бородавки, відчуваючи таку ж давню його неприязнь і до себе. Хто він такий? Козак з Вереміївки, бунтар у Ходкевича в лівонському ділі, ледве того письма у лаврських монахів навчився за два роки дивовижного послушництва. Наказний... І відчув Сагайдачний, що в тому вислові Бородавки — «спокій на польських землях» — не додалося військового запалу та патріотизму запорожцям. Та все ж... полестив козацтву.

14

Тепер це вже позаду все. З старшиною домовлено зустрітись ще в Києві у великому колі запорожців з реєстровцями. В Києві... Таж там досі ще лунає слава від козачого суду над уніатським духівником Грековичем, якого бунтівливі козаки під лід запхнули в Дніпро води пити!.. Бородавці обіцяно провід у цій козачій виправі на прихований поклик Корони Речі Посполитої. Розумний хід гетьмана Ходкевича. Чи буде ж справді Бородавка правити козацтвом у боях, Сагайдачний не був певний. Такому пóрві січовикові тільки дай відзначитися в перемозі, тоді...

Що ж «тоді», полковник не знайшов слів на відповідь, хоч душею відчував її. Думки шукали просторів у військовому обов'язку козацтва поза тою холодною стіною запорозьких Бородавок з настирливими надіями на Москву. А йому, державному мужу, воякові, шукалось лише б згоди! Чи згоди козачої з народом українським, а чи й... коронної згоди. Справді ж, може, таки французи узгодять ту «квестію східну»,— він готовий очолити її! Новітній хрестовий похід!

Про «синівний чолом» московському цареві вирішувалось само собою. На цьому можна заробити в козацтва українського. Але так само й згубити можна в Корони все, що набувалось такою опінією ще з молодості, з лівонського походу...

Під'їздили до Чигирина, пославши військовий супровід просто на Київ. Коли вже старшинством поступився запорозькому ватажкові, то чи потрібен і цей гучний супровід. Призначення ж нового чигиринського підстарости досі зависло в старостівських та коронних канцеляріях не з доброго дива!

До всього прилучалося ще й сумління, яке починало непокоїти полковника після білоцерківської зустрічі з пані Хмельницькою. Чи так-то він богобоязненно та зі щирим обов'язком християнина повівся тоді з удовою? Про це, напевне ж, стало відомо козакам Чигирина. Двічі одмолював цей гріх сумління, бувши старшим у реєстровців, молитиметься й полковником. Бо спокою досі не має...

Осиротілій жінці, душевно підбитій, як кінь у далекій дорозі, він, замість руки старшого, підтримки в лихові, поклав камінь на серце! Навіть і собі, прости всебла-

гий... Не вільне те серце полковника від доткливих ушкоджень, яких зазнало від її гарячого сина-молодика. Це так, справді так! Але ж від сина, а не від прибитої долею й такої осиротіло толерантної в своєму лихові вдови...

— Неодмінно слід ще сорокоусти відправити в Лаврі по убієнному во брані рабу Михайлові...— побожно прошепотів, озирнувшись на нерозважно зменшений військовий супровід.

Ось і Чигирин. І Чигирин, і святвечір. Морозна прохолода проймає тіло, зачіпає й душу. В церкві чигиринського Спаса до вечірньої служби божої вже задзвонили. Чи не вперше в житті Петро Конашевич відчув утому не так з далекого подорожування, як з клопотів душевних, коли той дзвін нагадав йому і про обов'язки християнина.

Ніби аж застогнало зморене тіло, жадуючи відпочинку, коли рука, перехрестившись, смикнула поводи уздечки на заїзд до церкви. Застигле з холоду тіло в сідлі жадувало тепла, спокою. В повечір'ї, коли б не оці гвалтовні дзвони, устоювався той спокій морозного вічного спочивку, якому б так хотілось не в церкві помолитись, а десь би в теплі, в постелі...

— Заїдьмо, панове, на святвечір. По свічці засвітимо в храмі божому, на душу слово молитви й хрест покладемо,— озвався до найближчих, переборюючи ту гріховну спокусу тіла. Головою в бік церкви кивнув, немов караючись за хвилинну слабість у роздумах.

Та і з молитвою на устах, і з свічкою в руці, опеченій восковою сльозою, не міг позбавитись докору совісті за необачну розмову з удовою-підстаростихою в Білій Церкві. Посиротіла жінка шукала розради...

Сагайдачний вередливо вткнув ту свічку в підсвічник біля вівтаря, здер з руки теплі нарости топленого воску і, відхрещуючись, пішов до виходу. Чи не бачить панотець, не здогадуються й молящі, з якої втомливої подорожі завітав він на цю святвечірню відправу.

Джура тримав стремено в руці, ладнав віддати полковникові поводи. Важко сідали в сідла полковники з супроводу, бряжчали стремена, билися шаблі об них. А Сагайдачний не сів у сідло. Взяв поводи з рук джури і повів коня, засмучений своїм клопотом. З брязкотом і гупанням зіскакували з сідел найближчі полковники, навіть Адам Кисіль. Чи самі вели, а чи віддавали джурам

поводи. Справді, пан старший мав рацію: не вадило й розім'яти тіло перед якоюсь-то похідною підночівлею.

До Сагайдачного під'їхав джура, якого ще з воріт чигиринських було заслано до підстарости, щоб подбав о ночівлі для козачих старшин.

— Досі ще підстароста не прибув із староства, прошу панство. Старший челядник теж десь на мисливських гонах за лисицями. Підстароство Чигиринське не чинне є,— доповів джура, витираючи шапкою піт з чола.

— А козаки? То хоч до панотця в господу би-м заїхав попередити,— легко вкорив Сагайдачний.

— Старіше козацтво чигиринське засмучене бардзо. Радять заночувати в садибі небіжчика підстарости, пана Хмельницького. І двір просторий, хазяйські хати для служб, покої для гетьмана з старшинами. Та і святвечір гідно вшанує пан полковник у православній господі...

Аж здригнувся Петро Сагайдачний, мов від удару батогом.

— До пані Хмельницької на святвечір? — перепитав, відчувши, що вже вирішив їхати на ночівлю саме до неї в Суботів. Перепроситись, пообіцяти...— Поїдуть зі мною лише полковники та пан Кисіль. Загонові отаборитись при чигиринській сотні козачій.

І пружно сів на коня, відпочивши в цім богомільнім заїзді до чигиринського Спаса.

15

В Суботові готувались зустріти гостей. Та не цих збиралася приймати Мелашка. Господа підстарости досі ще сумувала, вся обслуга почувала себе, як на очікуванні навального грому. Челядь звикалася в тому очікуванні, призвичаювалась до господині Мелашки. Навіть і пані Мелашкою взивати вже входило в звичку. Чекаючи своїх вечірніх гостей на святвечір та на кутю хрещенську, щоразу виглядали і її, свою справжню господиню Мотрону Хмельницьку. Та й ця була чи не дбайливішою господинею, аніж нещасна, знедолена вдова. Мелашка завжди була порадницею дівчатам дворовим, мала що порадити і козацтву Чигиринського староства. Людина світу побачила, неволі турецької зазнала. Пристарило жінку те лихо тяжке, та не зігнулась, не плакала.

Сина Мартинка очікувала в гості на свято, такого ж файного, яким і в Хмельницьких Богдан виростав. Мо-

же, не такий випещений, трохи вуглуватіший за Богдана. А матері — найкращий! Сьогодні-завтра завітає, переказував, хрещенської куті в матері попоїсти. Івася Богунового привести обіцяв, давно не бачились. А матір'ю ж і йому, третьому вже з синів-соколів, нареклася. Ото красень виростає! Ліпша дівчина позаздрить точеній талії, замашній груді, вправній руці чи шнурочком брові! Навіть вісповинния з дитинства не зіпсувало тої природної вроди козака. Чисто в матір пішов. У матір... Аж замислилась Мелашка. З Джеджалієм зживається вдова, тепер двох синів кохає — свого Івася-сокола й Филонка-орла!..

Отак і замислилась, малюючи вуглиною квіти для вишивання на рушникові котрійсь із дівчат. Сиділи всі в цім передсвятковім клопоті, чекали Мартинка з його щедрівниками. Дворовий хлопець раптово заскочив з вісткою про гостей. Та не ті гості завітали. Мелашка підвелась, на спокій закликала, розпитуючись, хто ж прибув, чого потребують.

— Тобто Сагайдак із панським почтом старшинським,— сповістив дворовий.

— Ну що ж,— спокоєм перебила той переляк дворового.— Запрошуй, козаче, пана полковника Сагайдака до світлиць. Не пересидять. От і посипальники, харчами не об'їдять, куті наварено. Та скажи стайничому, щоб вівсом не зашкодив розгарячілим натомленим коням старшин, не споїв би гарячих. Нехай спочатку на посліді оскому зіб'ють.

— А Мартинка ж таки виглядати? — допитувався дворовий козак.

— Виглядай. Посипальники ж наші новорічні...

До гостиної кімнати поспіхом увійшов верткий панок Адам Кисіль. Чи з холоду, а чи з голоду квапився чоловік до господи. Котрась із дівчат впустила його, гостинно розчинивши двері.

— Просимо до господи, пане гетьмане,— вклонилась дівчина, впускаючи прохололого з дороги панка.

— Дзенькую бардзо, голубочко ясная. Таж не єстем пан гетьман. Я Кисіль, прошу ласкава...— озвався, ніяковіючи з такого привітання.

— Кисіль? — чмихнула дівчина, ледве не наткнувшись на Сагайдачного в передпокої.

Вояк Сагайдачний за плечі дівчину притримав, відвів її з дороги. Як завжди чемний і не байдужий до

жіночого роду, Петро Сагайдачний умів за те плече дівоче взятись, рибиною стріпонулась небога. Таж... борода в нього яка, сріблиться вже, залякав нею дівчину при таких парубоцьких обходинах. Замашний і гнучкий, як семінарист, при зброї. Моложаві й повні уста зажевріли посмішкою:

— Не лякайся, небого. Кисіль — то лише прізвище, за яким гаряче пашить молодеча душа пана Адама... Боже, храни господарів обителі сеї! — привітався, зайшовши до покою. На образ спасителя з пальмовим хрестом на раменах богомільно перехрестився. Очима шукав господиню, ладнався повітати й відразу ж пробачення та прощення християнського просити в матері за ту «невдалу зустріч» у Білій Церкві.

Окинув звичним поглядом прибрану, в рушниках кімнату. Одразу ж і побачив у бічних дверях Мелашку, запитливо і здивовано розвів руками.

— А де ж, прошу...— і не доказав того запитання, так-бо зрозуміло стало, що господині вдома він не застав.

— Ще з Білої посиротілою ластівкою навідалась була пані Мотрона та й поїхала. Прошу заходити, пане гетьмане...

— Для вас, господине, я тут тільки Петро, з нагоди святкового вечора. Так, так. Петро Конашевич. Як маю звати пані господиню?

— Таж Мелашкою звуся з ласки... батьків. Чи забули вже, пане Петре?..

— Ба, Мелашка, милуй боже! Та сама пані Мелашка, що в полоні бусурманським недолі зазнала, аж до Сінопа завезли, кляті. Да воскресне бог і повергнуться вороги його... Уклінно віншую, жоно многостраждальна!

І таки вклонився, притримавши бороду. Це ставало вже його звичкою, за якою справді легко було чоловікові часом і нещирість свою приховати. Адже Мелашка, проста собі жінка, може, економка з ласки вихованого колежанського єзуїта...

— То чого ж ви, здорові будьте, прошу заходити. Присоглашайте товариство шановне. Дівчатам я звеліла й стіл порати чим бог послав. Кутею вас хрещенською пригощати будемо... А пані Мотрона в такім болю душі озвалась про ту зустріч з паном Петром. Та й покинула нас, сердешна...

— До батьків, певне, поїхала перезимувати лихо своє. Християнський, богомільний вчинок батьків! Не в храмі б божому чути було їй мою негречність гетьманську. Клопіт! Клопіт і в нас, пані Мелашко. Обіцяє король подбати й про долю полонян у Туреччині. Молебні й азм, грішний, правлю. Сам же королеві набридаю про те, як молитву щоденну, нагадуватиму.

Мелашка гостинно повела рукою, присоглашаючи на чільне місце такого несподіваного й поважного гостя:

— Дякувати на слові щирому. Сідайте ж, будьте ласкаві.— Гірко зітхнула в жіночій безпосередності.— Чи королям до лиха наших людей? Не бачать очі, не скніє серце... Перекажемо й пані Мотроні, аякже.

Саме в цей час, коли гості почали сідати, чемно пропускаючи за гетьманом верткого і, мабуть, найголовнішого пана Киселя, в двері, не озвавшись на попередження, зайшло кілька статечних козаків при шаблях. За ними, як здалося з-за столу, зайшов цілий гурт молодиків. Старший між ними гостинно пропускав молодших до господи.

— А диви, справді посипальники, чи що? — зацікавився гетьман.

— Посипальники ж, поздоров боже господарів і гостей у домі сьому! — озвався один з козаків, даючи дорогу молодикам.

Старший між ними струснув козацькою гривою, вигладнуючи те приборкане вже юнацьке чуприння, щоб не залягало лише спереду. З Мелашкою поглядом зустрівся, усмішкою лагідною обдарував матір. Поклав руку на плече найближчого юнака з такою ж злагодженою чуприною. Підбадьорений матір'ю, лише оглянув гостей.

— Оце, мамо, щедрівників привів, як обіцяв. Івась Богун, Филонко. А то наш приятель, певне, знаєте його, Юрко Лисенко.

Голос козака лунав моложавим змужнінням.

— Всі наші хлопці, пане Петре. Це син, Мартинком досі зву, як малого.

Мартинко поступився, щоб дати матері привітати спершу його товаришів. Івась також родинно підставив ледь вісповану щоку, як матері, на привітання. Усмішкою обдарував, з якої високі гості зрозуміли, чим володіє господиня в особі цих юнаків. Вітаючись з тим

приятелем Мартинка, якого й не пам'ятає, чи зустрічала десь до цього, Мелашка затримала руки на його щоках, ніби збиралась чоломкати, як і свого Мартинка.

— Юрком звешся, хлопче, козакувати ладуєтесь? А в нас, до речі, й отаман із старшиною. Просіться, нехай ласкавий буде, приймає, лад дає нашим задніпрянським козакам.

— Дякую, матінко. Хотіли би-м запосипати... Та й так здорові будьте в домі сім, нехай щастить на цілий рік. Коли ж гості у вас, паніматко, то ми, може б, пішли геть до іншої світлиці, Мартинку?

А до них уже підійшов он який гість, сам Конашевич, про якого стільки говорено і в Лубнах. Підійшов, вигладжуючи хвилясту бороду.

— Козаки? — якось аж тепло, по-батьківському запитав. Оглянув юнака, як покупець-шабай [1] оглядає лошака.— А зброю ж маєте, козаки? Коли маєте, то й щасти, боже, в оту дорогу вояцького життя! Люблю і я цю справу, ще благочесним князем щеплювану нам, юнакам, у Острозі... Як тільки на весну благословиться, приходьте до мене, козаки. У свій оршак [2] старшинський і візьму всіх чотирьох, зброю дамо. Обов'язково ж учотирьох отак і приходьте, з ним, з козаком Мартинком, запрошую. Направду ж, не заперечуєш і ти, козаче? — звернувся до Мартинка.

— Якщо з Мартинком, то й більшим гуртом прийдемо, пане гетьмане! Не лише в Лубнах у хлопців руки сверблять на козакування...— заговорив Івась Богун, виступивши вперед до гетьмана.

— Оце розмова по-нашому! — обернувся Сагайдачний до полковників за столом, показуючи на молодих козаків.— Тож благослови, боже, й випити чарку на славу юності і свята!

Відчув вразливу прикрість від того, що найпоказніший молодий козак, син Мелашки, промовчав, поступившись словом-відповіддю на гостеві слова тому вовгурові з вигляду, Юрку. Всю лаву з одного боку столу навпроти Сагайдачного та полковників посіли четверо цих хлопців та кілька чигиринських козаків, що зайшли за ними, колядуючи. Мартинко теж відчув невдоволення Сагайдака його підкресленим відмовчуванням на геть-

---

[1] Спекулянт *(турецьк.)*.
[2] Військовий підрозділ.

манові поблажні поради. Оглянувся на матір, на якесь її мовчазне запитання кивнув головою.

Чи, може, злегка докорила мати за те синове умовчування на полковницькі поради, а чи наказувала йому як господареві вшанувати гостей. Узяв сулію й налив чарки, почавши з полковницької. Можливо, що в тім рухові була і змова матері з сином, може, й згода ступити на той козачий путь, ласкаво пропонований гостем...

Довго ще за столом при смачних стравах і доброму вині з льохів колишнього підстарости Сагайдачний не міг позбавитись думок про зустріч і розмови з молоддю. Її покорять і ростити треба, не всі ж і колежани єзуїтські, як той осиротілий тепер полоняник царгородський. Та немарно пройшло приятелювання з ним цього ставного сина господині, козака Мартина. Як добре, що без ніяких мотивацій дав згоду на службу при своїй особі. Не лише устами, а й устремлінням таких молодиків, як сьогоднішні друзі цього Мартинка, керує сам промисел божий! Діставши ту його згоду, згоду старшого реєстрових полків, хлопці похваляться іншим, підіб'ють десятки, сотні таких же, як самі. Оршак чи й цілий полк складеться з його юних прихильників, друзів!

Особливо подобався той красень Богун, хоч джура з Юрка чомусь, здається, буде відданіший. Такого не заманити лукавим облудникам. Неодмінно слід порадити хлопцям. Сотню, а то й дві приведуть.

— То як же, молодче Мартине, чи буде те козакування в службі панів Вишневецьких, а чи й нам, грішним, сподіватись? Не погребуєте, молодці, нашим козацьким родом? — таки запитав, здобрівши від випитого та приплітаючи й себе до «нашого козацького роду».

Знаючи запальність своїх молодших друзів, досвідченіший Мартин похопився відповісти полковникові за всіх:

— Весна, пане гетьмане, ще далеко. Кажу гетьмане, бо полковники і в нас знайдуться... Отож різдвяні свята лише виряджаємо хрещенською кутею. Всі ми пана Вишневецького козаки, та більше... козаки люду українського, як мовить мама. Куди народ — туди й ми.

— Атож: куди люди — туди й ми! А воювати під орудою такого пана полковника хто б відмовився! Адже так, Мартинку? — запитав Филон Джеджаліїв, ніби виладнуючи і свій, ущерблений баском, юнацький голос.

Івась же почервонів за нього, як дівчина, знітився, ліктем для бадьорості підштовхнув.

Щось знайоме заворушилося в душі Сагайдачного. Знайоме і таке своє, часом і гірке минуле. Таку змову з Марконетом [1] про службу на французів затіяно!.. Саме з отакою б молоддю, як оця, йому тільки й лучитись. Молодість не доміряється броду. Ех-хе... Та ще не все розгублено в гонитві за тим проклятим королівським бубликом, за державним визнанням!..

На ранок він виїздив у дальшу путь на Київ як ушанований чигиринським козацтвом гість. В товаристві козаків і своєї старшини їхали аж до монастиря святої Мотрони в заростих лісом ярах. Свята Мотрона! Чи не на честь господині вдови фундовано й цю обитель.

Спинив коня і, знявши шапку, перехрестився, повернув навіть коня чолом до храму. І був задоволений, аж замилувався собою. Жоден із супроводу, навіть господарі-козаки не втрималися, ушанували ту показну побожність визначного полковника.

Не все ще втрачено! Коли не молодому Мартинкові, закоханому в єзуїта-сина Хмельницької, то його скромним друзям твердо призначав бойові місця в своєму начільному оршаку. Не гаряче всі сприйняли, але ж і не зреклися. З розповідей дівчат на ранок дізнався, що Мартинко братом нарікся Хмельниченкові, заповзятому синові вдови. На щирість такого треба б і йому, Петрові Сагайдачному, право заробити!..

16

Досі молодого Османа лише зрідка пригощали справжніми султанськими обов'язками. Тішився необмеженою волею, а з нею й владою, яку виявляв на кінських ристалищах та в гаремі. П'ятий рік у гаремі панувала молодістю та красою найперша, султанша з гяурок, урочистий подарунок Мухаммед-Гірея та можновладного бея Зобар-Сохе. В дивані обходились без молодого Османа. Його мати доскіпливо пильнувала за урядуванням визначних беїв. Часом зужитим своїм авторитетом провадила далеко не наймудріші вирішення долі краю.

Воєнну нараду в дивані лагодилися за звичкою провести без молодого Османа. Заступники-беї часом на-

[1] Посланець французького короля.

віть і з добрих намірів уникали зайвого турбування молодого султана. А готувалася ж нова війна з Короною польською! Всім відомо, що султан твердо намірився сам вести військо в цей похід на Полонію!

На цей раз султанша-мати попередила його про скликання воєнного дивану. Попередила як рідна мати. Але ж і їй досі належала не остання роль в керівництві політикою країни. Османові Другому вона була матір'ю. Правувала ж і при ньому,— як і в покоях, у гаремі,— в складних сплетіннях державних справ. Потрапляючи на ті ради, часом не стежачи і за яшмаком, з відкритим обличчям правувала в дивані як владарка, жорстокість якої не щадила навіть дітей покійного султана...

— Осман уже повнолітній і мужній султан! — заявила в дивані.— Уже втретє одружується, а від колишньої гяурки-черниці, тепер найсвітлішої любимої султаном правовірної султанші, очікуємо другого сина...— гаряче доводила державним мужам, що саме він, її Осман, і має правувати цією військовою виправою на Ляхистан.

— Таж це небезпечно для султана, о велика його мати, нехай сяє наше благословенне Обличчя Місяця,— згоряв у підлабузництві Алі-бей.— Молодий, у війнах недосвідчений султан, надія правовірних, потрібен тут, у серці країни, в Істамбулі. Повести військо може новий візир Гусейн-паша, хай благословить аллах його ступні.

Мати султанша не відступалася свого, домагаючись якнайскорше вивести з серальських пелюшок свого сина, щирого нащадка уславленої династії Сулеймана Пишного. За Османом стоїть, на п'яти султанські наступає вже другий син покійника султана, Могаммед...

Чванилась турецька знать, п'яніла від неподільної влади над країною. А він, Осман (хай благословить його аллах як свого прямого нащадка!..), так раптово і настійно забунтував, домагаючись влади, безпосереднього проводу країною. Похід для відсічі коронним військам — це вже керівництво силою зброї. Як султан він перебирає на себе верховенство над військом правовірних! Сам, а не хтось інший має вести ту збройну міць на невірних ляхів!..

— Європа онде заміряється на велич султанату,— грізно пророкала Мах-Пейкер.— Французи нахваляються єднати Європу в тому богопротивному хрестовім поході на нас. «Ва кюллю ль-к'яфіріна омматон вахида-

тон!»[1] — говорить наша благословенна мудрість. Королеві Ляхистану виділяють найчільніше місце правувати війною супроти нас! То хто ж, як не сам султан, нащадок Сулеймана, буде суддею такого зухвальства недовірків?!

Диван безсилий був пригасити полум'я честолюбних планів матері султанші. Сам Осман з її направи вперше присутній на цій вальній раді дивану! Зібрані війська, спочилі від перської кампанії, тепер має вести тільки він, упевнений у собі, як і мати, войовничий Осман Другий. У дивані на цій вирішальній раді він говорив уперше. Вперше почули беї султанату хвальковиту і погрозливу промову свого султана. Певність матері, призвичаєної до ламання волі дивану, підкорила його. Саме це підкреслив Осман у своїй тронній промові, досхочу пригрозивши всім непокірним...

Під бравурні барабани, певний у легкій, пророкованій аллахом перемозі, Стамбул заговорив про той грізний виступ молодого султана в дивані. Схвально загомоніли яничари, з волі молодого султана вже зодягнені в нову європеїзовану гвардійську форму, озброєні не лише луками, але і європейськими рушницями з позолотою в найближчих до султана загонах. Тільки важкі шапки-малахаї з довгим шликом лишили їм як ознаку сили султанату.

Саме в таку пору в дивані й здибався з матір'ю султаншею головний наглядач гаремів кизляр-ага Сулейман. У нього теж є свої смаки і домагання. Ніхто, крім старшої султанші, не допоможе йому в тому.

— Маю пересторогу, ласкава надіє наша земна,— заговорив у рабській покорі Сулейман до султанші Мах-Пейкер.

— Яку? — так само грізно, як і в дивані, але й насторожено запитала.

А Сулейман умів знайти стежки і до цієї збуреної душі правовірної. Він, звичайно, розуміє матір султаншу! Тому тільки нагадує, що коли молодий султан Осман виїде з Стамбула після такої бажаної аллахові боротьби з диваном, лишивши в спокої своїх ворогів, то чи не матиме з того небажану матері Мах-Пейкер поразку? І то не лише на полі, а саме на троні... Адже в Стамбулі лишається молодший його брат Могаммед, що

[1] Всі невіри-гяури — то єдина релігійна громада! *(Турецьк.)*

тільки-но повернувся з подорожування до єгипетських пірамід. Житиме при матері в новому палаці над Босфором, дарованім покійним султаном укоханій дружині, матері Могаммеда. Чи не її як старша справедливо повчала Мах-Пейкер... Могаммед, рідний брат султана, незважаючи на молоді роки, об'їздив землі, досі виростає під доглядом кращих навчителів, потурчених греків і венеціан...

Іскрами грізної громовиці прорізали ті наговори кизляр-аги Сулеймана спокій султанші-вдови. Дістались вони і вразливого серця молодого султана. І який же він султан, володар краю, коли дозволяє під самим носом у себе виростати такому страшному ворогові його султанської гідності! Адже Могаммед може збунтувати, домагаючись престолу ще і при ньому, при султані!..

— Негайно прибрати як бунтівника! — лаконічно звелів Осман, єдиний володар живих і мертвих на мусульманських землях. Навіть не дослухав до краю тих фатальних для Могаммеда наговорів кизляр-аги.

17

— Кара над султановим братом буде благословенна лише після фетви [1] від головного муфтія...— нашіптував Сулейман, закликаний знов до султанші Мах-Пейкер.

Страшна річ — оті непорушні закони віри, традицій і престолонаслідування...

Фетву давати мусив лише головний суддя держави, муфтій Езаад. А Езаад був не лише непримиренним противником виправи Османа, але і віддавав особисту перевагу Могаммедові перед Османом. І категорично відмовив його матері в фетві! Тоді Мах-Пейкер своїми шляхами звернулась до щирого її прихильника муфтія румелійського каді-аскера. Чи мало з ним у спілці чинено, чи не єдиний з військових каді-духівників Анатолії міг посвідчити про гріховні зв'язки літньої султанші з недовірками полоняниками, навіть із правовірним Ахмет-беєм!

Каді-аскер був удостоєний володаркою високих відзнак і недавнім подарунком: йому подарувала полоненого Богдана, коли на раді в себе дізналася, що той убивця Ахмета давно вже є мусульманин, і не вбивця, а

[1] В даному разі — вирок, ухвала *(турецьк.)*.

суперник-вояк був Ахметові! Подарунок теж робила не без таємного умислу. Покірливий каді-аскер за великі милості всемогутньої може ще й не раз заплющити очі на неподобства матері султана в отих спокусах старіючої Єви...

Каді-аскер дав згоду, благословив на смерть султанового брата Могаммеда...

Подія та не зібрала натовпу правовірних на майданах кари. Бо відбувалася вночі, без оголошень і людського натовпу. Як домовий прислужник у молитвах каді-аскера, Богдан мусив іти за своїм паном на ту страшну кару.

Не тішило таке становище Богдана. Але в цьому ж і була його якась-то відносна воля. Майже два роки, з дня на день, читаючи молитви по п'ять разів за денного сонця, він заробляв оцю довіру в бея-духівника! Це присипляло пильність каді-аскера, Богдан часом уже і без наглядача двору та яничарів виходив за хвіртку. Спочатку лише милувався протокою і морем, яке щодня бачив і з балкона першого поверху палацу кадія. Ліворуч височіла знаменита Дівоча башта, за нею в імлистому диханні морської затоки малювались башти Скутарі, ледь приховані високими кипарисовими гаями.

Скутарі! Святитель Кирило Лукаріс радить починати саме з нього. Кому спаде в голову цікавитись, чого молодий мулла шанованого кадія навідується в Скутарі. Чи не цікаво і йому спочити в тому розкішному куточку стамбулійських вельмож...

Отак уночі замріяний і прибув з кадієм на віддалений від палацу майдан Сари-ер. Це був лише пустельний вигін, прихоплений купцями. Майдан оточено яничарським загоном. За тим колом яничарів спросоння вештаються якісь діди, розбуджені готуванням кари. Вони вже все знають! Засуджують а чи байдуже реєструють і цю подію як завершення такого гучного готування війни з поляками. Та чи один раз уже були й вони свідками подібних братовбивчих чвар...

Скільки війська вже пройшло через цей майдан на Кирклареліі А скільки ще готується і щодня мов випльовується з міста в тому ж напрямку. Одним убивством, нехай і султанського брата, не вимиріш усіх смертей правовірних на війні.

Кирклареліі — це десь майже аж на межах першої слов'янської країни, в землях недовірків. Хто б вони не

були — болгари а чи серби — вони свої! За цим містом, десь на сороковій милі, життям, а не смертю дихає своя, слов'янська земля!

Похмуро-мовчазне передсвітання. Серед майдану просто на землі застелено килимами священне місце кари. Навіть злочинна кара тут має свої священні місця!

Богдан озирнувся, шукаючи свіжообтесаної смеречаної колоди з катом у червоній сутані біля неї. Як той, на львівському майдані...

Аж жахнувся від цього несподіваного спогаду. Обтесана колода і вгодований кат. Але ж і народ, і сонце у весняних хмарках...

Страшний спогад про рідну землю. Таж кров покараних, не завжди справедливо покараних, всотує земля, як і тут. Чи буде ж кров? Тут манячать крізь темряву простелені на землі найкращі килими мусульманського Сходу. Як розлита вже кров, жевріють, перемагаючи передсвітанкову темряву ночі. Озирнувся на тісне коло яничарів. Відчув, як ніби аж застогнало щось у грудях.

Каді-аскер спинився, злодійкувато, з острахом озирнувся навколо. Під пильним яничарським супроводом до місця кари йшов у рицарських обладунках молодий султан країни — Осман Другий. Майже в парі з ним вели його молодшого брата Могаммеда, такого ж на зріст, як і сам султан.

Спочатку пробував порівнювати братів. Але... що рівняти, коли поруч з людиною Могаммедом іде брудне уособлення звіра! Майже з перших днів свого перебування в Царгороді Богдан дізнався і про найстрашнішу для нього річ: лише з рік перебувала колишня послушниця Домініка на руках у Мах-Пейкер і стала дружиною молодого султана. Охоче, як хвалилась Фатіх-хоне, прийняла віру Магомета, а народивши перше султаненя, подарувала великі гроші на добудову мечеті Єні-Джамі...

Ні, того нещасного красеня Могаммеда Богдан не буде і не може рівняти до цього закутого в залізо запіненого ката...

Могаммед ішов у легкому, хоч і багатому одязі, з непокритою поголеною головою. Ступивши на смертні килими, молодший брат султана різко спинився, лячно й розгублено озирнувсь і зустрівся з поглядом брата; судді його юначого життя.

Упав коліньми на червоні перські килими перед могутнім братом, залився сльозами, вимолюючи не в аллаха, а в Османа своє життя:

— Не буду, не хочу султанувати, мій могутній брате! Аллагу акбар, молю тебе ім'ям нашого батька...

Але Осман грізно скинув очима на сторожу і, рукою в залізі вказавши на криваво змертвілі килими, відійшов убік. Сторожа вхопила нещасного, звела з колін.

Каді-аскер швидко підійшов і став поруч приреченого. З-за поли вийняв пергамен, владно передаючи його муллі Хмелю для голосного читання. Руки в Богдана то кам'яніли, то починали зрадливо тремтіти. Два факели з боків висвітлювали ту смертну фетву. Все, що було написане на пергамені, писав він сам зі слів каді-аскера. Читав його кілька разів ще й вдома, щоб не збиватись у прилюдному читанні. При такому фантасмагонічному світлі всі знайомі вже слова фетви здавались живими. За кожним з них стояла мара страшної турецької дійсності, яка от-от таки заглине і Богдана з його надміру ризикованими зв'язками з патріархом царгородським, найхитрішим і наймудрішим його порадником тут і, може,— рятівником...

Ці ризиковані зльоти думок невчасно напосідали, коли читався вирок смерті молодому і такому здібному в султанському роду юнакові! І ось останні слова вироку сплітаються з вихровіями таких же страхітливих думок про ту засіяну вже патріархом волю. Чи ж виросте?.. А в вирокові смерті султаненкові підійшли слова: «...підлягає карі смертю за ту майбутню зраду та можливий напад на султана, земного брата аллахового...» Ледве переказав їх по пам'яті, бо очі запливали сльозою незбагненної розгуби. Неначе вже собі вичитав вирок за те готування втечі, яким захопився в останні місяці цього підневільного життя...

І відвернувся, передавши кадієві пергамен. Не бачив, що діялось на килимі ганьби. Але все чув, неначе й бачив! Страшні прокльони смертника — султанового брата — ніби аж стогін викликали в яничар. То не було благання, але і не молитва перед карою, неначе саме оці братові прокльони таки мали врятувати нещасному життя.

— Не брат аллахові ти, Осман! Ти братову кров проливаєш на цих килимах славетних перемог Баязида... Нехай твоя ця перша кривава перемога братовбивці також нікчемно згине, як і моє молоде життя! Бодай не

мав би ти аллахового благословення на панування над народом правовірних...

— Кінчайте вже!..— істерично вигукнув Осман, хапаючись за шаблю.

Могаммед більше не міг промовити хоч слово. Крізь галас, зчинений яничарами за наказом своїх старшин, Богдан почув лише страшне, уже й нелюдське харчання вмираючого. За мить воно умовкло...

Щоб не проливати священної крові султанів на землю, Могаммеда задушили волосяним арканом, перехопивши ним горло засудженого. Каді-аскер при останньому зойку вмираючого повернувся і пішов геть крізь натовп придворних капіджі [1] та яничарів. Пішов за ним і Богдан.

Відчув, що це була межа над прірвою, до якої його ледве не штовхнула доля. Але... штовхне! В душі порожнеча а чи злість на все навколо. І на свою недолю.

18

Що зробиш, коли не маєш найменшого наміру класти й свою голову поруч із султановим нещасним братом. Мусиш поквапитись. Твій пан, верховний мулла й військовий суддя, немов утікає звідси, від того символічного ешафоту з багряних килимів Баязида. Страшний чин виконали мовчазні а чи й зовсім безголосі тілохранителі султана...

Поминувши останні чоти заклопотаних яничарів, каді-аскер обернувся, щоб наказати:

— Маєш іти сам і чекати мене вдома, читаючи молитви по убієнному!

Повернувся і пішов до свого військового почту в вулиці. Богдан як закам'янів. Звичайно ж, він має йти звідси. І стояв стовпом придорожнім, проводив свого пана розгубленими очима. Позаду в нього досі чувся придушений гамір. А попереду віддалялась гвардія, супроводжуючи володаря країни. Віддалялася й урочиста султанська карета-катафалка із тілом Могаммеда. Там десь поїхав і каді-аскер, володар Богданового життя. «Маєш іти... чекати мене вдома, читаючи молитви...»

— Алла... акбар...— почув позаду так близько, що зрозумів як звертання до себе. Адже ж домовлено, що

[1] Чиновників *(турецьк.)*.

свої... змовники звертатимуться до нього першим словом азану. Воно-бо звичне в щоденному житті цього краю, підозри ні в кого не викличе.

Обернувся, ледве стримуючи поспішність, щоб не виказувати себе. Чи раз хіба вже зустрічався з цим ветхим дервішем Джузеппе Бітонто, діставав від нього поради Фатіх-хоне, тепер уже молодої третьої султанші Османа. Та бувало й інше: старий дервіш приносив і вістку від первосвященного патріарха царгородського...

— Ще звечора ходжу за тобою, брате-сину. Така радість... розшукав оце нарешті самотнього, без того страшного супроводу та нагляду.

— Аллах бачить і мою таку ж радість цієї зустрічі, мій падре Джузеппе,— розпачливо кинувся Богдан до руки старцеві, вдаючи обціловування її.

Але Бітонто відводить його, щось бурмотить. І радістю виливається з тих уст одне лише ім'я:

— Назрулла-дір, бай-ока!..

— Назрулла-дір, бай-ока! — вторить Богдан ті живлющі слова, підводячи голову. І зустрічається з усміхненим а чи винуватим поглядом свого давнього полоняника брата!

Ні на що вже не зважаючи, кинувся до нього, як брата, обнімаючи. Навіть не зважив на молодого аскера-яничара, що стояв осторонь, немов наджидаючи тих поцілунків і для себе. Одяг аскера, як і в Назрулли.

Якими словами зміг би висловити ті почуття і мрії, що наринули раптово, аж дух захопило. Саме ж бо з Назруллою пов'язані всі його мрії про втечу...

Позаду торкнувся його плеча рукою згорблений Джузеппе Бітонто. Торкнув не випадково, це відчув Богдан і схаменувся. Певне, знов якась пересторога. Адже той аскер непорушно стоїть наджидаючи. Таж мулла Хмель тут вільний від свого пана, від нагляду, як зарекомендований уже правовірний. Адже його пан каді-аскер мусив десь виїхати на кілька днів аж до Бруси, до Єшіл Бруси — колишньої першої столиці Османської держави, де в склепах-гробницях покояться прахи багатьох султанів та їх родин. Там урочисто має хоронитись прах убієнного Могаммеда... Каді-аскер особисто мусить посвідчити султанові та його матері, під клятвою й загрозою власної смерті, що поховання саме брата султанового Могаммеда відбулось...

Богдан вільний не лише в цю мить, а і на добрих три-чотири дні!

— Шановний брате-сину! Нарешті маю ту звістку від патріарха Кирила і цих вірних його посланців. Таки настає та зручна пора, щоб зібратися й кинутись до втечі. Сподівається святитель на заїзд козачих чайок знов аж до берегів Босфору. Кілька днів від сьогодні в Кіркларелі вас трьох із братом Назруллою та з отим аскером-албанцем чекатиме ще й аскер-болгарин з армії султана. Разом маєте втікати від війська, назустріч козакам! Чимало їх, потурчених братів-слов'ян, втікає, не хотять класти голови в цій війні проти слов'ян. Втеча ладно підготована братами патріаршої служби, одяг і зброя аскера є і для тебе. З Кіркларелі — на море, а там уже... хвилі та вітер, спільники молодості й волі, нехай будуть очима й розумом, щоб знайти шляхи до зустрічі з своїми...

Давно вже замовк Бітонто, пророкувавши те побажання втечі. Розвиднілося надворі, спорожнів майдан. А Богдан, як зачарований, стояв, поклавши руку на плече Назруллі, ледь ворушив устами:

— Не забув, не обдурив первосвященний Кирило Лукаріс! Їм дурити заказано. Не забув!..

19

На Подолі у Києві зібрались посланці в далеку дорогу, прощались з козаками і з киянами. Зима хоч як з останніх сил бралась утримати бодай би приморозки, та і в приморозках було вже весняне тепло!

— Ні, не вигадуй, полковнику,— востаннє радив, як наказував, Петро Сагайдачний.— Поїдемо візками. Близенький світ, владику в сідло вже не посадиш!

Полковник Яцько знизав плечима, на засідлані козаками коні у дворі подивився, махнув рукою:

— Про мене, хоч і на волах заярмлених. Я так радив би: владика нехай своєю пастирською каруцою їде, а нам личило б і по-козацькому в супроводі йому стати. Козаки ж ми, в козацькім ділі й правимось. Весна он як напосідає!..

— В супроводі їхатимуть молодші. Панові Яцьку треба товаришити владиці в його закритій каруці. Я теж поїду в візку з паном Дорошенком... А коні поволі собі прийдуть за нами.

В такім клопітнім подорожуванні дізнавались козачі посланці-полковники і про думки свого новоявленого владики. Серед посланців у справах люду українського був і давно відомий козакам священнослужитель Ієзекіїль Курцевич-Булига. Відомий він і знаний козаками ще і як ігумен православної єпархії. Неначе на противагу ще одному Курцевичу — Йосафату, уніатському жерцеві,— цей владика завжди ставав у пригоді козачим справам, народу. Йому довіряли козаки, йому доручали свої духовні справи, як би й полковникові своєму.

Від сідел, від звичного козакові способу пересування довелось відмовитись з наказу Конашевича. Та і не до козачого гонору їм у такім ділі. До серця Корони польської простягають свої, на жаль, досі ще прохацькі руки!

— То які ж ми козачі посланці, мати моя рідная,— досі ще хвилювався полковник Яцько.— З'явимося в Варшаві, наче крамарі в цих підмальованих, як великодня писанка, каруцах...

Колишній парох трахтемирівський, тепер святитель цілої єпископії, посміхався з такої настирливості полковника. Розводив руками, не втручаючись у розпорядок старшого в посольстві Петра Сагайдачного. Скільки вже з ним, як то мовиться, хліба-солі з'їдено!

Святебно благословив молодих козаків з оршака Сагайдачного: Станіслава Кречовського та зовсім юного, як дівчина, Юрка Лисенка. Юнак наздогнав полковника ще в дорозі з Чигирина. Не послухався порад Мартинка і пересторог Мелашки. Юнацькі поривання вояка послали й цього сироту на козацький хліб і славу під руку Сагайдачному...

Ієзекіїль Курцевич не приховав посмішки на устах із тої сміливої поведінки молоді під хрестом благословення. Лише на слова Яцькові обізвався:

— Козак у посольстві та ще і до самого короля, прошу, то вже не козак, пане Яцьку, лише посланець. Чи, може, не знаєте, полковнику, виняткової, можна сказати, приязні Жигмунда до нашого козачого роду...

І засміявся з своєї іронії як спільник з полковником, чим остаточно скорив Яцька. Загорнув поли, сідаючи в карету на застелене килимом місце. За ним поліз у карету і полковник Яцько Остряниця.

Сагайдачного помітно теж розвеселила остання репліка святителя, посміхнувся і воїн Дорошенко! Прихиль-

ність Жигмунда була відома козакам. До ноги грозився винищити «те бунтівливе козаче плем'я»!.. Таж він король: думки і вподобання королів підсудні тільки богу! Сагайдачний навіть озирнувся, на яку б святиню перехреститись при такій принагідній думці. Оглянув свій супровід, по-господарському підігнав машталірів поквапитися в таку путь і, замість святителя, сам благословив рушати. Тільки сідаючи, більше для себе підхопив той дотеп Курцевича:

— Що правда, то правда. Досі ще не умудрив господь нашого короля приязню до православного люду. Та це панське подорожування,— гукнув, вихиляючись,— нам і за подвиг християнський зарахують. До того ж подвиг слугує не лише нам, але і нашим коням бойовим. Не гнати ж у таку далечінь ще по троє підпарих коней на сідло!..

Яцько почув ті слова відповіді йому, та вже сідав у карету з Курцевичем-Булигою, з старим прихильником віри козацької і гострої боротьби за неї з уніатами та з королем. Це якось полегшувало довге подорожування з духівником у одній кареті. Було ж про що і поговорити з панотцем, вихованцем Падуанського університету. Навіть і порадитись від імені козачого поспільства. Такі ті справи, такі бурхливі події в краю, крім релігійних, якими з єпископської кафедри правуватиме святитель.

В критій кареті вони тільки вдвох. У вікна з боків було видно весняно оживаючі ліси. Говорити про них незабаром набридло, а про справи війська в щойно звершеному колі в Сухій Діброві все вже було сказано, ще до виїзду з Києва. Отець Ієзекіїль охоче встрявав у всяку розмову, яку зачинав козачий полковник. Яцькові вже набридало підтримувати ту доброчинну розмову з панотцем про київських бублейниць чи про королівські готування цієї нової війни з турками, яку так натхненно благословляв ксьондз Оборніцький, посланець короля при грошах, сплачуваних козакам за службу.

І розговорились про двох молодших козаків, узятих у супровід Сагайдачним із свого недавно поповненого оршака. Про Стася Кричевського, крім похвали молодості, й сказати чогось не знаходилось. Але з захопленням говорилось про наймолодшого з джур полковника, про Юрка Лисенка. Якимось вовкуватим здався козак

через оті завжди насурмочені брови, ніби аж вороже мовчання. Полковник не нахвалиться похватністю козака в службі, на найскладніших ділах, що ними завжди обтяжений Конашевич.

— Привчає наш пан Петро молодь, щоб завжди мати під рукою надійну людину,— зачепився Яцько на випадковій думці про молодого підручного полковника Сагайдачного. Владика тут же і похопився:

— Переказують, ніби кинув молодик і свого старшого друга з того ж лубенського кола вихованців Вишневецького. А доброго козака виростили отці Мгарського монастиря під Лубнами!

— Знался ми з його батьком, коли Пушкаря має на увазі владика. Росте, як батько, молодик Мартин...

— Чи я не знаю того козака Пушкаря? Як мовите, справді на доброго полковника виростав. І, здається, в куми до нашого пана Петра не пішов би, як син до нього в джури! Такого б і поважати слід розумному панові Петру.

— Про що ви, отче?

Святитель різко поглянув на полковника, зустрівся очима. І відвернув погляд, засміявшись. До бічного віконця припав. Не важко було і Яцькові добрати причину того звесеління владики. Надто-бо міцним було упередження вільного козацтва до Петра Сагайдачного. Надмірний потяг бурсака Острозької колегії молодого шляхтича з-під Самбора до коронного панства ще і замолоду не пасував волелюбному козакові Остряниці. Може, комусь, як-от старому Дорошенкові, заздрість з успіхів Конашевича отруювала настрій, заважала побачити в ньому щось людське. Сагайдачний не йшов, а метеликом летів на привабний вогник слави при королівській поблажливості в тому, аж до сліпого послушенства. На тому й виростав аж на гетьмана...

— І загинув Пушкар у ділі, яке так лукаво розіграли осаули в ті часи, коли саме розквітав як дипломат пан Сагайдачний,— доповнив полковник, зрозумівши, що самому ж треба і відповідати на своє здивування.

— Не сам же Сагайдачний керував тим! — спробував святитель послабити гіркий присуд Остряниці.

— Певне, ні, велебний панотче,— згодився підігрітий такою змовою Яцько.— Хоч міг би ще з тих часів більше й щиріше прислужитись нашій справі єднання з братом руським...

— Таж спілкуємо якось-то, пане полковнику! Чули, на раді старшин у Діброві Петро Одинець говорив? Повернувся ж послом від пана Петра до московського царя.

— Посольства бувають ладніші...

— Не ладне посольство, мовите? Нехай то вже нащадки судитимуть про ладність і доречність такого посольства саме від пана Сагайдачного. Не встиг би послати він, то послали б запорожці від Бородавки!.. Та і московському цареві, пане Якове, не мені б це мовити... за молитвами, як часом і нашому Конашевичу, не вистачає часу на державні справи. Посольство ж Одинця не прийняв сам цар, на дяків зіпхнув...

— Молитви царя тут, панотче, зайва спиця в колесі, як мовлять посполиті...

І знов Булига приязно подивився в очі співбесідникові. Може, вгадував і свої думки в тих колючих натяках?

— Зайву спицю в надібок викидає добрий господар... Не прийняв наших послів московський цар, злегковажив синівською рукою помочі. Це ж було, полковнику!

— Не відаю, велебний отче, що там було, а що і наговорено. Надто голосно і вам би не личило так цінувати посольство Одинця,— вже гарячіше заперечив полковник.— Були б ми царем держави, яку плюндрували козаки з наказів того ж Сагайдачного, громили і грабували Лівни, Єлець, цілу Сіверщину. А тепер від нього ж і послів цих, як рівний до рівного, знаєте, заслано... Та не треба й посідати трон держави, щоб збагнути це й насторожитись до доброчинності недавнього свого супротивника, який крізь зачинені двері в рівню лізе! А й зараз... пан Петро не менш ретельний же слуга Корони є!

— Стривайте ж бо, полковнику Якове. Чи не в посольстві Сагайдачного до короля правимося і ми з вами?.. Щось ви не посольською мовою озвались. Тож-то, бачу, як вас у це посольство одностайно висували старшини в Сухій Діброві на колі низовиків!.. Та годі вже про те. Триста золотих дукатів привіз Одинець від царя, подарунки керазії [1] козакам привіз, добре слово монарше! Чи не надолужує це ті... зальоти молодості пана Петра!

---

[1] Шовкової тканини *(турецьк.)*.

— Кривда, заподіяна зараженому, ніколи не забувається! Вона незгойна, як віспа, лишає струпи навік!

— Та не гарячкуйте, пане Якове, що це з вами! То була одна політика, а тепер інші кондиції,— переконував святитель більше самого себе. Десь глибоко досадував і на себе, але сперечався.

— Політика та ж сама: до короля Жигмунда підданцями, майже з повинною, як до султана їдемо!

— Чого-бо вже і до султана... Упоминків же не веземо!..— засміявся Булига з власного дотепу.

Засміявся і полковник Яцько. Дотеп святителя сказав йому більше, аніж би ціла запальна дискусія. Упоминків вони не везли королеві, це так. Але везли душі українського люду. Щирі душі й згоду воювати за спокій престолу Ягеллонів, випрошуючи лише... право молитись так, як молились батьки й діди. А чи дозволить єзуїт, певні не були. Чому ж до Москви посилали сотника Одинця, а не полковника, поважаного всім людом українським? Та й послано лише з обіцянками допомогти в обороні Московщини від татар і турків. Допомоги, а не родинного спілкування!..

20

В довгім двотижневім подорожуванні до Варшави губили й залишки весни. Коронна Варшава теж не весняно зустріла козачих посланців. Тільки самому Сагайдачному здавалась вона і теплою, і навіть по-літньому привітною. Гостинно зустрінутий королевичем Владиславом, він забув і мету свого приїзду з посольством, лишаючи полковників у самоті на посольському дворі. Посольство обернулось лише на незвично святковий прийом самого Петра Сагайдачного та при ньому і новоявленого єпископа Іезекіїля Курцевича в офіційних палацах короля Жигмунда Третього.

Король пожалів ласки ще на двох полковників козачих. Так не полюбляв він те «схизматське плем'я». Щоправда, святителя навіть до руки монаршої на поцілунок ласкаво допустив. І на прощання по кількахвилинній розмові «вельми рачив» [1] промовити:

— Благовоління наше королівське маєш, отче велебний, і в цьому сані ієрарха схизми. Перекажи й іншим,

[1] Забажав, зволив *(польськ.)*.

жеби чинили так само, і матимуть нашу королівську милость...

Королеві важко було зв'язати ті слова польською мовою. Бо рідною вважав для себе німецьку. Святитель допоміг йому, звернувшись латинською. І розмова далі полегшилась для короля Речі Посполитої. Лиш зрідка збиваючись на німецьку, він обходився в розмові з святителем латинською мовою...

Сагайдачний хвалився тим усім як незмірними милостями Корони. Особливо вподобав теплі зустрічі з королевичем Владиславом, з яким мали що згадати з неодноразових походів на Москву. Охоче допомагав Владиславу порадами в готуванні до походу на Дністер. Кому ж, як не Сагайдачному, визначному знавцеві військової справи, міг би королевич довірити такі поради перед походом на Дністер!

Та Варшаві діловій було не до козачого посольства в ці дні. Святитель Булига спочатку таки супроводжував Сагайдачного в його одвідинах королівського палацу, в гарячкових візитах до державних мужів. Дістався ж таку королівську відзнаку милості, владика поринув у свої релігійні справи, в одвідини й розмови з духівництвом Варшави.

А що мали чинити обидва полковники, залишені на власний розсуд і уподобання? Милувались Віслою, ховаючись від пильного нагляду та від людей, які легко впізнавали в них козачих ходатаїв до короля. Нітились вони і при зустрічах із Сагайдачним. Не зігрівали їх захопливі розповіді полковника про ті часті зустрічі з королем.

Літній уже полковник Дорошенко поскаржився на нудне безділля в цьому посольстві. Молодший за нього, але теж бувалий у посольствах, запальний Остряниця гаряче підтримав товариша в тих скаргах. І не висиділи полковники в посольських покоях короля.

— Чого мали би сидіти, пане Петре,— заволав навіть лагідний із Сагайдачним Дорошенко.— Там земля горить під ногами козачих полків, стягуваних на многостраждальні молдавські землі, лаштуються козачі сили. А ми, їхні полковники, штаньми королівські лави витираємо, сидимо сидьма. Кажу пану Якову, їдьмо геть туди, де б ми на своїх місцях сиділи й господарювали б!..

— Правду мовить полковник Дорошенко. Козачим полкам у такому їх зборищі самому Бородавці ладу не

дати. Як там ще обернеться йому білоцерківська виправа на погамування за той єврейський глум над образом спасителя. Гаряченький пан гетьман зараз у козаків, чи й розминеться з невинними в суді своєму за той глум. Та й гарячкуватого полковника Мусієнка з ірклієвчанами, певне, вже послали в той похід на Царгород, щоб завдати клопоту султанові, порушити його військову стратегію. Можуть нарватись... А ми тут устілки сушимо. Поїдемо, допоможемо військо ладувати!..

Для годиться, Сагайдачний спробував затримати полковників, але зовсім легко й згодився. Для почту посольського були потрібні й полковники. Тепер те все минулось. Король воліє тільки з ним, з Петром Сагайдачним, довершувати справи посольські, нарешті зведені лише на козачу воєнну виправу під орудою польного гетьмана. Козаків чекає Ходкевич, висидівши у Львові, як на палаючому багатті жевріючої війни. Адже молодий султан на яку он вікторію розігнався! Навіть рамазан свій мусульманський в поході святкує вже десь на Дунаї...

І погнали полковники з Варшави вже в сідлах, як від злочину з посольських покоїв утікаючи. Неначе й не їхалось тими скриплячими каретами. Навіть у лісах уже, на привіллях трав'яних підночовували. А поле зеленіло, рясно голубів квітуванням петрів батіг, виганялися стебла розкішних буркунів.

Припікало сонце, підганяючи полковників поспішати до козачої армади в поході десь уже на молдавських землях. Близенький світ, оті молдавські землі за Дністром! Доки втрапиш до них, ноги зносиш. А ще ж і воювати треба...

— Казав наш гетьман Бородавка: «Хоч і до пекла, то піду з таким військом...» — озвався знічев'я полковник Яцько Остряниця, знявши шапку.

Натрапляли вже на гарячі сліди війська. Тут проходила нестримна козача сила.

— До пекла, може, і втрапить пан Василь, немудра і запальна козача голова. Бачите, он згарища в маєтку єзуїтського прихильника...— Полковник Дорошенко важко зітхнув по тих словах.— Конашевич на прощанні радив мені взяти провід над реєстровцями, щоби Бородавка міг зібрати по степах та лісах розпорошені полки запорожців. Ірклієвчани пішли ту ману пускати на море. До Царгорода в морі можуть натрапити на міцні

застави, занапастять цілий полк! Таж і самого Бородавку спробуй знайти тепер по цих лісах.

— По згарищах знайду! — коротко мовив Яцько.

А згарища справді оповіщали про гучний прохід козачих військ. Сорок тисяч! Кожен четвертий на коні. Прохарчувати таку навалу треба. Мимоволі розпустиш на ширші простори Подністров'я в шуканні стації!..

— Чи пішов би оце і я, Бородавкою бувши, просто на орди Османа, а чи спочатку пустив би турка по тих згарищах, на пустку...

— Щоб самому потім скрастися з лісів і вдарити на зголоднілу орду! — охоче підхопив думку Дорошенка такий же винахідливий у боях з турками чи з ордою Яків Острянниця.

Полковники спробували міркувати і за наказного отамана Василя Бородавку. Звісно ж, можна б такій сорокатисячній козачій навалі і подражнити ворога. І вдарити десь-то за Дністром, збити пиху, перешкодити святкуванню рамазану в такому поході. Осман змушений буде розтягати військо, послаблювати свій ударний кулак. А коли знає він, що все військо Ходкевича десь-то в одному місці зведене, може оточити супротивника і задушити, як полоз, своїми трьомастами тисячами... Розумному гетьманові треба б і це врахувати, відтягаючи сильне кінне військо ворога на південне крило козаків...

21

Козаки справді вже воюють десь аж за Дністром. Лунають і зойки шляхти з віддалених займанщин-маєтків, якими чіпляються магнати за нові кресові угіддя на Україні.

— Пройшли кляті козаки а чи лише козачим хлібом бавляться на тих займанщинах шляхти? — непокоївся старий гетьман, вислуховуючи вістки численних розвідників і зв'язкових. Отож і послав знову найдовіренішого шляхтича з грецької віри пана Киселя прентко [1] розшукати й найкоротшими шляхами привести Сагайдачного.

— Пану Адаму слід зрозуміти нарешті, що королю Жигмунду Третьому та війську Речі Посполитої потрібен

[1] Швидко *(польськ.)*.

Сагайдачний на козаках! Так, так, пане Адаме: потрібен саме полковник Сагайдачний яко наказний того козачого війська! Зрозумів пан Адам?

— Консеквентне, вшистко зрозумялем [1], проше пана Геронима. Аякже! Тії ж хвильки мчу назустріч полковникові...

— Наказного ж, прошу, наказного Сагайдачного!

— Але ж тен Бородавка...— наполягав Кисіль.

— Бородавка вже на розумі пана Киселя виростає! Сподіваюсь, пан Адам розуміє, о що ходить у справах цієї страшної війни з нечестивими? — вже захлинався задишкуватий Ходкевич, переконуючи свого вірного попихача.

І десь улітку Кисіль дочекався в Києві Петра Сагайдачного. Гаряча літня пора вже й про осінь нагадувала, про другу річницю поразки Жолкевського. Багатий, ще і не спочилий від того походу за Дністер, освоюваний маєтками край ніби причаївся, дослухаючись до нової виправи, до тупоту копит на столочених землях України. Навіть птиця і звір, споконвічні господарі лісів, досі ще скупо селились на своїх старих гніздищах. Від півдня й заходу заносило сюди вітрами неспокій і тугу.

А зі сходу, з козачих країв, жодних вісток і гайворон не доносить. Де те козаче військо Бородавки, якими шляхами йде воно на злуку з коронним верховенством.

— Непокоїть пана Ходкевича наш наказний. Святе діло було би,— вам, пане Петре, очолити полки реєстровців! — мовив Кисіль.

— То де ж посполите рушення, де пани Корецькі, Любомирський, сенатор Журавінський чи ті наглядачі потаємні, пани Леснівський, Собеський? Там же війська-війська, пане Адаме! — аж огризнувся зачеплений такою настирливістю Сагайдачний.

— Військо, звісно, йде... Пан Ходкевич, прошу, має на що свою булаву гетьманську зіперти. Певне ж, і королевич...— в'юном вислизав, як завжди, змащений улесливістю Адам.

Це відчув, а згодом і повнотою зрозумів Сагайдачний. Та гнівитись йому на таке пильне око гетьмана ніяк не випадало. Досвідчений полководець, гетьман!

— Говорив мені його милість королевич Владислав

---

[1] Мабуть, все ясно *(польськ.)*.

на прощання,— вирвалась похвальба у Конашевича,— що радий він моєму поверненню до війська. Щось там замислив Бородавка, по Наддністрянщині розпростер свою сорокатисячну долоню...

— Саме ж це й непокоїть його милість пана гетьмана. Пан Петро, певне, пам'ятає, як ще на раді в Сухій Діброві Бородавка радив лівобережним полковникам кропив'янському та переяславському узяти на себе ледве чи не гирло Дністра. Тринадцять човнів іркліївчани навіть на море вигрібатись мали, щоб не ку́пився, мовляв, хвалько Осман з усією армадою лише супроти Ходкевича в молдавських степах.

— Давня козача стратегія, пане Адаме, впізнаю! Але ваша правда, війну веде досвідчений лівонський звитяжець. А козаків таки тягне на те зрадливе море! Таж і тут вони пану Ходкевичу надто потрібні!..

Кисіль щиро намагався збагнути такі складні зальоти думки свого підопічного. Вихваляє він у такий спосіб ту козачу стратегію а чи її засуджує? Давня й добре відома Киселю манера Сагайдачного ховати справжню думку за погідливими словами.

— Що маю сказати пану Петрові... Нетерпляче очікуємо ту десятитисячну армаду шляхти при королевичі Владиславу. Пан польний побачення мені призначив уже аж на Дністрі. Але ж і пана Петра мусив дочекатись.

Неважко було добрати в тій зливі слів одне бажання: якомога швидше доправитись з Петром Сагайдачним на очі старому гетьманові. Цей поважний обов'язок важким тягарем лежав на совісті шляхтича Адама. І він, наче хрест на голгофу несучи, прагнув якомога прямішими шляхами доправити нехай і стомленого Сагайдачного до стану польного гетьмана. Їзда в сідлі в таку далечінь здалась йому не лише іспитом на вірність гетьманові, але і карою за якісь гріхи.

— Чи то ж і молоду жону, пані Анну-Алоїзу, прихопив із собою старий «граф на Шклові та Бихові», як часом хизується гетьман Ходкевич? Не залетів би на порожнє місце спритний козак Кривоніс...

— Лишилась, пане Петре,— Кисіль посміхнувся зовсім по-приятельському, знаючи падку натуру полковника до молодого жіноцтва.— Таж лишилась при пильному оточенні блаженних сестер ордену. Заїздити вам не раджу...

«Не доведи, господи, ще заїде,— лякався в думці.— На три, а то й чотири тижні розтягне своє повернення до війська». Кисіль розраховував тою ущипливою реплікою лише вивести Сагайдачного з клопітної задуми, розвеселити, щоб не впадало в очі оце псине пильнування за ним з поради Ходкевича. Настали-бо тяжкі часи для здрібнених військ Речі Посполитої. А які плани і наміри були, які обіцянки мали від урядів Заходу!..

Шляхта ж міська здебільш відкуповувалась грішми, замість вербування жовнірів. Посполите рушення лишилось лише в гарячих молитвах та в промовах отців церкви.

Погожого серпневого надвечір'я прибув украй підбитий їздою Сагайдачний до Ходкевича в табір. Пильний супровід Адама Киселя дався і йому взнаки. А поява Сагайдачного була подвійною радістю для старого гетьмана. Полковник привіз відомості про посування десятитисячної армії військ королевича Владислава. І головне — Сагайдачний переказав волю короля, щоб українське військо неодмінно очолив випробуваний у війнах з турками та з кримчаками полководець Петро Сагайдачний!

— Його милость королевич Владислав присутній був на тій раді в короля. Певне, посвідчить цю натхненну божим провидінням раду,— переконував Ходкевича полковник Сагайдачний.

— Та й сам же яко гетьман давно прагну того! Козачі сорок тисяч лише як марево чи сон манячать на Подністров'ї. А жахні хмари турків насуваються на нас, з рівноваги виводять не лише жовніра, але і визначних полководців Речі Посполитої. Пану наказному треба негайно правитись до того тлуму козачого і до рук його брати, та на з'єднання з нами провадити. Не велика біда, якийсь загін Кантемірових голомозих прорветься на подніпрянські степи, знесе хутір того бидла, заясирить неостережених... Зате ми тут матимемо збройний кулак, якого важко буде взяти Османові. Знаю ж я козаків при доброму проводі...

Знав їх і Сагайдачний. На козачій войовничості й сам зростав, утіхи стількох офір зазнавав. Коли б ділити свої уподобання і прагнення, то, може, й королівською ласкою поступився б за ту славу звитяг у козацькому вирі! Нехай простить усеблагая трійця грішні помисли раба смертного: тільки віра наша православна та вбогі

помисли о всепрощенії загробнім тримають раба твого Петра в благоснім послушенстві владі предержащій земного намісника — короля...

Отож на ранок, зміцнений кількома сотнями кращих гусарів та донців, Петро Сагайдачний яко наказний гетьман пустився в вир земний на розшуки Бородавки і своєї слави.

22

— Не буду я єднати козачі полки з панським зборищем Ходкевича! — рішуче і не зовсім чемно заперечив Бородавка пропозицію полковника Дорошенка.— Для того б ми мали зняти їх з півдня, відкрити Кантемірові з ордою наше ліве крило і вільно впустити ту ординську навалу на українські села. Та й не певний я, чого це так потрібно Ходкевичу взяти в жменю козачі війська. Щоб нами відкупитись у Османа? Адже війну цю править молодий султан, щоб винищити козацтво і люд наш на Дніпрі. Знаємо ми це і... не віримо панам-ляхам!

На тому, звісно, не скінчилось. Ще від того, коли розшукали розтягнені війська Бородавки в лісах та нетрях понад Дністром, Дорошенко з усіх сил домагався зближення, коли не єднання з гетьманом, який так нетерпляче сподівається на те. В тих сподіваннях у декого почали зароджуватися сумніви, а з ними розросталася і недовіра та зненависть до люду українського. Без того сорокатисячного українського війська, лише на найманих німцях кампанії не розпочнеш. Ходкевич знав ціну збройному козакові і нетерпляче очікував бодай би певної вістки про них.

На такі розмови сподівались козачі полковники ще в Києві. Тоді Яцько лише знизував плечима:

— Чи так, а чи інакше, воювати нашому Бородавці не минеться,— заспокоював Дорошенко ще і в тих варшавських мандрах.— Може, й треба трохи поворушити шляхту кресову. Позасиджувалися, стації відмовляють.

— Не тільки ж об стації дбає козак у поході... Маєтки понаростали на наших землях українських. Та шляхта не лише ярмо для народу тут лаштувала, але і арсенали зброї збирала. Певне, діло пушкарське розшукував пан Василь.

— Отож і я кажу, зброя. А те чортове зілля — дівчина чи й жінка якась — попадеться під руку козакові, як

ясир проклятий... То ж отрута наша, бий їх сила божа! За тисячу миль б'ється на Дністер обтяжений зброєю козак...

У таких старшинських розмислах і розшукали Бородавку в бойовому поході понад Дністром. Козачі полки розтяглися геть на південь. Похватні роз'їзди військ молодого султана неминуче натрапляли на в'юнкий козачий слід і встрявали в сутички з окремими загонами Бородавки.

Сілістрійський паша Гусейн відірвався з наказу султана від цілої армади і кинувся на Дунай, щоб перегородити запорожцям Бородавки шлях до з'єднання з Ходкевичем. Легковажний паша натрапив на гарячу руку козаків полковника Гордієнка. Заповзятий бій скінчився розгромом Гусейна. Сам паша загинув, як і майже весь його відчайдушний загін сілістрійців.

Від того ще повільніше посувались козаки на тісне з'єднання з польним гетьманом.

І все ж ту затятість гетьмана перемогла старшинська рада. Якось таки погодились доручити полковникові Яцьку взяти на себе всі хвости військ понад Дністром, підтягаючи їх за кіннотою. Але й сутичок з турками не уникати!

— Все одно, панове старшина, як старший, я не піду на злучення козачих військ з військами гетьмана, це моє останнє слово! Он язика пригнали з полку Северина Цецюри. Признається голомозий, що султан відсвяткував байрам у полі і повернув з яничарами на козаків. То де ж те єднання, коли нам ось така війна зайшла!..

Слушність цих пересторог Бородавки схвалювали і таки ж вирядили полковника Дорошенка, прийнятного і для гетьмана Ходкевича, для його штабу. Двох «язиків» — турка і татарина — послали на допит і як свідків, що не марнують козаки часу, воюють.

— А лучитися, скажи гетьману, будемо після повної вікторії! Султана змусимо плазувати й проситись у нас о замиренні, тоді й злучимося. Таж не забудь, пане Михайле, що здобиччю своєю, як козачим хлібом у цій війні, ми ділитися з панством не будемо! Так і перекажи...

Ніч і день гасав старий Дорошенко, розшукуючи військовий стан Ходкевича. Про нетерпеливе очікування вістей від Бородавки в стані гетьмана знали не лише старшини, а і кожен жовнір навіть у господарському

супроводі Ходкевича. До цього додалося ще й очікування сповіщень від Сагайдачного. Як зустріли його козаки, як поцінували урочистий гусарський почт полковника...

Коли з'явився заляпаний грязюкою Дорошенко на підбитому вже третьому підставному коні, до штабу Ходкевича кинулись джури і старшини. Навіть засперечалися в дверях, хто перший має сповістити гетьману таку радість.

— Що сталось тут, панове? — гукнув з кімнати слабий Ходкевич.

— Посланець козачий, полковник, проше пана...

— Салют пану гетьману від наказного козачого старшого Василя Бородавки! — перекричав полковник, видираючись з гурту джур і старшин.

— О матка боска, нарешті, нарешті! Дай поцілую пана Михайла, яко благовісника вікторії нашої! Пане сотнику, подбайте о спокої гетьманові з полковником на аудієнцнараді...— звелів Ходкевич, підводячись і спираючись на плече Михайла Дорошенка. Навіть поперед себе впустив його в двері штабного покою. Жодним словом не обмовився про те, що лише вчора виправився від нього нашвидку споряджений полковник Сагайдачний з кількома сотнями вірної гусарії та донців.

На розшуки Бородавки вирушив Сагайдачний, в сотий раз продумуючи потаємні доручення, як змову з польним, підперту цими вірними Короні гусарами...

За дверима Дорошенко дав дорогу гетьману, підвів його, слабого, до столу, щоб усадовити на важкій дубовій лаві.

— Чи дозволить вашмоць, пане гетьмане, «язиків» полонених на очі панства показати? — запитав.

— «Язиків»? То панство козаки вже й діло мали з військом базіки султана?

— Мали й діло бойове, і не один раз, прошу вашмоць. За ріку переправляються голомозі, щоб нападати на військо пана Бородавки. Особливо кримчаки Кантеміра. Вони купляться з опришками волоськими і чинять напади вже між Брагою та Кам'янцем... Ну і мають одкоша, правду мовити — кривавого одкоша. Козаки не люблять панькатись із полоненими, як і самі зазнають у гіркому полоні... А цих двох наш заїзд полковника Цецюри взяв, уже й сам переправившись басурманським способом за Дністер.

На цю гарячу розмову завели полонених. Сам же Дорошенко й переказував їм запитання гетьмана, пристойно володіючи турецькою мовою як для таких допитів. І серед поляків знайшлися двоє, що по кілька літ перебували в полоні, мову турецьку розуміли...

Далеко за північ провадилась ця військова рада в гетьмана коронних військ. Події раптово прояснились. На козачі побоювання, переконливо переказані Дорошенком, гетьман рішуче наказав негайно ж переходити ріку і загрожувати військам султана бічним ударом. Це полегшить становище війська, очоленого... напевне вже Сагайдачним! Останні слова гетьман не наважувався ще говорити на повний голос.

Адже полковник Дорошенко, хоч і заснув ще на початку тої ради, залишений в іншій кімнаті, але він присутній в штабі армії Корони. Про нього навіть і забули, захопившись справжнім військовим ділом, яке вже на загрозливе завмирання бралось. Підбитий віком звитяжець у війні Лівонській гетьман Ходкевич відчув, що і йому ці козачі вісті збадьорили кров, повернули ще на якусь мить його вояцький запал і здібності.

— То й лишім, панове, козачого полковника відпочивати собі в тім покої. Вісті, ним принесені, варті такої нашої поваги. До долі ж пана Бородавки, отже, повернемось при іншій нагоді, діставши вістку від Сагайдачного!..

Полковник Дорошенко і не затримувався у гетьмана. Ніхто йому навіть не шепнув на вухо про те нагальне відрядження Сагайдачного на пошуки Бородавки. А вже в оточенні гетьмана не було людини, яка б не знала про незадоволення його та комісарів з дій Бородавки, як і про накази ротмістрам супроводу Сагайдачного вчинити волю гетьмана...

Всього лише через добу після Сагайдачного виїхав і Дорошенко, несучи настирливі накази гетьмана на з'єднання українських військ Бородавки з коронними.

23

Цієї військової пори в цілинних придністрянських степах заростали бур'янами споконвічні биті шляхи. Землю навпростець топтало копитами військо. Клалися достиглі пирії, пахло смалятиною в лісах. І важко було найдосвідченішому воякові добрати справжніх напрямків

та приналежності військ, що тут пройшли. Спашені, потолочені й витоптані трави говорять багато.

Але — не все!

Досвідчений, з набитою на виправах рукою воїн Петро Сагайдачний у цім розшукуванні Бородавки за дня ще якось-то міг дати раду тим численним стежкам і слідам. А вночі вони могли завести й не знати куди. Напевне ж, козаки досі ще десь там, на просторах степових, а не при Дністрі.

На ті простори й ударився з гусарами через ліси. Громовиці теж раптом заблукали в лісах, глушили увагу і збили Сагайдачного з вірного напрямку.

Аж перед світом знов почулись ті неголосні вже громовиці пострілів і гамір бою. По тому, що здалеку десь лунали тільки непевні шуми, розумів, що саме туди й прорвалися загони Кантеміра. Спинив гусарів ще в лісі, а сам з півсотнею донців викрадався на той затихаючий гамір.

Бій ущух. Попід лісом і табір військовий видніє. Аж дух захопило: нарешті таки дістався якогось полку козаків. Вони-то добре знають, де Яцько Бородавка.

Перед очима така знайома з військового досвіду картина!..

— Айї-ай! Алла! — раптом тривогою загалакали вартові кримчаки, помітивши в чагарнику лісовім гусарський заїзд.

— Голомозі, рятуй, пречиста діво! — перехрестився Сагайдачний, порвавши конем знов до лісу.

Та орда почула ті алярмові гуки своїх сторожових вояків. Отамани, беї в ту ж мить вдарили на сполох. Не було сумніву, що відбиті з подільських степів козаки Бородавки тепер з'явилися з іншого боку, від Дністра, з лісів!

І кримчаки вчвал погнали в чагарники. Сагайдачний ще в ту мить, почувши лиш перше «алла», повнотою збагнув свою помилку і гвалтовність становища. Втікати від перших роз'їздів орди було безглуздо. Їх треба відбити! Кантемір повинен думати, що тут не жменя гусарів, а цілий загін, якесь крило армії Ходкевича.

І вдарив спочатку з самими донцями. Орда виростала в цілий загін. Тоді ввійшли в діло гусари. Налетівши, як зголоднілі по справжньому військовому ділу, гусари вкрили стомлених недавнім нічним боєм ординців замашним ударом гусарських шабель. Хто не знає, як

рубаються польські гусари під проводом досвідченого ватажка!

Сагайдачний сам ішов у першім ряду і прокладав шлях до гусарів. Він-бо воїн, і саме це його стихія!..

— Шайтан, шайтан Сагайдак! — упізнавали буваліші кримчаки розвіхолену бороду і тяжкий удар, вдаючись до втечі.

Рідшали вершники в орді. Та й ті вже втікали.

Тоді спинились і гусари. Їхній ватажок на розходженому боєм огиреві не губив голови.

— Негайно ж у ліс. Орда підніметься навалою, в нерівному бою загинемо! Козаки десь із того боку, мусимо, відбиваючись, обігнути орду...— чітко наказав, щоб вирватись із цієї пастки дикої орди.

А орда вже сполошилася. З усіх боків знявся такий гамір, що і найвідчайдушнішим донцям моторошно ставало. Заглине, як сарана, і задушить...

Рвонули гусари в глиб лісу, на обхід. Сагайдачний лишився прикривати їх з десятком донців та з зірвиголовами-гусарами. Сміливці раз за разом вихоплювалися з-під хащів, рубаючись і лякаючи нападників. Раз по раз оберталися з відвороту і дощенту нищили найпрудкіших з ворогів.

Останній напад кримчаків довелося ще раз одбивати раптовим супротивним ударом, після якого кантемірівці вже не наважувались так ризиковано вганятись у хащі за Сагайдачним, але випустили за ним свій загін найметкіших лучників.

Було вже зрозуміло і їм, що бородатого шайтана при гусарах не візьмеш, не наздоженеш. І саме в ці хвилини заклопотаний відбоєм Сагайдачний зупинився, озираючись. Ворожа стріла вп'ялася йому ззаду в ліве плече. Меткий гусар при полковникові вмить вирвав її з плеча.

Аж тоді відчув те поранення і Сагайдачний. Пустивши поводи коневі, затиснув рану правицею.

— Гоніть на відворот! — наказав гусарам і козакам біля себе.

Кримчаки спинились, втративши сліди супротивника в густому лісі.

24

Лише другого дня нарешті обігнули орду, переганяючи коней. Гусари з Сагайдачним з останніх сил натрапили-таки на постерунки козаків. Дріб'язковим здалося

Сагайдачному тепер те випадкове поранення. Навіть бадьорило дух, підносячи його в очах вояків!..

Рука трохи затерпла, але самої рани й не чув. Перев'язана рукавом гусарової сорочки, лише неприємно скімлила, нагадуючи про ту втечу з смертельного мішка. Та хіба тільки з того мав клопіт розпалений військовою завією полковник!

— То пан полковник і рани зазнав у цих нещасливих пошуках нас! — забідкався козачий сотник, зустрівши Сагайдачного вже в цілковитій безпеці на постерунках козаків.

— Пусте, пане козаче. Дякувати господу богу, таки розшукались ми! Де старшина? Прошу провести до керманичів. Така година, а ми...— розчісував бороду, вигладжуючи її дужою рукою.

Клопіт Сагайдачного приємно вразив і деяких полковників. Вони відчули дух справжнього господаря військової виправи. Поранення Сагайдачного ніби на міцніших крилах підносило його. Не з гулянки зальотної прибув!.. Правкий і рухливий метляв бородою, як гетьманською булавою вражаючи. Аж заздрили йому, мов зачаровані тою славою, старшини і козаки.

Пораненого полковника оточили увагою. Його військовий запал будив жадобу звитяги і в запорожців.

На вістку про появу Сагайдачного збиралися старшини, загомоніло козацтво. Сотники прибулих гусарів і донців не шкодували слів у змалюванні нічного діла там, на лісовому березі Дністра, як і лицарської поведінки справжнього полководця...

Він і сам ладен був по кілька разів розповідати самому собі про ту небезпечну зустріч з ордою. Такий лицарський відбій! Та про це негайно ж треба поговорити з козаками. Сагайдачний зажадав гуртування військового кола. Навіть з Бородавкою, закуреним, як і козаки, затяганим і заклопотаним у таких військових мандрах від Дніпра аж на Дністер, Сагайдачний говорив не звичною для Бородавки мовою. Герой дня, Сагайдачний, зажадав широкого кола, жадав не лише говорити з козаками, але й знати їхнє враження від тих розповідей, розмов!..

А дні, справжні серпневі дні, підігрівали ще більш бойовий настрій. Піші козачі полки потроху надходили, обминаючи орду Кантеміра. Від полковника Яцька прибули посланці, з-за Дністра теж сповіщали про гарячі

сутички з кримчаками. Яцькові пощастило відбити в кримчаків великий обоз живності та гурти нещасних полонених. Це обтяжувало дочасний прихід полків на скупчення козачої армади.

Надвечір і зволали те загальне військове коло з полковниками, з старшинами прибулих уже полків. Потомлені коні, вимерхані в щоденних боях козаки. Де всьому цьому край, скільки ще мандрувати степовим бездоріжжям, відбиваючи зальотні напади ординців!..

— Загинемо, козаки, в такій богопротивній війні, відриваючись від коронних військ! — надто сміливо, не зовсім помірковано пророк Сагайдачний, діставшись у колі на те слово порад і наказів.— У бусурмана Кантеміра сотня тисяч голомозих!..

— Ого-о! — ніби аж застогнали голоси.— То куди ж дивиться наш провід?

— Полковники козачі, з проведіння божого, ледве встигають бодай би лад військовий у тих боях дотримати. А провід?.. Нехай ось наказний сам розкаже...

— Не треба!..— несподівано вигукнув старшина з гурту. Сагайдачний упізнав сотника гусарів, згадав і домовленість та поради гетьмана...

Та ніхто не зацікавився гусаром, не впізнали його інші старшини. У війську, зв'язаному щоденними боями з Кантеміровою ордою, визрівало незадоволення своїм проводом. Сагайдачний не поцікавився тим. Але і не розгубився, почувши окремі вигуки. Та й на захист наказного в таку вирішальну хвилину не став.

До воза тим часом підійшов і, не розмірковуючи, вискочив на нього Адам Підгурський, полковник реєстровців, і, скинувши шапку, підніс її вгору, навіть потряс, як пригрозив:

— Козаки! Панове громадо! — звернувся захриплим на вітрах, але дужим голосом.— Доки будуть волочити нами оці придністровські реп'яхуваті ковилі? Вояки ми, а чи надвірська челядь, чи міліція шляхтичівських займанщин у цих пустках! Нехай сама шляхта зі своєю міліцією обороняться від орди. Ось прибув до нас, прорвавшись через ощерені ікла кантемірівських вовків, недавній наш наказний. Та в яких боях прорвався! І мали ми діло славне, були вояками, а не міліцією на займанщинах. Воліємо проситись у брата нашого Петра о допомозі в вояцькому нашому ділі і проводі...

— Вірно! Слава-а! Проситись... Конашевичеві слово! — гриміло в збудженім колі.

Бородавка, не розмірковуючи, теж зіскочив на того воза. Підніс руку, заспокоюючи галас. Щось тривожне вчулось йому, бувалому на подібних радах кола...

— Геть Бородавку!.. Нехай протверезиться з білоцерківської перемоги над крамарями! Конашевича-а!..

І відчув наказний, що грунт під ногами захитався. Та до воза пропхалось кілька полковників, скинули змокрілі від поту шапки.

— Сором, ганьба, панове козача старшина! — гукнув полковник Дерекало.— Що сталось, панове? Прибув Петро Конашевич? І що ж, слава йому за це. Але ж і ми в яких боях завершуємо цю тисячу верст виправи!..

— Слава-а! — загриміло знов, заважаючи полковникові сказати врозумливе слово для втихомирення назріваючого бунту.

До полковника підійшов Сагайдачний, прагнучи відволікти його від наміру допильнувати спокою. А коло старшинське зрозуміло, що Сагайдачний докоряє полковнику Данилові за той захист наказного.

— Сагайдачного наказним! — раптом вирвалося гукання з гурту полковників. Адам Підгурський знов пробився до воза і щосили смикнув Бородавку за поли. Наказний ледве втримався, щоб не впасти. Нарешті зіскочив з воза, як стій ухопився за шаблю.

— До спокою, православне воїнство! — знов гукнув Сагайдачний, видираючись на воза. Він бачив, як ухопили Бородавку тепер уже за руку з шаблею, як тримали його гусари в кілька рук.

Чи варто йому втручатись?

— Сагайдачного наказним! — заволали старшини. Як зголоднілі вовки накинулись на Бородавку.

Тримаючи правицею підвішену на хустці за шию поранену ліву руку, Сагайдачний мав цілковите право не помічати, що діялось біля наказного. Бородавку обеззброїли гусари з наказу полковника Адама Підгурського, а не з його, Сагайдачного, наказу! Його провини в тому чині козацтва аніскілечки...

Ганебно скинений у колі старшин наказний Бородавка зрозумів, що боронитись було б ще гірше. На возі вже говорив Сагайдачний, неодноразовий переможець у подібних ситуаціях та ще і серед війська, вкрай втомленого таким переходом та боями. Козака він знав! Та

й був хоч і не такий уже златоуст, але словом до душі дістати вмів:

— Що ж сталося, любі брати во Христі-бозі нашому? — розгладив бороду, облишивши тримати поранену руку.— Чи мали ми коли отакий розгардіяш у виправах на Крим, а то і на богопротивних турків за морем? А під Хотином же пан гетьман Героним Ходкевич, підпертий якою армією, чекає нас, козацтва, не розпочинає війни з богомерзким нехристом-султаном. Бо марнується в цій шарпанині така козача сила! Та нехай він пропаде, прости пресвятая мати-троєручиця, отой богопротивний Кантемір зі своєю стотисячною ордою, а щоби ми, славні козачі полки, нюхали б його мерзенні сліди. Нехай іде безвісти, голомозий! А ми покличмо священика нашого військового панотця Онуфрія, молебень ще за дня відправимо. А вночі, да благословить господь, і відірвемось од клятого Кантеміра!..

Це була мова, на яку саме зараз, з покровленими в боях шаблями, з пов'язками на головах, не сподівались козаки в такому клопоті воєнному аж на кордонах Молдавії. Ту мову підхопили, як руку рятівну. Ще й не встав Сагайдачний з воза, як уже й отця Онуфрія приправлено в коло з відром води, з кропилом і з євангелієм...

25

Не відпустили більше Яцька Бородавку на розмову з козачою старшиною, на справдовування. Та й не було коли справдовуватись! Молебень правив не лише колінопреклонений отець Онуфрій. Вся старшина козача і козаки за ними падали на коліна, взиваючи не так о помочі в війні, як о пощаді і прощенні всеблагої за якісь гріхи у веденні цієї стомливої виправи.

Які саме гріхи — ніхто і не допитувався. За малі не обеззброювали б наказного, не кували б його в залізо...

Тої ж ночі сам Сагайдачний зі своїм пошарпаним уже оршаком гусарів та з полком у понад дві тисячі вершників ладував похід козачих військ угору понад Дністром. Орда й не гналася. Бородавку везли в обозі полку Адама Підгурського, ні волі, ані виправдання якогось не обіцяючи. Везли на розсуд гетьмана польного, з яким уже мали цілком певний і сталий зв'язок. Війна набирала своїх сталих звичаїв. Козачому свавіллю, як

називались тепер ті двомісячні бої над Дністром, покладено край.

В кожен полк, який нарешті прибув під Хотин, було послано по двоє-троє комісарів із шляхетських полків Ходкевича для збадьорення та для братання з військом коронним.

З наказу гетьмана Ходкевича негайно ж і судили десь в обозі полковника Бородавку. Судили за навмисне зволікання сполуки козаків з коронною оружною силою! Це була зрада, на мові суддів...

Третього дня по прибутті під Хотин козаки раптом дізналися, що Бородавці стято голову...

— Як то, стято голову полковникові? — загомоніли в сотнях.— То так же можуть і кожному з нас!..

— Як кротів смичем позашморгують!..

Але полками козачими вже правував досвідчений вояк, тримаючи поранену руку на перев'язі, як знак войовничості. Надходили полки, підібрані в степових просторах Придністров'я, повертались і ті, що вже за Дністром, аж при Дунаю, дошкульно непокоїли яничарів. Як чутку сприйняв полковник Острянин ганебне скинення з чиєїсь волі Бородавки з уряду. Найбільшою карою пригрозив кожному, хто переказуватиме ці ворожі чутки...

Та на з'ясування чуток і на розмисли вже не ставало часу. Козаків переправляли за Дністер, підперши ними ліве крило війська Ходкевича. Адже саме з лівого боку і насувалось турецьке військо султана Османа. Двадцятитисячна яничарська кінnота, повернувшись з молдавських степів, знайшла свого супротивника, козачі полки, вже аж тут, під орудою Сагайдачного і Ходкевича. Саме в ці козачі полки в закопах і врубалась яничарська сила султана, зазнаючи дошкульних втрат...

Так і не зрозуміли козаки, за що ж і від кого загинув їхній козачий отаман Бородавка саме перед вирішальними боями з військом султана. Завередували вже в закопах за Дністром. Знов комісарів від гетьмана зажадали. Не слова головного комісара Яна Собеського, не десятитисячна прибавка платні за службу, лише затятість і воля зараженого Сагайдачного в супроводі жорстоких покарань неслухняних зробили з козачого війська вирішальну силу в Хотинській битві і перемозі!..

Чи зазнають козаки радість з тої перемоги!?

Частина друга

ЖИТТЯМ ВИМІРЮЮТЬСЯ ПРОСТОРИ

1

У поле, на волю...
в бій,
Надійсь лиш на подвиг свій!
Ф. Шіллер

Життя в козачому війську під Хотином, напружене, як струна, загрожувало вибухом. Аж до джур нового наказного дійшли ті настрої після страти козачого полковника Бородавки сотником Заруцьким. І недарма Сагайдачний такий щедрий та уважний до гусарського старшини Стася Хмелевського. Шануючи його батька, особливо тепло вирядж ав молодого старшину в подорож до Києва. В супровід йому щедро виділив свого наймолодшого джуру Юрка Лисенка.

Джура щойно повернувся в обоз полку Адама Підгурського. Вісті були невтішними для слави наказного. Джура справді став більше вовгуром [1], аніж бойовим підручним полковника. Прізвисько Вовгур ставало похватнішим не лише серед старшин, а й серед козаків. Як отруїли його ті відвідини полку! Насурмочений і злий, він з першого слова запитав:

— За віщо ж його, пане наказний?..

Запитання вимагало відповіді не словом, а ділом. Бо то був докір, а може, й погроза. Про задумане скарання Ходкевичем Бородавки Сагайдачний знав ще з розмови в короля. Доля полковника була ясна й до повернення джури з полку Підгурського. Намагався відгонити від своєї совісті найменші натяки на ту подію. Гинуть люди в цій жорстокій борні супроти панування уродзоної шляхти... Але ж і сам лічиться якимсь-то шляхтичем!..

— Не суши голову тим, юначе. На війні не без убитого, глаголить мудрість народна... Перехрестись від напосідання таких думок, коли молитву неспроможний запам'ятати. Та... поїдеш у супроводі старшини Хмелевського до Києва. Їмоці пані Анастасії живим свідком про мене будеш. Перекажеш, що лиш незначного поранення

[1] Вовкулакою.

допустив господь у нічному нашому ділі. Їй і слугуватимеш аж до мого повернення...

В дорозі наздогнали гусарську сотню з гетьманського оршака. Вона супроводжувала сотника Заруцького, посланця від гетьмана польного до короля. Заруцький, виявилось, теж поїхав в об'їзд аж лівим берегом Дніпра. Безпечніше цим боком. Бо орди Кантеміра, як повідь нестримна, розлились по Правобережжі. Не великої кмітливості і Лисенкові треба, щоб зрозуміти, з якими вістями квапиться Заруцький до короля. Про те бажання короля знищити Бородавку дочулись і джури Сагайдачного. Нагримав полковник на Лисенка, язик відрубати шаблею пообіцяв спересердя, наказавши не розголошувати брехень. А з них і вийшла страшна правда!..

Про це й відкрився Лисенко своєму старшóму, гусарському поручникові, якому слугувати в дорозі мав з наказу Сагайдачного. І відчув прихильність молодого старшини.

Хмелевський щиро переживав трагічну долю наказного Бородавки. Радий був хоч би з джурою погомоніти про те, розважити задуму і, наздогнавши під Прохорівкою загін супроводу Заруцького, зашвидкували до Переяслава. Ні на захід сонця, ані на втому худоби і свою не зважили.

2

Глупа, задушлива літня ніч. Такі ж то тихі й млосні ці ночі!

Спорожнена вулиця засліпла зовсім. Жодного вогника в шибці, затихли й півні на цю пору. Тільки пси на купецькому кутку, як ті козачі постерунки, перегукувались своїм віщим виттям в спорожненому війною місті.

Гусар вів перед. За ним і спішений козак ніби скрадався з конем посеред вулиці. Кінь щоразу клав то одне, то друге вухо, дослухаючись, озирався. Гусар припиняв ходу, щоб оглянутись, не проминути потрібну оселю. Часом спинявся надовше, ніби вагався, і знов рушав. А козак покірно йшов за ним, повторюючи і його зупинки.

Оселю Сомків гусар бачив лише один раз. Минуло з того часу більше року, військова трясця носила й гусара

з краю в край. Зараз його гнітив неспокій, збуджений молодим козаком. Неспокій же і спонукав іти, шукати серед ночі...

Кого — спокою а чи недолі клопітної, яка обернеться на довічне каяття, на сумніви й терзання...

«Яких же більших терзань сподіватись, як оці, що й душу от-от витрясуть!.. Чи зробить людина собі долю вже в достиглім віці, коли тая доля витешує й саму людину саме з молодих, юнацьких літ!..» — нестримно думав, немов докоряючи собі за якісь провини.

І знов, ще різкіше, спинився, переборював вагання чи досі радився з сумлінням або шукав нагоди порозмовляти з тим, ніби захмареним журбою, козаком.

Нарешті! Ось вони, високі з дашком купецькі ворота, за якими губиться темрява й гущавина ліворуч. З вулиці ще бачив, як вирізьблювалася з нічного затишку сіра пляма крамаревої хати. Підійшов з конем на поводі до кованих воріт, як до кріпосної брами. Трохи зачекав наближення козака. І закалатав залізною клямкою, неначе й не гостем завітати має. Сполошені пси з виттям завалували з будок, знявши неймовірний гвалт. І вмить цей гвалт сомківських псів підхопили собаки понад Трубежем та й цілого Переяслава.

— Кого там недоля прибила в глупу ніч?! — запитав спросоння Яким Сомко, ніколи вночі не довіряючи воріт челядникам. Руки поклав на засув, наджидаючи відповіді.

— Гусарський старшина Станіслав Хмелевський, прошу пана. Двоє нас із джурою, козаком пана Сагайдачного. До пана Якима б'ємось...

— Тю, бий вас морока... Хто послав до мене такої глупої пори? Чи не кримчаки доскочили вже й сюди або попереджає про них пан гусар?..

Купець уже не вагався. Приставив до брами свою рушницю з насипаним на запалі порохом і відімкнув колодку. Насправді він таки впізнав голос молодого вояки Хмелевського, якого з рік тому вже пригощав вечерею, вкладав і відночовувати, а ранком виряджав аж до західної руїни з брами міста. За вечірнім знайомством та розмовою згадали й про давню зустріч ще у Львові... Так і поговорили про молодого Хмельниченка, розлуку з яким тяжко переживав тоді молодий, а тепер такий файний гусарський старшина Станіслав Хмелевський.

— Налякали ми вас цим гвалтом нічним, пане Якиме. Прошу зла не мати. Війна...— пробачався Стась ще перед брамою.

— Чи нам з вами вперше?.. Заходьте, ласкаві бувши.

Розчинилась половина брами. Господар узяв з рук гостя стомленого коня, від якого вдарило теплом утоми й поту. Пропустив і козака з конем, лишаючи ворота вже на челядника. Потім передав челядникові поводи гусарського коня, на козакового показав рукою:

— Покажеш пану козакові двері до світлиці, впоравши коней.

Як ніби вже зарані домовившись, повів гостя до господи. Дубові сходи на ганок злегка проскрипіли під ногами гостя. Він не вибирав, де ступити ногою, як господар. Навіть сходи, як і пси, слугували господареві, сповіщаючи про сторонню людину...

— Що ж трапилось, пане Станіславе?.. Здається, так звався мій нічний гість? До спокою ніяк не прийду: глупа ніч, в супроводі лише одного джури, коли прокляті кримчаки вже шастають по Україні...— нарешті аж у хаті заговорив статечний господар.

— А все... надто просто, пане Якиме. Замість лишатись на підночівлю з гусарами в Прохорівці, я згадав про гостинність пана і... обминув той загін з їхнім сотником на підночівлі... А сам лише з козаком-джурою подався до вас. Гадалося, що ось рукою подати. Колись за дня було значно ближче...— засміявся гусар.

— То аж із Прохорівки, ради ночі?

— З Прохорівки, пане Якиме, і таки... ради ночі.

Сомко похитав головою, здвигнув плечима. Підвівши брови, на одну лиш мить замислився. І ніби все стало ясним йому аж до дрібниць. На хвилину зник в бічних дверях. Згодом з'явився вже з дівчиною, з хлібом-сіллю та з холодною печенею й сулійкою під пахвою. Угорське вино — господарська примха частувати гостя тим же напоєм, яким частувалося ще й за тої першої зустрічі.

— Гадаю, що після такого козацького переходу ради ночі аж із Прохорівки пан Стась не відмовиться? — запропонував.

До кімнати зайшов і Юрко Лисенко, молодий, але кремезний джура Сагайдачного. Недарма його Вовгуром прозвали вояки. Неговіркий, а поглядом з-під насурмочених брів нагадував злого ярчука. Та молодість перекреслювала ту ознаку клопоту й завзяття. Чорнявий вус

по-юнацькому свіжо та вже й визивно вибивався на губі. Хоч і цим лише підкреслилась юність замашного козака. Господар, чемно посміхаючись, запросив і його за стіл на дубову лаву.

Дівчина, лячно озираючись на юнака, заслала рушником-одинадцяткою край столу, поставила страви і зникла. Ніч і сон, а може, й дівочий неспокій при такому парубкові змушували до такого поводження в цім домі. Ні дружини, ані сестри Ганни господар не турбував у таку пору...

Та ні питво, ні їжа, навіть глупа ніч — господиня сну і спокою — не гасили схвильованості гостей та і неспокою господаря. Добре навчений на взаєминах з людьми, купець розумів, що гостей не треба підганяти. Той насурмочений жовнір навряд чи й видобуде яке слово. А молодий воєводич, напевне ж, знайде мить відкритись душею.

Раптово, ніби за єдиним гаслом, заспівали півні. Аж здригнувся гусарський старшина Станіслав Хмелевський. Козак лиш повернув голову на заставки у вікнах.

— Справді, пан Яким мав рацію сподіватись на якусь гвалтовну справу... Та це, власне, і не справа, а лиш душі людської неспокій...

— Ну що ж. І сам, як відомо пану гусарові, прислухаюсь душею... Відкривайтесь, пане Стасю. Поділимо його, угорським заллемо ще по жбанчику... Дивись — і втихомириться. Чи не так, панове молодці? Певне, дівчина?..

Хмелевський аж злякано поглянув на господаря, похитав головою. А козак болісно посміхнувся, в неспокої виладнуючи плечі. Коли ж Яким знов зібрався вгадувати, Станіслав підніс руку — не треба! Угорське вино досить підігріло душі, розв'язувало і язики нічних гостей.

— На Дністрі, пане Якиме, стався злочин проти людського життя та й проти звичайного глузду в людських обходинах... І це вже стало лихою звичкою мого польського панства. За свій недовгий вік доводиться спотикатись який раз на такій ганьбі!.. А ми ж молоді, жадалось би до чогось кориснішого обвикати, а не до постійної тривоги й за свою голову!

— Ого!.. Тож не тягніть жили, панове! Щось трапилося з єгомосць паном сенатором, вашим батьком?

— Стривайте ж бо, не вгадуйте! Татусь мій у добро-

му здоров'ї, шукає нагоди якось-то догодити гетьману польному бодай би в цій виправі, коли не догодив Жолкевському в минулій... О, не вгадуйте, прошу вас. Про те, як було вбито Наливайка, вірного слугу свого народу, розповідав нам один каменотес у Львові, побратим небіжчика. Та й славний козачий отаман Кішка Самійло теж загинув у лівонській виправі, либонь, від удару з потилиці. Молодий тоді Петро Сагайдачний був поблизу нього. А неохоче, кажуть, розповідає про те. Ну, а як летіли голови благородних рокошан Жебжидовського, чул-сьмо вже і не дітьми бувши.

— Хто ще загинув, прошу! Починаєте дратувати й мене цією жахною граматкою злочинно убієнних, панове молодці...

Господар підвівся з лави і пройшов аж до дверей. Неначе чекав, що лиш на віддалі насмілиться котрийсь гість довершити той ганебний реєстр злочинів панства Речі Посполитої. Станіслав Хмелевський поглянув на козака, кивнув головою.

— Та що там: пан Бородавка Яцько позбувся голови, прошу,— різко озвався козак і пересів на лаві, немов шукаючи м'якшого місця.

— Бородавка? — аж сахнувся господар.

— Пан Яцько Бородавка ж, кажу. Убито, як пса з сусідського двору. Без суду, без права...— тепер уже звівшись на ноги, докінчив Лисенко.

— Кому забажалося знов нашої козачої крові? — якось аж простогнав господар, стримуючи голос.

Хмелевський теж підвівся за столом. Невже не розуміє господар?

— Ім'я мерзотника не наголошують же за гостинним столом!

— Так, пане Станіславе. Але ж... його вбивають!..

Схвильований гість обернувся до столу, налив келихи з сулійки, підставив один козакові. А сам пішов назустріч господареві, тримаючи два келихи вщерть налиті. Очі його горіли хворобливим з безсоння, злим вогнем, щоки знекровились. Тільки в смерті вбивці знайдеться бодай би крапля для того спокою!.. Вино хлюпало через вінця під тремтіння рук. Молодий гусарський старшина волав уваги людської. Може, співчуття, поради чи хоч би заспокійливої втіхи, братерської підтримки. Саме про те міркував у цю мить і найтверезіший між ними господар дому.

— В тупій догоді дратованому єзуїтами королеві наші гетьмани чи їхні полковники підшукали спритного вбивцю. Для такої підлоти Корона понавирощувала катів. Ростити ж людей, плекати чесних господарів з чудового народу нашої польської землі і не заміряються королі...— як у маячінні, прорікав підпилий гусар.

— Коли людина ще може мислити, як пан Станіслав, то не лише мудрість, а й воля керує ним... Пану б не шляхтичем, кажу, бути...

— Не вся ж і шляхта одним лихим смальцем мащена, пане крамарю. Чимало її пішло в лави, де чеський народ хоче волю собі здобути. Чули-сьмо, що й старший друг нашого нещасного Хмельниченка, пан Кривоніс, воює десь-то на чеських землях разом з повсталими чехами... Знайдемо й ми якось той вірний шлях... А наш молодик Юрко мав би з доручення Сагайдачного бути присутнім при тій ганебній страті. Таж і доручення було лукавством надоумлене. Наказний ховав кінці старшинської зради. Джура мав стати найближчим свідком непричетності наказного до того злочину. А що запізнився на час кари... може, й це запізнення посланця теж тільки лукавий хід...

— Мав наказ лише навідатись. А саме в той час уже й відбулася кара,— зітхнувши, мовив козак.— Доки ж доскочив... Заруцький не чекав козачих свідків і оскаржень. Кажуть, що скарав за ухвалою якогось суду. А де він, той суд, хто судді, за які провини стято?.. Тепер до короля квапиться з тою вісткою, винагороду одержувати! Завтра через Переяслав має проїздити під захистом цілої сотні гусарів...

— Бачите, пане старшина, Корона вважає злочинцями нас, українців. Усіх заспіль позначили тою плямою державних злочинців!.. А самі для права над Україною та її народом Заруцьких тримають під своєю рукою...— мовив господар.

— Слухаю це з ваших уст як докір шляхті, до якої належу й сам. Та я виростав на інших дріжджах, і не тільки я один. Як тісто в доброї господині, висходжувався під правдивою орудою батьківського розуму і доброти. Тільки козачим судом, як і Жебжидовський, радив судити їх, клятих єзуїтських посібників і ворогів! Почнуть із Заруцького та доберуться і до його вихователів на верхівках шляхти! Гай, гай... Гнів і неспокій серед козацтва треба не гасити, як сажу в комині, а...

Станіслав Хмелевський затнувся, не знаходячи слова. Подав келих господареві і взяв його під руку, посадив на своє місце за столом. Потім урочисто обмінялись цими грізними келихами змови... Мовчки ж цокнулись переповненими — аж хлюпнуло кривавою сльозою угорське вино. І випили одним духом до дна.

Як заприсягалися в той лицарський спосіб!..

3

Як пожежа з блискавки, спалахнула ця друга військова лихоманка Туреччини. Налягали чорні хмари з півночі. Збуреному маячливим бажанням визначитись гучною військовою виправою султанові Туреччини а чи його матері щоразу лізли в голову нові й дедалі жахливіші мислі. Позбавившись брата — конкурента на престолі, він ще більше відчув потребу привернути увагу до себе, до своїх переможних завойовницьких тріумфів. Країна під його деспотичним кермом сліпо йшла до занепаду своєї завойовницької слави на континенті.

Знову війна і знову з поляками — завершення столітніх змагань за повне підкорення Польщі мусульманському Сходові, підкорення Європи! Стамбул зі своїм молодим султаном у тій маячні нічого іншого, крім військової виправи на молдавські землі, не помічав...

Саме під такий галас і султанську лихоманку двоє духовних молодих греків патріаршої служби виконували ризиковану настанову патріарха Кирила. Мріючи про подвиг, вони пообіцяли святителеві не тільки провести його втікачів до моря, а й вивезти їх у море назустріч успіхові а чи... страшній невдачі. Підготували надійний човен при веслах, вчепили щоглу військового вітрила, подбали і про полотнище для нього.

Була ще ніч, у місті панував сонний спокій. Вони виходили з патріаршої резиденції. Сам святитель Кирило Лукаріс виряджав лише одного втікача аж до кованої залізом хвіртки патріаршої садиби. Про інших подбав заздалегідь, за них не боліла душа: болгарин — яничар, турок — теж з вояків. Такі викрутяться, користаючись військовою завірюхою.

Так і не пощастило Богданові за дня побачитися з святителем, давнім другом у боротьбі за своє майбутнє. Все готування втечі провадилось Лукарісом так, що

лише тричі захований зв'язок з мирським життям забезпечував таємницю і надійність втечі.

— Благословенна мати, що своїм чистим від лукавства світу молоком змогла скормити такого сина! — вичитував патріарх, благословляючи Богдана в ту ризиковану путь.— Не став ти, сину мій, католиком в колегії єзуїтів львівських. То який же з тебе мусульманин, з неволі і з недолі побасурманений?.. Да простить святая трійця єдиносущая той невільний гріх, мій сину. Чи будеш ревним християнином, не знаю, гадати не стану. Захоплення тим мученицьким подвигом патріота-безвірника Кампанелли — благородне почуття. Такі патріотичні захоплення правлять за найсильнішу релігійну суть. Кампанелла — чистий мученик за науку майбутнього, за рівність людства!.. В темниці, в муках проклинав єзуїтів, ворогів правдивої віри й науки... Благословляю тебе, брате во Христі, на такий же подвиг ревного служіння й надалі своєму християнському народові!..

Ще раз поблагословив і поцілував у чоло молодого друга. Як рідного виряджав, давши в супровід цілком надійних греків, патріарших слуг.

— Чи слід хвалитися комусь, друже мій, юначе, що був потурчений, молитвами мусульманськими від азана до азана сквернив свої уста? Мій медальйончик з образком Христа Спасителя, як булла всепрощення, стане тобі в супроводі серед християн, сущих на землі...

Від сходу теплилось передсвітання. Двоє греків, служників святителя, Назрулла з яничарами — албанцем Ноєм та болгарином Іспірліком — наджидали Богдана з того прощання. А старий його друг, святитель церкви грецької в столиці Візантії, тримав руку свою на непокритій голові втікача з турецької неволі. Патріарх благословив у таку страхітливу путь повернення на землю рідної матері. Розлучався з патріархом, як з покійником у забитій домовині. Так і не побачив ні сивини волосся, ні виразу очей — темрява приховала, щоб лише як сон закарбувалась феєрія ночі, постать і голос... Обоє тремтіли від хвилювання.

Тільки очі Лукаріса світились, вирізьблюючись в уяві образом добра та побратимства, наснажуючи й Богдана боротись за рідний край. Боротись і мстити вже з цієї хвилини, йдучи назустріч небезпекам. Не так легко і патріарху тримати цей патріарший дім у середовищі ворогів...

Богдан розумів тривогу вояків з такої затримки. Попрощавшись, побіг у тьмяному мороці до них, приєднався до своїх безкорисливих, навіть як слід не знайомих йому рятівників.

Добре знав лише Назруллу. Але ж і він близький хіба що тим вогняним пориванням помсти за знедолених дітей, збезчещену дружину... Їх спорядив Лукаріс! Всі вони, як і сам Богдан, були зодягнені в найсучасніший військовий одяг одного з султанських яничарських загонів. Навіть двома самопалами озброєні з арсеналів патріарха!

В поспіху, ведучи всіх за собою кривими вулицями, Назрулла знайомив Богдана з греками та з утікачами яничарами:

— Ной з албанців. З батьком узятий і пішов у яничари, рятуючи батька. Турки не дотримали умови, батько Ноя загинув на військовій галері. І син поклявся мстити за смерть батька. А це болгарин Іспірлік, стайничий при яничарських конях одного стамбульського загону. Досі пам'ятає, як плакала мати, коли відбирали в неї чотирирічного малого по набору — одне хлоп'я від десяти дворів. Ім'я болгарське забув, а матір пам'ятає досі, до неї і втікає з яничарів.

Так склався цей «яничарський» загін утікачів, який квапився до Кіркларелі, по шляху війська з армади молодого султана. З Кіркларелі вони повернуть до моря, де кілька днів уже тривають бої з козачими чайками. Втікачі мають вступити в ті бої як яничари, а влучивши зручну мить,— приєднатись до козаків. Утечу обмірковував сам патріарх Кирило Лукаріс!..

4

В лісах та байраках примор'я було значно людніше, аніж на глибинних шляхах країни та на звіриних стежках. Молодий султан гучно виступав з військом на Польщу а чи й на цілу Європу. Згромадження трьохсоттисячної армади на одному напряму справді вражало міццю султанату, нагонило страх навіть на західноєвропейських державців.

Іржали коні, ревіли воли, гойдали горбами верблюди, навіть чотирьох слонів забрав бундючний султан, наганяючи страх на своїх ворогів. По сліду тої армади не вщухав гамір, як стогін землі, перегукуючись із гомоном

моря. Воно клекотало гребенястими хвилями, вирувало в усяку погоду, вдень і вночі.

В той плин війни влилися й утікачі. Плутаючи поміж військом, ховались від яничарських загонів. Їм треба непоміченими виблукати на глухе скелясте узбережжя. Лише один із греків знав умовлене місце, де втікачів мав очікувати човен турка-контрабандиста. Платнею і увагою патріарха турок дорожив. Найбільші паки смирненського ладану закуповували крамарі в турка-контрабандиста за порадами патріарха. Не раз допомагав святитель цьому човняреві виплутуватись з складних перипетій тяжкого і ризикованого промислу контрабандиста. Турок згодився перекинути втікачів і деякий свій крам на козачі байдаки під час нападу запорожців на узбережжя.

По кількох днях блукання в чагарниках утікачі нарешті відірвались від султанських військових загонів. До турка з човном добилися вже аж із болгарського покордонного узбережжя. І хоч як були стомлені кількаденним клопітним мандруванням та плутанням слідів, закон контрабанди велів негайно ж серед ночі виволікати човна з хащів на хвилі морські.

Чорне море, бурхлива стихія води, безмежжя і невідомість...

Бої з козачими чайками припинились ще позавчора, як дочулися втікачі. Третій день, як Богдан з товаришами втікали вже від погоні надбережанських охоронних загонів. Саме ж на цей берег напередодні викинувся й козачий загін з розбитого човна. Турецькій погоні лишили в човні лише четверо вбитих в рукопашному бою з галерою Галіла-паші. Куди поділась решта козаків з човна, прорвавшись на берег? Згубилися сліди, але погоня нишпорила по хащах узбережжя.

Яничарські загони і моряки заполонили берег, хапають кожну живу душу. Один з греків патріаршого супроводу втікачів несподівано наскочив на яничарів. Втікати вже було марно, та й сподіватись на те, що обдурить їх, було запізно. Треба ж було давати знак про таку невдачу. Мусив зачепитись боєм, попереджаючи своїх.

Втікачі скористались тою завірюхою, щоб блискавично зникнути.

Якими баламутними почуттями повнилась душа Богдана, коли нарешті він опинився на скелі, що аж бриніі-

ла від ударів хвилі. У клекоті безмежжя зір шукав коли й не землю, то хоч зірку над нею. А чорна пустка лиш реготом моря озивалась на ті жагучі пошуки рідного краю...

Назрулла вхопив запамороченого Богдана і силоміць потягнув у човен. Довелося стрибати з кручі, забродити в неспокійне море, перегороджене гострим виступом оброслої мохом скелі. Хвилі билися в круті брили замшілого каменя, за якими гойдався човен.

А вже на світанок зажевріло, ще більше підкресливши велич шаленіючого моря. Зі сходу викинулись у небо клинцюваті стовпи пригашених променів, де мало сходити сонце.

— На весла! — наказав турок-контрабандист.

Єдиний із служників патріарха, що лишився тепер у супроводі втікачів, з благанням дивлячись на контрабандиста, ще наджидав свого приятеля. «Своїм життям відповідаєте, діти мої, за благополучну втечу мого юного друга!..» — досі ще звучав у пам'яті наказ патріарха своїм вірним слугам.

Богдан не дослухався наказів, лише вирізняв щирість і під її враженням краще розумів складність становища. Турок-контрабандист оголосив, що до світанку вони мусять зникнути геть від цього місця, приховуючись принаймні в хвилях моря. Богдан вхопився за весло в парі з болгарином. Назрулла став з осиротілим греком, щиро співчуваючи йому. Господар човна стояв на кермі, грудьми спираючись на вирло. Хто ж, як не він, розплутає шляхи такої невдалої втечі, коли надії на запорожців раптово зчахли. Жодних сподівань...

Спаровані весла обперлися з усіх сил об круті хвилі, хоч сили ті не були вже свіжі. Лиш волею наснажені, втікачі не відчували втоми. Човен відплив у шумовинні хвиль геть від берега, поринаючи в бурхливі, пінясті гребені. Вода заливала човен. Вільний від весла албанець спритно вихлюпував воду дерев'яним корячком. Про вітрило не забули. Але як його чіпляти під таку віхолу? Саме ці вітри найбільше й зашкодили, заливаючи водою відчайдушні чайки полковника Хтодя Мусієнка.

Про це встиг сповістити втікачам господар човна.

— Козаки двічі наближались до Босфору і кожен раз не так Галіла-паша, як саме море встрявало з ними в бій. Напад на Стамбул на цей раз не вдався козакам.

Лише одної ночі вони дали бій галерам Галіла-паші, відбили в нього більш десятка бортових гармат. Та на ранок нападники й самі не дорахувалися шести своїх човнів. Серед них і начільного човна полковника. Решті човнів довелося зникати в морі, один затонув уже біля болгарського берега, куди й викинулись козаки після того заповзятого бою.

— Козаки врятувались? — запитав Богдан схвильовано.

— Як кому пощастить, ефенді,— здвигнув плечима розважливий турок.— В таких хвилях козак — як у густому лісі: хіба що заблудиться, а ворогові до рук не потрапить! А кому пощастить рятуватись у болгарському улусі, той як родичем себе відчує, одновірки ж!..

Богдан аж здригнувся від дотику якоїсь нової сили. «Одновірки ж!..» Козачі чайки розбрелися в хвилях моря, безмежжя якого стало тепер їм перелісками й байраками. В них легше ховатись, аніж шукати. Морякам Галіла-паші їх не догнати і не розшукати. Та чи ж наздожене й розшукає їх оцей утлий човен контрабандиста!

— Триматись, не спускаючи берега з очей і... подалі від будь-якого човна! — владно звелів Богдан, відчувши несподівану потребу правувати втечею.— Не губити ж берега, беручись понад ним на північ аж до гирла Дунаю...

Турок-контрабандист з неприхованим інтересом поглянув на цього несподіваного отамана. Неначе тільки оце вперше помітив його на своєму човні. Кивнув головою, зітхнув. За свій вік отакого ризикованого морського промислу надивився вже на всяких. Та з молодих такого ще не зустрічав. До того ж лагодився вже до повернення на берег, у лози й хащі, щоб пересидіти таку колотнечу. Близенький світ, те гирло Дунаю! Харчів лише до першого козачого човна...

— Була ж домовленість — до першого козачого човна,— спробував помірковано заперечити.

— Домовленість лишається в силі, ефенді. Таж човни ті, певне, прибило тепер хвилею до берегів. Шукаймо їх у прибережних кущах,— швидко зміркував Богдан.

Цю коротку суперечку на загрозливих хвилях чули всі в човні. Бувалих вояків такі хвилі змушували напружуватись, дослухатись. Яничар-болгарин Іспірлік щиро

схвалив у думці той мудрий наказ. Адже берег — то вже його рідна сторона. Там мати!

Мати, мати! Аж злякався від такої думки. Де, в якому улусі, серед яких жінок ти знайдеш саме свою матір? Ні імені, ані роду, ні місцевості не знає. Тільки земля, рідна болгарська земля, як мати!..

Чи був день, а чи раптово заходила буремна, але й зручніша для втечі ніч, Богдан, не кидаючи весла, давав накази як старший. Цілих три доби гойдалися в тій скаженій гойдалці запінених від бурхання хвиль. Богдан відчув, що то є воля! Морські хвилі, пінясті їхні гребені навчили того. Їм немає перепон! А йому тепер не хвилі ж стануть зловісною перепоною до неї!

Вже другої ночі встановили в човні вартування, клали зміну бодай на короткий сон. Тільки Богдан не спав за тим вартуванням. Часом і при веслі відчував на мить, як світ і гомінке шумовиння моря зникали геть. Лише образ матері спливав, сльозою вмитий. Та і його заступав інший: розпатлана важка чернеча коса прикривала злі очі блудниці. А за принадним і чарівним голосом до його горла тяглися руки з пазурами. Зла, зрадливо противна краса черниці ховалася в косах...

В ту ж мить і прокидався, налягав на весло.

5

Третього ранку в цій надлюдській борні з морем і Богдан, знесилений, заснув при веслі. Контрабандист не велів будити, ближче понад берегом правував. А так кортіло змінити напрямок, під вітрилом повернути до рідних берегів. Таж і зобов'язання перед патріархом не згубили свого чину. В цій життєвій колотнечі контрабандист може знехтувати всім: законами держави щодо пачкарства [1], законами війни, якою заполонена країна і султан, всім знехтувати можна, навіть безпекою родини в такім ризикованім ділі. Тільки довірою патріарха, на якій тримається його діло, такою довірою він нехтувати не має права. Не буде!

— Ай-вай! — лячно вигукнув, раптово глянувши в бік безмежного моря.

Дві військові галери Галіла-паші виразно вимальовувались на хвилях супроти сонця. Не було сумніву, що

[1] Контрабанди.

й з галери вже помічено човен з «яничарами», який настирно береться до болгарського берега. Обидві галери під напнутими вітрилами мчали разом з хвилями просто до берега, саме на човен контрабандиста.

Вигукнувши те тривожне гасло, турок не заметушився в паніці, шукаючи порятунку. Його почули і зрозуміли всі на веслах. Навіть Богдан почув той тривожний зойк, прокинувся. В одну мить збагнув, що сталося. Лише запитав:

— Що маєш чинити, бай-ота? — і ще дужче наліг на весло.

— Тільки до берега! У ліс та в чагарники, щоб як вітром вас знесло десь у провалля! — наказував контрабандист, спрямовуючи човна до берега.

Недавнечко ж вони обігнули ці скелі. Тепер повертались саме до них, бо спереду мілина, стримить велике каміння, неначе нарочито повтикуване по косі. Зеленаво-брунатні водорості, наче розтріпані коси русалок, метлялись в хвилях, приглушених мілиною.

— Убрід на берег! — наказав контрабандист, скориставшись хвилиною, коли обидві галери пірнули в глибоких улоговинах хвиль.

Жодному з утікачів не треба було повторювати такий наказ. Як один, кинули весла й скочили, пірнули в хвилі. Сам контрабандист теж стрибнув у воду, тільки не кинув човна, притоплюючи його водою.

Колись у Чигирині, ще хлопцем, Богдан вчився плавати в Тясмині. Здавалося, що й плавати вмів. Але — гай-гай! Де те чигиринське дитинство, і що то за плавба...

Море, як мачуха дитя нерідне в купелі, захопило в обійми хвиль. На щастя, в найстрашнішу мить ноги вже спирались на рухливу піщану з галькою косу, сковзались на замшілому камінні. І таки брались до берега. На допомогу підкочувалась хвиля, збивала з ніг, але й несла на берег. Як мачуха!..

За другим чи третім разом Богдан уже твердо встояв на ногах і якомога швидше вибирався на грунт, до кущуватого верболозу. Швидко обернувся — де ж товариші? Тільки Назрулла окаряч вибирався на берег за півгін ліворуч. Десь далі ніби маячили ще постаті. Ні човна, ані контрабандиста з ним Богдан уже не помітив. Тільки галери ще швидше наближались ген до крутих берегів в напрямі залишеної втікачами турецької землі.

6

Густий лозовий чагарник заріс очеретами. Протічок прісної води напористо вливався в море. Стрімкий, прозорий струмочок прісної води! Так і Дніпро гордо і впевнено поповнює оту розбурхану страшними хвилями стихію моря. Дніпро, Дніпро!..

— Хмель-ака може напитись. Хороша протічна вода...— порадив Назрулла, підвівши голову в очереті.

— А де наші? — запитав Богдан.— Може, їм допомога потрібна? Може, відвернути пошукачів, забравши їх на себе?..

Назрулла насторожено прислухався, оглядаючи густу очеретяно-лозову схованку. Громохкий гомін моря глушив усі звуки. Навіть шуми лісові губилися в тому клекоті.

— Вони на себе навели моряків Галіла-паші, вдарившись на втечу нижче нас, під круті береги з лісами.

— Рятуючись самі а чи нас рятуючи? — домірковував Богдан.

— Аллах те знає. Можливе й те, й інше. Ми на землі болгарів. Теж ваші недовірки, християни. Можуть допомогти...

Нагнутись, щоб пригорщами попити води, було приємно. Хоч і мілина тут, вода ледве до колін сягала, але доводилось майже лежати в ній. П'ючи ту справді цілющу джерельну воду, Богдан раптом почув і якісь відмінні від гомону хвиль, хоч і дуже віддалені звуки. Значить, погоня теж викинулась уже на берег. Тепер полюватимуть по узбережжі, не обминуть ні кущика, ані плавнів цього спасенного мису з цілющим протічком.

— Мусимо втікати, Назрулла-ака! Чуєш? Нас тут, як качок, сполюють!

— В лісі не краще, Хмель-ака. Може ж, обминуть...

— Одначе в ліс! Там простір або смерть. А тут неволя знов. Гайда в ліс!..

Вибродили по протічку, сковзаючись на оброслому мохом, слизькому камінні. На суші рідшали лозові кущі. На узгір'ї за ними вже репанокорі верби, а далі — сосна і віковічні дуби. Сховатись за дубом можна і втрьох, але між тими деревами стільки простору для ворожого ока.

А галас по надбережжі ставав дедалі голоснішим. Яничари, моряки наближались. Богдан з Назруллою кинулись ліворуч, у густі хащі, як здавалося здаля. Але ж саме звідти чувся вже й галас погоні.

В кущах натрапили на двох болгар-рибалок, які теж поквапно втікали від моря до лісу. Старший, видно батько, раптом спинився, замахнувся веслом.

— Стійте, болгари! — вигукнув Богдан рідною мовою.— Ми теж утікачі від тої погоні. То нас полюють турки...

Болгарин опустив весло, хлопця десяти-дванадцяти років пригорнув до себе рукою.

— Втікачі, не яничари? — перевіряв скорше свої враження, аніж випитував.

— Невільник я, український козак. А це мій побратим Назрулла. Турок він, але теж... Не яничари ми, ось медальйоном патріарха клянусь!..— зашвидкував Богдан.

Болгарин повірив, розімкнулись уста в посмішці. Віддав синові весло, на далекий галас озирнувся.

— Втікачі? — перепитав, щось міркуючи. Потім узяв Богдана за мокрий рукав і потягнув зовсім у протилежний бік.

— Гайда, гайда за мною. Там Алладжа... Монастир чоловічий. Блаженні отці мусять... можуть. Лише вони...

В поспіху стрибали через той же протічок, пірнули в густі хащі молодих ялинок, ліщини. Розкішні кетяги колючого гілля жалили руки, щоки. Болгарин квапився, ведучи за собою мокрого до рубця, вимерханого Богдана. Десь позад них, не відстаючи, бігли і Назрулла з сином рибалки. Обважніле весло хлопець уткнув під колючий кущ шипшини.

За останньою купою ялинкової гущавини на скупій галявині раптом виникла дивовижна оселя з каменю, вкрита черепицею. Від землі до того черепкового даху було не більше, як чотири-п'ять ліктів. Двоє скупих віконечок при землі загратовані зсередини. Тільки залізний хрест на причілку свідчив, що болгарин чесно й щиро виконав обіцянку урятування, якщо воно станеться саме тут.

7

Кілька похилих камінних сходинок униз привели Богдана з старшим рибалкою до дзвініці. Широкі, ковані з заліза двері на дві половини, нещільно причинені, вели вже до церкви. Рибалка Парчевич звелів Богданові зачекати тут. Сам же переклав з правої до лівої руки рибальський бриль, одхилив двері і навшпиньки пройшов кудись уперед, ніби в якусь безмежну пустку. Кілька засвічених свічок впали Богданові в око. Та їх було так мало, що напівтемрява церкви не світлішала від цього.

За якусь хвилину дві половини важких залізних дверей знов відхилились з грюкотом, і до Богдана вийшов чернець з мідним кованим хрестом на грудях. Сивина хоч і полонила бороду, вуса й причесаний назад довгий чуб служителя, а все ж Богданові здалося, що лише типово монастирська худизна робила з цього чоловіка старого монаха. Насправді ж він мав не більше півсотні літ. Вузенькі щілинки змонголізованих очей гостро вдивлялися в Богдана.

Для швидшого знайомства Богдан рвучко розстебнув ковніра й видобув нагрудний патріарший медальйон. Навіть чітко перехрестився, пригадуючи ще материну науку. Неначе готувався прийняти благословення священнослужителя.

— В ім'я отця, сина і духа святого...— перехрестився і духівник, зиркнувши на той патріарший знак.— Хто єсте, раб божий?

— Християнин єсьм, із-за Дніпра сущий, отче. Втікач з турецької неволі...

— Воїн, відома річ?

— Так, отче. Але... без зброї — не воїн! Лише втікач, прошу. Там погоня, яничари...

Духівник озирнувся, не приховуючи тривоги. Потім швидко скинув очима по всій постаті Богдана, по закучерявленій моложавій бороді, по затяганім у втечі мокрім яничарському одязі.

— Негайно переодягтись! Брат, як вас там?..

— Зіновій-Богдан...

— Брат Зіновій прислужуватиме парохові в службі божій на випадок...

І не доказав, рвучко смикнувши за собою Богдана. Знадвору, десь із лісу вже чулось наближення турків.

Богдан лише встиг озирнутись на відхилені двері. Як з льоху, позирнув угору. Назрулли вже не було там. Не стало з ним і хлопця.

«Чи встигли приховатись?» — подумав, коли почув зітхання рибалки. Але ж і самому велять поквапитись, живосилом тягнучи його за ті ковані двері...

8

Коли гурт військових моряків і яничарів оточив монастир, там уже розпочалася служба. Такий же сухорлявий священик, як і служитель, що переодягав Богдана, стояв перед аналоєм, вичитував ектенію. Троє хористів підхоплювали співом своє «Слава-а тобі, Христе боже наш... Слава!»

Біля священика праворуч стояв Богдан у смиренній позі прислужника. В правій руці кадильниця, в лівій коване сріблом Антіохійське євангеліє...

Чи потрібно було те дорогоцінне євангеліє саме на цій службі, знали тільки священнослужителі. Навіть нечисленні ченці, заклопотані молитвою, не зважили на те. Дим з кадильниці піднімався просто в лице Богданові, ятрив очі, викликав сльозу. А він мужньо терпів, уважно стежачи за кожним рухом священика. Чорний довгий одяг знов повернув його в забуті вже дні єзуїтської колегії. Та думати про те багато не було коли.

До церкви увійшов, видно, старший турецьких вояків, тримаючи шапку-малахай в одній руці, а в другій шаблю. Хоч і намагався йти як господар, але притемнений молитовний дім, свічки, голос священнослужителя й хору — все це дошкуляло воякові, острашувало його.

Назустріч йому швидко попростував готовий до тої зустрічі отець Авакум, диякон храму Святої тройці. Це ж він і зустрічав, і зодягав Богдана, готуючи до такого ризикованого переховування. Зустрілись на килимку посеред церкви. Вояк спинився, на шепіт-запитання отця Авакума наставив вухо. Урочистість богослужіння зовсім паралізувала його войовничість. Правовірний мусульманин знав ціну богомільства в усякій релігії, мимоволі виявляв шанобливість і тут до неї.

І сам заговорив півшепотом, як свій. Хоч мети своїх одвідин храму під час служби ніскільки не приховував.

— На ваш берег викинулися втікачі, зрадники з армії великого султана,— хапаючись, забурмотів.

— Втікачі, правовірні турки? Гріх який, святий аллах...— дивувався отець Авакум, простуючи до виходу для вільнішого порозуміння. Вояк ніби й не збирався затримуватись тут. Йому потрібно лише пересвідчитись. Цілком можливо, що зрадників отих бачили отці служителі чи дервіші — монахи храму — ще до служби?

— Таж, певне, до Варни втікають! В лісі правовірному втікачеві не всидіти з голоду. А варненські шляхи он за великим дубняком. Коли ж втікають правовірні, то й не показуються людям. Де ви бачили, щоб турок-утікач на очах у християн вештався?!

Вивівши вояка за ковані двері, отець Авакум щільно причинив їх, щоб не заважати службі. Аж зійшовши по сходах надвір, виразно розвів руками. Турок уважно і з неприхованою зверхністю роздивлявся тепер цього служника з храму недовірків. Чи то закралась йому якась підозра, а чи своє щось лукаве додумував при тому огляданні. Гидливо сплюнув, одягаючи на голову малахай, махнув рукою до своїх вояків. Ніби все йому стало знов на своє місце. Зійшлися й довго радились на віддалі, позираючи на храм та на його духівника. Моторошно ставало йому від тих змовницьких оглядин. Потім залишили кількох моряків на варті біля храму, обійшли його і з тою ж войовничістю кинулися знов по лісу.

Чи впевнились, що не на той слід натрапили, а чи діють якимсь своїм способом, намагаючись перехитрити духівника. Насторожений, він повернувся до храму, де так само напружено правилась служба.

9

А з Варшави, від престолу Корони, віяло тим же вітром...

Як струна, накручена й затягнута, квиліло життя цілого краю. Вісті з Дністра щодня, щоночі, дедалі грізніші, тривожніші, проривались і до королівського палацу. Війна з турками нарешті мала би порвати оту ганьбу залежності Корони від щоразових вередувань султана. Цього жадували не лише правителі Відня, цілої Європи... Жадували, мріяли про те не тільки члени уряду великої Польщі разом з королем! Тими мріями й поривааннями горіло все свідоме поспольство краю. Та і султан замірився неабияк. Найгрізнішим наказом заборонив

розраджувати ту війну. На горло карати велів усякого, хто б розраджував її...

По довгому ваганні, після марудних збирань король Жигмунд Ваза нарешті сам вирушив з Варшави, щоб десь-то у Львові чи й далі за ним очолити вальне рушення краю. Нарешті! Тепер-то вже насправді сам король має очолити рушення на відбій, а може, і на розгром зарозумілого Османа. Аж голова обертом іде від тих гарячих мрій...

— Нарешті б!..— волало все єство збудженого такими думками онімеченого шведа на польському престолі.

— Сам Єзус і молитви папського престолу нарешті прорекли, щоб Річ Посполита польська і саме під моїм королівським проводом таки збила пиху та зарозумілість з того султана в пелюшках!..— як молитву, латиною проказав король, сідаючи в пишну, хоч і заважку для військової виправи золотогербовану карету. П'ять пар буланих під золото карети добраних угорських коней рвучко рушили і понесли короля аж на поля кривавих боїв, де знесилені жовніри та козаки міряються останніми силами з турецькою навалою. Чи ж доїде?

Урочистість виїзду короля на ті поля крові й смертей на Дністрі здавалась більше церемоніалом жалоби, аніж військового запалу, звитяги й тріумфу можновладства.

Але поспільство збадьорилося, сприймаючи той бучний виїзд короля на поле битви за честь краю, символ безпеки. Щоправда, посування короля було таким же марудно некватливим, як і збирання. Ніби й не війна чекала його десь на Дністрі. Щоразу доводилось зупинятися, щоб лише підписати нові й нові листи старостам країв. Рескриптами й наказами підганяли шляхту поквапити з військом на згуртування потужної армади посполитого рушення під монаршим керунком!

І кожного разу оті перевдягання короля по етикету з похідних на державно-урядові шати забирали невимірняний час. Тяжким скрипом вони гальмували посування вперед королівського військового кортежу.

Та Жигмунд Третій завжди був певен, що він як був королем учора, також буде ним і завтра, що б там не сталось під Хотином чи десь-інде. Нехай алярмує Кріштоф Радзівілл про небезпеку від шведського короля Густава-Адольфа на Інфлянтах. Жигмунд Ваза вірив більше своїй зорі, благословенній єзуїтами і папою,

аніж будь-яким алярмовим депешам і гінцям з усіх усюд.

Для урядування на тих подорожніх зупинках король щоразу прибирався, як в урочисті дні прийомів. Неодмінно сідав у крісло, одягши монаршу боброву шапку в золотім облямуванні. Мереживний широкий ковнірець ідеальної чистоти й білизни облягав шию, слався аж по плечах, перетворюючи короля скорше на венеціанського дожа, аніж на «першого шляхтича Корони» з своїми великопольськими традиціями і вбранням. Адамашкова мантія, паризькі чорні панчохи й лакові черевички з золотими пряжками та з коштовними камінцями на них, як і в перснях обіруч, були наче приреченням королівської ошатності в час тих монарших розправ на зупинках.

Звісно ж, численні посли, кардинали ордену, військові ад'ютанти в високих старшинських чинах роєм гули навколо монарха на тих зупинках. Не до канцлера Льва Сапеги линули, а до короля в поході! Урядування, як кара провидіння, не припинялось і в війну, на яку так гучно вибрався король.

Табір дипломатів, єзуїтів та посланців і кур'єрів дедалі зростав у поході. Жигмунда зустрічали воєводи, крайчі, зустрічали й супроводжували далі керманичі нових і нових згромаджень поспільства, набираного в армію короля. За категоричним наказом монарха перевага на тих прийомах надавалась всіляким гінцям з-під Хотина. Їх приймали поза чергою на поході. Адже десь-то під Хотином у звичайнім польовім наметі лежить у лихоманці, хворіє його син-спадкоємець Владислав.

Саме як спадкоємець престолу він вимагав уваги короля, сподівався на неї. Бо як син від першої з двох підряд дружин сестер-австріячок, Владислав не був милуваний батьківською приязню. Таж спадкоємець, рокований долею!..

І хоч повість наша присвячена долі Богдана Хмельниченка, не можна обійти тут і королів Речі Посполитої, які були далеко не байдужі до його життєвої долі. Як ущербина на колесі, вони, пригальмовуючи, стрясали її, загрожуючи зламати остаточно на першім же крутім вибої розторсаного історією шляху...

Дипломати, єзуїти, воєводи довгим хвостом тягнуться за королем, набридають з вимогами, з настирливими порадами. Навіть уві сні ввижаються. Особливо єзуїти! Вони намагаються й повітря, яким диха король, замінити хрестом та євангеліем.

— Ад'ютанта до мене! — в безпорадді звелів Жигмунд, припинивши і переодягання для чергових аудієнцій державних.

Блискучий мазур старшина-ад'ютант у ту ж мить з'явився, брязнувши острогами.

— Хто там на сьогодні і... яка з невідкладних справ? — над силу стримуючись, поцікавився король.

— Певне, сам йогомоць пан Ліпський, підканцлер...— розпочав мазур, та король нестримно перебив:

— Пан Ліпський, як і сам канцлер, без реєстру може заходити до короля «ляда хвіля» [1], полковнику. Хто з посланців?

«Ляда хвіля» — король висловив з підкресленням. Мазур зрозумів те, як знервованість короля а чи іронію на державну мову в устах першого шляхтича Речі Посполитої. Так уже повелось у королів шляхти польської: король з мадярів Стефан Баторій навіть з дружиною своєю говорив через перекладача. І то — латинською мовою. Його ж крилатий вислів «Non decet regem psittacum esse» [2] став улюбленим афоризмом і зарозумілого Жигмунда Вази...

— То проше, вашмосць, знов посланці від королевича Владислава й від самого старости Любомирського...

— Не староста, а польний гетьман, який героїчно заступив небіжчика Яна-Кароля Ходкевича. Якесь прокляття лежить на королівських гетьманах польних. Ось уже другий кладе голову на тому кривавому турецькому полі в Молдавії... Ще хто?

«Перший шляхтич» починав одягатись. А нагальних посланців щоразу набиралось по кілька на прийом. І так щодня...

Отож десь уже в тижневому клопітному поході від Варшави до Львова на прийом до короля прибув і гонець гусарського оршака, що правився з вісткою ще й

---

[1] Будь-коли *(польськ.)*.

[2] Не личить королеві бути папугою *(лат.)*.

з уст самого Заруцького про смертну кару козацькому ватажкові Бородавці.

— Гонець з обшарів Києва? Так, так, цікаво. Певне, пан Томаш Замойський до поради короля волає, в якому керунку правити скупчення посполитих збройних з п'ятьох українських воєводств?

— Посланці пана київського воєводи теж з учора чекають на прийом вашої королівської мосці. А те скупчення, як мовить вашмосць... шкода й мови. Але тут гусар...— нітився полковник.

Король розплющив очі, ледве підвів голову і знов опустив її, сидячи «на троні». Не забув при тому знов оглянути білизну та чистоту мереживного комірця на плечах. Як зброю, як ознаку його королівської мосці.

— Про що доповідають гусари? — німецьким лаконічно-військовим жаргоном допитувався король.

— Відомий вашмосці слуга ротмістр Заруцький ганебне забитий в дорозі підісланим банітою а чи джурою полковника Сагайдачного Вовгуром, проше...

— Заруцького вбито? — раптово пожвавішав король. Євангеліє вислизнуло йому з рук.— Той самий Заруцький, якому...

— Саме він, вашмосць...

— Вловили, скарали злочинця?

Мазур-ад'ютант красномовно розвів руками. Лиш згодом на напружене очікування короля стишено доповів:

— Мов вихор, тен здрайця «се винес», як мовить кур'єр. На очах у сотні гусарів вашмосці... виніс геть до лісу. Відомо, же то їден з найближчих джур пана Сагайдачного, а родом...

Король, як підштовхнутий, підкинув голову:

— На якого диявола родовід опришка, вбивці! Покликати гусара! Сам король мусить вислухати те ганебне донесення, коли вбивця найдовіренішого королівського слуги так безкарно виривається з рук цілого загону безпорадних вояків. Вовгур...

Мазур зник виконувати наказ розгніваного короля. Вістка про вбивство Заруцького виходила далеко за межі навіть надзвичайних подій, яким король приділяв особливу увагу. Адже саме Заруцькому в присутності короля давалось те особливе доручення. То був не лише наказ уряду шляхти, а й непохитна воля короля!.. Надзвичайний посланець від Владислава вже сповістив про скарання Бородавки. Король зажадав почути те й від

самого виконавця волі Речі Посполитої. А виходить, почалися вже й акції козачої помсти! Заруцький перший. Хто ще за ним?..

— Ганьба! В королівстві шляхти править не король, а всякий дисидент [1]... козак, баніта!..

Жигмунд Ваза схвильовано ходив по кімнаті, наджидаючи того посланця-гусара. Нетерпляче озирнувся з дальнього кутка. Але побачив зовсім не очікувану трійцю похватних різнострійних людей. Одного з них він знав добре, але здивувався зустрічі. Добре зодягнений і свіжий молодик Єжи Оссолінський ступив першим на повітання короля. Дипломатичні місії найрізноманітнішого характеру, аж до марудного й брудного шпигунства в європейських державах молодий Оссолінський успішно поєднував з довершенням своєї вищої освіти в Відні, Парижі і особливо в Лондоні. З якої ж нагальності аж з Лондона прибув він на цю аудієнцію?..

Шанобливо припавши на одне коліно, цей молодий, але вже тертий дипломат поцілував на привітання подану йому руку короля. Мішаючи рідну мову з латинською, він говорив:

— Вашій королівській мосці рекомендую бардзо уславленого вояка Речі Посполитої, тепер полковника Стройновського, шляхтича з південно-західних обшарів нашого краю! Про себе лише повім, що прибув з Лондона на хвілечку [2], дружину маю забрати. А це здибавем...

Запорошений з далекої, аж з-під Хотина, їзди кінним маршем, з давно не голеною бородою, в притертім у боях полковницькім строї й козацькій шапці з малиновим шликом, полковник справді вразив короля. По-військовому підступивши, шляхетно вклонився лише головою. Рвучко зняв шапку і по-козачому уткнув її собі під пахву.

Аж усміхнувся король від такої оригінальної поведінки цього гаразд відомого і йому з розповідей та документів бойового в побратимстві ще з Олександром Лісовським вояка.

— Станіслав зі Стройнова, Стройновський, прошу, ваша королівська милість! На цей час очолюєм велику когорту вояків коронних, що з запрошення вельможного пана графа Михайла Альтана правляться в чеські землі імператора австрійського...

[1] Іновірець *(лат.)*.

[2] На хвилину *(польськ.)*.

Рідна полковникові по-шляхетському ускладнена польська мова не дивувала короля, хоч поважна шляхта намагається говорити з королем коли й не латиною, то хоч мішаною з німецькою чи з тою ж латинською. Польської мови король не визнавав і майже ненавидів її. Тому й ледве добрав лише про те, що полковник править з військом козаків та лісовчиків на укохані королем австрійські землі. Допомога цісареві порадувала його. А полковник же прибув з хотинських боїв, міг би докладно поінформувати про них...

Поява вже цих двох таких різних за своїм станом і віком людей, та ще й згадка про цісаря віденського, надзвичайно піднесла настрій короля. Він геть викинув з голови всі свої марудні справи з посполитим рушенням, а разом з тим і жахну турецьку війну, духом якої так тхне від цього тертого на задністрянських берегах вояка. Той дух відгонить кінським потом чи навіть занедбаним струпом...

До того ж у кімнаті стояв третій, який зайшов разом з цими двома. Молодий, такий же запорошений з дороги, озброєний з виразними смугами від стремен на жовтих халявах. Лише насурмоченими бровами здавався якимсь надмірно дратованим, зосередженим і непривітним. Зайшовши за Оссолінським та Стройновським, він одразу ж зірвав шапку з голови, навіть уклонився від порога королеві. І мов прикипів на тому ж місці.

Повітавши двох знакомитих уже в краю своїх гостей, король звернув увагу й на третього. Зайшов разом з ними, напевне, в тій же самій державній справі. Жигмунд запитливо поглянув на Єжи Оссолінського як на близького до коронних справ чоловіка. Але на те німе королівське запитання озвався знов же моложавий полковник Стройновський:

— А це, прошу, ваша королівська милість, наддніпрянський козак, власне, особистий джура Петра Сагайдачного Лисенко-Вовгур.

Король здригнувся при імені вбивці Заруцького. Саме в ту мить прибулий ступив ще крок від дверей, шанобливо і також незалежно вклонився.

— То це і є Вовгур, джура полковника Сагайдачного?..

— Так, ваша королівська милість. Це він скарав ротмістра Заруцького.

— Вчинок...— знов розпочав король, захлинаючись від нападу злості а чи й від грудної жаби.

— Достойний королівської волі і... винагороди! — сміливо докінчив Стройновський за короля. І додав: — Прошу, ваша королівська милість, дослухати до краю. Отож не з короткою мовою завітали-сьмо, облишивши своїх лісовчиків уже на кордонах цісаря...

Король знов здригнувся, почувши ненависне йому назвисько вояків. Порвався щось заперечити або хоч зауважити з приводу того війська. Та молодий полковник застережливо і не зовсім по етикету підніс руку. Король тільки знизав плечима, кивнув головою, ладний вислухати все, що наважуються йому викласти ці відвідувачі. Хоч здавалось королеві, що запальний панегірик тому лотрівському [1] війську свідчить лише про самозакохання полковника.

— ...Суд і кару козацького наказного гетьмана Бородавки звершено, проше ваша королівська мосць,— вів далі Стройновський.— Але ж Бородавка був ватажком сорокатисячної армії козацтва, яка своєю відвагою та вмінням воювати поганів нарешті вирішує справу війни Хотинської на честь і користь Корони польської! Прошу повірити мені, живому свідкові тої одчайдушної відваги подніпрянців на Дністрі в ім'я великопольського патріотизму. А та нагла смерть уславленого гетьмана з Запорожжя підсилює козацькі невдоволення. Чи ж такої винагороди чекало козацтво від свого короля, проше вашмосць?! А їх близько сорока тисяч, і зі зброєю в руках! Чи годиться Короні так загострювати наші взаємини з тим наддніпрянським козацтвом, яке, щиро вірячи обіцянкам Корони, самовіддано бореться за честь королівської перемоги за Дністром? Еж це вже не свавільники, а ратне товариство шляхти, богатирі, які за щастя вважали pro patria mori! [2] Чи, може, Корона вже не потребує доброго вояка в такий клопітний час?..

— Але ж суд!..— надсильно сперечався король, таки перебиваючи запальну мову полковника. Гнівитись на нього не мав бажання. Такої вже своєрідної вдачі полковник, так занадто своєрідно, навіть оригінально й розмовляє з королем.

— Суд і слово покійника гетьмана Кáроля Ходкевича — все то являє волю короля. На зорях важив покійник, покладаючись лише на козачу спритність у війсь-

---

[1] Розбишацькому *(польськ.)*.

[2] Вмирати за вітчизну *(лат.)*.

ковому ділі. В тому горінні та в надіях загинув... Тож королеві зараз, мислю, саме зараз, ой не до лиця так... не пардонно, будемо говорити, повестися з козацтвом. Мусимо поцінувати і завдячити цю вибитну козачу збройну послугу!

— Таку послугу, прошу зважити, ваша королівська мосць! Знехтувати нею означало би позбавити нашу перемогу її ратних героїв...— з наголосом додав молодий дипломат Оссолінський.

— Невже панство забуло грізні попередження сенатора Збаразького про згубність для Корони отого примирливого потурання лісовчикам? Козаки, ратні герої... Таж вороги вірі короля!..— вже не стримуючись, верескнув король.

— Віра короля — непохитний стовп нашої державності, проше! Але не козаки і, то більше, не лісовчики розхитують його, ваша королівська милость. Он же Бетлен Габор та вся явна і потаємна коаліція протестантизму, прошу... Може, і не завдячити козацтву, але виявити ознаку монаршого визнання їхньої кмітливості, і вправності, та відваги слід. До слова, саме і про цього сміливого вояка, який ім'ям короля скарав Заруцького... Так, так, ім'ям короля, проше... А козакам ще гетьманом Ходкевичем обіцяно, що й потрактування з невірними не вчинимо без волі й участі козацтва. Аж раптом якийсь Заруцький, прошу, поза королівською волею по-розбишацькому мститься на козачому гетьмані!.. Отож виявляється, що король не тільки непричетний до того, будемо говорити, злочинного вбивства козачого гетьмана, а й висловив милостиву подяку героєві судді над убивцями...

Король аж лячно озирнувся по кімнаті. Опустилися тремтливі руки в перснях, очі шукали опори навколо. Потім ступив кілька кроків до свого крісла-трону, позираючи на того насурмоченого «суддю». Біля крісла спинився. І вже зовсім іншим, довгим поглядом захоплення а чи й подяки оглянув свого молодого й такого надійного дипломата Єжи Оссолінського. Неначе досі ще переконувався, чи не гра якась, образлива для гідності короля, так вишукано затіяна його вшанованим дипломатом. Посланий до Англії, а опинився тут...

— Ну що ж, справді, як король, я не... власне, й не був певний, що той nihil hominis novus [1] Бородавка таки

[1] Нікчемна людина, вискочка *(лат.)*.

скараний... Але ж,— швидко оглянув гостей, на Стройновському спинив погляд,— у землях Корони всякий убивця королівського слуги тепер всюди приречений якщо й не на законну кару, то на помсту шляхти.

— Юнак Вовгур віднині є вояком моєї армії, званої лісовчиками, хоч з назвою тією й воюють уже козаки в Бетлена... Мої лісовчики правляться за кордони Речі Посполитої! Власне ж, з цього приводу й прибули до краю з австрійських кордонів від свого війська лісовчиків. Війна з турками вже скінчилась на Дністрі...

— Як-то скінчилась?

— За дверима чекає пан Адам Кисіль. Гінцем від гетьмана Станіслава Любомирського прибув. Він скаже решту... Я ж маю викласти інші кондиції все тої ж великої політики Речі Посполитої. Шляхта польська зі своїм королем не може, не має права убайдужнюватись від вогнища подій на чехах. Адже чеський плебс дедалі активніше підтримує того Бетлена та бунтівничу шляхту, звільняючись від віденського цісарського права. Що це наочна ребелія європейського плану, прошу, це ясно кожному. Але ж це є й спокуса для інших народів, як і для польського. Бетлена Габорего вже підтримують протестанти цілої Європи! Та що там говорити... В його полках завзято вальчать[1] оті мужні запорожці — лісовчики з отаманами з наших страченців та банітів. Між ними є й поляки, прошу, навіть шляхтичі типу Зборовського... Мусимо ж і ми козаками воювати в допомозі цісареві проти бетлінівського новацтва... Отже, прошу дозволу вашої королівської мосці добрати ще з вільного військового люду нових вояків на поповнення поріділих під Хотином моїх полків лісовчиків. Не треба боятись назви, як опудала, поставленого сенатором Збаразьким. Суть-бо не в назві, а в дусі часу. На землі цісаря слід прибути не жменькою героїв, а полками! За тим і прибулем від тамтих вояків.

— Лісовчики, лісовчики! На ганьбу перевелось це колись богатирське назвисько з такого патріотичного чину самого Лісовського в московських землях. Пан полковник так налякав своїм політичним трактатом міжнародних кондицій. Що ж пропонує пан полковник?..

— Коли ласка, ваша королівська мосць, дозволю собі порадити,— озвався Оссолінський.

---

[1] Воюють *(польськ.)*.

— Поради дипломата стають думками й волею короля. Прошу, пане Оссолінський.

— Сенатор пан Збаразький, без сумніву, мав рацію, хто буде заперечувати ту високодержавну думку? Але ж і вояки, звані лісовчиками, явище, будемо говорити, законне в такі бурхливі часи міждержавних та і внутрішніх незгод... Тому вони й надто плодючі, ті лісовчики, і в нашій вітчизні. Плодючі... й корисні наразі! Полковник має рацію. Замість судів і кари тому вольному люду, королівська воля робить їх знов корисними вітчизні. Альтернативи нема, проше вашмосць! Протестантизм уже воює вогнепальною зброєю, а не лише догматичними дискусіями. Європа колеться на два табори... Потрібна мудра воля! Козак скінчив війну, як на ниві впорався. Мудрість королівської політики дає йому нове поле діяльності. Бо від безділля козаків і всяких інших пердітос [1] на кондиції «волі й рівності» манить. Вони добирають сенсу й до політичних конклюзій [2] та вимог протестантів.

— Що ж маю вчинити?

— Надати право й приповідні листи ось пану полковнику з своїм джурою, паном Вовгуром, поповнити і відновити славу його збройного люду, наших лісовчиків. Особливо набираючи з України! Бо що ж буде, коли... така армада збройних козаків ні з чим повернеться на Подніпров'я?! А їх же таки не збалувано платнею, яку лише мудро, будемо вважати, й щедро обіцяємо з коронної казни. Куди подітись козакам, повертаючи на Україну зі зброєю в руках та з тими ж застарілими претензіями до короля на зашкарублих устах? Таким чином, замість злочинців, бунтарів, рокошан краю вони стають цінними слугами його королівської мосці. Головне — вони опиняться за межами Речі Посполитої! І прошу зважити, вашмосць, не на боці протестантів, як ті лісовчики-кривоносівці, а на послугах короля, в допомозі цісареві віденському!.. Туди й несуть свою пожадливість до військової здобичі. Навіть така плутанина з цією традиційною назвою «лісовчики» діє на нашу користь.

В дверях з'явився вартовий осаул і сповістив:

---

[1] Босяків, страченців *(лат.)*.

[2] Тут — міркування.

— Гусар-посланець до його королівської мосці з повідомленням про вбивство старшини Заруцького!

— Не треба гусара! — різко відмовив король, випростуючись.— Чиніть, що хочете і як знаєте з тим ребелізантським тлумом. Король Речі Посполитої польської умиває руки!..

— Так чинив Понтій Пілат, проше...

— Як Понтій Пілат, умиваю руки! Не король їх гуртував, тих лісовчиків, не король і благословляє їх на виправу. Нехай граф Альтан за них відповідальність на себе перебирає, навіть на сеймі!..

11

На возі, а не в сідлі чи хоч би своїми ногами повертався Сагайдачний з тої рокованої для його життя військової виправи. Гінці, щоправда, попереджали поспільство про «тріумфальне повернення хотинського переможця» на рідні землі. Печерська лавра перша оголосила про урочисту зустріч фундатора військового братства Лаври. Тріумфатор Хотинської звитяги військ Речі Посполитої повертався з поля брані в кареті королевича Владислава. Сам же полковник з гіркою іронією прозвав ту карету королівської ласки катафалком останньої земної подорожі.

Ченці Лаври, як на сполох, підняли київський люд на гучну зустріч першого члена братства. Полковничиху Анастасію з двома покоївками спорядили в лаврській кареті, четвериком запряженій.

Все те прийняв непривітний розквашений Уманський шлях. Мирянами з прилеглих хуторів, козацтвом з київської залоги та випадковими прохачами ожвавився тракт. А саме ж зайшла найбуденніша передзимова мокра пилипівська негода.

Карета з полковничихою важко гойдалась, перехиляючись на замішаних тванню вибоях шляху. Машталіри нестримно гримали на коней, стьобали батогами. Пані Анастасія при двох дівчатах майже не чула того, прислухаючись лише до власних тяжких думок. Адже все знала від гінця. Повертається її муж, гетьман українського війська не на коні вояцькому в оточенні джур і полковників. Карета королівська й лікар-француз — остання милость королівська, як ладан у кадильниці при труні...

Тяжка та ласка королівська заслаблому в смертельній недузі славному Сагайдачному...

Вовгур без коня, з прихованою під полами кобеняка зброєю тулився в гурті прочан під багатолітнім осокором при шляху. Десь-то на роздоріжжі з Білої Церкви та з козачих сіл ченці й святителі з Лаври творять свято тризни, зустрічаючи свого державного патрона і першого члена Києво-Печерського братства Петра Сагайдачного. Молодому козакові аж ніяково ставало від такої святебності у зустрічі лицаря, вояка.

Аж тут відчув Юрій Лисенко-Вовгур, як далеко від нього походжав Петро Сагайдачний, полководець, гетьман. Оці молящі, духівництво, ченці зустрічають його зовсім не так, як зустрічає він, джура, свого отамана-вояка! Мимоволі уявлялось, як натовпом кинуться вони під благословення свого кумира з бородою патріарха. І не остроги на закаблуках чи шабля в руці, а кадило й кований хрест опиняться в обох руках миротворця...

Але ж той хрест без розп'яття — лише переплетіння шматків заліза а чи й золота. Розп'яття — то для віруючого закон миротворної душі. А для Юрка, закоханого в вояцький подвиг, в хресті духівників — лише розп'яття кращих сподівань, розп'яття якихось сильних, нехай і не зовсім виразних прагнень тої душі, прагнень... волі свого народу! Як шкода, що волю ту юнак уявляв найпростіше: як необмежені манівці у ворохобливому житті людини...

Аж здригнувся, немов від раптового холоду за пазухою. Холодна мряка то переходила в мокрий сніг, а то й зовсім припинялась на якусь хвилину. Ченці метушливо вирушали, щоб якнайдалі зустріти гетьмана-боготорця.

Юрко Вовгур довго видивлявся в просвітлілі далі шляху, озирався й позаду себе. Немов шукав свого місця. То знов дивився на подорожан, яких густішало по шляху, особливо позаду. Помітив, що й цілі козачі загони вершників вибралися з яру. І йшов далі.

Чи йти ж і собі на побачення з полковником, здибавшись ще й на цьому сумному його марші?.. Що він скаже своєму недавньому кумирові вояцької слави, так несподівано збляклої від ганебного вбивства наказного Яцька Бородавки? Чи відчує Сагайдачний і на собі ганьбу того коронного вчинку, а чи пишатиметься ним, як часткою й своєї звитяги?

Коли неподалік з узвозу вибралися стомлені коні, витягаючи важку королівську гербовану карету з Сагайдачним, Вовгур спинився. Козаки в сідлах шмагали паруючих не лише від дощу, змокрілих коней в упряжці, неначе не карету, а вантажний пором натужно витягала ця вісьмірка коней на крутий берег. Коли карета важко спинилась уже на горі і машталіри-козаки, зіскочивши з сідел, кинулись очищати липку твань з коліс, Юрко порівнявся з каретою. В її вікні впізнав гетьмана. З карети вийшов королівський лікар-француз, бо ще зрання замовив засідланого свого коня, щоб за дня проїхатися в сідлі.

В першу мить джура зрадів. І не тому, що так несподівано здибався з своїм ушанованим патроном. Самолюбству Вовгура полестила така висока шана козачому ватажкові-звитяжцю.

Кинувся до карети:

— Агов, вельмишановний пане Петре! — гукнув, як навчено його самим полковником ще з перших днів служби в нього.

В кареті його почули. Змарніле обличчя Сагайдачного обернулось до вікна, майже вщерть затуливши його розпатланою бородою. Навіть якась-то посмішка на збляклих устах полковника пробилась крізь клоччаті вуса. Раптово розчинились дверцята, і Вовгур почув з карети:

— О, слава непорочній діві, Юрко Вовгур! З якими вістями від пані Анастасії?..

12

По словах Юрко впізнав полковника, та не по голосу. Стражданням немощі сушився той знайомий голос джурі. Чи то з довгої й нудної подорожі, а чи спросоння або з перепою, як бувало в Чигирині.

Загорнув примоклі поли кобеняка, вмощуючись на краєчку сидіння в кареті.

— Сама їмосць пані Анастасія десь тутка правиться назустріч панові Петрові. А я...

З непідробленим жахом роздивлявся півлежачого свого колишнього володаря душі. Навіть голос... Ні, це не голос гетьмана, а якесь покаянне бурмотіння хворобливої немочі.

— Поквапився, Юрасю, зустрінути гетьмана?.. А здибав неміч, з волі господа. Ото добре, що призвів усеблагий здибатись. Сиди, сиди в ногах отам. Розповідай, Юрку. Чули-сьмо про якусь-то сварку а чи й бійку з ротмістром королівської гусарії...

— Я вбив те падло, вельможний пане Петре... Мордуючи Яцька Бородавку, вони підкопувались під усі полки лицарів нашого люду. Та, певне... і під вас, моєї мрії воїна, козачого доводця...

Невже досі так-таки нічого й не знав Сагайдачний про його вчинок? Розповісти все?.. Як блискавка майнув здогад, що гетьманові вже все й відомо. А чи з добрих, праведних уст? Чи схвалює козачий доводця, пан Сагайдачний, його вчинок судді над бридким гусарським старшиною?

А він, знеможений, зліг на подушку в кутку карети. Вістка та не була цілющою для немічного.

— Падло? — лиш видихнув полковник з тяжким стогоном.

— Тільки так і зватиму їх, бридких катів нашого правдивого вояцтва. За віщо скарали Бородавку, пане гетьмане? Чому пани шляхтичі так ненавидять нас, за що мстяться?..

Розігнався Вовгур судити їх, та раптово зміркував, що шляхтичу ж і скаржиться, хоч і українському. І вмовк.

Карета знов рушила, гойдаючись з боку на бік.

З узвозу нарешті вибралися й полковники козачих полків, старшини, які правились при кареті слабого наказного до Києва. Вовгур устиг помітити, що полковників у супроводі наказного лише незначна частина. Більшість полків, потрібних тепер Вовгурові, не поспішали за Сагайдачним, ішли своїми шляхами.

Чи не забагато вже й сказано Сагайдачному? Як переживе і те слаба з поранення людина?

— Пану полковнику, бачу, дуже зле. Чи слід було натужити голову моїми теревенями? Як своєму волів відкритись. Такі справи пішли...

— Говори, говори, юначе. Все говори, тепер уже можна. Душа юності ще не зчервіла з гріхів буття земного... Колись юнак Хмельниченко отак з натхнення господнього в щирості розмови спасенну пораду мені, грішному, подав.

— Пан полковник про сина пані підстаростової чигиринської мовить? — спохватився запитати Лисенко.

— Так, про нього ж. Недобрі згадки непокоять мене в немощі. Лиш в немощі і на сповідь тягне, юначе, за мій гріховний соблазн гордині в поведінці з матір'ю того розумного юнака...

— То й не згадуйте, прошу пана полковника, коли такі недобрі. Чи слід усім, що збреде, набивати ту хору голову...— намагався заспокоїти щирий юнак.

Сагайдачний тяжко зітхнув. Потім підвівся на лікті, виглянув з віконця, як з невільничої клітки.

— Хто там з полковників у моєму супроводі лишився? Чи не зміг би перелічити їх, юначе? Так самітно мені в цій королівській кареті...

Юнак поглянув з віконця в один, потім у другий бік, видивлявся, щоб не помилитись. А вони неголені, сумні, з похилими головами їхали, переносячи в сідлі себе з одної ноги на другу. Біля старшин негусто правилося й козацтво з полків, джури.

— Лише шістьох полковників долічуюсь. Підгурський очолює, мерзенна полковнича душа, прошу.

— Шістьох, кажеш, та й ті мерзенні? Не густо вшановують... Розпочинали цю путь у більшій шані. За життя відкидаються полковники, як від зчервілого, прости боже праведний. Ледве шість лишилося,— мимрив хворий, звісивши голову.

— Може би, лікаря знов покликати? — занепокоївся молодий вояк.

— Француз уже все по службі своїй зробив, що міг, юначе мій. Сам порадив йому відпочинок у сідлі. В моїй недузі лишається лиш богу всемогутньому доробляти після француза. А що благосного і аз чинив йому, всеблагому... На польових молебнях з озброєним панотцем не молитва, а якась комедія французька виходить.

— Що, що виходить? — похопився Вовгур.

— Комедія. Лицедійство для посміху гулящих... То, кажеш, пані Анастасія зустрінути виїхала?

— Виїхали пані Анастасія в печерському візку. Та машталіри худобу на хуторах підхарчовують. А я пішов. Поспішати маю...

— Пощо? Адже встиг до свого полковника. Всі кудись-то квапляться, залишають у самоті...

Юнак знітився. Чи розповісти, поговорити, чому правиться він назустріч козачим полкам? Та яку по-

раду матимеш від слабого? Ні, полковник уже не порадник.

— Постиг, прошу пана Петра, справді постиг. А допомоги з мене вже ніякої.

— Словом юнацьким, як причастям непорочним, допомагаєш. Такі нікчемні рештки життя лишились. А й не знаєш, хапаючись, як скористатися ними, що вчинити найбільш угодне богові.

— Не сушили би-сте, пане Петре, голову хтозна й чим. Про бога нехай би вже панотці дбали. Вам собою розпорядитись слід, занепад недужий прогнати геть. Е-ех, пане полковнику! Зарані душу свою з тіла в ті невідомі мандри до богів гоните. Маєте таку малжонку, маєте якусь-то славу, маєте й гроші, біс його бери!..

І відчув юнак, що хворий полковник дедалі сильніше стискає йому руку вище ліктя. Чи не прощання навіки? Аж злякався, в лице, в очі полковникові поглянув.

— Говори, говори, юначе. Як добре, що зустрів мене. Самотній я лишився в цій королівській кареті! Самотній, без козацтва, без надії і напрямку. А угодних богу діл така мізерна частка в содіяному!..

— А то так, пане Петре. На людях жив, зростав. І самотній без них. Які люди, пане Петре! Надіялись, сподівалися й благословляли... Ці королівські панські шати, як дьоготь на виразці, що й муху з струпа відгонить. Не полковник ви з козацтва, а ретельний слуга Корони. Люди наші ненавидять панство шляхетське з його дурисвітом-королем, цураються й карети цієї з тими кровожерними орлами в гербах. Чи вони до статі козачому призвідцеві? Лише шість полковників-реєстровців у супроводі старшого!.. І то, певне, тільки до Києва. Не так би годилось козачому верховоді, слузі свого народу, з перемоги повертатись.

— Судиш, юначе?!

— Чи я суддя? Так люд гомонить. Мовите про каяття перед богом. Каяття з попівських уст — лиш роблена втіха, та й самому себе не втішити. Лицар, вояк! В Лівонській війні їй, шляхті, славу заробляли-сте. В Московській — свій же люд православний плюндрували. Може, й на ціле покоління українців прокляття руського брата заробили. А й тепер: тим благим церковним ділом православія, мов пса крізь перетику, подражнили короля з панством. Свою ж голову досі ще не знаєте за віщо носили ночами по байраках Хотинської війни...

— Адже ж за перемогу над басурманами!

— Народу нашому помста над панством, як і над голомозими, потрібна в наші дні. Помста й наука їм на майбутнє! Не лізли б, не нападали й не кривдили б людей, не знущалися й не грабували б. Як той ясир, хай проклят буде навіки! Он що потрібно було вам чинити для народу українського. А ви, пане Петре...

— Що ж я? Помстився, як міг.

— Ви, пане Петре, й назву козацьку нищили на догоду королеві своїм позаторішнім наказом. Королеві ж звитягу здобували, пане Петре. І в Москві, і в Лівонії, і на Дністрі... А скільки калік, скільки вдів, скільки посиротілих дітей! І все то прокльони на вашу ж голову, пане Петре! Така ж слава на ганьбі та лихові людському здобута, ганьбою зодягнута.

— Як на суді в праведного це слухаю, хлопче. Боже всеблагий! Юнак виказав. А що ж народ!..

— Оте й народ вам скаже, пане Петре. Чи я б сам домислив... То й прощайте! Маєте ще часу хоч покаятись у батюшки на євангелії. Та чи знатимуть про те люди, чи простять?..

— Ще маю гроші!

— На свічку перед образами, пане Петре, та на подзвіння! Гроші як вода. А доля людська — то вічність. Про неї забули-сте в тій щирій службі королям та панству...

Юнак рвучко розчинив дверцята й вискочив у розмішану твань. Якийсь старшина під'їхав конем і, перегнувшись у сідлі, зачинив дверцята. В віконці маячіла скуйовджена борода й мокрі від сліз, сполохані очі на збляклому обличчі.

Вовгур пішов далі назустріч козакам.

13

Як безконечний степовий шлях, без змін і пригод тяглося одноманітне церковне життя в Алладжі [1] на узбережжі болгарської землі. Час перетинався лише молитвами та навалою прохачів. Навіть мріям не сприяло це пустельно-лісове життя. В ці дні яничари своїм настирним стеженням якоюсь мірою скрашували його.

---

[1] Назва молитовного будинку *(турецьк.)*.

Отак від заутрені з невеличкою перервою до обідньої літургії Богдан весь час був насторожі. З церкви поки що ні на крок не відлучався. Навіть у вівтар двічі заводив його отець Авакум, випереджаючи ті несподівані перевірки залишеної варти турецьких моряків.

Та на четвертий день і моряки облишили вартування біля Алладжі. Відійшли й кораблі від берега, зникли в морі. Від того навколишня тиша, немов вічність, спинилася в цім духовнім царстві. Хоч поза ним турботи світу не зчахали своїм гучним гомоном.

А їх, оті турботи земного буття, невтомно творили люди в обжитих, клопітних містах за оцим безмежжям моря й лісових хащів. Десь-то на Дністрі розгорілась нещадна війна, викликана султанськими намірами винищити подніпрянську козаччину. Султанський загрозливий похід зустрінуто відчайдушним опором і першим в історії відбоєм військами Корони польської та сорокатисячною армадою українських козаків...

Щохвилинні тривоги Богдана і його друзів-рятівників поволі змінились на інший клопіт. Прислухаючись до того дністерського кривавого гомону, Богдан боляче переживав і за долю багатостраждального турка Назрулли, якого спритний син рибалки таки вихопив з лиха. Куди зникли обоє?

Старший Парчевич обережно навідувався й також раптово зникав з обителі, розпитавшись, чи не чути щось про хлопця. А хлопець не повертався, рятуючись десь-то з тим нещасним Назруллою.

— Печалюсь я за хлопця,— поскаржився батько, на мить здибавшись у притворі храму з Богданом.— Ще ж троє ваших втікачів у яничарському одязі ховаються в горах. Певне, десь у козаче село спровадили їх болгарські поселяни.

— В козаче село? Чи, може, я не дочув? Де ж би йому взятись тут, козачому? Адже це болгарська земля! — здивувався Богдан.

— Не ви перші викидаєтесь на наші береги. Скільки тих втікачів шукають порятунку в лісах і горах цього болгарського узбережжя! Розповідають старіші болгари, як одного разу сюди викинулось кілька козачих човнів і козаки втекли в гори. Там і заснували на полонинах серед бескеть цілий улус. По-своєму селом його назвали...

— Тож не печальтесь і за сина, коли так! Певне, й мені доведеться проскочити на перечасування в тих козачих поселеннях, пане-братушко. Але ж... саме війна,— заспокоював і журився воднораз Богдан.

А час ішов. І розмови про козаче поселення живили якісь надії, загострювали думку на новій втечі з неволі, яка в отуреченій Болгарії усвідомлювалася вже як незгойна виразка...

До скиту Алладжа на варненському узбережжі в дні великих свят мандрували прочани з найдальших болгарських осель. Так підтримувався постійний зв'язок з великим світом. Деяким прочанам служителі навіть доручали, як благосне діло, дізнаватись, що діється в світі. Тепер же — ще й про долю втікачів.

Це складало особливий інтерес для Богдана. Адже треба самому дошукуватись зручного ходу, коли збираєшся продовжувати свою втечу. Та раптом якась прочанка розповіла панотцеві на духу про те, що найдошкульніше цікавило й Богдана:

— На чеські землі, панотче блаженний, порвав хлопець рибалки з турчином-яничаром. Та їх у Пловдиві було вловлено. Турчина покарано кием за ухиляння від військової служби. А хлопця ніби ж на галери мали гнати. Та хтось із панотців церкви архістратига Михаїла заступився, бо ж він болгарин. До самого беглербека послано за радою про хлопця. Ніби і його відшмагали різками, щоб не брався товаришити з яничаром у таку путь. Турчина ж невірного, кажуть, посадовили в запертя. Та завзятий хлопець не пішов геть домів, а перейшов у холодну до турка. Дозор пильний тримають тепер за ними, а то б утекли. А чи ж йому, беглербеку тому, теперка до них, така війна! Сидять нещасні, забуті богом і людьми...

Цю маловтішну вістку й переказав панотець старому Парчевичу. Бо що в ній могло заспокоїти чи втішити! Що живий, то добре. Але ж сидить замкнений, у руках жорстоких людоловів... І чи краще було б вирватись малому в самий вир тепер уже й чеської війни. Між чужі люди, в невідомі ще йому краї...

— Шкода малого, але ж і пишаюсь сином. Навчатись у греків прагнув. Певне, туди і поривалися з турком. Багато втікачів з Царгорода, навіть у турків, поривають приховатись у греків або хоч у сербів. Не пощастило ж, бачу. Як батько, маю негайно правитись до

Пловдива на поміч. Ми, болгари, тієї ж Туреччини законами живемо.

Мов блискавка громова, пронизала й Богданову пам'ять та згадка про Грецію. Чи не грек є й Сава Теодорович, львівський купець? І інші львівські купці: напевне ж, крамарюють і тепер!..

— А дозволите, батьку... і мені з вами вирушити хоч би до того Пловдива на пошуки? Якщо до Греції, то й мені туди путь лягає. Певне, християнська Греція в моїй утечі до рідного краю стала б добрим переходом. Грецькі купці часом бувають і у нас, у Львові. Добрі, людяні купці! Адже й шляхи з Греції в Європу вільніші, певне, від цього стопроклятого яничарського нагляду...

Нагадування Парчевича про Грецію, як вибух, запалило й висвітлило намір розшукувати зв'язки з купцем Теодоровичем для надійнішого готування втечі на рідну землю. Греція, Еллада, тисячолітні традиції, пам'ятники культури!.. Спливали в пам'яті колежанські лекції, настійне вивчення грецького епосу... Логографи, Геллатон Лесбоський, Геродот... З яким майже містичним захопленням вивчалось те! Розгублюється вже, як крізь дірявий лубок у возі. Чи потрібно було й вивчати в колегії... «Пелопоннеська війна» Фукідіда, «Політика» Арістотеля, Македонський, піднесений брехливою романтикою герой, жорстокий самовладець-тиран...

За всяку ціну прориватись до Греції! Прочанами пройти з Парчевичем та з його сином через усю Болгарію до греків! Невже й звідти, вже з купцями, своїми друзями, він не прорветься крізь пильний яничарський нагляд. Тільки б залишити оці підвладні туркам землі! Поки що до греків би!..

14

— Чому це, пане полковнику, вас мрійником узивають панство ротмістри з гусарії цісаря? — ні з того ні з сього запитав Вовгур у Стройновського.

Полковник аж затнувся на слові, озирнувшись по тому несподіваному запитанні свого похватного джури. Цей експансивний вояк, понад два місяці тому прибувши на австрійські поля битв, все ще вражає свого полковника такими несподіванками і в слові, і в дії.

— Хто саме з ротмістрів так узиває? — перепитав, підшукуючи гідну відповідь джурі.— Гм, мрійник. Ду-

мається, звичайно, і мені. Полковникові польських лісовчиків є про що мріяти на цих цісарських полях брані. І що ж: сміються при тому пани гусари?

— Чи то б я дозволив ще й глузувати? Про українське козацтво з тамтого бетленівського боку весь час сперечаються. Та й ваше, пане полковнику, ім'я туди ж плутають... Бо чую — мрійник гер Стройновський, мрійник... Коли ж помітили, що я вслухаюсь, то відразу про щось інше заджерготали. І теж, видимо, сперечаються. А щоб сміялись, глузуючи, де ви бачили? Може, то ви про домівку думаєте, пане полковнику, як часом і дехто з козацької старшини?..

— Не про домівку, козаче, а про перемогу на славу цісаря!

— То це і є — мріяти на славу цісаря?

— Майже... При таких королівських порядках, коли тобі не допомогу якусь-то, а наглядачів, як за шибеником, надсилають... Певне, й гусари про те ж джергочуть мріючи. Потрібна перемога, а не оця гра в... смичка, та ще й при пильнім нагляді... Негайно поїдеш до лісовчиків ліворуч. На військову раду тамтих полковників покличеш: Каліновського Андрія, Дороша Ганнусю з козачого полку та Кульмінського. На обідню пору щоб прибули всі...

— А як же з посланцем від тамтих... козаків-лісовчиків Габора?

— Нагодували, напоїли козака?

— Аякже, прошу пана полковника, де ви бачили? Сам ротмістр Стась Хмелевський пильнує о тім.

— І розмовляє з посланцем? — спохватився Стройновський. Джура мимоволі вловив щось тривожне в тому раптовому запитанні полковника.

— Чого не помічав, то ні... Козак неговіркий, прошу пана полковника. Давай йому найголовнішого з королівських військ.

Чи ж повірив? До того дивного шляхтича Хмелевського ось уже який час по його прибутті в військо лісовчиків пильно придивляється панство...

Романтик вільного лицарювання полковник Станіслав Стройновський після повернення до свого війська на подунайські землі заклопотався не сьогоднішнім, а завтрашнім його днем. Було від чого. Повернувся він з батьківщини в супроводі понад десятитисячної армади кінних і піших бійців. Яку навалу на Відень відбили!

Аж до табору лісовчиків таки прибився той парламентер від козачих військ Габора. І без нього полковник тривожився кожен раз, коли довідувався, що козаки на боці ворога воюють проти нього. Не питався, хто ті козаки. Бо хто ж не знає заповзятих банітованих та смертників з країв Речі Посполитої. Бетлен Габор ухопився за них у своїх бунтарських діях, відокремлюючи кожен раз від султанських загонів, на найвідповідальніші ділянки бойовиська їх ставить. Аякже: такі воюватимуть до загину, а не здадуться на волю ворога!..

Що потрібно козакам Перебийноса від королівських лісовчиків? Котрий раз уже засилають парламентера! Двох убито ще на Дунаї в час переправи. Тільки з особливого наказу нарешті пустили на берег хоч цього. А вже в полках пішли розмови! Козаки, обкурені в боях з турецьким військом, раптом натрапляють і тут на турків у війську Габора! Обставина неприємна не лише для козака чи жовніра. Просто від Хотина козаків зманили в лави лісовчиків. А загони Османа прийшли теж на Дунай на допомогу своєму данникові...

Найдивніше в цьому і, певне, найстрашніше те, що разом з турецькими загонами на тому ж боці воюють і козаки! Але раптом у найкритичнішу мить лісовчики Бетлена стають на бік війська Стройновського!..

— Сам диявол не розбереться в цьому клубкові протиріч! — аж вилаявся Стройновський.

15

Його всюди, як і зараз, оточували лісовчики. До нього крізь натовп козаків уже пробивалися й отамани поріділих загонів, які щойно вночі відбивали навальні атаки військ Габора з-за Дунаю. Йому відомі згубні враження від нічної гуркотняви нових гармат супротивника.

Нарешті почали прибувати закликані Вовгуром отамани діючих полків і сотень лісовчиків. Полковники Ганнуся, Андрій Каліновський, Кульмінський вражали вояків бойовим виглядом. Вони щойно вклали свої скривавлені ворожою кров'ю мечі в несвяткові рицарські піхви.

— Почув я, панове мої, що й голомозі навчились уже не голіруч воювати. З-під Хотина, кажуть, гарматних

діл кількоро[1] на Дунай притягли?! — заговорив Вовгур до полковників.

— Притягли ж, кляті. Ледве встояли проти них мої наддніпрянці,— ствердив Дорош Ганнуся.— На наше щастя, замість турків несподівано з'явився Перебийніс зі своїми елеарами[2]. А коли б не це, то хоч на відхід рихтуйся від Дунаю.

— Сотник Перебийніс зі своїми елеарами такий же ворог цісаря, як і ті голомозі, закликані турецьким данником Бетленом.

— Певна річ, Перебийніс воює у війську Гаврила Бетлена. Чи винен, що на тому ж боці султанського данника з'явилися й турецькі війська...— злегка виправдувався Ганнуся.

— Та що говорити: ворог і є ворогом Корони, єднається він там з турецькими аскерами чи ні, прошу пана,— гукнув полковник Андрій Каліновський. В тому вигукові не лише Стройновський відчув приховану неприязнь до Ганнусі.

Лиш на мить зупинився Стройновський зосередженою думкою на тій запальній репліці Каліновського. Він знав і цінував цього полковника. Недобру ознаку відчув у незлагоді ватажків. Адже коли почнуть полковники загострювати свої особисті взаємини, то й до загонів з їхніми бойовими, мужніми сотниками те дійде. Неминучий розбрат, а з ним і розвал військової моці лісовчиків!.. Та ще в такий час.

Думки захопили полковника. Забувся, що має ж вислухати того Перебийносового парламентера. Військова романтика, як ранковий туман, зникала, переважена суворою дійсністю війни, поранень, смертей. Що в турків ту романтику підпирала пожадливість яничара до споживи, до людського ясиру, це зрозуміло. Та військовий грабіж знову захоплює вже і лави лісовчиків. Платню ж воякові лише обіцяють правителі, а на ділі й віру в те згубив вояк. Стройновський не забував того, було з чого так глибоко замислюватись. А чим, як припинити розлад у війську, чим порадувати гордих лісовчиків? Вимордувані в постійних боях, вони щоразу наражаються тут на своїх же кревних козаків, якими правує завзятий і спритний сотник Перебийніс. Перебіжки з сотень

---

[1] Кілька гармат *(старовинне)*.

[2] Італійськими повстанцями.

лісовчиків до козаків Перебийноса ставали вже ледве не щоденним явищем. Та хіба тільки з козачих сотень перекидались до Перебийноса? А польські жовніри, навіть командири...

Романтика!.. Безмежна, часом і сліпа захопленість лісовчиків вояцьким ремеслом натрапляє вже на зачепливі запитання: чому та для кого провадиться така братовбивча війна?.. А над полем замовкають жайворонки, орлят у підгір'ях придунайських не догодували орлиці, розпужані війною...

Третього парламентера засилає Перебийніс до лісовчиків!.. Раптово спливло на згадку сказане Вовгуром: «Мрійник...» Потурнаком станеш, не те що мрійником на такому схрещенні ідей нового, чесько-народного, та одвічного прагнення утриматись на силі тропу й заскорузлих традицій... А ти шукаєш гнізда, як ті орлиці...

Струснувши головою, немов живосилом відривався від тяжких думок, повертався до розмови з полковниками:

— Не єднаються вони, то правда, як не єднає й своїх жовнірів пан Каліновський з козаками полковника Ганнусі. Може, то й на ліпше. А бойових подніпрянців, як і їхніх мужніх отаманів, надити від себе не будемо. Тож мислю, що при наступному зіткненні з тими козаками...

— Проше пана полковника, проше пана...— перебив Стройновського алярмовий вигук старшини, що продирався крізь натовп.

Замовк і гомін. Коли до отамана так нагально поривається старшина від бойових постерунків на Дунаї, то всі насторожуються. Можливо, турки знов через Дунай пориваються.

— Що там, пане Якиме? — запитав, упізнавши сотника Біду з козачого полку Павла Мойславського.

Сотник аж захлинався, перебігаючи в поспіху від коня, якого прип'яв здалеку. Піт росою заряснів на обличчі. Тернув п'ятірнею по щоках і шиї, збагнувши вже біля Стройновського, що навколо отамана громадились полковники, жовніри, козаки.

— Турки й татари на світанні знов Дунай перейшли знизу. Та за ними й ті... козачі елеари з'явилися з того ж боку. Хоругов пана Піотровського, як свою, підтримали і разом ударили на голомозих... А то би не відбитись нашим від такої раптової навали.

— Відбились? — перебив Стройновський, ледве приховуючи збудження.

— Таж не те, кажу... Перебийніс нагодився. Ну й пішла потім різанина. Там цілу хмару турецького ясиру відбили. Кажуть, з десять тисяч набереться жінок та дітей християнських. Ну і вояків, полонених лісовчиків відбили також. А четверо гармат голомозі в Дунаї втопили, втікаючи.

— Виходить, що не побиті, а відійшли?

— Чи ж можна вибити заразом такий тлум, пане полковнику, хоч би й з тим же Перебийносом у згоді!.. А турки,— звісно, котрий зберіг свою голову, то й ніс її геть, наосліп утікаючи через Дунай. Було їх там видимо-невидимо!..

Новина сотника Біди не лише схвилювала полковника. Переверталося ж усе шкереберть. Адже прибули комісари з Відня, от-от надійдуть у коло. Нову політику цісаря обнародують. Бетлен Габор капітулював, поступившись барону Валленштейну, званому в чеському народі перекидьком і запроданцем цісаревим. Лише козаки з війська Бетлена не зраджують своїй зненависті до турецьких людоловів.

Капітуляція а чи лише маневр графа Бетлена — козаків це не обходить. Десять тисяч ясиру, живих людей — жінок, дітлахів, відбили! А цього, справді, історія не забуде!..

16

Полковники лісовчиків не забарились прибути на поклик отамана. І саме на цю пору широкого кола до Стройновського знов завітали з Відня комісари цісаря — Вацлав Бехиня з Лазан і німець Волфштірн. Комісарів супроводили ротмістри Войтех Сулимінський з правого, віденського крила лісовчиків та Матвій Дембінський. При них же прибув і духівник у виправі лісовчиків Войтех Демболенський з Коноряд.

Ротмістри невесело привіталися з полковником Стройновським. Розуміли, що своєю несподіваною появою тут з цісарськими комісарами завдають безстрашному отаманові чимало зайвого клопоту. Жодним словом не обмовились про причину прибуття комісарів на найпередовіший край війни з Бетленом. Чи, може, й самі не знали, збаламучені таємничістю відвідин. Лиш коротко

доповіли про прибуття гостей з Відня. І то не досить досконалою німецькою мовою з вимоги гостей.

— Пани комісари самі мають викласти кондиції своєї раптової появи, проше пана полковника. Як годиться, говорять і вимагають говорити лише швабською мовою. Хоч, певне, розуміють і нашу,— довершив своє звідомлення Матвій Дембінський.

— Таж пан Бехиня чудово розмовляв і нашою, горянською, коли бував у нас на Віслі,— нагадав Стройновський. Сам він бездоганно розмовляв не лише німецькою, але й угорською та чеською мовами.

— Нур остеррайх...[1] — холодно підтвердив Волфштірн, виказуючи тим цілковите розуміння репліки Стройновського і в польській вимові.

Довгі привітання й марудні переклади з німецької розтягували ділові розмови. Волфштірн та Бехиня прибули не радитись, а пропонувати нові пропозиції, вироблені в Відні. Записані ж у сімнадцяти статтях та параграфах «Умов з польськими вояками» згідно з настановами Ліхтенштейна[2], вони були викликані раптовими змінами політичної ситуації в Чехії.

Тим часом з'їхалися всі ватажки полків лісовчиків. Комісари цісаря дізнались про останні бої з турецьким військом і тисячі відібраного ясиру, схвально кивали головами, не кажучи жодного слова. Але ж коли почули і про парламентера від козаків Бетлена, категорично запротестували проти будь-яких розмов з «тим бетленівським шпиком».

— Карати як зрадника!

— Але ж смію з'ясувати пану Волфштірну: козак не в ділі воєннім узятий, а сам прибув яко посланець, з білим прапором... Такий лад війни! — досить сміливо заперечив Стройновський.

— Лад війни існує лише для вояків супротивника, пане полковнику, а не для баніт і зрадників,— озвався й Бехиня.

— Вельможний граф Бехиня, певне, знає, що ті козаки, як до недавнього й віленський каштелян Ходкевич... та і не лише він один, воюють на боці Бетлена і є нашими оружними супротивниками. Ми ж не турки, а ревні католики, право римської церкви сповняємо! Нехтувати

---

[1] Тільки австрійською... *(Нім.)*

[2] Командуючий, якому тут підлягало все військо Польщі.

священними законами війни не будемо... Доки він на полі при зброї, поводьмося з ним як із збройним супротивником, а не як турки з ясиром. Адже парламентер, на рицарський звичай спираючись, сам прибув на розмови від свого отамана. Покаранням його лише себе зганьбимо! Та й від сьогоднішніх нічних боїв маємо право вітати вже його як бойового спільника, прошу панів комісарів! Не будемо знечещувати себе тою ганьбою з похватної пропозиції пана Волфштірна...

Такою категоричною незгодою з думками комісарів ще більше загострювались взаємини полковника з Віднем. Його недолюблювали в Рудольфа Другого, й лише хисткість військової фортуни цісаря диктувала співробітництво з цим видатним польським вояком. Категоричність, з якою полковник наполягав на законнім праві чину в своєму війську, не на користь йому загострювала стосунки з Віднем.

Та тут, на військовому полі, з понад десятитисячним польським військом, яке нещодавно так вчасно врятувало й самого цісаря в Відні, тут він був господар!

— Виходить, комісари його величності мають відкладати свою розмову з паном полковником на інший час! — пиховито мовив Волфштірн.

— Доречна пропозиція, панове комісари! Відкладім наші розмови на інший час.

— Пан полковник, певне, й не відає, що граф Бетлен Габор капітулював. Війну з його боку досі ще провадять лише ваші ж польські ребелізанти-козаки! І то... часом лише з своїм недавнім спільником — з турецькими аскерами.

Бехиня сказав це верескливим від хвилювання голосом. Іншим часом Стройновський лише поглузував би з такої істерики цісарського комісара. Але ж зараз він повідомив і про завершення війни з чехами. Новина, що й говорить, така ж несподівана, як і гостра в становищі лісовчиків.

— Бетлен капітулював? Ха-ха-ха! — нестримно зареготав Стройновський. Але миттю опанував себе.— А відомо панам комісарам про надто хистку в політичних уподобаннях натуру Бетлена Габора? Сьогодні капітулював, певне, для маневру, а завтра... То з ким же ми воюємо? — зовсім осерйознів Стройновський. І відчув, як щось вороже шляхетському гонорові, але ж і настирно владне привертало його прихильність до того козака-

парламентера. Почуття осуду старшини Хмелевського за його симпатії до Перебийносового козака поволі зачахало. Навіть заздрість прокрадалася в душу з такої розумної політики сина воєводи...

Комісари єхидно сміялися. В злостивому сміхові тому звучали презирство й зверхність. Неначе на ганебному злочині вловили пани комісари досвідченого вояка Стройновського.

А він ніби й забув уже про цю гостру сутичку з ними. На полковників своїх озирнувся, немов на підтримку їх запрошуючи. Раптом знов натрапив очима на Станіслава Хмелевського. Здалося, що ротмістр аж рушив назустріч тому запитливому поглядові.

— Козаки з тамтого боку пропонують мир та братерство...— розпочав Хмелевський.

— Тепер уже давайте козака-парламентера,— рішуче наказав Стройновський, навіть не зваживши, що обидва комісари досі ще тут.

17

Старшини, жовніри й козаки оточили полковника Стройновського, зібравшись на раду. Полковник сидів на товстій колоді поваленого бука. Коли ж побачив, як з пагорка, перестрибуючи через мурашники, швидко наближається замашний козак у супроводі ротмістра Хмелевського та джури Вовгура, полковник стрімко встав. Усмішка забриніла на устах, пробиваючись крізь випещені шляхетські вуса. Очима намагався розпізнати, чому це і з якими вістями та намірами так настирно домагаються козаки від того Максима цієї зустрічі.

Худий, зарослий бородою й змарнілий, як після хвороби, козак не відставав від ротмістра. Тримаючи руку на порожній піхві від шаблі, він ніби підкреслював своє гостре незадоволення а чи розчарування з такого ризикованого прибуття в табір польських вояків.

— Поздоров, боже, пана козака, коли з добрими вістями прибув таким непевним шляхом,— відразу ж у козачій манері озвався полковник, навіть не оглянувши як слід ворожого парламентера.— Як прозивається пан козак, прошу? Такі приємні вісті гомоном лунають із задунайських країв?..

Оте панське «прошу» та «пан козак», видно, заспокоїло парламентера. Зірвавши з голови пошарпану в манд-

рах шапку, козак чемно вклонився полковникові. Трохи слабший уклін віддав в один і в другий бік старшинського кола. Хоч і зарослий був моложавою бородою, він вражав далеко не юнацьким критичним оглядом присутніх. Аж висвітлені проти сонця, навіть горді від тих вогників очі козака безпомилково визначали військовий стан кожного.

Козак, певне, за звичкою тернув один і другий молодецький вус. Це не той мужній вус козака в літах, але і не юнацький. Видно було, що козак не хапається за слово «мама» в найгостріші хвилини свого напруженого вояцького життя на чужих подунайських землях.

— Чолом і шана пану полковнику й панам воякам від сотень наших елеарів із задунайського війська! — вклоняючись, привітався.— Іваном Сулимою звуся, коли це так багато важить для пана полковника. Козак я з чигиринців, ще підстаростою Хмельницьким громаджених. Та прибув до польського вільного війська, лісовчиками званого, з наказу свого старшого, відомого козакам Максима...

І затнувся на тому, неначе згадавши свою таємницю, якій зараз загрожувало викриття.

Максим — то Кривоніс. За Дунаєм він звався сотником Перебийносом. Та й хто в війську, на чужинських землях скрадаючись, зватиметься своїм власним ім'ям? Губились самі з душами в далеких подунайських краях, то де вже те ім'я допильнувати...

Аж тепер зблизька побачив Стройновський, яке незмивне тавро втоми й клопоту поклало на козака вигнання з рідної землі. І ступив назустріч, от-от привітається з Іваном Сулимою. Помітив, як пильно стежать полковники, старшини за поведінкою свого отамана в цій зустрічі. Мусив класти край незлагоді й між своїми козаками та старшиною у війську.

Озирнувся на присутніх, на своє місце на колоді й знову сів. З тону й помітного хвилювання посланця відчув тривогу. Та й комісари від цісаря прибули, напевне ж, не в гості кликати...

— З чим прибув? — нарешті продовжив розмову.

— Прибув з відкритою душею та з козацьким щирим словом до своїх же людей чи то вони українці, а чи й поляки. За що ворогуємо, панове козаки й жовніри та старшина? Чого не поділили в цих чужих придунайських байраках?..

— То вже інші кондиції, прошу пана козака. Воювали-сьмо яко військо йогомосці пана короля Речі Посполитої в допомозі його величності Рудольфу. Це влаштовує пана парламентера?

Козак зітхнув, озирнувшись навколо. Потім опустив очі в землю, неначе в неї поради найщирішої й найвірнішого слова жадуючи.

— А наші козаки не на лайку з польським військом послали мене до пана полковника по такій спільній перемозі над людоловами! Знаємо ж і ми, що на Дунай прийшло з десяток нових полків королівського та українського вояцтва. Прийшли виборювати в чеського і в угорського народів покори цісареві австрійському. А й ми теж не самі прийшли до того Бетлена. Чому пішли з рідних земель, пан полковник добре й сам знає... Але ж і контракти пана Грицька Ходкевича з князем Семиграддя Гаврилом Бетленом на той час влаштовували вигнанців з рідних земель. Вони злучалися, щоб корону австрійського цісаря здрібнити, відібравши для себе чеську та угорську. Ці ж контракти колись підтримував і покійник Олександр Лісовський, чиїм ім'ям так пишається ваше, пане полковнику, військо... Що не похуртунило Бетлену, це правда. Дуже хистку натуру має граф. Тож злучає з цісаревими й свої війська. Чи не витримала графівська натура, а чи щось інше намислив. Та здався Бетлен, зрікається свого війська й разом з ними ніби ж і визвольної боротьби. Чи надовго вистачить ще й такої політики в графа?.. А скільки того турка прибилося й сюди на допомогу своєму данникові Бетлену? Переб'ємо, доки вони ще тут є, та й усе. І куди ж нам, козакам-вигнанцям, подітись тоді! Адже не вільні ми в Короні польській люди. Воюємо хоч і в наймах у Бетлена, таж воювалось за волю народу, як відомо й з його універсалів. Тепер же він зрікається, виходить, свого народу, цісареві кориться сам та й народ у ту покору віддає.

— Козаків теж? — перебив Стройновський.

— Кажу ж, ми вільні вояки, нескореного народу діти. Навіть і в наймах воюємо лише на користь народу, а не на панів, які в усяку мить знехтують людом. Пани, зламавши найчіткіші угоди, продадуть, як порося в ярмарку. Чи ми певні були, що намислив Бетлен, як не певні й у сьогоднішній його поведінці... Отож і прибув запитати, як же тепер вояки-лісовчики, за кого і з ким воюва-

тимуть? Як їхній покійник-призвідця, чиїм ім'ям пишаєтесь і ви, пане полковнику? А був же й банітований, та й зараз це ім'я не в ласці Корони... Чи, може, з панами, проти народу? За віщо ж: чи за християнську віру, чи за владу цісаря не лише в німецьких землях, а і в інших? Чи, може, таки ж за волю народну, то й ми, в такому разі,— лісовчики, прошу пана полковника!..

— То це підбивати й нашого вояка на те свавілля найманства вояцького проти цісаря та Корони Речі Посполитої прибув єси?

— Боронь боже! Лише пересвідчитись, чи можна й нам знімати свої постерунки з Дунаю, щоб не проливати братньої крові...

— Знімайте, козаче, постерунки, повертайтесь до розуму. Вами верховодять вороги Корони, збивають з путі праведного. Всім, хто повернеться в лави польського війська, буде прощено це свавілля, як прощено й ті зальоти Олександру Лісовському...

— І засудженим, банітованим?

— Як до засудженого, пане козаче. Кривоносові прощення не буде!..

— Чи ж ми його вимолюємо, те панське прощення, западись воно... Кривоніс не Миколай Жебжидовський чи Людвік Понятовський, прошу пана полковника. Наш Максим не буде пересиджувати в цвілім закутку, чекаючи тої милості. На те й вояками стали, щоб самим собі лад давати, а не з панських рук його, як милостиню на спаса, брати. То й дзенькую бардзо вельможному пану полковнику. Так і скажу своїм, що... відвоювались уже й брати поляки на цісарський кшталт, домів повертають...

Полковник засміявся, милуючись гідністю козачого посланця. Треба б заперечувати. Бо не відвоювалися ще лісовчики! Але ж неподалік он шпацирують між деревами в лісі двоє комісарів цісарських. Нові потрактування з ними неминуче призведуть до багатьох змін і несподіванок. Може, й справді на відхід до рідного краю давати наказ та і не баблятися в тих марудних статтях і параграфах, якими комісари цісаря, як путом, триножитимуть лісовчиків: «...же будуть цісареві завжди, де завгодно і за всяких умов вірні...»

Збуджений тими думками, Стройновський підвівся з колоди. «Завжди, за всяких умов...» — тепер уздовж і впоперек плутало йому думки. Звиклий до волі господа-

рювати собою й своїми вояками, такими ж вільними, як і сам, він має стати на налигач до генерал-лейтенанта Царафа, якому підпорядковують його лісовчиків.

Натрапивши очима на старшину Хмелевського, звелів:

— Пану Станіславу з двома жовнірами спровадити козака-парламентера на Дунай до човна. Пан ротмістр припильнує, жеби ніяких контактів, то більше — гультяйських розмов не заводив пан Сулима з нашими лісовчиками. Та шаблю ж поверніть воякові, не теліпатись же порожній піхві на ремені. Щоб не сказав про нас пан Кривоніс — «кровожерне панське кодло»...

— Проше пана полковника, чи не дозволено бендзе мені, духівникові лісовчиків, супроводити того сваволенця, пся крев, на Дунай...— несподівано втрутився Войтех Демболенський, виступивши з гурту старшин.

Полковник аж здригнувся. Що собі намислив пан-отець духівник лісовчиків, запропонувавши ті свої послуги, Стройновський так і не збагнув. Надмірна неприязнь духівника до всіляких дисидентів у війську часом водила й не духовною рукою озброеного патера Демболенського. Духівник лісовчиків Войтех Демболенський дозволяв собі й недобачити найжорстокіших дій у поводженні з полоненими, навіть з християнами, аби не врятувати їх за заповіддю «Не убий»... Саме фанатична неприязнь патера до іновірців і не дозволила полковникові дати згоду Демболенському супроводити парламентера на Дунай.

— Певне, козак з тамтого боку не є католик, прошу пана прелата. А світські розмови з дисидентом козаком ніяк не до лиця патеру Войтеху. Супроводитиме пан Хмелевський.

— Пан Хмелевський теж католик є. То, може би, й мені при ньому?

— Не по чину патеру та підлеглість. Буде лише, як наказано...

В супроводі Сулими одним з двох козаків пішов і Юрко Лисенко-Вовгур. Полковник погідливо, але ще з більшим замисленням дозволив джурі піти з старшиною Хмелевським.

18

Багата й щедра болгарська земля зробила людяним і поселянина в гірських поділлях. Зазнаючи тяжкої долі підданства турецькому султанові, він радів кожній людині з пониззя степового. Як мати дітей своїх, пильнували болгари й наших подорожан до Пловдива. Куди прямують, чи й дійдуть до Греції, як намірялись ще на березі моря, а чи повернуться вже з Пловдива — не були певні. Та до Пловдива таки дійшли. І навіть менше почали острашуватись турецьких гарнізонів, успіх першого подорожування по Болгарії приспав пильність.

Звичайно ж, старший Парчевич вважав найкращим і надійним місцем переховувань лише церкви й монастирі. Як у себе вдома, обертався в небезпечнім подорожуванні цей болгарський рибалка.

З ним мандрував і втікач з турецької неволі Богдан Хмель, як називав він тепер себе своїм друзям. Здебільшого й не знали люди, що це дальні втікачі-подорожани. Іде чоловік з якимось мовчазним, стомленим у мандрах молодиком, часом розпитує про те про се. Інколи запитає й про турецьких наглядачів по шляхах та в поселеннях. І то між іншим, як про звичайну найнецікавішу, надто противну всім болгарам річ, а не як клопіт з їхньої подорожі.

Богдан не втручався в ті розмови знічев'я. Не набридав і з розпитуванням про львівських купців. Остерігався виказувати себе чужинською вимовою, хоч і гаразд опанував у монастирі мову господарів.

Пловдив з його посиленим турецьким військовим наглядом, як пастка, чигав на мандрівників.

Уже в вулиці, здибавши першу озброєну рушницями варту, подорожани зрозуміли все. Звичайно ж, люди знали, що в Пловдиві, крім поліції, зараз перебуває ще й значний військовий загін, досить не байдужий до всіляких перехожих. Особливо ж молоді в військовім віці.

Пловдив треба було обминути кількома шляхами й крадькома навідатись до церкви архістратига Михаїла.

Під високою й мальовничою гірською скелею просто посеред міста вибудувано цю старовинну церквицю. Здається, що в час будови не було тут ще ніякої вулиці. В Пловдиві ще за дня подорожани бачили й більші, ставніші церкви. Та саме до цієї якнайшвидше попрямували.

— Здається, ми вскочили у пастку,— тихо мовив Богдан, не поспішаючи, але і не відстаючи від Парчевича.

Церковця ніби манила їх у своє спасенне лоно.

Вечоріло. Варта аскерів спинилась серед вулиці, звернула увагу на цих двох прочан. Чи приворожило їх те, що старший, надто богомільно хрестячись, зробив низький поклін іконі на причілковій стіні. Богдан збагнув цю ретельність свого старшого товариша і з такою ж фанатичною запопадливістю повторив усе за ним.

Яничари спроквола приострожили коней і поїхали. Вечірні сутінки приховували вже від доскіпливого ока.

— Мерщій до церкви, якщо тільки відкрита! Нас схоплять інші, коли цих пощастило обдурити...

Церква ще не зачинена. Певне, служба вечірня недавно відбулась, і двоє сторожів мели підлогу. На прибулих обернулись.

— Та вже по службі божій, бачите, куди ж ви. Взавтра, братушки, до ранньої передспасівської заутрені приходьте,— досить звичайно, не як у церкві, діловито попередив прибирач.

— Таж ми... Нам би панотця,— обережно звернувся Парчевич, знов хрестячись на збляклий у півтемряві храму вівтар.

— Панотця Атанасія? — зацікавився й другий прибирач, протерши п'ятірнею вуса.— Таки до завтра доведеться зачекати. Та ви ж хто такі: пловдивські а чи... здалеку подорожани?

А й сказати їм правду боязко. В цих турецьких приймах країна завжди насторожена. Щоб не мати мороки з поліцією, можуть гукнути якусь яничарську варту, та й по тому...

— Звичайно ж, подорожани аж із Варни... Воліли би-сьмо благословення панотця мати, та щоб і для перепочинку якесь місце показав.

Прибиральники аж засміялись із такого мандрівника. Проте зацікавились:

— Чи це вам якийсь скит гірський з бурсою, чи що. Ідіть собі й чекайте, де не є, до завтра... А панотця кликати в такій справі — де це видано. Чи, може, ви з якоюсь іншою потребою до панотця Атанасія?..

Парчевич торкнув рукою Богдана, щоб зачекав, а сам підійшов ближче до прибиральників. Ще раз мимохідь вклонився якомусь святому на колоні, протер вуса, ніби чоломкатись готувався.

— Тут, знаєте, діло пильне є. Отой молодик, він... бурсу духовну кінчав. Йому б...

— Хто ж він вам, братушко, син чи?..

— Родак, звичайно,— Парчевич ще улесливіше закивав головою.— Треба б нам із панотцем зустрітись...

Яким улесливим голосом і в якій прохацькій манері це говорилось! Богдан ледве чув ту розмову здалеку, більше догадувався, про що йдеться. Але, спостерігаючи поведінку старшого товариша, відчував ніяковість за його приниження.

— Не будемо тривожити панотця, оце й уся наша мова. Ідіть собі з своїм бурсаком чи семінаристом. А то...

— Що? — допитувався Парчевич.

— Мілітара з вулиці гукнемо. Мало хто тут ходить аж із Варни...

Обставини ускладнювались. А потрапити їм тут до рук поліції — це найстрашніше, чого можна чекати в такій ситуації.

— А я втікач з турецької неволі, братушки-болгари!.. Чи слід кликати його, я скорше сам нападу на нього, щоб живим не взяли...— раптом озвався Богдан від дверей. Віра в болгарську зненависть до турецьких насильників раптом захиталась. Натомість рішучість і відчай опанували ним.

А ефект від тих слів був неабиякий. Мітла випала з рук у одного сторожа. Другий мав щось говорити, й слово застрягло в розкритих устах.

— Так, так, властиво...— намагався пояснити й Парчевич.— Втікача привів я, правовірного християнина, якому до Афін а чи й до Рима показати треба стежку. Тож, люди добрі, в цьому Філіппополі [1] не до схованки такому. Хіба що в церкві...

— Хіба що в церкві...— як відлуння, повторив і сторож.

19

Кажани вже літали, прорізуючи темряву церкви, коли прийшов сивобородий асимільований грек отець Атанасій. Майже бігцем поспішав за сторожем.

---

[1] Старовинна назва Пловдива.

Та не з того поспіху так заклопотано себе мав, ледве стримуючи задишку. На Богдана, як чорну тінь у темряві, лише скинув тривожним батьківським поглядом. А заговорив до Парчевича, прізвище якого сказав йому сторож:

— Тож сина вашого рятуєм від цих ворогів святої церкви... Лихо наше: вчепились за ту справу, а й не певні щось удіяти... Отче Даніель,— раптом звернувся до сторожа, який бігав за ним аж додому,— слід приховати цього втікача на всяк випадок. Десь, може, в притворі вівтаря, чи я знаю. Та замок і на ті дверцята вчепити... Християнин-бо єси? — діловито поцікавився в Богдана.

— Так, отче велебний. Кирило-мефодіївського вчення.

— Ну ж поквапteся, отче Даніель. Давно смеркло, на північ береться, можуть заскочити...

По тому, як по завершенні одної справи, священик якусь мить замислено оглядав гостя, при єдиній свічці помітні були вагання. Ще раз озирнувся на Богдана з сторожем, які вже заходили в бічні двері до вівтаря.

— Син ваш, брате Парчевич, ускочив у халепу, не буду приховувати правди. З якимсь турчином у яничарському строї, певне, з ухильником від служби військової, правились не то до Афін, де навчається хлопець, а чи й до Рима податись мали. Їх і злапали в нас турецькі спаги [1] бундючні, яничарам здали, на галери мали правити юнака.

— Боже праведний, ми ж болгари, хлопець ще не гідний до війська. Ой болгари, болгари... В своїй землі не можемо безборонно обертатись...

— Молітесь, родитель, за сина. Його взято нами під захист церкви яко бурсака семінарії Атенської. Тепер від беглер-бека з Софії очікуємо рішення про його долю. Певне ж, урятуємо, якщо не тим, то... іншим! Коли б же не магометанин-втікач біля нього. Боже мій: ваш син аж зубами тримається за того яничара. Разом і в караван-сараї сидять, на двох харчі засилаємо. Та й диякон наш, отець Никон, з молодиків, ретельний. Певне, врятуємо... А той мусульманин у яничарському строї, здається, таки ж злочинний втікач від турецького закону... Це добре, що ви, батько хлопця, нагодились саме

---

[1] Гвардійці султана *(турецьк.)*.

зараз. Нам легше буде діяти, може, й до кадія судійського дійде...

В двері храму з вулиці нагально заскочили аж шестеро збройних з турецької військової поліції. Панотець Атанасій ледь помітно здригнувся. Але ніхто того не помітив, бо всі були переполошені таким несподіваним наскоком турків. В ті ж двері знадвору увійшов за ними й сторож Даніель.

— Хто ті двоє, що зайшли звечора до церкви й де вони? — одразу ж запитав старший з поліцаїв, бігаючи очима по присутніх, ледве розрізняючи їх при свічці.

— Це... ми з оним молящим,— сміливо відповів молодший сторож, показавши на Парчевича.

— Молящий? Звідки прибув? Чому це сторожа церкви пускає до храму молящих на ніч, коли ніяких молитовних обходів немає вже? Хто він?

— Все поясню я,— заступив сторожа панотець Атанасій.— Це до мене, до настоятеля церкви, прибув християнин від настоятеля приварненської побережанської церкви-обителі Алладжа. Храмове свято заходить у них. Маємо й ми свого отця диякона посилати на ті свята церкви...

«Під захист церкви взято сина яко бурсака Атенської семінарії...» — вторив у думці Парчевич. Виходить, що беглер-бек має розглядати не лише справу його сина, а й поведінку яничара. «Та й чому, справді, саме яничарові спало проводити хлопця-болгарина до Атенської семінарії? Чи знають панотці, що з моря той втікач яничар? Не він, а хлопець мій, рятуючи, проводить його...»

— Християнин від Алладжі, з-під Варни?.. Подайте свічку.

Служникам православних церков у Пловдиві не первина такі обшуки. Та і цей найпильніший обшук всіх закутків церкви нічого виявити не міг. Церква була порожня, це відчули й турки. Панотець спробував-таки не впускати мусульман до вівтаря — цілком законний протест, турки про це знали. Добірною турецькою мовою грек доводив, що жоден мулла, навіть муедзин, не впустив би його чи й сторожа Даніеля до мусульманської мечеті...

Але чого не буває в цім жахнім підданстві нації, народу, то більше при обшуках у військовий час! Дари священні виливають, плащаницю, як пелену, витрушують своїми залитими кров'ю християн руками...

На цей раз турки пройшли повз вівтар, в усі закутки заглянули. Сховати когось туди ніяк не можна було. Лише дверцята надвір привернули увагу дозору. Та вони були замкнені.

— Ключ! — гримнув старший нічного дозору.

Панотець обернувся до сторожів, ледь стримуючи тремтіння. Про себе перебирав усі сумніви, шукав вигадки й виправдання. Адже саме в той присінок сторож тільки й міг приховати втікача.

Отець Даніель неквапливо забрязкотів ключами у в'язці. Відібрав при свічці потрібний і подав туркові.

— Сам відімкни...— кинув турок Даніелю й зле штовхнув наперед до надвірних дверей.

Даніель слухняно відмикав скрипучі від іржі колодки, відсував засуви, відчиняв дверцята в тісний порожній присіночок. Ще одна ковальська колодка з таким же натужним скрипом відімкнулась. Двері вели до вівтаря...

А надворі стояла вже темна ніч. Сова немов упала з якогось карнизу й шугнула, крекчучи, просто до кам'янистих круч поблизу церкви. Турки щось бурмотіли поміж собою, трохи постояли, до церкви вже й не повертались.

Та зник втікач Богдан...

20

Отцю Даніелю перевалило вже за шістдесят. А в цьому віці мудрість, набута життям, поволі заміняє людині здоров'я. Біля трьох десятків років сторожує він при церкві архістратига Михаїла, прибувши втікачем з Тирнова. У Джорджича [1] в повстанні проти турків правою рукою був. Молодий, до молодечого діла — виборювання волі батьківщини — прагнув... Та погромили турки те повстання, розбіглись найвідважніші повстанці. Довелося втікати з Тирнова від кривавої розправи переможців. В сторожі церковні впросився, та так у сторожуванні й пропали його молодечі мрії про звільнення батьківщини від турецького поневолення... Йому наказано переховати втікача з тої ж турецької неволі, в якій і самі болгари перебувають. Де переховаєш? Хіба що в вівтарі... Та чи служник не знає, прослуживши майже поло-

[1] Ватажок сербських повстанців.

вину свого віку при церкві, що й святощі вівтаря не спиняють турецької поліції в щоразових обшуках та наглядіі. Особливо при шуканні чи то втікачів-невільників, чи й просто ухильників від військової служби.

Через ті службові дверцята вивів надвір дорученого йому втікача, позамикавши за собою важкі замки.

— Отут, у печері кам'янистої кручі пересидиш, братушко. Треба пересидіти, аж доки сам я й заберу тебе кудись. Може, й до своєї домівки, як добре повернеться діло. Там і поміркуємо, спочивши, що далі маємо чинити. Знаю я ці втечі від турків... Кому як фортуна ляже. А то й головою накладають. Саме ж війна, всюди військо, постерунки... Скільки того наглядача за кожною живою душею...

Зі скелястої печери вилетіла злякана сова. Важко прошмигнула над скеллям ще раз, ледве не черкнула крилом об неї. І полетіла на карниз церкви. Таж її й звідти зігнали навалом прибулі аскери.

«Добра ознака,— міркував Богдан.— В печеру, видимо, не часто навідуються люди, коли птах у ній так прижився». Та все ж стояв, як на багатті, остерігаючись. Мовчала ніч, ніби прислухалась до людського клопоту. Коли ж учвал проскакала на конях поліція, Богдан і зовсім відійшов від печери в притемнений між скелями куточок. Зручніше і втікати звідси при нагоді. А куди втечеш у таку тривожну мить... Стоїш тут, вростаючи в скелля, яке боляче в'їдається в ребра. І не знаєш, чи вільний ти так рідно тулитись до холодного каменю в далекій болгарській землі, а чи воля твоя така хистка, лише принишкла на мить у кривавих пазурах ворога... Куди втечеш від кінної погоні, коли б і відірвався од цього спасенного скелля. Краще головою об нього, аніж знову потрапити їм до рук!

Наче вимерли справжні люди. Лишились лише оці зажерливі до людського ясиру, хижі турки.

Аскери нарешті галасливо вийшли з церкви й за мить рушили в тісну пащу вулиці. Богдан провів напруженим поглядом ці жахні тіні в утробі темряви... Чи все скінчилося з нічними тривогами? Озирався. От-от зірветься й сам у ту ж пащу ночі. Та підсвідомо когось таки чекав. Не в безлюддя ж укинула його вередлива доля.

І ось ніч немов розступилась, пропустивши до нього того ж літнього сторожа. Слідом за ним скрадалися

священик з Парчевичем. Отець Атанасій стиха загомонів з відчутним грецьким акцентом.

— Яко льви рикающі, прости боже милосердний... То вас, брате-молодче, сам патріарх царгородський благословив у цю хресну путь? Брат Парчевич повідомив нам про це. За свій священний обов'язок і ми сприймаємо той благий вчинок. А брату Парчевичу, може, й самому доведеться брати на себе долю сина...

— Так. Навідатись мені в поліцію радить панотець. Чи ж мушу?.. Аскер наобіцяв стільки лиха. Міг і не повірити, що я посланець від Алладжі? Вам, братушко Богдане, раджу звіритись на цих добрих людей,— наставляв Парчевич, готуючись іти з панотцем на ночівлю.

Розвиднівся світ Богданові, земля стала землею, люди його оточували в лихові!

— Сердечне спасибі, пане братушко! Мені й на роду записані оці стежки боротьби. Один потурчений італійський домініканець радив, по зорях гадаючи в Стамбулі, у власні руки свою долю брати. Коли вистачить сили, мовив італієць, то долю свою маєш сам вести за собою, а не вона тебе... Послухаюсь тої розумної поради брата Бітонто!..

По крутому скеллі дерлись на кам'яні хребти. Без стежок у темряві якось-то відшукувалась путь. Часом тривожне запитання зачіпалося в думці: «Куди він веде?» Але старий так щиро переховував утікача від аскерів, що Богдан гнав геть з голови ті зрадливі сумніви.

До хати не повів старий свого втікача.

— Чи раз хіба навідувались і до кожного з нас. Втікачів тих чи й бунтарів з війська стільки проходить майже щоночі. Особливо італійців, чехів, сербських гайдуків та угорців. Ваші здебільшого десь туди морем беруться додому...

Навіть не в повіточці поклав Богдана підночовувати. Під погрібником, розгрібши купу соломи, порадив лише задрімати, щоб приморити сон.

— Бо стерегти вас, братушко, в мене нікому...

Тільки попоїсти виніс якоїсь мамалиги та першого дозрілого винограду.

— А що ж маю чинити, задрімавши? Чи після...

— Тобто коли — після? Завтра, чи як? — не зовсім зрозумів старий Богданову мову.

— Ну після того, як уже задрімаю з поради пана господаря, а до дня братиметься навколо.

Старий ледь посміхнувся. Присів на соломі біля втікача. Чи знав він сам, що мав чинити вранці. Адже завидна ще небезпечніше буде з ним. Чи покажеш його на люди, як виведеш з міста?

— Після... маємо поголити бороду й змінити одяг. Хреста вчепимо на шию, часом і це важить. Втікання з турецької неволі, братушко,— це довгий, невизначений час, заплутані стежки. Отець Атанасій не радив квапитись, казав — поміркуємо. Отож ранешько збігаю до нього, вам не слід надто ворушитись за дня.

— Може би, якось-то дать знати і про мене тому яничарові-турчину, що в арешті мається з хлопцем Парчевича?

— Це ж для чого?

— До слова прийшлось,— похопився Богдан.— Подбати б і про нього... Може би, з панотцем Атанасієм поговорити докладніше? Чужинець він тут. А синок Парчевича без нього загинув би, це так, порядки тут відомі в катівнях. Чи зручно й мені, рятуючи себе, залишати напризволяще інших. З турком ми з самого Царгорода виривались разом, похватний у втечі турок... То, кажете, грецькі купці тепер не їздять до Праги чи й до Кракова?

— О ні, де там. Не їздять купці. Війна, братушко. Двох крамарів обібрали яничари з возами... Не їздять навіть наші в своїм краї. Хіба що гайдуки. Ворухкий народ, не смирнішає досі! Десятки років гартують серце. А ми пригасили й іскри з молодечого вогню...

Не лише руки, душа опустилась геть на якесь порожнє, безнадійно порожнє дно. Приспано молодечу завзятість болгар-бунтарів! Тож і не їздять уже купці, не знайдеш Тодоровича в Афінах, навіть у цілій Греції, хоч би й спромігся якось-то дістатись до того міста слави грецьких мудреців. Лишилось лиш дерзновенне покоління гайдуків...

21

Човен стояв на косі, як його й залишив Перебийносів посланець Іван Сулима. Не стало кому в цих краях нишпорити по берегах, заводити човни. Тільки аж ген з того боку вряди-годи виходив на косу з прибережних чагарників козак, наглядаючи за човном свого «посланця за долею», козака Сулими. Сліди від переправ і втечі

розгромлених тут турецьких військ ховали й одинокий човен Сулими.

Вовгур випередив Сулиму, добігаючи до човна, потягнув його по крутій косі між уламками й колоддям, що залишилось від переправи турків. Широкий, потужний своїм плином Дунай гомонів у передвечір'ї, граючись косими гребінцями хвиль на піскуватій косі.

— То відразу й вирушаємо? — обізвався Вовгур, розігнувшись від човна.

— Таж самого відпустимо козака,— мовив Хмелевський, по-своєму розуміючи джуру.

Вовгур посміхнувся в юнацький вус, виводячи з коси на воду човна. Ту посмішку помітив Хмелевський. Безпомилково вгадав по ній нехитрий намір козака. Сперечатись, затримувати? Зрада це а чи так воно й повинно бути?..

— Чи варто пану Вовгуру так клопотатись біля човна? Адже пливти в ньому лише козакові. Сам би й порався з човном.

— Признаюсь панові ротмістру: ще там, у колі, намислив і я за Дунай правитись разом з Іваном Сулимою. Свої люди, пане Хмелевський! Може ж, таки між ними знайду своє місце. Еж я тут не прижився при пану полковнику. Не та, не наша народна війна. Шукається чогось правдивішого по своїх настроях, по своїй подніпровській кістці!

Розвів руками, задумливо окинув поглядом розгонисті береги. Ріка, як господиня, пливла по цих далеких від рідного краю землях. Чи не вона своєю незалежністю й живила настрої козака! Справді, цьому козакові не всидіти на одному місці. Ще з Чигирина пішовши до Сагайдачного, він і досі шукає доброго діла. А чи знайде і в Кривоноса...

— Битись не будемо, та й сварка тут ні до чого. Така вже моя доля непосидюща, шукатиму, би-м таки знайти по своїй натурі!

— Чи знайдеш же? Козачий гурт і при пану Стройновському досить численний. Гадаю, що не в ньому саме те, чого жадує невгамовний козак Вовгур!.. Всі ми тут, за Дунаєм, як у скрутних наймах опинились, молодче-козаче. А найми як найми... Таж це в тебе втеча від обов'язків джури чи... певне, й від самого себе. При ротмістрові втеча! Чудно...— ніяково здвигнув плечима Хмелевський. Озирнувся на лісистий берег ріки. Здавалось,

що й сам він переборює велику спокусу сісти разом у той же човен з козаками.

Мовивши «чудно», як попрощався тим. В ту ж мить і повернув від річки, пішов до лісу. Тільки з поросло травою та кущами ожини берега ще раз озирнувся.

В човні було одне весло. Доки Сулима відіпхнув з коси човна і вскочив у нього, розгойдавши, Вовгур зіперся веслом об дно ріки, очікував. Так і не віддав його Сулимі, натужно вигрібаючись від берега навскіс проти течії. Сулима, стоячи, озирнувся й помахав рукою. Чи справді прощався з Хмелевським, а може... може, дратував його, недосяжний тепер. Здалеку ротмістр уже не побачив очей, в яких бриніли іскорки теплої щирості. Тому в ту ж мить крутнув і пішов геть, поринаючи в прибережні лісові чагарники.

— Людяний шляхтич,— обізвався Вовгур, натужно пораючись з веслом.

— Знаємо ми цього молодика Хмелевського ще з розповідей Богдана. Вони були друзями з навчання в єзуїтів,— замріяно мовив Сулима.

— Богдан, Богдан... Начувся я про нього стільки. А який він, той бурсак, не знаю. Мати його з горя ледве рук не наклала... Оселю, господарство на чужу жінку залишила та й не повернулася з Білорусі.

Тою випадковою згадкою засмутили себе. Вовгур надсильно вигрібався, може, й забувши, що не на Дніпрі, а в чужій далекій країні, на іншому березі Дунаю вже полює за своєю нерозгаданою долею. Сулима ж думки збирав, згадував зустрічі, найцікавіші слова з розмов. На другому березі його вже чекали рідні козаки.

Скупчені по тих кількаденних боях з турецьким військом, козачі сотні Перебийноса потрапили в складне становище. Капітуляція Бетлена перед Віднем ніби завершила визвольний бунт графа, прирікала на безділля охочекомонне його військо, набране з українських козаків, з польських жовнірів-лісовчиків, з італійських волонтерів та інших вояків. Це ставило перед ним складні, майже нерозв'язні питання. Особливо сутужно доводилось козакам. Що далі чинити, куди й кому віддати свій вояцький хист, свої життя, коли на батьківщині вони приречені шляхтою на згубу, засуджені королівською неправдою на баніції, навіть на смерть? Куди ж тепер подітись їм, до кого хилитись? Іти з Бетленом на милость і ласку цісаря? А вільних поселень ні в Чехії, ані

в угорців вони не матимуть. Повертатися ж на рідні землі — гай-гай, шкода й думати...

— Шкода й думати!.. Рідна земля нам тільки уві сні з'являється, аж доки сам народ України не стане господарювати нею,— мовив Максим Перебийніс, намагаючись завершити розмову вояків.

— То, може, Сулима домовився, щоб до коронних лісовчиків з тамтого берега податись? Адже й самі теж лісовчиками сюди примандрували. Бо ця замудрована грецька назва «елеари» — чужа козакові. Лише приховує трохи, хто ми. Та не для козака вона, не для жовніра,— приєднався до розмови з старшим Іван Ганжа.

— «Лісовчики» теж не наша назва, панібрате Ганжо,— озвався й Базиль Юркевич.— Отак можуть стиха прийняти нас пани Стройновські. А потім, як Бородавку, на панському зашморгу повісять. Міняти б ім'я, гайдуком, чи що, ставати. Або в бескиди гірські на поселення...

— Можна ж... з італійськими волонтерами до Італії... Он переказували, що теж збираються домів мандрувати... Життя, життя. Домів мандрують, а сам дім, як і наш, іспанські загарбники між своїми графами ділять,— клопотався Ганжа.

Аж джура з берега поклав край тим розмовам. Він допильнував, як із цісарської сторони підпливав човен із живим Іваном Сулимою.

— Тільки чомусь не сам, а в супроводі збройного лісовчика пливе. Був і третій з ними. Та, певне ж, не вговорили на перехід до нас.

— Тож довго гостював, панібрате, в тих королівських лісовчиків. Чим пригощали: киями а чи різками на європейський кшталт?..— спитав Карпо.

— Ого, панове-браття, не вгадали. На самого ж полковника Стройновського натрапив, з своїми козаками лише здалеку побачились... Агов, браття подніпрянці, на добре здоров'я бачитись! А де ж старший? — гукав до гурту, що наближався з лісу назустріч своєму посланцеві, Сулима.

Максим із думою в обнімці підпер кедрину в лісі. Лиш на обідню пору розв'язалися з рештками голомозих...

22

Перебийніс хоч і встав із замшілого каменю, а не рушив на берег Дунаю. Якось незвично для такої пори потягнувся, аж кістки йому затріщали. «Порадь мене, мати...» — замугичив лише для себе, як завжди в такім клопоті. Тільки на ранок вийшли з бою, нагнавши геть рештки турецького війська. Як вималювані, чорні вуса ворушились, круто вкладені в обидва боки. Пісня неголосна, лише журбою супроводжувана, часом і зовсім затихала. Лиш ворушився вус та ледве відкривались сковані задумою уста. Мужнє таранкувате з віспи обличчя мов застигло в задумі. Чи думав він і про себе в ці важкі для долі його війська дні. Адже знав, що панська Польща точно дотримає свого закону й зірве йому голову. Сулима ще може сподіватись на милість королівську навіть і для багатьох козаків. А для Максима, свого отамана, тої милості в кровних ворогів уже не випросиш. Тож думав Кривоніс і про себе, наспівуючи ту пісню, неначе радився з матір'ю...

Так і стояв, оточений зморе́ними в останніх боях, зне́силеними козаками, доки з берега повернулись ті, з Іваном Сулимою.

Іван раптом відірвався від гурту побратимів, бігцем кинувся до свого отамана й друга. Ще більше схудлий, зморений, але з тим же задьористим блиском в очах.

— Брате, друже!..— гукнув, падаючи в дужі обійми огряднішого за себе отамана.

— Нарешті! Збожеволіти можна, чекаючи тебе, нерозсудливого. Двох замордували, кляті, а він...— бурмотів Перебийніс, по-братньому прощаючи побратимові такий непослух, радіючи його поверненню принаймні з головою на плечах. Після двох скараних Сулима третім відчайдушно наважився на ті розмови з лісовчиками Стройновського.— Ну, що ж виходив, розповідай. Замучив ти й мене цим чеканням. Певне, радіють там, що Бетлен таки продався за обіцяний йому цісарем трон Угорського королівства в цісарстві Віденським.

— Розповісти є про що, панове-браття. І в тих лісовчиків не все гаразд. Цісарська влада їх до своїх рук прибирати починає... Та ось побратим наш Юрко Вовгур найдокладніше розповість про все з того берега. Ротмістр пан Хмелевський, якого й Чигирин знає, певне, вже кається, що пішов з полковником Стройновським. Козачі

ж полки та й деякі польські, як бджоли у вулику гудуть перед виходом роя. А тебе, брате Максиме, ненавидять, ой, ненавидять пани шляхта...

— Немає за що їм любити нашого брата. Тебе теж, Іване, милувати не будуть... Та я не вмовляю. Ідіть, браття, єднайтеся. Вшануйте й матір Україну!.. Доки й носити свої голови по чужині. Тільки ж тримайте її міцно на плечах. Бо відрубають королівські ненажерливі кати.

— А ти ж, Максиме, що, таки вирішив? — з тривогою запитав Сулима.

— Сама доля нашого брата вирішує так. Де подінемось тепер такою валкою на сотні душ? Гайдуки? — махнув рукою.— Лише ім'я. Слушну думку висловлює дехто — з італійськими волонтерами йти, заховуючи й ім'я, батьками дане. Куди ж подітись отаким страченцям, як я, як Базиль, та й чимало нас... Але решті раджу горнутись хоч і до таких поляків, як той же Хмелевський. В польських регіментах повертатись на рідну землю. Сам би хоч і в регіментах чорного люципера пішов би, тільки б на Дніпро!.. Навіть при вигаданім імені, аби додому, аби додому, на батьківщину! Та винюхають кляті хорти шляхти. А польські люди — такі ж брати-гречкосії. В праці ми ріднилися з ними, в лихові єдналася їхня доля з нашою.

— То ти... таки надумав?

— Чи я один? — важко зітхнув Максим Кривоніс, Перебийносом тут, на чужині, званий.— Ну розповідай, брате Юрку, чи як тебе, здається, Вовгуром, Вовкулакою охрестили прокляті... Цілих дві доби й нашого Сулиму тримали. Розповідайте, браття, що ж там, як у ляхів...

23

Крім смерті, в цьому непевному житті втікача є ще й вибір: ганьба або... порятунок! Ганьба боягузливого хования голови під крило, аби лиш урятувати. Нехай собі гине Назрулла, він турок. З голомозих же...

Яка проста філософія для слимака. Не розтоптали чоботом — щастя... Та ні! Аж здригнувся Богдан. Такому не бути! Казала мати, голублячи колись: «Гордий ти в мене, сину, як твоя мати. Таким і будь навіть... навіть на очах у смерті: гордим правдою святою!..»

— Отче Даніель, братушко старший у цій далекій мені країні. Не піду я сьогодні на те щоденне переховування. Чи слід і вам так уболівати?.. Може б, не чекати якоїсь-то слушної нагоди, як радить панотець. Нагоди може й не бути: долею країни правлять турки, а не болгари.

— До правди мовиш, братушко. Колись і я так мислив. Молодший був, у повстання те встряв... Чогось надійнішого тобі для втечі отець настоятель порадити ще не може. «Долею країни правлять турки...» — задумано повторив.— Таж тривожний військовий час. Яничари посатаніли, прости, боже праведний. Чутки ходять, що й війну з вашим польським королем програють, на султана ремствують. Важко від них тепер урятуватись, всюди постерунки, хоч би й вирвався за місто...

— Не про те, отче Даніель. Я про того нещасного хлопця та про турка в заперті. Побратими вони мені!

— Турок побратим?! Чи я не дочув? Не може бути! Адже він магометанин!..

В задумі ще круглішими робились очі старого. Сторож намагався збагнути Богданові слова а чи своє щось згадав. В житті такого мало почуєш, щоб християнин називав турка побратимом. Які кровопролитні сутички з ними всюди! Людина чи не божеволіє від щастя, що з неволі турецької втікає. Турок йому побратим...

— Нічого дивного, шановний отче. Люди скрізь усякі бувають. Серед турків є народ, а є й шляхта турецька, торговці людьми, кати. Оточили себе султанськими яничарами, гноблять і свій, і сусідні народи. Та й це не вічне, як той коростяний леп, отче Даніель: зігріють люди літепла, не пожалкують гречаного попелу й до кістки зітруть, як туницю... А поки що я нікуди з Пловдива не піду, доки не врятую Назруллу з малим Парчевичем. Адже їх на смерть приречено. Турка, здається, ще й на ту чорну башту з гаками. О, я знаю, що це таке!

— Як урятуєш їх, братушко-сину?

— Без вас, без допомоги людей, звичайно ж, важко врятувати.

— Допомога людей... Були колись люди, гайдуки...— зітхаючи, мовив старий.

Так би й пішов від Богдана, лишивши самотнього з тими страшними замірами. Хоч би відповів, якісь свої сумніви висловив. Богдан підхопився з рогожі, на якій лежав. Рукою злегка притримав старого за рукав.

— Хотів би побачитися ще з вашим отцем дияконом. Чи, може б, Парчевича гукнули до мене на пораду. Син же його гине...

Диякон не завітав у цей зарослий деревами і дерезою двір церковного сторожа. Зрозуміло, що боротьба церковників з турецькою неволею не заходила так далеко, як те намислив нещасний утікач. Таж у Парчевича теж були зараз рахунки з турками. Його не знати за віщо кривдять поневолювачі, гублять єдиного сина. В такому віці, такого хлопця!

Сумний навідався надвечір, але не прибитий зовсім тою гіркою долею сина. Навіть якісь іскри надії помітив Богдан ув очах батька, коли заговорили про врятування нещасного хлопця.

— Беглер-бек мовчить, на наше лихо. А ці пловдивські каратели загрожують смертю обом. Отця Никона, тутешнього молодого диякона, й слухати не хотять.

— Чи сподівались і ви, батьку, чогось втішного від благих намірів настоятеля храму? Поведенція в яничарів людожерна. А час іде, намарне витрачаємо його в сподіванках на людяність кривавих поневолювачів. Гайдуків би розбудити на них! Гайдуків, приспаних тим яничарським насильством та беззаконням.

— Так, це правда. Лиха для нас, болгар, але правда. Стерпілися й приспали волелюбний запал... Отець Атанасій послав мене порадити й вам, козаче, приховатись, як уже переказував і старий Даніель. А він знає яничарську натуру, на своїй шкурі її відчув ще замолоду.

Богдан щось цікаве вловив в останніх словах Парчевича. Узяв під лікоть рибалку й повів під низьку стріху повітчини. Все ж затінок від лихого ока. В молодечій голові визрівала відчайдушна затія. Зопалу порвався сказати її й Парчевичу:

— Темницю ту, прокляту всіма богами й пеклом, відчинити вночі! Хоч би для цього треба й пролити кров. Адже там чекає на ганебну смерть і малолітній Петро, син ваш, братушко Парчевич!..

«Гайдуків би!.. Чи перевелись, вимерли, а чи принишкли? Сам-один з батьківськими стражданнями за сина та з голими руками. А там збройні яничари... Та й стежки до тої темниці досі ще не знаєш».

— Куди ж подінешся, хоч би й звільнивши нещасного? — здвигав плечима рибалка.

Вже інша задума опанувала обох. Куди подітися з ними, звільнивши? До того ж турчин біля хлопця, його теж треба брати з собою. Крім настоятеля церкви та сторожів, на кого покластися? Втеча приречених збаламутить ціле оце осине гніздо. Гайдуків би — і в гори, в ліси!

— Куди подітись?.. То вже ми втрьох, як смертники, самі будемо шукати стежок. Чи гори, чи й ліс, а чи й тут боротьба на смерть! Загроза смерті на шибениці чи в гадючій ямі — порадник непадійний. Та було б звільнення!.. А там... Може, спробувати підмовити котрогось із вартових, підкупити? А найкраще — порадитись із самими болгарами. Вони знають місто й не менш за нас ненавидять турецьких насильників.

— Таких тут ціле місто, вся Болгарія! Ще живі є, причаїлися старі тирнівчани, молодих ростять. Сам сторож Даніель...— похопився Парчевич і вмовк.

— Умовить би одного чи двох до помочі нам... Кликніть-но таких надійних людей. Сам обізвусь до їхніх душ, хоч і чужинець я тут. Який жах не знати міста. Нишкнеш під стріхою, озираєшся, а там гинуть молоді хлопці... Ведіть людей, сам домовлюся з ними. А отцям блаженним, може б, й не відкривати змови. Дивіться, краще б святити нашу воду без них.

— Та що ви, братушко. Отці... Сам сторож Даніель...

— Гріхи перед богом вони справді безкорисливо відмолять,— перебив Богдан.— А тут же турки, людолови! За старого Данієля не скажу. Іскра божа не засліпила справжнього гніву і йому. Він трудар, який свою ненависть до насильників по-гайдуцькому з молоком матері всмоктав у кров. Йому перекажіть. Отця Никона підмовте з нами.

Парчевич відчув цілковиту довіру до молодика. Сторожко озирався, але був уже на боці цього відчайдушного втікача.

— Що ж мав би казати болгарам, як у змову намовляти?

— Кличте їх, хоч би й до мене. Порадьте побачитись з українським козаком, втікачем з турецької неволі. Хочу людей пловдивських побачити отак, як вас, батьку. Може ж, я й назавжди лишився б у них, пловдивцем правдивим став...

І засміявся вперше за все знайомство. Аж моторошно Парчевичу стало від того гіркого сміху. Але надія, силь-

ніша за все, несподівано опанувала з такою силою, що аж у піт укинуло батька. Скинув очима на повечорілий обрій. З-за повіточки, як з ночі, вийшов сторож Данієль. Неначе саме його тільки й бракувало.

— Тож небезпечно так уникати схованки, братушки,— озвався, позираючи на стемніле небо.— Вечоріє, правда, слава всевишньому. Та отець Атанасій настійно радить брату Богдану перейти на сю ніч до іншої схованки.

— Куди саме, отче Данієль? Кращої схованки за ту совину печеру біля церкви архістратига не знайдемо. Туди й піду. Чи так, браття? — запитав обох.

— Напевне, так,— пересмикнув плечима Парчевич, зовсім по-змовницькому поглянувши й на сторожа.— То я пішов.

Виразу очей не побачив Богдан у сутінках вечора. Лиш слова «То я пішов!» сказали не лише Богданові, а й сторожеві багато чого про змову. Змова вже діє! Навіть сторож лиш посміхнувся собі і, не по-старечому збадьорений, пішов за Парчевичем.

24

В тривожному чеканні, в уривчастих розмовах з заклопотаним сторожем пройшов ще цілий другий день...

До півночі йшлося, згасали останні звуки й цього дня. Місто принишкло, немов теж насторожилось. Навіть псам як заціпило, змовкли на цю мить. Лиш плотарі на Мариці вовтузились, перегукуючись, виводили збите в пліт колоддя на бистрину, щоб обминути захаращений купецький причал.

Раптом на північній околиці Пловдива по Тирнівському шляху залопотіли перебори чвалом гнаного коня. Зростало відлуння переборів, чути було й нахльостування нагая. В вулицю нагально вскочив заклопотаний вершник. Кінь спробував за звичкою повернути до перших воріт у двір. Та, діставши стьобана яничарським карбачем, рвонув вулицею в тому ж надсадному чвалі. Прогупотів копитами по містку, завернув правим берегом і, зрештою, опинився біля високого дубового паркана-загороди дворища караван-сарая.

Владар міста й душ у ньому отаман яничарської сотні й гарнізону Пловдива, як завжди, з вечора й до ночі провадив з яничарами відбір арештованих на страту.

Баша караван-сарая тільки-но в звичних словах доповів усе, що доповідалось щовечора. Невимушено позіхнув по тому. Бо час було й до сну. Щоденний клопіт з цими в'язнями, пильнування й неодмінний відбір на страту не набридали тільки завзятому баші яничарської залоги гарнізону. Вибрати на смерть людину, просмакувати її переляк складало для баші пловдивських яничарів найвище задоволення й увесь сенс життя. А це забирало час. Саме через це баша завжди припізнювався в караван-сараї.

Нарешті вийшли у двір, де щопочі прощались майже на добу. Лущала смаженица в запаленому смолоскипі, кидаючи віхтями криваве світло в усі боки. Відчував уже втому й невтомний баша яничарів.

— А про ті невеселі вісті з Дністра краще примовчати. Наш молодик султан, аллах його шанує своїми милостями, зазнає в боях великих втрат аскерами. Перший султан могутньої держави аллаха зазнає ганебної невдачі... Король невірних поляків на цей раз прилучив до своїх віиськ тої страшний люд, подніпрянських козаків! — з тривогою в голосі мовив баша яничарів.

— Мерзенна зграя недовірків ті козаки! Давно б винищити до ноги це кодло подніпрянське. Такий край, ріка, пасовиська, плавні!.. Не матиме правовірний супокою з півночі, доки на Дніпрі гніздитиметься шайтан козак... О, чи не алярм із постерунків?..

Начальник караван-сарая зненацька штовхнув вартового яничара назустріч навальному вершникові. Смоляний віхоть смолоскипа тріщав, прориваючи крізь нічний подих вітру чорно-криваві язики. В освітлену латку, як з неба впав, ставши окаряч, засапаний кінь. З нього зіскочив і ледве не впав заїжджений без сідла, заклопотаний вершник. П'яно переставляючи ноги, кинувся до баші караван-сарая:

— Вай, на гвалт, ефенді-баша! — приховуючи болгарський акцент, заволав вершник, кинувши поводи на руки яничарові.

— Що трапилось, божевільний? Хто ти? — майже разом закидали запитаннями обидва баші.

— Там вони!..— захлинався прибулий від хвилювання а чи від такої навальної їзди.

— Шайтан тобі в пельку, чого стогнеш! Кажи, що сталось, хто «вони»?

Баша яничарів замахнувся карбачем.

— Тирновським шляхом іде гайдуцьке військо... Чи серби, а чи й болгари. Сам шайтан їх не розбере...

— Куди правиться те військо, та хто ж вони? — присікався яничар.

Вершник аж тепер збагнув, що біля начальника тюрми стоїть і сам баша яничарів. Швидко обернувся до нього, шанобливо руку притис до грудей, уклонився, старанно копіюючи турків. Навчилися й болгари віддавати шану турецьким можновладцям...

— Гайдуки, побий їх аллах громами! Гайдуки знов зібрались. Певне, з околиць Тирнова йдуть на Пловдив!..

Говорилось це все таким переляканим голосом, що начальник караван-сарая та і баша яничарів ніби самі побачили ту страшну для внутрішнього спокою країни гайдуцьку навалу. Звісно, Тирнов — постійне гніздо повстань проти правовірних. Знов навала гайдуків, і знов же з Тирнова! Така живуча ця зараза до бунту в недовірків!

— Скільки їх? — гукнув баша яничарів.

— Я з лісу їх побачив, ефенді-баша. На чотири чи й на п'ять сотень набереться. У всіх шаблі, багато з віденськими пістолями. Скрадаються попід лісом, приховуються поза кущами, щоби зненацька напасти, зброю забрати. Певне, за ніч і на сербські кордони постигнуть, збагатившись у Пловдиві зброєю та харчами...

25

Під скелею зібралось їх при Богданові аж шістнадцять чоловік. Болгари, греки, навіть двоє турків.

— Назруллу рятуємо! — напівжартома, напівсерйозно казали турки.

Чотири німецькі рушниці роздобули в контрабандистів, ворочки з порохом, кулі.

— Непохватна ця швабська зброя. Отак десь би з печери пальнути для остраху — годиться. А в нашій сьогоднішній феерії святе діло шабля! — говорив літній пловдивчанин-грек, перетираючи ганчіркою залежану десь за божницею рушницю.

— А ти й шаблі не кидайся, братушко. По-нашому, по-болгарському, в такому ділі найвправніше діє зашморг. Ото, братушко, святе діло!

Хтось засміявся стиха. Й чути було, як зацокотіли йому зуби в нервовій трясці. Жодного обличчя прибулих, виразу очей Богдан не міг побачити вночі. А в словах — більше розваги, аніж гніву. І ніхто не радить спинятись, відкладати надалі цю вирішальну акцію врятування приречених.

Зі скелі спустився сторож Даніель. Скрадаючись тінню понад скелею, він поспішав. Ішлося вже до півночі, вирішальна пора для такої відчайдушної вилазки.

— Чи не я казав, братушко: отець Атанасій таки благословив...— повідомив пошепки просто в гурт.— Брата нашого Парчевича спочатку не відпускав, та потім згодився. Син же в чоловіка страждає в яничарів. Лише нам, сторожам, велів неодмінно бути на ранній службі. Можуть кинутись і до храму, прокляті.

— То, може б, нам підійти ближче до караван-сарая,— чи то порадив, чи запитав хтось із темряви совиної печери.

— Тільки після гасла! — коротко заперечив Богдан. В його голосі зазвучала упевненість ватажка.

Він стояв осторонь, ступивши кілька кроків від печери, вирізьблювався замашною поставою на тлі ночі й церкви архістратига Михаїла. Увечері йому принесли для вибору аж три шаблі: криву турецьку, замашну довгу угорську й типову для європейських військ, як і для Польщі, похватну карабелю. Богдан вибрав угорську.

— Надійна зброя! — мовив при тому.

Тепер стояв, спираючись на неї, немов випробовуючи крицю. Шабля злегка вгиналась, але й пружно виправлялась, викликаючи приспане неволею почуття насолоди вояка.

Десь з ночі, як дух, з'явився на скелі ще один вояк. Це вже вартовий, якому належало давати гасло до виступу.

— Браття рятівники! — звернувся Богдан до гурту.— Зараз виступаємо. Жодного слова, навіть шепоту в час підходу до тюрми. А там... діяти, як складеться справа. Турок Ражба зі мною, болгарин Борис — теж. Крові не лякатись, але й не робити з неї моря, в якому самі потонули б.

— Душа міру знає!..— заспокоїв хтось.

— Отак, братушки, і в нас між козаками кажуть... Та старого Парчевича негайно розшукати! Його могли скривдити.

Підійшов і вартовий.

— Парчевич уже прибув до тюрми! Керманичі, правні турки при караван-сараї... там обидва. Тепер яничари гуртуються, сторожа караван-сарая теж з ними.

— Пішли й ми! Веди, йолдаш Ражба, найкоротшими стежками... Пам'ятайте, браття: діяти рішуче, блискавично, бо часу в нас — порожня жменя! Та після вилазки — всі по домівках! Щоб, як роса від сонця, випарувалися в надійних домашніх схованках,— напутив Богдан.

Коли перебігали останнім двором перед майданом караван-сарая, промчали решткн яничарської кінноти. Їм наказано замикати весь бойовий загін міста. Баша яничарів промчав верхи, випереджаючи своїх вірних вояків.

Шлях до тюрми відкритий. Бойова завірюха біля приміщення тюрми так призвичаїла вартових, що жоден з них навіть уваги не звернув на збройних людей. Певне, думав, що свої.

Ні маскування облич, ані зайвих приховувань. Тільки зосередженість і певність. Богдан лиш мить затримав біг перед приміщенням караван-сарая. Його в ту ж мить обігнало двоє повстанців.

Кинулись на ганок. Ще й двері не зачинено. Караван-баша тільки-но зайшов знадвору й відразу ж обернувся на раптовий гамір. В цю мить і пронизав його спис повстанця.

На лаві в кутку сидів зв'язаний Парчевич. Значить, не повністю повірили болгаринові завбачливі насильники країни. Погукав з лави:

— Розв'яжіть, браття, і... до брами!

Тільки звільнився від волосяних пут, сам кинувся з приміщення, переступивши тіло караван-баші. Там сидить зачинений його син. Чи ж лише через нього одного пішов рибалка на цю відчайдушну акцію!..

Надворі відбувалась така ж блискавична розправа з вартовими. Четверо з них уже лежали порубані шаблями. Кількох обеззброєних притисли до дубової стіни дворища караван-сарая.

Богдан теж не стримував руки. Надто болючими дались йому ці два роки неволі в турків. З розгону вибив зброю з рук ошелешеного нападом вартового, пронизав його своїм угорським клинком. Вартовий упав біля воріт. Другого вже вхопив за руку кремезний Ражба, поводатар Богдана. Вартового кинули об землю.

— Мовчи, шайтан, то матимеш життя! — крикнув Ражба, насідаючи на обеззброєного.

— Ключ від воріт?! — кинувся й Богдан до лежачого.

— Агачджі сюрме, бай, йолдашляр! [1] — волав турок.

Не вірилось. Як-то — деревиною, без замка?.. Та надто жадана була ця хвилина, щоб розчинити ворота перед в'язнями. Богдан скочив до воріт. Помацки шарпав руками, дошукувався того дерев'яного засува.

А за воротьми вже зчинився радісний клекіт:

— Воля! Агов, смертники караван-сарая, воля, воля!..

Стрясалась двобока брама. Богдан з усієї сили смикнув дубовий засув-колоду. Вона випорснула з кованих петель, розпанахались натиснуті зсередини ворота. Ледве не впав, гукаючи:

— Назрулла! Назрулла, кардеш-ака!..[2]

В дві пари рук підхопили Богдана. Назрулла обійняв міцний стан рятівника, захлинаючись, бурмотів:

— Щоразу рятуєш мене від смерті, як рідний, достака! [3] Видимо, лише вона й розлучить нас!..

З воріт посунули врятовані. Вони не питали, хто врятував, не зважали на вигуки біля Богдана. Поринали в стривожену й напоєну справжньою волею ніч. Ні до Богдана, їхнього рятівника, ані до своїх побратимів по лихові їм уже ніякого діла не було.

— Втікайте, братушки, рятуйтеся чимшвидш і як хто може! Яничари лише за містом. Незабаром повернуться сюди! Рятуйтесь!..— гукав старий Парчевич.

26

На конях тюремної сторожі промчали містом обидва Парчевичі та Богдан із Назруллою. Без слів, без ради. Назрулла лише мовив:

— На захід, за Дунай!..— і помчав. Так може порвати вперед лише той, хто певен, що його товариші не відстануть у цій гонитві.

Свіжилося повітря, яскравіше мерехтіли передсвітанкові зорі. Золотою смугою прописався весь обрій на сході, коли втікачі, нарешті, вискочили з міста й погнали кривулястим міжгірним шляхом на захід. Ні прислуха-

---

[1] Дерев'яний засув, пановe! *(Турецьк.)*

[2] Друже-брате *(турецьк.)*.

[3] Рідний брате *(турецьк.)*.

тись не було часу, ані порадитись вони не зважувались, бо для того мусили б спинитись. Тільки навальна втеча!

— На захід, за Дунай! — вряди-годи, як заворожений, вигукував Назрулла.

Та в горах на просторому шляху Богдан догнав Назруллу, вирівнялись коні. Тепер удвох пригальмовували біг, щоб зачекати й Парчевичів. Та все ж досі не давали спинятись вимерханим коням.

— Куди ж прямуємо, йолдаш-ака? Нам треба до найближчих кордонів, щоб вирвати свої душі з цього проклятого пекла неволі, ганьби, смерті...— немов аж стогнав Богдан, озвавшись до Назрулли.

— Так і правую, мій любий брате! Обминувши Софію, болгарську столицю, ми вже ось незабаром будемо в Сербії. Там лагідніші турецькі порядки, менше цих посіпак-яничарів... А далі... чехи, теж ваші одновірки.

— Далеко?

Назрулла зітхнув замість відповіді. З того й сам Богдан зрозумів, що до рідних земель йому ще далеко.

— За такої їзди, як цієї ночі, ми б за дві чи три доби були на волі, любий брате.

— За такої їзди...— заклопотано повторив Богдан.

Довелося ще притримати коней, притишити гін. Світанок вставав десь позаду з-за гір, росою воложився одяг, поводи, рідшала темрява. Коні й зовсім перейшли на тупу ходу, вкрай вимореші.

Богдан перший зіскочив з коня, ледве переставляючи закляклі без сідла ноги. Спинилась і решта коней. Як лантухи, позсувалися з них Назрулла і малий Парчевич, який взагалі не мав доброго досвіду такої втомливої їзди верхи. Тільки старший Парчевич, найбільш призвичаєний до їзди на коні, тримався на ногах як справжній вершник.

Поки що за шляхом шуміли від ранкових вітрів гірські ліси. Спадали гори, переходячи в горби. Шлях вигинався повз гірський ручай, який теж правився досі на захід, як і втікачі.

— Коней завести в лісові хащі! Бодай би хоч два-три дні на них не натрапили й не напали б на наш слід. Нам треба встигнути погубити сліди...— порадив старший Парчевич, завертаючи в перелісок за Богданом. Голодні коні тяглись до трави. А їх знов підганяли все в глиб та в глиб замкненої природою лісової схованки.

Не так шляхів, як безлюддя шукали у цій нагальній утечі. З лівого боку обійшли велике болгарське місто Софію, де постійно перебував турецький беглер-бек. Тільки блуканням у межиріччях та в лісах рятували себе від турецького злого ока. Знаходили якісь містки, колоди через ручаї, а де і вбрід бралися вже на північ. Ні кордонів не пильнували, ні битих шляхів не тримались. Більше турецькою мовою користались при розпитуваннях, харчувались природними дарами літа. Лиш проскочивши Ніш, на сербській землі почали признаватись сербам, що вони є втікачі. Це було небезпечно. Але й тут жила безмежна зненависть сербського народу до турецьких насильників. Серби своїм духовним опором змусили турків поважати себе. Навіть мову сербську турецькі правителі взяли до державного вжитку.

Добросерді серби за рідного приймали всякого втікача від турків. То був подвиг християнина в очах волелюбного народу.

До Дунаю підходили наші втікачі зовсім знесилені кількатижневими поневіряннями у лісових бездоріжжях та голодом. Дедалі частіше доводилось переховуватись від турецьких загонів, що воювали за довільний ясир, допомагаючи своїм придунайським данникам проти цісарських військ Австрії.

Тільки б за Дунай! Серби розповідали, яка жорстока війна точиться між самими ж християнами.

— Турки допомагають православним правобережцям а чи й католикам проти тих же католиків. А за Дунаєм і католики розкололись. Брат на брата пішов. Протестанти, папісти... Турки тільки гріють на тому руки. Сотнями, тисячами ясир з дітей та дівчат набирають і з супротивників та із спільників...

Отож серби й привели одної ночі втікачів до берега Дунаю. Споконвічна межа націй, віри. Підговорили й рибалку з човном, спритно прихованим у прибережних хащах. Дунай! За ним, як запевняли серби,— омріяне щастя втікачів, воля!..

— Окремі відчайдушні загони турків, як на лови, таки прориваються за ясиром і за Дунай. Та то вже як щастя викладеться, браття-втікачі. Буває, що й на козаків польських натрапляють на тому боці...— говорив літній човняр.— Десь там за Суботицею й по нашім боці

Дунаю вже панують цісарські австрійські війська. Та перед ними турка того — як ночі. Найліпше втікачам правитись за Дунай тут. Чутки ходять, що полки того польського козацтва десь тамтою стороною проходять. Як вогню, страхаються їх турки.

— Козацтво, з Дніпра? — аж захлинувся Богдан, почувши ту вість.

— Певне, дніпрянці, коли козацтво. Та чуток усяких тут стільки носить вітрами, що люди вже і не прислухаються. Про козаків тих плещуть, що воюють вони теж і за угорського Бетлена, і за віденського цісаря. Чи ж воюють і між собою, сам дідько їх не розбере. Тільки турецьке військо геть обминає і тих, королівських, і цих, бетленівських, хоч і разом з ними, виходить, Бетлена того боронить.

— Рятуйте душу, брати-серби! Потрапити знов до яничарів мені не страшно, але це смерть,— мовив Богдан.— Я стільки ще їх перебити маю, доки сам загину! Народ свій занапастили, на довічну ганьбу й ім'я «тупорок» прирекли, прокляті. Краще вмерти, аніж потрапити їм до рук!..

І не міг стримувати себе, поривався з надійної схованки до Дунаю.

— Куди ж ви, козаче? У нас лад в усьому. Це ж турки, сам кажеш! Чекаймо синка мого з розвідки.

Та й хлопець не забарився з тою розвідкою.

— В Пожареваці турки! А за Дунаєм ще вчора пройшли Каніжу польські козаки-лісовчики. Тож турки й утікають від них. Дунай стерегтимуть аж до Мохача. А за ясиром лише заїзди засилають через Дунай.

Несподівано ускладнилась переправа за Дунай. Богдан захвилювався. Невже знов усе починати спочатку? До козаків так близько, а йому досі ще загрожує турецька напасть.

— Дунай стерегтимуть? Таж поки що він тут вільний. Можемо встигнути, браття-серби...— як рідним, показував Богдан цю настирливу пораду. І знов Назрулла озвався до сербів:

— Розумна і єдина в нашій справі думка! Човен, кажете, байота, слабенький, лише по одному го́дитесь перевозити. Тож і почнем з брата Хмеля. Може б, і малого третім узяли?

— Тільки одного! — захитав головою рибалка і вже з човна кинув своєму хлопцеві: — Пильнуватимеш ген

тамтой шлях із Костолаца на Смедерово. На випадок лиха, запалюй віхтя й тікай у схованку під камінь...

Хвиля починала гойдати утлу посудину. За середину Дунаю натужно вигреблись навскіс проти бурхливої течії. Раптом Богдан із жахом прошепотів:

— Віхоть запалав!..

Рибалка миттю обернувся і з руки різко справував веслом човна простіше до берега, а не навскіс проти течії. Стерігся навіть торкатись веслом об борт. Човен била хвиля, несла дунайська бистрина кудись просто в пащеку ночі й водяної стихії. Куди принесе, якщо й не переверне, кому до рук потрапить Богдан?

Та в човні йому не лише ці думки до болю дошкуляли. Що сталося з товаришами на тому березі? Чи не краще було б насправді зачекати ще, як радив рибалка. Разом, в одному гурті шукалося б щасливіших стежок на втечу...

І не спускав очей з чорніючого на тлі зоряної ночі лісу. Залишений берег Дунаю тепер немов зіллявся з небом. Тільки бурхливими іскрами віддзеркалених зірок, таких спокійних на змертвілому небі, виказував себе Дунай, названий тихим у піснях.

Знов блиснув вогник на тому березі. Вслід за вогником пролунав постріл.

— Друзі стріляють,— не зрадів, а ніби поскаржився човняреві Богдан. Адже той постріл міг бути останнім у Назрулли.

— То на краще для нас. Певне, той спритний турок пострілом відвертає увагу вояків від Дунаю. На краще нам той постріл!

Човен з розгону човгнувся об другий берег.

* * *

...З набитою рушницею сидів Богдан на дунайській кручі, прислухався, вдивляючись в чорну порожнечу залишеного ним правого берега ріки. Там його друзі-рятівники! Чому стріляли? Оборонялись, а чи й справді якесь гасло? Та думка, що то був прощальний салют, яким востаннє озвався волелюбний і нещасний його колишній полонений Назрулла, каменем лягла на серце.

Дивився туди, в чорний морок ночі, а бачив вистраждані обличчя цих останніх задунайських друзів. До тринадцяти років ще не доріс юнак Петро. Кілька тижнів,

що минули з дня зустрічі в переліску на березі Чорного моря, принесли йому лихо, поневіряння, загрозу смерті. Юнак спробував уже й тюрми в своїм краї від бридких гнобителів-завойовників...

— Коли б тільки живий лишився! Кількатижнева оця школа робить з нього несхильного борця за рідну Болгарію, за її багатостраждальний у турецькій неволі народ. Нам ще зустрічатись, неминуче зустрічатись доведеться на цих гірких стежках боротьби за волю своїх народів! Життям виміряються простори не тільки віку, але й боротьби.

Світанок застав його на скелі над Дунаєм у думках. Не діждався друзів з того лихого берега.

Раптом згадав про медальйончик патріарха, намацав його на шиї під сорочкою. Підвівся на задубілі ноги й пішов геть у ліс. В такій розгубі сердечній спостерігав утікання ночі над дунайськими водами, зникало відчуття тяжкої неволі. Лиш сум і жаль за друзями! Скільки їх розгубив за ці два жахних роки розлуки! І знову сам, один на роздоріжжі перед волею.

Особливо ятрив йому душу Назрулла. Скалічене життя, розгублені друзі, принишклі надії. Тільки ліс неходжений ріднився з самотністю.

Частина третя

ПРОРОСТАННЯ ДУБА

Праця на рідний край манить патріота.
За Добролюбовим

1

Чи це був чад від голоду й блукань, а чи сп'яніння з волі! Її він не згадував, не смакував самого слова. Не до того було!

Бо відчуття справжньої волі не вкладається ні в які слова, воно ламає звичні уявлення про те, що на мові звучить — *воля*! Навіть голодування по лісових нетрях

та болотах було тільки побічним непомітним явищем для втікача...

Угорським селянам він здався божевільним, якщо не прикидався таким, щоб вільніше себе мати в крадіжці харчів. Навіть до кошар за тим поривається. І то — ради білого дня, на очах у господарів. У руках військова рушниця, одяг затьопаний і подраний гіллям чагарників. Як дикун, заріс бородою. Тільки очі хворобливо горять та в розмову кидається якоюсь плутаниною мов і майже незрозумілих слів.

Тож і не чіпали його угорські селяни, послявши за вояками до цісарського постерунку. Здаля йому кидали щось їстівне, немов дражнилися шматком коржа чи кісткою з м'ясом. А коли він рушав на зближення, щоб з рук узяти їжу, галасливо втікали геть.

Нарешті прибули троє вершників з постерунку. З трьох боків тихо наближались, готові до бою. Рушницю ж він тримав, спідлоба звірино озирався.

— Вас зінд зі?..[1] — почув уперше за два роки отуречення німецьку мову.— Іх бін зольдат Горф...[2] — зближаючись із дивним обшарпаним вояком, говорив один з прибулих вершників.

Німецької Богдан не знав, щоб хоч порозумітись із солдатом. В зачерствілій з неволі пам'яті розшукалось давно-предавно, ще з колегії, знане слово «камерад», і він пробурмотів його. Душею зрозумів звертання, зрадів людському слову. Бо угорська мова жінок була така чужа й дивна, що аж сумніви починали закрадатись, чи не потрапив знов до якогось далекого турецького вілайєту з перською чи, може, й з вавілонською мовою?.. Угорської він не чув до цього.

— Кучук кардешляр!..[3] Я розмовляю латинською, турецькою, польською та українською мовами...— випалив одразу, шукаючи порозуміння.

— І польською, проше пана?! — перепитав інший вояк, рушаючи з конем до Богдана.

— Так, так. Бардзо прохам пана вояка... Єстем, єстем...

І захитався, ступивши назустріч воякові. Та сили залишали його. Спочатку зіперся на рушницю, але хит-

---

[1] Хто ви? *(Нім.)*
[2] Я солдат Горф... *(Нім.)*
[3] Браття!.. *(Турецьк.)*

нувсь і впав, як підрубаний, простягши руки туди, до вояка, що говорив такою в цю мить спасенною польською мовою.

Вояки позіскакували з сідел. Старший між ними, який назвався Горфом, наблизився до лежачого Богдана, за плече повернув, щоб заглянути в заросле бородою в лісових поневіряннях лице. Підбираючи слова тої ж польської мови, допитувався, прагнув порозумітись.

Та мандрівний вояк був непритомний. Набита порохом його рушниця впала з рук. Жаліслив угорські жінки поквапились принести води. Котрась сміливо присіла й піднесла до рота глечик. Рука тремтіла, вода хлюпнула на шию. Жінка помітила шнурочок, як від хрестика християнина. Смикнула й витягла патріаршій медальйончик.

— Християнин! — сказала й відсахнулась.

Непритомний схлипнув, як після гіркого плачу, розплющив очі. Жива іскра жіночих очей немов аж заслiпила нещасного. Закліпав повіками, опритомнів. Зіперся на лікоть і вже свідомо пошукав ті живодайні жіночі, як материнські, очі. А може — Мелашка, Ганнуся?!

Жінка всміхнулась щирою усмішкою, наблизилась, немов упізнати намагалась.

— Втікач я з турецької неволі, сестро моя, мамо рідна! — знов заговорив Богдан спочатку такою ж плутаниною мов, але завершив рідною. Бо не дбав уже, щоб домовлятись словом. Жіночі, материнські очі сказали йому все найдорожче: він на волі, він урятований!..

Під оселею, на соломі, засланій строкатою сукняною рядниною, поклали його вояки. Рушницю й шаблю прилаштували, як біля вмираючого бійця, поруч. Найвправніший знавець польської мови з трьох австрійських вояків схилився на одне коліно, квапився розпитати вмираючого чи йому розповісти.

— То, значить, з полону турецького втікаєш, вояче, аж сюди? Де ж воював, проти кого? Швабська рушниця, угорська шабля, пошарпаний якийсь стрій вояцький...

— Проти турецьких яничарів мав зброю. Друзі-болгари спорядили в Пловдиві... А воював лише в думці, уві сні. З подніпрян я, полоняником узятий турками, коли Жолкевського вбито за Дністром.

— Жолкевського? То пан вояк є жовніром з війська польського? — допитувався австріяк.

— Так, панібрате, з польського. Але ж я з подніпрян, козак Богдан Хмель. З гетьманичем, сином Жолкевського, та з небожем його разом узятий у неволю. А потім...

Богдан розповідав, перескакуючи з одного на інше. Кому — друзям а чи ворогам розповідає, душу вивертаючи? Про те не думав поки що. Єдине знав, що ці вояки не є друзями турецьких яничарів. Цього було цілком досить, щоб, захлинаючись, скаржитись та в погрозах яничарам відчути жагучу спрагу до життя саме в боротьбі з ними.

Жіночі руки йому їжу готували, турботами та усмішками матерів і сестер лікували слабість від утоми. Надії на життя, на боротьбу-помсту яничарам, якими наче снив знесилений козак, по-жіночому ніжно вселяли в душу, підводили ними з ліжка.

2

Літо й осінь лісовчики гостро сперечались. То між собою, то з отаманами. Сперечатись було за що. Війна, через яку прибули сюди, на подунайські землі, запрошені австрійським цісарем, припинилась на якийсь час. Хіба що турків, спільників Бетлена Габора, поб'ють десь по Дунаю.

Сам Бетлен капітулював, виторгувавши в цісаря якесь общипане герцогство на Дунаї. Чи то угорське, чи угорсько-чеське. А може... лише принишк, приміряючи те герцогство, вишукуючи слабину в цісарській військовій силі, перевіряв боєздатність деморалізованих своїх збірних, міжнаціональних військ...

Так минуло бабине літо й цього року. По довгих і дошкульних суперечках між полками та сотнями, між козаками чи жовнірами та їхніми отаманами лісовчики Стройновського поділились на два табори. В одному — покірні Стройновському, в другому — покірні волі й любові до рідного краю!

До цих пристали й сотні елеарів з-за Дунаю, які досі воювали на боці Бетлена Габора. Капітуляція князя перед Віднем відкрила й їм шлях до єднання з своїми ж братами-лісовчиками полковника Стройновського.

Минуло й це літо, як минув майже цілий рік, коли козаки й жовніри вперше ополоскали в Дністрі свої рани, а потім і запили його водами тяжку перемогу над молодим султаном. Минув рік. А вже кістки того неро-

зумного султана, розтерзаного своїм народом, тліють у домовині ганьби на турецькій землі. Та й козаки з жовнірами нарешті збагнули, що знову стали вояками не з волі народу, а з волі тих же королів та з власної жадоби.

І залишали придунайські землі, на рідну батьківщину повертались...

Полковники, сотники, отамани лаштували з них полки. Все знов, але по-новому ставало на свої місця. Люди відстояли собі право повернутись додому!..

— Настобісіло й це поневіряння, панове старшина. Було б за віщо годувати собою нужу на чужині! А то за ті ж обіцянки та за здобич, як грабіжники по чужих краях і оселях...— піднімали голос літні козаки й жовніри.

Полковник Стройновський теж не сидів, не вичікував. Він дав слово згоди цісарським комісарам. Ота гонорова згода й погнала його тепер від полку до полку. Намовляв старшин, усовіщав жовнірів і козаків, обіцяв заробітки:

— З чим повернешся домів, відвоювавшись, як на посполитім рушенні? А цісар он золоті ринські присилає...

— Настобісіло, чуєте, пане полковнику! В очах нам миготить те золото ринське, люди з голоду й від нужі сліпнуть...— стояв на своєму бунтар полковник Ганнуся.

— То хоч не збивайте інших. Поляків би лишили в спокої, не бунтували б хоч їх,— дорікав Стройновський.— Прийшли сюди полками, очоленими славними в родоводі шляхтичами. А повертаєтесь, як череда боягузів...

— Ота череда, як охрещує пан полковник люд своєї ж крові польської, чи не в тих же боях свої, а не старшинські голови героїчно клала разом з козаками! — сміливо й трохи знервовано озвався Станіслав Хмелевський з гурту старшин.— Правда ваша, пане Стройновський, що жоден полковник з відомої польської шляхти не очолив благородних протестантів, польських вояків. Та я, шляхтич Хмелевський, ротмістр війська Речі Посполитої, беру на себе полковництво над цими сміливими патріотами Польщі! Я поведу їх домів...

— Поведе пан Хмелевський, шляхтич?

— Так, проше пана! Шляхтич Станіслав Хмелевський очолить своїх вітчизняних жовнірів і поведе їх на батьківщину. Що козаки, що жовніри одним щастям

тішились на цій чужині. Сотні голів поклали за пожадування Відня підкоряти чехів та угорців. Запрошували ж на кілька місяців підтримати цісаря проти турків. Я сам охоче пішов, повіривши в те монарше слово. А тут... козаки й поляки зневолені воювати проти таких же, як і самі, людей, тільки що під прапорами іншого князя стоять. Адже й їм зажадалося свого народного уряду...

— Не в підкоренні річ, пане ротмістре. Час уже шляхті розуміти, що постає пора єднання прихильників римського апостольського хреста... Треба пиху з султанів збити, звільнити народ віри Христової від віковічної покори султанам. Єднання під розп'яттям Рима...

— То й ішов би з розп'яттям пан полковник десь до Царгорода. Он болгари теж християни. Є кого боронити...

— Болгар недовірками й самі турки звуть, як і всіх дисидентів, відступників від папського закону. Патріарха свого, певне ж, турками й висвяченого, як і святителі в покійника Сагайдачного... Та що ми, пане ротмістр, будемо тут диспут, як крамарі, радити? Ідіть, ніхто вас не тримає. Пан староста буде радий зустрінути сина боягуза...

Хмелевський рвучко ступив з гурту старшин до Стройновського. Хтось спробував перепинити його, за рукав притримав. І це охолодило молодика. Спинився, на полковника скоса поглянув очима, налитими злістю.

— Батька мого прошу не чіпати, пане полковнику!.. Мусите знати, що й інший шляхтич пильнує свій гонор і кондиції обов'язку патріота...

Повернувся й пішов з кола під гучні схвалення козаків та жовнірів, які вирушали до домівок. Полковник Ганнуся, посміхаючись, провів молодика очима, не ховаючи глузливої посмішки, завершив розмову з полковником Стройновським:

— Повоювали, доки збили смак до зальотів у князя Габора, угорців, чехів до корони цісаря прилучили — й досить! Що ж маємо ще торгуватись тут, пане полковнику. Чи, може, назад відвойовувати, га? Як на мій розум, полковникую ж не перший рік, як пан Стройновський... Вам би теж слід згадати про рідний край, людей домів би повернути. Розумно вчинили би-сте, пане Стройновський... Агов, панове козаки, старшини, давайте людям напрямок, вирушаймо на Чехію, та й на По-

ділля рідного краю! А пану Хмелевському раджу очолювати своїх протестантів, прилучатися з ними до нас. В дорозі на батьківщину теж потрібні будуть хороші вояцькі сили. Не розпорошуймо їх.

3

На три-чотири милі розтяглись вояки. Козачу кінноту й польську гусарію пустили позаду, підводи з пораненими й слабими та чотири гармати, відбиті у турків, були всередині похідної колони. Ранковий морозець бадьорив настрої, люди не застоювались довго на одному місці.

Ротмістр Станіслав Хмелевський домовився йти з кіннотою свого полку в хвості козачої кінноти. Наздоганяв піші хоругви жовнірів, випущені наперед за згодою відступаючих.

Полковник Ганнуся відпустив од себе всіх старшин збірних полків. Похід до рідного краю такий же важкий, як і похід на війну. Обносився одяг, стопталося взуття. Тільки зброя обновлялась вибірками з віднятої у супротивника кращої зброї.

— Пустили, пане полковнику, нас, поляків, в авангард. Дяка вам за те, братерська дяка й від жовнірів,— звернувся ротмістр до полковника Ганнусі.— А я ж молодий ще старшина, в такому поході й зовсім первак. Чи не був би ласкавий пан полковник проскочити зі мною наперед? Побачили б разом, яким ладом ідуть наші жовніри, порадились би спільно.

— А що ж, це діло, панібрате ротмістр. Військовій премудрості навчаємось ми разом. І то щодня... Дуже добре, що не самі козаки заведедували в Стройновського на Дунаї! Цій війні, бачу, краю нам не діждатись. Самі християни один одному хреста на головах трощать з благословення папи римського. Голови ж не свої, кардинальські чи графські, а того ж таки нужденного люду трощать на полі... То вже б єднались та чи людоловів тих голомозих витурювали з християнських земель. Було б за що людям умирати...

Їхали верхи на конях, до людей у поході словом озивались. Тепер уже спокійніше сприймали люди ті вітання. Та все ж приємно було воякам бачити, що отамани їхні в добрій злагоді за ладом похідним стежать, на батьківщину своїх людей ведуть.

Ротмістр знов озвався, досі ще тримаючи розмову з полковником:

— Правду мовить пан полковник, на головах люду хреста ламають. Собі б лад дали в своєму краї, та перед тим же турком ворота назавжди зачинили.

Жовніри в дорозі купчилися в гуртки. Вряди-годи й козак опиниться між ними. Жарти, брехні, спогади про спільні бої. Домів ішли!..

Домів... А що там сталось за ці тяжкі роки війни? Домівка, солтис[1], поволовщина, земля стає панською. Саме земля, а не батьки, жінки, діти, була щохвилинною темою в розмовах вояків, що з воєн на чужих землях до рідного дому повертались.

Шляхи до рідного краю визначали по сонцю, бодай би в хмарах. А вночі... часом хмари затуляли й зірки, губились навіть сліди з місяця. Доводилось часто спиняти полки, на якій не є лісовій паші худобу попасти на талому снігопаді. В перелісках у цих краях сніги не встигали прикрити її на зиму. До того ж навіть листя, опале з верб, було в цю пору пашею для коней.

Про людей щоразу доводилось по-різному дбати. Було, що й засилали козачий кінний загін заздалегідь, щоб підготувати стацію в селах чи в містах. Часом завозили борошно, здобуте раніш, щоб спекти хліба. А здебільшого селяни самі, зачувши козаків, виїздили назустріч з возами потрібної козакам стації. Аби б тільки обминули ці вояки село: наберешся з ними халепи.

— Які, чиї постерунки в селі? Чи немає турків? — допитувались старшини, приймаючи відкупний дар від селян.

— При солтису лиш троє збройних австріяк. Козака якогось виходжують з хвороби, щоб здати до Відня,— щиро сповіщали угорці, задобрюючи харчем цих уславлених вояків у поході.

— Козака! Виходить, що тут відбувся бій? З ким воювали козаки на такій відстані від манівців турецьких яничарів? — занепокоївся полковник Ганнуся.

— Таж сам приблудився. З неволі, мовить, вирвався від турків. Ледь живого підібрали селяни...

Новина невелика. З турецької неволі втікають люди. Таж селяни кажуть, що це козак. Якими шляхами козакові аж сюди приблудитись...

---

[1] Сільський урядовець *(польськ.)*.

— Чи не заскочив би, пане Станіслав, до того села. Бо сам маю полки в обхід спрямувати, вояки за селами нудяться. А люди й самі честь знають, зажаліти їх слід. Бо козак у такім поході... Та й самі знаєте, навідайтесь,— радив полковник, звернувшись до Хмелевського.

Молодому ротмістрові навіть цікаво, якого там козака виходжують угорські селяни. З неволі правиться людина, та ще й з якої! Турецька неволя — це майже те ж саме, що й з того світу, з домовини встати.

Прихопивши кількох гусарів та полковницького джуру, який дещо розумів з угорської мови, ротмістр, не гаючись, поїхав за селянами. Спадали грунти, ліси в переліски переходили. А внизу за лісовою смугою починались розкидані в безладді хати, поволі виладнуючись у вулицю. Вона спускалась до широкого, обжитого майдану. З майдану на три боки видно було розмиту з осінньої повені, досі ще не замерзлу річку, довгий вузький міст через неї. А за ним слались луки. Скошені, впорані лугові угіддя приємно голубили господарське око чепурненькими стіжками сіна.

— Та це ж чудова розвідка, пане старшина! Адже незабаром і вечорітиме, а там же сіно! — радів жовнір.

Поводатар-селянин завернув з майдану в вуличку й спинився, показавши на двір.

— Тут козак,— коротко мовив до полковникового джури-перекладача.

На порозі хижки, спареної з повіткою, стояв напіводягнений, поголений, але при вусах козак. Чорний вус, густі брови й допитливий, насторожений, як у орляти в гнізді, погляд на ворота, на вершників.

— Немов у Чигирині!..— пробурмотів, як сновида.

Прибуття в двір військових Богдан очікував. Адже сержант Горф обіцяв доповісти в регімент про козака. Селяни відходили його за ці майже три місяці перебування на їхніх доброзичливих руках. На власні ноги вже зіп'явся, хапається вивчати в господарів угорську мову, розпитує про козаків, набридаючи тим.

Про всяк випадок господарі приховали його зброю, ніби забули про неї й вояки постерунку. Та Горф не забув і був переконаний, що цей втікач міг і не бути турецьким невільником. Краще було сповістити про нього найвищим начальникам. І послав до Валленштейнового регіменту звідомлення про... турецького шпигуна. Що він грабіжник на селах, не здивувався. Військова

професія... Взято його в лісі Брандіса, назвався вояком Хмелем. Не дубом чи березою, а саме Хмелем! Такий ув'ється й зрадить...

4

Як заворожений, Богдан сновидою рушив з воріт хижі. Розстебнута стара венгерка, потерті на колінах штани. Рукою настирно тер чоло і ніби онімів на цю мить. Жодного слова, лише якийсь нелюдський звук на пробі. Двоє жовнірів швидко підбігли, як хворого, вхопили під руки.

Та він раптом дужо відштовхнув геть обох і зірвався з місця.

— Ста-ась! — гукнув нестримно, як благання.— Невже не Стась? Чи я божеволію?.. Стась, Стасик!..

Хмелевський саме зіскакував з коня, випростуючи ноги зі стремен. А він підхопив його з розгону. Наляканий тою раптовістю кінь скочив убік. Богдан уже міцно тримав у обіймах свого найдорожчого друга юності, друга мрій. Навіть обіймами не назвеш цього раптового пориву. Так хапаються за порятунок, за життя в найтяжчі хвилини перед катастрофою.

Стась Хмелевський був не менше вражений такою несподіванкою. Якось неприродно ковтнув повітря, немов і дихання спинилося йому. Здалося, що впізнав Богдана ще з воріт. Голосу Богданового й не чув. Міцні обійми друга, його дужі стискання, наче вчорашні, уявились йому з того прощання біля воза переяславського купця.

— Богдасю, друже! Як добре, що ти оце... взяв та й... прибув!..— намагався сказати щось найтепліше. А в голові ніяк не знаходилось чіткої уяви, що це таке і де воно діється: чи досі прощаються вони на битому Львівському шляху, а чи зустрічаються десь-то в переліску чигиринського узгір'я. Тільки руки аж кам'яніли в тих надсильних обіймах друга.

Потім довго роздивлялись один одного, не випускаючи з простягнених рук. Час від часу Богдан тулив голову до теплих грудей друга. Так і розгубилися слова в цих тяжких понаддворічних мандрах.

— А я чекав Назруллу,— нарешті заговорив і Богдан, збадьоривши себе.— Хороший, такий же рідний той турок. Але ж ти... Ти сам по собі, один мій Стасю. Адже

не снишся мені, бо ж у власних руках тебе маю, друже мій, хороший друже...

До двору заїхав старший з трьох вояків Валленштейнового регіменту, сержант Горф. Польське військо, як звалися й козаки на мові австрійських офіційних кіл, не здивувало Горфа. Але йому не зовсім подобалось те, що затриманий тут блукач лісовий уже обнімається з якимсь польським старшиною.

— Козак Хмель є інтернованою особою нашого постерунку. Доки був хворий, перебував під моїм наглядом! — незалежно заговорив німецькою мовою до польського гусара. Хмелевський ледве зрозумів, чого вимагає австріяк.

— Єдна хвілечка, проше пана! — мовив, підпявши застережливо руку. Богдана обняв другою рукою, пригорнув до себе.

Та Богдан сам ступив до сержанта, кількома вже завченими угорськими й німецькими словами заспокоїв грізного стража:

— Тепер уже все! Все, шановний пане сержант. Дуже вдячний за ваші піклування. Перекажете пану графу Валленштейну, що турецький полоняник Хмель... тьфу, прокляття, доки я буду плямитись тим ущербленим «Хмелем», клята звичка... Перекажіть же, що Богдан Хмельницький уже знайшов своє рідне військо!.. Так і скажете. Пішли, браття, до хати. Мушу дякувати господарям за родинні турботи й клопіт зі мною. Зброю ж мою десь приховали, одягом на угорця з турка перевдягли...

5

І знову вихор. Почалося з того, як ухопив Станіслав Хмелевський і завихрив молодого Богдана. Почалося з першого дня зустрічі з козаками в угорському селі. Козаки прочули тоді про це й погнали кіньми в село. Іван Сулима очолив загін, прискочив, змиливши коней. Навіть на розмову з австрійським вояком з постерунку не подався козак, заскочив до хати. На коліна впав перед Богданом, охопивши його ноги руками.

— Богдане, друже! Та невже ж це правда, а не мана, що ти живий! Дивлюсь, і не віриться очам.

Богдан підвів друга, сльозу йому втер рукавом.

— Хороший ти, Іване! А я довгою дорогою йшов, про життя мріяв, про живих людей, не турків. І така ж то радість...— захлинаючись, вітався.

Станіслав Хмелевський запросив цісарських вояків вийти з хати, щоб порозумітись надворі. А там негода, насунула холодна мряка з снігом. Сувора негода, як і цей вояк з Валленштейнового, ворожого народові постерунку. Хмелевський вивів сержанта на ту негостинну негоду. Ще двоє вояків Горфа зайшли на зустріч у дворі, серед них і той найвправніший знавець польської мови.

— Самі бачите, панове, що цей ваш арештант уже не ваш,— звернувся до них Хмелевський.

— Таж ми при службі. Рапóрти послано,— спереча-лись солдати.

— Рапóрти ще раз доведеться посилати, панове. Іншого чогось порадити не можу. Бачили козаків?.. Це ж їхній друг з неволі повернувся! Та й говорити не дадуть. Краще їдьте собі. Напевне, завтра залишимо й ми ці краї.

В дворі козаки, як дома, зіскакували з сідел, протирали вуса. Побачивши Хмелевського з австріяками, дружно оточили їх. Може, допомога потрібна старшині? Поки що напівшепотом говорили, кидаючи один одному уривчасті слова. У всіх був піднесений настрій. Вірити чи не вірити, що й з турецького пекла-неволі повернувся козак. Але чекали того полоняника з хати.

Юнак, єдиний без шапки на такій негоді, продерся крізь гурт у тісне коло. Давно не голена голова, козачий оселедець товстою чуприною звисав на очі. Міцно вмотузований синім китайковим поясом козак звично відкинув рукою непокірну чуприну за вухо, щільно підійшов до австрійців, дослухаючись лагідних умовлянь старшини. Ту ж руку від чуприни спочатку на шаблю біля пояса поклав, але рвучко й прийняв, звільняючи, як для підкреслювання нею такої важливої розмови:

— Панове німчики, вояки пана Рудольфа,— звернувся по-польському, дочекавшись паузи в розмові ротмістра.— Та вас же он як усовіщає пан старшина. Я, на вашому місці, то йшов би геть до бісової неньки. Чи, може, винести вас за ворота?.. Агов, хлопці!..— гукнув, запалившись.

За плечі вхопив сержанта, млинком, як ляльку, обернув і потурив попереду себе до воріт. Голосний регіт зчи-

нився у дворі. Двоє солдат з постерунку потюпали за своїм старшим, якого аж у воротах турнув козак геть на вулицю. Сержант пошкопиртав, намагаючись утриматись на ногах. Солдати ввігнались за ним, щоб підхопити.

— Ого! — вигукнув один з солдатів, коли сержант таки впав на вулиці.

А регіт у дворі й на вулиці ще голосніше привітав той вчинок високого й стрункого молодика з непокритою головою.

— Ну, бачили? — виправдувався козак, показуючи рукою на вулицю, де двоє жовнірів підвели на ноги свого сержанта.— Просиш, просиш чоловіка, а він, як у тещі в гостях, комизиться.

Богдан теж вискочив з хати в супроводі друзів.

— Що трапилось тут, браття?

— То оце ви, парубче, й будете Богдан, підстаростихи Мотрони син? — запитав той правкий козак з непокритою головою. Побачивши в дверях Богдана в супроводі Сулими та ротмістра Хмелевського, він швидко пішов до них.

— Оце я, мій добрий друже. Може, про матір мою щось скажеш, брате, коли так зопалу згадуєш про неї...— неголосно запитав Богдан.

Оглядівся козак, як іншим передав те запитання або за дозволом звернувся, чи можна все казати полоняникові.

— Давненько ж, брате, й я з дому. А в Чигирині й не був зроду. Кропив'янський я козак, Карпом звуся. Та знаю підстаростиху Мотрону, як же. Всі її знають!.. Казали ж, до Білої Русі вибралась підстаростиха. Переказували, що й шлюб тобто взяла з давнім своїм приятелем з дівочих літ...

Як громом вразив і вмовк, знітився.

6

Ніхто в цім далекім краї не стежив за часом, не лічив не лише днів, а навіть років, не сподівався на щасливіше завтра. Гуртувались, товаришили, зживалися вже після переходу й залишення своїх земель, кордонів, коли не почували за плечима пильного й злого ока королівських вояків Речі Посполитої. Здебільшого це були українці, подільські втікачі від панів, подніпряни. Але

немало було й польських селян-трударів, карбованих тим ганебним ім'ям — хлопи...

Максима Кривоноса з кількома його найближчими друзями здибали ще тоді, в час його втечі від смертної кари й ганьби. Сприйняли його тут, як талан. Лісовчиками називались, щоб мати якесь-то ім'я в цьому вигнанському житті на чужині. За отамана визнали, довірою й послухом повагу йому творили.

Тепер ішли чужинськими землями при італійському війську. А пісні таки свої співали, хоч знали вже й італійські, іспанські. Не з радощів ті пісні співались, не радістю — та хоч сумом огрівали серця вигнанців. Ішли, як за вітром, корячись напрямкам, обраним тими чужинськими друзями в боротьбі.

Іван Ганжа перебрав уже сьогодні кілька пісень, промугикав таки й свою напівзабуту, з-за Дністра принесену. І на подніпрянську крилату перейшов.

— Всі люди як люди, а ти, Іване, вигнанець, Іван проклятий, як той Марко... Хоч би ж козак при імені! А то — Іван, лісовчик, вигнанець. Козаки, мамині синочки...

Гадай, гадай, моя мати,
Звідки сина виглядати.
А то чекай вітра з моря,—
Йому поплач, ненько, з горя!
Ге-ей, гей, з моря вістку зажадай,
Пішов твій син за Дунай!..

І в кілька десятків захриплих у поході голосів дружно підхопили:

Ге-ей, гей... з горем пішов за Дунай!

Волонтери італійські оточили козаків. До пісні й вони байдужими не були. Не розуміючи слів, волонтери вхопились за те мобілізуюче «ге-ей, ге-ей...». Аж луни котилися в жовтіючих на зиму лісах узбережжя. Ця пісня зближувала й здружувала козаків з волонтерами, як і їхня військова доля. Волонтери повертають на батьківщину, чи прийме вона їх, як мати? Іспанським владарям і вона скорятись мала...

Та саме ж козача пісня, якою так захопились і волонтери італійські, стала того разу в пригоді й знедоленим мандрівникам-утікачам. Назрулла чув її ще й на Дніпрі. З усіх пісень світу її вирізнив хоч би де. По лісах та горах Італії залунала Подніпрянщина, козачий край!

— Козаки співають! — гукнув до своїх компаньйонів, молодого й старого Парчевичів.

Вони ледве вже пересували ноги, шукаючи в захмаренім небі сонця для напрямку. І не стільки зморені, як зовсім душею знесилені, в оцій блуканині голодуючи. Здобувши на початку, ще біля Дунаю, старого віслюка, вони по черзі їхали на ньому. Спочатку дотримувались чергування по добрій домовленості. Далі Назрулла поступився малому Петрові. Коли ж натомлений старий віслюк зовсім охляв,— кинули його на лісових галявинах з пашею та й пішли пішки.

Лу́ни козачої пісні захопили їх зненацька, в шуканні шляхів на південь. Як здивувалися з того! Невже знов блукають так далеко, що потрапили аж у місця боїв турецьких військ з козаками? Таж пісня, а не постріли, не бойовиська лунають десь по лісах і нетрях. Назрулла, як щасливу долю, пояснював їм, чиї то пісні.

Стали прислухатись, хапаючись, міняли напрямки. Довелось навіть стежок лісових не триматись. Козача пісня їм дороговказом була.

А ліс уже кишів кінними волонтерами. Блукачі лісові злякались, коли натрапили на них. Та і вояки не зраділи, побачивши Назруллу, хоч і в пошарпанім яничарськім строї. Волонтер за шаблю вхопився. Яничарський одяг, щоправда, відразу ж і здивував. Звідки міг би в цих краях з'явитись справжній яничар?

Другий волонтер з розгону ледве нагаєм не врізав межи плечі, та Назрулла встиг відвихнутись.

— Турок, турчин!..— заволали волонтери з несподіванки.

З-за кущів виринули двоє Парчевичів. Подертий одяг на обох, ледве на ногах тримаються. Та хлопець заговорив досить досконалою латиною з домішкою італійських слів. Аж тоді й додивились волонтери, що і яничарський стрій на туркові та й одяг цих двох подерся в лісових мандрах вщент. Хащі й негода робили своє, а голодування й клопіт — своє.

В першу мить Назруллу таки признали за військову людину. А в гурті з Парчевичами, на такій віддалі від сутичок з турками, нарешті спізнались.

— То що ж це, чи не марю я? — дивувався Назрулла.— Адже чулась козача пісня. Невже й волонтерів навчили подніпряни?..

Ледве розуміли турка. Молодший Парчевич допомагав знанням мови.

— Козаки, камрадос, теж мандрують з нами до Італії,— з гордістю повідомив мандрівникам іспанець-волонтер.

— А пісня,— похопився італієць,— пісня вояка — то наша спільна мова в військових мандрах. З нами ж і козаки йдуть.

Молодого Парчевича не лише за знання мови, а й з батьківських почуттів до хлопця негайно ж посадовили на коня. Батько за сідло взявся поруч. Тільки Назрулла, лише козачою піснею збадьорившись, поривався скоріш до них. Когось знайомого зустріти й не сподівався. Та щось уже своє відчував у пісні. Туркеню-вихрестку, дружину Нечая, згадав, гострим болем відчув свою самотність.

— Козача, козача то пісня. Старий полковник Нечай, Богдан Хмель-ака!..— бурмотів.

Волонтери відчували ту тоскну радість у турка. Співчували йому, намагались угамувать, заспокоїти. Іспанець погнав коня наперед, розшукуючи козаків, про турка мав сповістити. Людина!..

Кривоноса, Ганжу впізнав ще здаля. Імена, щоправда, позабував усі.

— Козак, козак! — гукав поспішаючи. Як рідних, своїх, дорогих здибав у безнадійній мандрівці. А вже коли тут цей хоробрий козак з чорними вусами, який так побратньому поводився з юнаком Хмелем, то, певне, й єам Хмель уже тут.

— Богдан, Богдан Хмель-ака! — знов гукнув, уже Кривоносові бурмочучи радісні повітання. Тут Ганжа, тут є кому переказувати козакам ті його турецькі бурмотіння.

— Давай, Ганжа-ака, скажи їм, що брат Назрулла три роки поривався сюди...

Максим упізнав турка, схопився з коня.

— Таж це Назрулла! — гукнув, як на привітання.

— Назрулла, йе-є, Назрулла! Богдан-кайда?..— хапався й турок.

— Богдан? Е-ех, браток. Немає нашого Богдана. Полонили його ваші турки, тож загинув десь у них...

— Йо-ок, ні, не загинув Богдан. Сам його викрадав із Стамбула, сам аж на Дунай човном спровадив. Живий він, Дунай переплив...

Вістку перехоплювали козаки з перекладу Ганжі. Вона і радувала, й засмутила водночас. Коли Дунай переплив козак-полоняник, то де ж він, до кого потрапив знов?

Спинився загін козаків, отаборились також італійці. Приморська смуга лісів, широкі пасовиська на луках біля річок, привілля для кінних вояків.

Вістка про турка, втікача аж із Стамбула, неслася з уст в уста. Це була неабияка подія для всіх волонтерів. Серед італійців та іспанців були й турки. Почувши про свого, вони йшли розпитатись, коли не впізнають у ньому когось свого. Назрулла не здивував своєю появою нікого в цих підгір'ях Альп. Але він з'явився тут серед них, як частка рідного краю. Чи потрапиш знов до нього, подихаєш повітрям Чорного моря? Бодай би очима цього втікача з того краю поглянути на рідних.

Назрулла!..

7

На світанку Богдан першим вийшов з хати в повному похідному строї. Не сиділось йому в чужих хатах, у чужих, лиш зброєю скорених людей. А тут ще й зима така гнила в цих краях. Нарешті таки зривалися вже аж з Праги, як з нудного зневоленого припону.

Козачі полки й загін польських жовнірів таки рушили на останній перегін аж до Вісли. Крім доброї волі та поривань до домівок, їх зневолювали збройні господарі звільняти край.

Полковник Ганнуся поривався якось-то виправдатись перед Богданом, вийшовши разом з ним при повному похідному наряді.

— Нашому брату, козакові, навіть і на Дніпрі набридає отаке сидяче безділля. Воїн зі зброєю, та ще й при ворогові, не відчуває оскомини на зубі. А тут, правду мовиш, пане Богдане, як пес на прив'язі... Розбещується козак на нетруджених стаціях, на нешлюбних подушках.

У вулиці метушились козаки, одгризаючись від солдатів Валленштейнового гарнізону. Виладнувались сотні на шляху. Невже й не було того бойового задунайського походу? Козаки й жовніри мішались між собою, гурту-

вались у натовпі кінних і піших вояків. У різнострійному чужинському одягу, обвішані ворожою зброєю, яку чіпляв кожен на себе. Особливо кіннотники. Навіть гармати й ті везли вже не як зброю, а лише як здобич, яка посвідчувала, що не з гулянки повертається козак, а з неблизенької виправи. Лише ремінь, а не мотуз на попругах, на запряжках підкреслював те нелегке, не прогулянкове діло, з якого в такім занехаянні подорожнім вертали вояки.

Цісарським стражникам жодних труднощів уже не було поратися з приміреним і занедбаним у поході українським та польським військом. Їх виганяли, супроводжуючи свіжими постерунками та загонами з війська зрадника чеської землі графа Валленштейна...

— Такий жах, Стасю,— скаржився Богдан, переживаючи той занепад серед вояків.— Соромно зватись козаком!.. А нас до того ж старшинами величають козаки.

— Надто близько ти приймаєш все до серця. Ці війни третій рік підряд, безбатьківщина й такий розлад між своїми ж людьми. Чи варто й тобі переживати це все,— по-побратимському заспокоював.

— Я ж марив ними всі ті жахні дні неволі та поневірянь...

З кожним днем цих мандрів все частіше й надовше відокремлювались удвох від війська. Заходили геть наперед або їхали поза шляхом. Калатало Богданове серце, натруджене в поневіряннях. Навіть Іван Сулима більше дивував Богдана, аніж радував своєю появою в їхньому колі.

— Що вдієш, Богдане...— почав Сулима, стомлений у тяжкому військовому поневірянні.— Козак у виправі, що дитя у хвилях. Гребеться, борсається... Не на ченця ж йому скидатись, як ті печерські угодники. Не в жнивах та й не на воєводській стації. Виправа, брате, голодним козаком не твориться.

— Бачу, що й запаски жіночі в стацію для коней чи в харч козакові йдуть, Іване,— майже згоджувався Богдан.

Сулима посміхнувся, здалося, що навіть зрадів. Неволя турецька не вибила гострого слова в Богдана! Але й знизав плечима, ніби ображений, від'їхав геть, лишаючи Богдана в товаристві козака Карпа та поручника польських військ. Повага Сулими до Богдана підупала.

Він переборював ті сумніви, виправдуючи підстаростенка пережитим у неволі лихом.

Тільки юнак Карпо навіть у цих неприємних козацтву настроях Богдана вбачав лише тяжке просинання від пережитого. Завжди з непокритою головою, так і не відставав, пригрітий одним-двома ласкавими словами Хмельниченка.

Весна немов гналась за козаками з Дунаю аж на Віслу. Зійшли сніги чи, може, й не випадали тут цієї зими. Підсихали, а подекуди вже й зеленіли лугові трави. Річки і ручаї постачали козацтво свіжою рибою. Попри дунайські лани чорніти починали, і де-не-де виїздили на них перші найранні рільники. Як святиню оберігали їх козаки в поході. Ті ж самі козаки, які так виснажували поселян контрибуціями живності, тепер милувались кожним сівачем на ниві. Ін'який козак підійде й попросить дозволу за чепігу взятись, дубове чересло сокирою заправить у плузі. Навіть конем підбичовували на тяжкій цілинній оранці.

На Вислі це військо — польське та й козаче — дрібнитись почало. Стоваришованими загонами, гуртками танули в привіслянських узліссях та узгір'ях. Досі ще слабуючий Богдан здався на умовляння Станіслава й зовсім відійшов від козаків. А запального юнака Карпа часом підкликав до свого гурту, допомогою його користався, пораючи коня.

Та й сам Карпо охоче пішов за Богданом, загорівшись побратимською повагою до слабого підстаростишиного сина. Таки ж то знайшовся він, так оплакуваний нещасною матір'ю! Адже йому тепер саме потрібен надійний нагляд і щоразова допомога, доки твердіше стане на власні ноги. Полоняник он який виснажений, неповороткий, немічний.

— Повернемось домів, то і я побуваю-таки в тому Суботові. З рук у руки здам вас, брате Богдане, вдома... Тоді й поїду домів,— надміру врочисто мовив Богданові, коли той подякував йому й радив правитися разом з козаками.

Та раптом прочув з розмови, що Карпо має гучне прізвисько — Півторалиха. Здивувати Богдана було важко і найдивнішим прізвиськом. Начувався він уже всяких. Але ж — Півторалиха! Його названа мати Мелашка теж походить з якогось півторашнього кола — Півтораколіна...

— А що це, козаче, за півторалюдське прізвисько тобі вчепили люди? — запитав, коли вони лишились тільки вдвох на шляху.

Карпо посміхнувся. Справді, було з чого — «півторалюдське»! Адже й Богдан запитував, теж сміючись. Потім обернувся козак, вгасивши сміх. Почулася йому справжня братерська щирість у тому зацікавленні. Хто цікавився Карпом, шибайголовою-козаком?...

— Вчепили а чи само таке вчепилося з недолі людської,— обізвався.

І відчув Богдан, що за тим Півторалихом криється ціла історія української волелюбної людини. В ній історія краю. Підігнав коня, щоб вирівнятись і їхати разом, приятельською увагою обігріти юнака. Адже й самому здалося, що має якусь-то переполовинену долю та лише з півдолі того рідного краю, до якого так нестримно поривається цілим своїм єством.

— Так звався й батько, а чи тільки самому з юнацького віку вже прищепилось?

— Батько... та баба. Яку ж то хорошу бабусю Марію маю! Не вона б у мене, то й не повертався б оце з виправи.

— Починаю розуміти. Певне, та хороша бабуся й зазнала того лиха, може, й більше, як півтора?

— В неволі, в руках бусурманів побувала замолоду. Нападники кримчаки чи й турки заскочили, на полі в жнива захопили. А чоловік її, мій дідусь, боронити кинувся, нападника зарубав лопатою, а від другого й сам загинув... Аж у Криму перехопили наші запорожці та дончаки. Ясир відбили, нападників винищили. Отак і я їх нищитиму, клятих!

— Повернулась домів бабуся Марія?

— Та ж ні. Була в неї мала донька Мелася, з дідом своїм лишалася в селі. Ну а вони ж напали, село спалили, понівечили, понищили людей. Дитя загинуло чи, може, й у ясир той проклятий потрапило. А дідуся її...

Богдан аж обернувся, ледве стримав себе. Блискавкою вдарила згадка. Адже саме так розповідала й дядина Мелашка! Нападники, молода мати Марія й дід Улас...

— Куди ж поділась та нещасна Марія? — з нетерплячки підганяв Богдан.

— Дончак же її один урятував, з собою й лишив у поході... Молода, файна, горем материнським засмучена,

З такої хоч прядиво пряди, як з мички... Повозив отак спочатку на своїм коні, а потім пересадив і на вільного, бо ж козачка. Та й закохався козак, хоч мав і на Дону козачку з двома дітками. Повертаючись, уже аж на Дону й признався. Будемо, каже, на два хутори жити, Маріє, бо в мене вже є одна козачка з двома синами-козаками... То бабуся, як то мовиться, й плюнула на те бусурманське щастя бути другою дружиною. Вночі, коли ще спав козак, сіла на коня й погнала до рідного краю! Якось-то прибилась на пізню осінь аж до Кропивної, важкою вже бувши. Добра вдова кропив'янського козака прийняла її проти зими. Як у рідної, й дитя народила.

— Тож там в Кропивній і ти, здається, народився, Карпе?

— Авжеж, там. Чи слід і тобі, брате Богдане, хвилюватися з того. Коли те було! Баба прочула про той страшний напад та вже й не поривалась на розпитування. Прочула про рід свого чоловіка, Півтораколіном званий. Адже був у неї там лише свекор, зник і рід...

— Півтораколіна? — аж крикнув Богдан, зіскочивши з коня.— Ні, Карпе, друже мій! Не зник, не загинув той благородний рід з Олики!..

— О! Правда, Олика. Так і бабуся звали...

— То вона жива, твоя бабуся Марія? Де вона, та багатостраждальна жінка, як і її дочка Мелашка?...

Схопився з коня й Карпо. Навіть поводи кинув, простуючи до Богдана.

— Що говориш, пане-друже?! Яка Мелашка? Вона ж у ясир... вона...

— Живою лишав її я два роки тому. Живою лишав мою наречену матір, Мелашку Півтораколіна — Пушкариху!

І теж укляк. Живою лишав, урятувавши аж у Сінопі. Якого сина мала! А що тепер, де вона, де той Мартинко, поводатар кобзарський?..

8

Від того часу, коли вперше щиро порозумілися з Карпом, стали й справді нерозлучними. Богдан відчув, що наче брата рідного знайшов, самотність його, поділена на двох, як мовила пані Мелашка, завирувала тепер удвічі радістю від того козачого побратимства.

Своїм поводженням Карпо викресав у пам'яті старі, ще дитячі уяви про щирість і доброту чигиринських козаків. Чи розминеться якийсь, щоб не вистругати дитині цурку, на коника підсадити... Тому байдужість до побратимської приязні в Івана Сулими, його схвалення козачої галастри відчутно ранили обнадіяне побратимством Карпа серце Хмельниченка.

— Спасибі, брате Карпе. Яка то радість! Приїдемо, розкажемо моїй матері...

— Либонь, немає ж їх у Чигирині. Чи ти про мою? Померла й моя... Хіба що бабусі Марії...

— То хоч бабусі,— спохватився Богдан.— Тій, що не втікає з рідного дому.

— Хто ж їх розбере, матерів... Коли єдиний син, лише зіп'явшись на власні ноги, несе геть голову в чужинських кривавих росах мити, що залишається робити? Якщо не в копанку сторчма, як моя... То хоч заміж, як і пані Мотрона,— з підкресленою байдужістю чи з приховуваним сумом говорив юнак, майже не зважаючи на свого сторопілого слухача.— Переказують люди, що й дитя знайшла в новому шлюбі, топивши голову з нудьги за любимим сином. Чутки ходили, що загинув. На краще й не спромоглася жінка, хапаючись за те горьоване життя. Братка тобі виростить...

Аж очі рукою затулив Богдан, немов від сонця приховавши. «Браток виростає...» — шепотів, гамуючи тепер уже зовсім новий біль. То, значить, з горя, з печалі сердечної одна в копанку сторчма, а друга... замість ополонки — в шлюб. Втратила мужа, любимого сина Зінька... І сином малим утішилась. А молитви чи прокляття — то лише хробаки душі... Батьку, батьку! В тім бою ти разом з життям і сином втрачав і дружину, втрачав гарячу сльозу згадки. Не ллється вона зі щирості жіночої, не творяться й поминальні молитви. Ісайя, ликуй, будь воно прокляте, оце земне благодушшя, затишок!

На цього молодого побратима дивився, немов бачив якийсь віщий сон. Неначе беззастережно забродив у невідомий брід. От-от перебреде. Аж посковзнувся в прірву, його немилосердно захлинає хвиля...

Та Богдан перебреде! Ні краю хвилям, ані опори ногам. Він бреде, щоразу дужче підбурюючи волю, викликає на завзятий герць хоч би й ціле море! Таке те нове

й незвичне життя, що з неволі його зустрічає. Як з пелюшок у якому вже віці розпеленало...

— Добрий мій друже-брате! — озвався розчулено до Півторалиха.— Не як джура, а як брат, ти вже вплітаєшся і в моє власне життя, вплітаєш свою долю в моє знедолення. Хіть і нехіть переколисуєш у застиглому в неволі серці. Не знаю, чим віддячу... Ти маєш бабусю. А бачиш, який-бо я одинокий стаю, повертаючись на рідну землю!

Вгамувавши одну рану за другою, кріпив серце. І таки розпитував: чи ж не чув, який тепер той Чигирин, колиска дитинства. Чим живуть люди, чи не запався й Суботів, коли ж його господиня пішла на Білорусі шукати його, те кляте щастя...

Певне ж, перезабули його й друзі! Інших друзів і вони знаходять на перепутті, іншими радощами, як мати, голублять черствіючі від зла й невіри незагартовані серця.

9

Розкішні старовинні палаци родини Потоцьких за кілька років скорботи сьогодні справляють першорядне в роду шляхти польської свято. З турецької неволі викуплені стараннями князя Криштофа Збаразького, нарешті повернулись на батьківщину найвизначніші соратники Станіслава Жолкевського. В чималій когорті викуплених полонян Миколай Потоцький посідав одне з перших місць поруч з гетьманом польним Станіславом Конецпольським.

Щоправда, пограбований у перші дні полону, обдертий і не впізнаний турками Конецпольський зазнав далеко більших знущань і недолі полоняника. Ледве на галери не потрапив, переданий кримчаками турецьким пашам. А вже коли Іскандер-баша впізнав його як гетьмана, порядно зодягнув і до Силістрії в досить вільне перебування перевіз, гетьман відчув природний інтерес до життя. Навіть втечу затівав з босняками. За те й знов аж до башти Єдикуль, але вже разом з іншими, потрапив.

Та все минулось. Навіть брудні сварки й бійки Потоцького з князем Корецьким. Разом були поневолені, разом і викуплені повертались домів як друзі. Дорога не близька, а заходило весняне свято — Христа воскре-

сіння! Краків був першим містом, куди завітали на святковий відпочинок запрошені Потоцьким друзі. Звичайно ж, першим наймилішим гостем був саме Конецпольський, укоханець родини покійника Жолкевського. Ще дехто з таких же уродзоних полоняників охоче згодились на запросини Потоцького завітати на цей майже похідний обід. Навіть князь Корецький!.. Хоч це лише перепочинкова, а не святкова візита уродзоних, та родина Потоцьких уміла приймати гостей у всяк день!

Клопоту, але й радості родини господаря не було меж. І саме теплі весняні дні на Віслі! Прилітає птиця з вирію, гніздить свіжі гнізда, запашний день життя встає на рідній землі. Як вінок вільного привіту викупленим перед святом воскресіння Христа!

Гонець був заздалегідь засланий полоняниками — до Кракова попередити Потоцьких про цю несподіванку. Тою подією була приємно стривожена вся величезна рідня Потоцьких у цілому краю. Приятелі й ділові знайомі по війську, по сейму квапились першими якось-то привітом зустріти, дехто з відважніших сідав на коня чи в карету й гнав до Кракова, щоб показати свою щирість у приязні. Навіть з обшарів українських кресів, з Білої Церкви, з Лубен, з Кам'янця, заганяючи коней, поспішали з тою щирістю до Кракова.

Першорядна в краю подія за кілька літ! Адже які мужі повертають з турецького полону, все одно що з домовини, і завітають у святвечір перед великоднем! Пан Єзус Христус воскресе!

Родина Потоцьких розповзлася й далеко по кресах, навіть на Україну. Наймолодший із дорослих, укоханий Миколаєм двоюрідний брат Станіслав, прибув аж з Парижа. Чи можна втриматись, не порадіти разом з такої родинної події! Майже три роки не бачились брати, ніби й на світі не стало Миколая. Та які три роки! З листів, з оказій до Парижа знав, що сенатор з місяця в місяць — рік, два, три скніє в полоні турецькому. Дослухався і вчитувався в заспокійливі листи про те, що готується викуп за брата, що в надії на багатший викуп голомозі не насміляться скривдити здоров'я полоняника. Таж не один він перебував у тому невільницькому жаху. Не квапились і турки за абиякий викуп позбутись такого прибуткового краму — найближчих сподвижників шайтана Жолкевського. Часом тривога за їхнє життя стрясала цілу корпорацію уродзоних. Скільки коза-

ків-полоняників гинуло на катівському гаку, чи в пекельній ямі смерті, або в каторжному конанні, прикутими на галерах. Та то були звичайні собі козаки, тлум, звиклий гинути в муках, як була певна з переконань уродзона шляхта, тлум, якому й самим паном богом приречено гинути, як хробак під чоботом пана. А це — першорядна шляхта, керманичі й надія Корони! Вони перші і вшановуються святковою зустріччю в Кракові, саме в родині Потоцьких, які нетерпляче очікують і свого полоняника.

Миколай для Станіслава був не лише двоюрідним братом. Саме Миколай дбав про високу освіту молодшого брата. Не перешкоджав, коли Станіславу випадала нагода, замість у військо на ті задністрянські плаци смерті правитись, урочисто й пишно виїздити в закордонну подорож і, нарешті, до Французької Академії в навчання.

Хмелевські, щоправда, не були кревними Потоцьких. Як мовилось у роду, «якась кровинка» Потоцьких украплилась і в рід Хмелевських. Та й католиками стали майже разом саме з тої причини. Тож здавна, ще замолоду, приятелювали вибитніші в роду. Майже разом народились сини у Андрія Потоцького та в Хмелевських, були й охрещені разом у краківського примаса [1], з примхи якого й дістали ім'я того ж святого Станіслава...

Стась Хмелевський згадав про це символічне приятелювання у подорожуванні з Богданом вже перед самим Краковом і настояв неодмінно спинитись у Потоцьких. Якоїсь особливої приязні й він не відчував, бо повиростали в інших статках, задавнилося все. Таж у Кракові когось іншого, ближчого за Потоцьких, не мав, щоб завітати з такої марудної подорожі. Напевне, й батько не розрадив би.

— Куди вже квапитись тепер! Скуштуємо гучного хлібосольства Потоцьких, трохи спочинеш, Богдане. А по кількох днях відпочинку й спорядимо тебе домів на Україну.

— Стривай, стривай. Тож один з Потоцьких був разом зі мною полонений у тій же нещасливій битві,— згадав Богдан.

— Таж Миколай, сенатор, стриєчний брат мого приятеля Станіслава. Будуть раді, про життя полонянське в турків розповіси їм. Переказувано аж і до нас за

[1] Настоятеля собору *(лат.)*.

Дунай, що з цілої Польщі жебрались гроші на викупи. Пан Збаразький у потрактуваннях з турками в Стамбулі разом має багато тої нещасливої шляхти викупати з ясиру. Сенатор наш, пан Миколай Потоцький, йому, як мовиться, завжди попутні вітри дмуть. Ще з зими чутка була, трактують з турками ту мирову по Хотинській битві...

10

Хмелевський не сподівався зустріти свого приятеля, тепер «парижанина». А двір Потоцьких заповнили джури, дворова й заїзна челядь. Облишивши своїх коней та джур у дворі, розшукали заклопотаного маршалка дому, який, перериваючись, приймав гостей та їхніх слуг з далеких обшарів.

— Я Станіслав Хмелевський! Прошу пана сповістити господиню. З приятелем прибули-сьмо,— ледве освідчився заклопотаному маршалкові, який одразу ж зірвався до покоїв.

«Що тут діється, боже правий»,— ламав собі голову ротмістр. Якісь віддалені спогади спливали в голові, коли ступили вже на широкі кам'яні сходи ганку. Стилізовані амури з обох боків підтримували кошики з живими квітами, гуло в домі, як у вулику... І був приємно здивований, коли зустрічати його вийшов на ганок сам Станіслав. Його приятель теж, виходить, прибув аж з Парижа.

Станіслав Потоцький щиро зрадів таким несподіваним відвідинам Хмелевського, якого завжди ще з тої традиційної дружби батьків звав нареченим братом. Навіть вояцькі зальоти Хмелевського, його зв'язки з лісовчиками на цісарській службі цікавили й молодого парижанина Потоцького. Аж на ганок вибіг, сповіщений маршалком, з розгону по-братньому обняв тезка. Цілих шість років не бачились!..

— Як же то й файно, мій друже Стасю, чинив, що саме сьогодні й так нагле загостив, повернувшись з тої гекзотичної виправи,— обнімав Хмелевського, радіючи з такої несподіваної візити.

— В домі, здається, крім тебе, Стасю, ще якісь гості? Пробач сердечно, клянусь — не відав. Навіть самого тебе не сподівався бачити. Еж ти в Парижі! То, може би...— завагався Хмелевський.

— Ніяких розмов і пробачень, Стасю-у! Та знаєш ти, що саме сьогодні в нас найбільше родинне свято: наш полковник Миколай з турецької неволі ся повернув!

— Сьогодні? То ми... Ну пробач, любий Стасю. Віриш, не знав. Звичайно ж, здоровлю, сердечно вітаю! Та не сам я,— зовсім знітився Хмелевський, обернувшись до Богдана, який теж зніяковіло стояв осторонь.

— Стасю! В такий день! Тож давай «не сам»! Тут таке родинне свято. Заходить вельканоц у всіх смислах. Великдень, як мовлять хлопи. А він... Хто ж це: твій друг-лісовчик? Мені писали й казано ось по приїзді з Парижа, що ти порвав навздогін за якимсь романтичним полковником а чи за славою, за безсмертям героя!

Молодий і жвавий Потоцький ступив до Богдана, вимірюючи очима з ніг до голови кремезну статуру в вояцькім, зім'ятім у мандрах строї. Не блискучий, як ради такого урочистого свята. Зате справді бойовий. Романтика! На халявах натерті в їзді смуги від ременів стремен, угорська шабля на поясі, пістоль заткнутий за нього, як у новітнього рицаря честі й слави. І звичайна козацька пошарпана в ужитку шапка на голові.

Хмельницький ніяково зняв ту шапку, навіть занадто низько, як здалось господареві, провів нею, вклоняючись на мовчазне привітання.

— Бачу, друзі мої, не солодко ж вам у цісаря гамувалось ту веремію чехів. Чи не так, орли? Дозвольте ж! — вхопив Богданову руку на привітання.

— Це Зіновій Хмельницький, прошу,— заспішив ротмістр знайомити обох друзів. Та Потоцький перебив його:

— То це той... Колега по львівських єзуїтах? Як же, знаю пана з дружніх розповідей Стася. Будьмо знайомі, шановний бакалавр і рицар пана Жолкевського! Тож пан Зіновій, здається, теж...

— Так, прошу пана Станіслава, теж з неволі турецької вертаю аж тепер. Приємно вражений, що й пан полковник саме сьогодні з тої неволі домів повернувся. Таж у пана гості!..— раптом зашарівся Богдан, оглядаючи себе.

Потоцький повів очима за Богдановим оглядинням. І раптом схаменувся:

— Чудово ж, друзі мої! З неволі, як і мій кузен, пан Миколай Потоцький, як і інші, яких повно тут, ціла когорта визначних полоняників! Всі в такому ж, а то

ще й більш нонсенсовому, казати б, вигляді. Ніхто й не помітить. Всі — колеги пана Зіновія по війні й полонянству!..

11

Початок панського обіду здивував Богдана. Не призвичаєний він своїм життям до великосвітських обідів. Та це ж скорше урочиста панська тризна, а не гостювання на радощах. Молодь, особливо жіноцтво в своєму кращому вбранні, єдині скрашували обід, свіжили його привозною, здебільшого віденською, модою, на противагу сірому дорожньому вбранню гостей-полоняників. Але тон обіду задавали саме вони, і найвідчутніше холодив його найвищий гість — гетьман Конецпольський.

А гості невояки, особливо жіноцтво,— чутливі гості. Зажадали від полоняників розповіді про ті пекельні страхіття, які чинять дикуни в турецьких обшарах. Полковник-господар досить толерантно, але й категорично відмовився щось розповідати про свої страждання в неволі. Він тут, мовляв, не один полоняник. І гості зрозуміли натяк. Адже серед них був найстарший, найповажніший. Цивільні не розуміли цих труднощів етикету. Дивувались, створюючи знічений настрій за столом. «Чи й були ті страждання?» — думалося Богданові.

— Проше панство, вище голови!..— підкресливши жовнірську жартівливість, озвався господар.— Панство з такої втомливої подорожі, чи й до згадок їм про те сумне в ці урочисті хвилини зустрічі. Певне би, панство з охотою послухало... можливо, пана сотника з козачого загону чигиринців, який по-рицарському боронив у бою синів гетьмана. Проше пана Хмельницького не відмовити на прохання шановних паній,— запропонував на закінчення.

— Радо би послухали...— підтримала мужа пані господиня Потоцька. Про неї вже потай перешіптувалось цікаве жіноцтво. За ці кілька днів по одержанні вістки про прибуття мужа пані з радощів більше схудла й зблякла, аніж за три роки страждань по загиблому...

Богдан сидів між двома Станіславами, як під надійною охороною друзів. Пропозиція, підтримана господинею, зобов'язувала. Але навіть би й за теплішої підтримки гостями полковникового побажання, стомленому й пригніченому в чужім раюванні Богданові не було

охоти саме в цім колі вивертати душу розповіддю. Кому розповідатимеш про себе, коли герої дня тут інші страждальці в тій неволі. Зараз уже, по такім ваганню й відмові полковника, Богдан розумів, що вони таки розповідатимуть. Але... хвалитимуться десь без зайвих свідків з тої неволі, кожен наодинці! Правду їм розповідати нецікаво. Він тут і як слухач лише перешкоджає їм, а своєю розповіддю, можливо,— рятуватиме. Еж він, не бувши коштовним ясиром, справді відчув той турецький полон...

Та раптом несподівана іскра десь черкнула вогню й запалила його людський гонор. Адже ж і молодь просить, паненки! Ох, ті паненки...

— Сердечне дякую і я за увагу такого панства,— розпочав Богдан.— Розповідати про турецьке невільництво можна лише як тяжке згадування та хіба що — як настанову вояцькому поколінню. І то не на такому б обіді радості. Розповідати, мабуть, таки й слід саме вояцькій молоді. Шановних паній та милих панєнок треба би щадити від сумних, незаобідніх згадок, пишаючись їхньою дорогою увагою... Бо згадки про турецьку неволю — це згадки про настирного й злого ворога, до якого наші серця й світлий розум мусять поставитись тільки войовниче! В самих же класичних піснях Сходу, в поемах даються найтвердіші поради та настанови: нищити кровожерну ворожу погань, ізолювати її від трударів країни й нищити, топити в морі, як зайвих щенят! Ще пост Навої радив:

Якщо ворог не гине від збройної руки,
То силою знання втопи його в воді!

Отже, нищити погань всіма засобами. А це, як відомо, обов'язок воїна! Певне, десь іншим часом я охоче розповім те панству в діловій, не святковій ситуації, розповім усе з понаддворічного свого поневіряння й спостережень... Сьогодні ж давайте попросимо в ласкавого пана господаря дозволу випити цей келих радості за його здоров'я, за щасливе звільнення панів зацних з того жахного ясиру. Віват пані господині, віват пану гетьману, панам зацним!

Та він з глуздом! Жіноцтво гаряче привітало оплесками таку коротку промову й гонорову пропозицію єдиного в цім колі стороннього — сотника козачого, як рекомендував Богдана Станіслав Потоцький. За традицією

панства з жінками без вагань солідаризувались мужчини. Перехоплений Богданом один з найголовніших тостів обіду справив різне враження на присутніх. Жіноцтву він імпонував, бо виголошений був козаком, як піснярем, піднесено! Недарма так палко його рекомендував Станіслав... Богданові навіть уївся один теплий жіночий погляд. В молодече серце в'ївся! Молодь же мужчинська була зачеплена нестриманістю чужого. Хто він тут, звідки взявся? Син підстарости, можливо, й послідовником Магомета став! Чи й шляхтич?..

Лиш посивілі душею з нудьги чи з мудрості статечні мужі розумно зважили на поводження пана Конецпольського та господаря. З першого слова Богданової промови Потоцький чемно взяв у пучки келих, підніс його й так тримав аж до закінчення тосту. Те, що і в очах Конецпольського на мить спалахнула, нехай і холодна, іскринка, досвідчені гості сприйняли як схвалення козакової відмови проголошувати перед зацним панством свої невільницькі спогади. А вся увага до його промови говорила про чемність гетьмана. Щоправда, Станіславу Хмелевському здалося, що й заздрість, злостива заздрість з Богданового уміння триматись у такому товаристві, спалахнула у гетьмана. Кому, як не Хмелевському, й знати пана Конецпольського. Саме з ним та з кревним його, своїм однолітком Жигмундом, ще в Кракові разом готувались до великої науки... Старший на кілька літ від них з Жигмундом, Станіслав Конецпольський уже й тоді ненавидів їхню легкість та спритність у підготовці, яка йому, може, й через ліньки та вояцькі захоплення не так легко, як їм, давалась. До того ж болісне заїкування Стася Конецпольського назавжди травмувало його, зробивши сухим відлюдником.

А господар у цей день радий був щиро вітати такого освіченого і розумного козака-гостя. Козак дав йому приємність саме так, на людях, святкувати день свого повернення до родини, в коло зацного панства Речі Посполитої. Промова показного сотника низовиків варта найголоснішого бального дивертисменту!..

Від танцю Богдан категорично відмовився, пославшись на втому з далекої дороги. Таким марудним йому здався обов'язок помітного, але й безправного гостя на аристократичному обіді в родині магната. Які там ще танці, душу б якось-то винести геть. До того ж і музика...

— Що це, прошу пана Станіслава, новітні якісь віяння в замилуванні панства музикою? — запитав у Потоцького, кивнувши в бік зали.

— Так, проше. Замилування єгомосці пана короля італійщиною, яка наразі витискає геть нашого національного мазура! Почув би пан оце квиління венеціанських дяблят у виконанні яничарської капели при дворі!.. Мода! Навіть у поляків, для яких імена Скарги, Замойського чи Анни Ягеллонки ніколи не стануть порожнім звуком!..

Аж схвилювали Богдана ті слова Потоцького, вимовлені з таким сердечним болем. Хотілось би втекти від цього всього. А молодеча натура поривалась кожен раз на гостре каміння життєвих перехресть. Відстав чи занедбався. З надмірної уваги до норм етикету, до кожного свого слова, до своєчасної реакції на жіночу посмішку відчуваєш не лише втому, а й біль голови. Полоняник! Понад два роки жив серед правовірного мусульманства...

Тому так ухопився за порятунок — відокремитися з солідними мужами, приховатись до часу в затишному куточку. Адже господар запропонував (звісно, з дозволу пана Конецпольського) відійти бажаючим до іншої зали, де їх чекають люльки, найліпший довізний тютюн — новинка шляхетної гостинності — та не нормоване келіхом вино!

Богдан охоче пішов за господарем, поривaючи на цей раз із спокусами молодості. Хмелевський посмішкою схвалив той намір друга. Посмішкою ж порадився з Станіславом, і теж приєдналися до зацного панства.

— Не про полон би мали говорити, ясне панство,— гостинно живив розмову Миколай Потоцький, переходячи за гістьми до іншої зали.— Маємо не лише говорити, але й дбати саме про те, як запобігти тому лихові в ойчизні. Яке лихо!..

12

Чи думав господар, що цією реплікою він ворушить осине гніздо. Майже половина статечних військових і цивільних гостей спинилась, почувши саме те, що тривожило кожного поляка. Але не кожному й не скрізь можна було так голосно говорити про це.

— Від наших би розмов, поважне панство, все те залежало!..— В ліберальній формі хтось, певне, мав засудити, заперечити політику державну. Але в рамках толеранції промовець вжив цілком дотриманої туманно-полемічної форми вислову.

Потоцький різко повернувся: то від кого ж? Він спинився, оглянув присутніх. Чий же голос — сміливця а чи боягуза? Господар тої репліки теж відчув, що сипнув солі на рану. Зміркував і... не виказав себе.

Богдан усміхнувся: виходить, у панів шляхти можливий і такий, не зовсім благородний вчинок. Сусіди промовця теж не виказали. Адже гості вже гуртувались у групи однодумців.

Господар зустрівся поглядом з Конецпольським, ледь скрутнув головою і звернувся до Богдана, до єдиного нового тут гостя. Хто, як не він, має найбільші можливості, не вагаючись, по-козачому незалежно реагувати на ту репліку.

— Певне, чули-сте, пане сотнику... про комісію, призначену єгомосцем королем на домагання покійника Кароля Ходкевича. Ніби ж мають розглядати козачі претензії та й про нагороди патріотам за мужню поведінку козачих полків на Хотинському полі міркуватимуть...

Захоплений зненацька, Богдан лише знизав плечима. Справді, він ще не чув про таке. На цю нову спробу господаря зав'язати пристойну розмову серед гостей повернувся й пан гетьман. Він починав уже входити в свою високу роль.

— То, проше пана Миколая, справді так. Комісію призначено,— потвердив Андрій Потоцький, молодший брат полковника. Ця несподівана репліка мов камінь з душі зняла в Богдана.

Справді, йому вільно тепер лише знизувати плечима. Про ту комісію навіть сам Конецпольський нічого не знав. Потоцькому ще на привітанні при зустрічі Станіслав сказав про неї. А Конецпольський, під свіжим враженням, гаряче зреагував як гетьман. Ще б пак, йому можна навіть вередувати нею:

— Комісія н-не п-перша, проше панство, в мудрому королюванні єгомосці. Єд-д-дине, що може вчинити та п-поважна комісія, то лише те, що загальмує на непевний час назріваюче незадоволення українського х-холопства...

— Домагання їхні відомі,— озвався й пан Струсь, більш за інших занехаяний у полонянстві.

— Та чи ж ліквідуєш їх отаким лукавим п-пригальмуванням короля, коли потрібні радикальні заходи, проше п-па-янство!..— гарячкував Конецпольський.

Це вже були перші властиві тільки гетьману слова на цьому обіді. І забриніли схвальні посмішки на устах, стали закручуватись шляхетські вуса, перезирались друзі. За Богдана вже й забули. Лише Хмелевський потис йому руку вище ліктя. Певне, й Станіслав Потоцький згадав у цю мить про єдиного тут гостя, вухам якого не варто б слухати тих слів державного мужа. Та й сам Потоцький уже захоплювався розмовами, на Богдана лиш запитливо поглянув. Козак бровою не моргнув — хороша школа львівських єзуїтів!

Господар по-змовницькому поглянув на брата Станіслава. В погляді відчулось запитання а чи й тривога: чи заперечує й парижанин той королівський чин з комісією, а чи вже й критикує її дії, як і анонім з першою реплікою.

Станіслава не здивував запитливий погляд брата. Не злякала його й піднята знов гетьманом проблема вгамування козаччини. Лиш на кілька років старший за нього літами, Станіслав Конецпольський своїм військовим становищем, як буллою, боронив себе і в таких сміливих висловлюваннях про заплутану політику Корони.

— Доречна думка, пане гетьмане,— квапився з приєднанням до слів гетьмана.— Після Хотина минуло вже за півроку. А жовнірам, як і козакам, досі й за минулий рік жолду не сплачено. Вони ж воювали, спокій Короні забезпечили! І на часі, мовлять, та жовнірська конфедерація. Козаки ж не квапляться на волості, купляться при Києві й висловлюють у своєму колі бунтівливе незадоволення з тої, раціональної, мовити б, політики єгомосці пана короля. Адже та комісія мала би висловити думку короля про скорочення реєстру. Хлоп український прагне до козакування, до ясиру...

— А пан С-стась, бачу, міг би заробити п-приязнь у козацтва своїм безстороннім захистом, проше панство! Як вважає шановний пан с-сотник козачий? — На цей раз Конецпольський звернувся до Богдана українською мовою, чим не стільки потішив, як здивував. Як викресав тим спогад про першу зустріч у Трахтемирові тоді ще з поручником Конецпольським...

— О, прошу пана гетьмана! Кондиції пана Станіслава вельми цікаві, то так. Таж я, на часі, прошу ласкаве панство, зовсім одірваний від тамтого світу. Сам з охотою докладніше послухав би поважне панство.

Ротмістр Хмелевський перший збагнув, що Богдана треба забавити чимось іншим, відтягти від такої гострої й хисткої політичної дискусії шляхти.

— Гадаю, що нам би не завадило й скуштувати вина з льохів господаря,— багатозначно натякнув Богданові.

— Маєш рацію, Стасю, коли й справді в тих льохах не березовий сік, а справжнє вино,— засміявся Богдан.— Бо аж руки якось терпнуть від цього панського протягу.

Коли ж біля столика в кутку випили по келиху доброго вина, Богдан знов ще уважніше став дослухатись до розмов у колі державних мужів. Розмови гарячили голови тим зацним панам.

— Не прислухайся, не зважай. Ми з тобою потрапили не на той нічліг. Моя вина,— виправдувався Хмелевський.

— То, може, б піти геть?.. А панєнка ж за столом, Стасю, як же й мило обдарувала мене посмішкою. Як ранок напровесні!..

— Оце вже інша мова! Помітив і я ту посмішку. Таж панєнка вже, здавалось би, й не мала права... Власне, вона заручена. З Кам'янця, якась кузена по матері Станіславу... То я готую путь до шляхетного ретирування геть.

Богдан лише кивнув головою: згода. Майже непоміченi, проходили через зал до дверей. В колі полеміки вже опинився і Адам Кисіль, охочий до гострих розмов і на сеймах. Про це знали й терпіли його, бо не такі й загрозливі були ті щоразові наскоки пана Адама на провідну в політиці Корони шляхту.

— Насправді пан Станіслав має рацію, проше панство,— почув Богдан з довгої промови Киселя. Не втримались, зацікавлені, й постояли вже біля дверей.— Сплата жолду козацтву й жовнірам злочинно затяглась. Ніби ж і заготовлено той клятий жолд, гроші лежать у Львові, як принада в пастці для пацюка.

В залі зареготали, чим немало потішили промовця. Він говорив далі:

— А поки що королівські війська знов рушають на Україну, щоб брязкотом зброї, а не тими відрахованими злотими заспокоювати звитяжне козацтво!

— Як і добре, пане Адам, що ви ласкаво залишились при нашому родинному святі,— заохотив його господар.— Хто ж докладніше знає, такі-то заплутані, як бачу, козачі справи, якими вони й були ще й за пам'яті небіжчика Баторія. Прошу панство вислухати ці відомості про те кресове завжди неспокійне хлопське військо. Тож нехай пан Адам зробить ласку, докладніше розповість. Просимо, ласкавий пане Адаме!

Адам Кисіль не чекав такого побажання. Знизав плечима — знав би, то й не виривався. Та що зробиш?

— Що зробиш,— мовив уголос.— Одні козаки збираються в коло київське, грізне, проше панство, козаче коло! Другі таки ж воюють за проводом пана Стройновського в помочі цісареві. А інші й знов на Чорне море, наперекір потрактуванням пана Збаразького, чайками порвали за козачим хлібом. А жолд лежить відрахований у Львові. Статечна старшина козацька силоміць утримує якийсь-то лад, але ж і мовить, що з жолдом тим не по-господарському ведеться.

— Певне, що так,— ствердив Станіслав Потоцький.

— Еж так, проше панство, не по-господарському. Єгомосць пан король мав у себе на прийомі козачу депутацію з цього приводу. І теж ні на крок не відійшов від дипломатичного пригальмовування козаків на королівському палигачі. А їх, тих козаків, тепер озброєних по Хотинській війні, маємо таку ж силу, як і жовнірів. І що ж, панове, зброя трудить козакові руки, аж залози бубнявіють у гарячіших. Та поки що... козак жадує належний йому жолд.

— Сплатити б його їм. На біса ж тримати у Львові? — здивувався господар, заробляючи підтримки і в гетьмана.

— Золоті слова, вашмосць, сплатити! — годився Кисіль, а не гетьман, на якого була розрахована та репліка полковника.— Та й про завтра чи вже й про нове сьогодні слід подбати, шановне панство. А це сьогодні, як дригва на болоті, ходором ходить. Козачі родини мали би працювати на землі, про хліб на суспільство дбати. Таж землі по українських староствах після всіляких там Наливайків привласнили здебільшого пани старости, панство шляхта. Порати землю у власників немає

ким, бо хлоп український пориває в козацьке, вільне від хлопівщини становище. А земля ж не йде за ним від пана. І гуляють, яловіють землі українські. Суспільності козацькій той хліб доводиться добувати своїми виправами на Крим, на узбережжя турецьке. Вельмиповажний князь пан Юрій радить страхати козака його ж власною кривавицею, щоб лишався в хлопстві, порав би тую панську землю... І викликає тим загрозливі Короні польській промови на сеймі, як та ж промова пана Древінського.

— Так, проше панство, Древінський пакостами, душохватами, палисвітами охрестив нас в промові на сеймі,— ствердив Юрій Збаразький з гурту.— Шляхта не мусить пропустити це повз свої приглушені власною сваркою вуха. Ми вже пакости, душохвати, проше. Чи це не на руку тому згромадженому в Києві козацтву озброєному? Ось чому єгомосць пан король так розумно не квапиться запобігати перед мерзенним хлопством у тому скупченні збройного тлуму.

— Панове, що сталось? — заспокоював Миколай Потоцький, тримаючи порожній келих і карафу з вином у руках.— Чули-сьмо вже й ми, що козаків мають зайняти ще й шведською війною, як радить пан Радзівілл. Пан Стройновський десь-то бавив їх за Дунаєм. Становище не таке критичне, як його в захваті ентузіастично змалював наш пан Адам... Певне, гостям і по жбану вина слід випити по такій, сказати б, справді сеймиковій праці. Чи не правда, пане Станіславе? — гостинно звернувся Потоцький до спохмурнілого Конецпольського.

Гетьман обвів поглядом шляхту, тих, що й біля столиків досить-таки гаряче сеймикували, і згодився...

13

Хто як міг повертались на Україну козаки-лісовчики полковника Ганнусі. Військовий вигляд вони втратили ще при підході до Вісли. Тепер вони лише батьки своїх дітей, чоловіки молодих жінок чи сини батька й матері, яким так скортіло стати в синовній щирій пригоді. Ще на Вислі попрощався з ними посивілий полковник, йому товаришили кілька статечніших старшин. Підбився полковник трудженими в військових мандрах ногами.

Відвоювався, ледве силу мав добратись на Білоцерківщину.

— Свої шляхи шукатимем домів а чи й за пороги, панове молодці,— прощаючись, виправдувались старшини.

Весь дух військової виправи здуло поземними вітрами на своїй землі. Тільки найбільший гурт молодших і завзятіших козаків пішов з жовнірами через Краків. І шляхи набиті, та й за харч, як мовилось, легше зачепитись, принаймні спродавши якісь рештки військової здобичі.

— Ліпше би не розлучатись нам, панство козаки,— радили а чи умовляли жовніри, відчувши на своїй землі себе господарями. Що село, що кущик — усе близькє.

І не розлучались. Спочатку згуртувавшись купками, розходились, щоб кількістю не накликати халепи від міщан. Та коли дізнались у Кракові, що днями прибули сюди й полковники польського війська — полоняники з Цецорської нещасливої кампанії, негайно ж вибирались геть. Як від чуми, втікали на околиці, в сусідні села.

— Хто куди, браття, даваймо приховуватись! В палаці полоняника Потоцького вже й раду мали. За вашого брата-козака беруться знов. А біля Києва козаки громадять грізне їм коло. Та й жовнірська конфедерація, мовляв, теж недалеко. Жолд же не сплачено ні тим, ні другим!..— повідомив один з поляків-лісовчиків, повернувшись із розвідки.

З тим розвідником лісовчиків прийшов і козак Карпо Півторалиха. Богдан умовив його йти з козаками.

— Лишаюсь я, козаче, тут на гостюванні ще на кілька день. Певне, й службу панську матиму десь у маєтках пана Миколая,— признавався Богдан козакові.

— То, значить, і в Чигирин не ждати, Богдане?

— Що в тому Чигирині тепер маю, Карпе, крім болючої печалі в самоті? Там кожен же кущик терзатиме мою душу нагадуванням... Ні, не піду я ні до Чигирина, ані в Суботів. Немає в мене, брате мій, роду-родиноньки, рідної билиноньки, як співала колись мати. Стаю на службу в панів Потоцьких, приживусь на рідній землі. Життя збагну, збоку глядячи, в панів зацних, доки й самого, як пса, на смич не візьмуть...

— То вже ліпше би в ченці...— намагався розрадити Карпо.

— В ченці а чи в псарі, в конюші — це те ж саме. Де гоїти, то гоїти ті рани самотності, аби не там, де тебе батьками вперше по землі воджено.

— Адже це... зрада їй, тій землі-матері.

Богдан різко поглянув козакові просто в очі. Ставний і гнучкий, як дівчина, Карпо не знітився від того лихого погляду. Чи знає він, що таке зрада землі-матері, коли так сміливо кидає те обвинувачення сироті-полоняникові, дозрілому козакові?

— Ні, козаче! Не зрада це в мене. Хочу на самоті звикати в якомусь кутку до нової долі, яка горнеться до мене, сироти. Таж і життя народу нашого мушу побачити.

— Тож там воно, те життя, у нас, на Дніпрі!

— Якось-то збоку придивитись і на подніпрян маю. Пани-шляхта он кажуть, що народ український зледачів, працювати в панів не хоче, а все козакує. Може, й ледачіють люди з неробства, зійшовши з предковічної своєї землі. Чи не того й Северин Наливайко, «зледачівши» отак, поклав свою голову на панській пласі, аби не щасливити себе в панському ярмі.

— Мудро говориш. Виходить, нате рубайте, проше панство...

— Сам знаєш, яке те щастя й поза плахою, в панському ярмі. Придивлюсь і я до того «життєдайного» ярма в праці на пана та й самого пана побачу.

— З паненятами?..

— Атож. Може, й умирати, як Наливайко, як Яцько Бородавка, не слід. Живи, плодись, як воша в рубці. Святий апостол Петро натрапить, зглянеться, чудом урятує, як ту великомученицю... Тьфу, наговорив тобі, брате, дурниць усяких. А насправді... Понад два роки ж не був на рідній землі і застав її ніби спорожнілою. Тільки пан на панові!

— Батька нема, знаємо. Але ж люди є... Ого, скільки їх наросло! А жива людина про живе, не про те, чого вже нема, бідкається.

— Про живе ж! Але про яке, брате мій Карпе? Загубив батьків, загубив друзів, позаростали топтані стежки. Топтати ж їх треба на якомусь новому грунті, а чи ти, молодий і запальний козаче, знаєш, де саме, на якому грунті топтатимеш?! Отож оговтаюсь і піду на ту землю шукати, може, й не козачого, а якогось іншого працівного місця. До матері землі хочу придивитись

та й до себе на цій не турецькій, але теж не вільній землі!.. Їдь, брате, гуртуйся з своїми людьми. Бачитимеш чигиринців, уклонися їм від мене, перекажи, що живий. А більш нічого й не кажи нікому. Де я, що робитиму... Нехай загублюсь, як билина, підхоплена осінніми вітрами...

— То де ж шукатиму, коли б побачитись скортіло? Збратались ж ми!

І знов застав Богдана тим запитанням, як на шкоді. Замовк той, на садибу Потоцьких озирнувся. Чи шукав якоїсь вигадки, а чи вагався й признаватись.

— Чи треба й шукати, друже. Десь у Потоцьких, таки ж на Україні, а не тут хочу зануритись, як лин у мочарі. Та краще... Я сам тебе знайду, коли трохи обживусь із своїм сирітством. Прощавай, козаче!

В ранковому тумані чи й бачив хто, як міцно обнімались козаки. Так прощаються рідні на виряджанні у невідому виправу. Як на смерть. Але й з надією на те, щоб обдурити її, кляту!

14

А козацтво купилось навколо Києва, як море по весні хвилювалось. Його ратні зусилля в щирому старанні допомогти коронним військам на хотинському бойовиську не тільки не були оплачені, але й ганебно розтоптані королем. Ні захопливі реляції покійника гетьмана Ходкевича, ні безсторонність королевича Владислава в похвалі козачого війська, яке, за свідченням і самого Станіслава Любомирського, своєю відвагою вирішувало ту війну на користь Корони,— ніщо не допомогло.

Сенатори Речі Посполитої знов вишукували способів, як роззброїти українця, привернути його до рала в панських маєтках на Україні. Адже поза тим — недалеко й до зрівняння того робочого бидла з польською шляхтою, лякались сенатори.

Козаки-лісовчики, повертаючи аж із-за Дунаю, нарешті натрапили на своїх побратимів — героїв Хотинської кампанії. Вони купились, як і під Хотином, у кагарлицьких перелісках та в ярах, сподіваючись на обіцяну сенаторами платню за минулий тяжкий військовий рік. Лісовчики подунайські тепер горнулись до Івана Сулими. Під Кагарлик дійшла майже половина з тих, що вирушали на Дунай. Частина таки пішла з полковником

Ганнусею, а решта просто купками, загонами на Січ ішла. А в ярах, у перелісках під Кагарликом зустрічались лісовчики з переможцями наддністрянських боїв. Наддністрянці по-братньому раділи цій зустрічі. Оточили Сулиму з його козаками, в коло старшин під Кагарлик привели, озватись до наддністрян просили.

— Ми ж не причетні,— для годиться відмовлявся за своїх лісовчиків Іван Сулима, потрапивши в коло, яким цілу весну жило козацтво.

— Як то не причетні? — також удавано дивувався Олефір Голуб, старший козацтва низового після Сагайдачного.— То здавали б оту задунайську зброю січовикам та вже йшли б до панів старост землю порати, чи що! Не причетні!..

— А ми причетні? — вигукнув моложавий козак.— Жінку з дитям, батьків лишив напризволяще, йдучи, обдурений Сагайдаком, боронити сенаторів з королем від турецької навали. За чортову душу два роки за Дністром поневірявся на дохлім копячім м'ясі. А теперки...

Іван Сулима, як завороженний, дослухався до того стогону ошуканих Короною козаків. На плече йому важко лягла рука друга:

— Чи не Сулима такий непричетний? Все мудруємо? Давай, «непричетний»... Діла радити пособляй. Пани шляхта заїздили українця на тих дністрянських бойовиськах. Ти з козаками?

— Козаче, брате! Чого ж лаятись, поздоров боже бачитись! Таж ми, безземельні, завжди з козаками. А чув, як одбатькував козак! Вірно одбатькував, козаче. За чортову душу голови кладемо! Он у Кракові полоняники гетьмани, тільки-но з ясиру викуплені на наші ж гроші, вже за козачі голови беруться, мотузи смолять... Ось вам наш козак Півторалиха дещо розповість про наміри тих шляхетних полоняників. Ану, Карпо, чи здужаєш перекричати запорожців? Розкажи їм, що пани в Кракові готують для нашого брата!

Карпо, як засватана дівка, нітився, до воза беручись. Як завжди, без шапки він, здавалось, оце тільки від хліба-солі та від гостей вийшов з хати. У лісовчиків він вважався новачком у козачім ділі, не побувавши, як на хрещенні, в Запорожжі. Ніхто з тутешніх козаків його не знав.

А на воза вихопився, лиш торкнувшись рукою за полудрабок. Турецька шабля, пістоль австрійський за по-

ясом. Гнучкий, як береза, а міцний, як дуб. Аж тепер догадався оселедця того розпатланого впорати на голові.

— Браття-козаки! Товариш наш старшина зіпхнув на мене, молодого козака, те, що сам би мав сказати вам. Ото, каже, чоловік — за чортову душу... А я й не згоден. Чимало я говорив з одним хорошим молодиком полоняником, нашої, чигиринської підстаростихи Мотрони сином...

Загомоніли козаки, чигиринських підкликали.

— Що він говорить, про кого це, який син підстаростихи Мотрони? Може, Хмельницький? Таж він загинув.

— Такі не гинуть, браття-козаки! — гукнув Іван Сулима.

— То де ж він? Покажіть!

— Все поясню, браття,— Карпо Півторалиха підніс руку, на спокій волаючи.— Живий козак, приглядається стежки додому втрапити. Стривайме ж... Знаєте, як святий апостол Петро великомученицю Агату знов дівкою зробив?..

— Тю, бісів козаченко, ха-ха-ха! — підхопили козаки.

— Святому все можна. Як же він?

— Авжеж, не святі горшки ліплять, казав мені той навчений єзуїтами полоняник Богдан. А тій Агаті, каже, допоміг апостол. Ото знайшов біля воріт раю відрубані єзуїтами дівочі її груди та й приліпив на свої місця великомученици...

— Га-га-га! Ну й Карпо! Де ти його, пане старшина, здобув такого? — реготали козаки.

— То й що, стала дівкою?

— Ну а як же!.. Отож, браття мої, й син пані підстаростихи чигиринської зараз, так би мовити, приліпився святим Петром уже на панську службу.

— Прирасте?..

— Як груди святої Агати! Дайте оговтатись сироті... І я такої думки, браття, що ніякого чуда від святого Петра чекати козакові не треба. Воювали за Корону, повіривши в обіцянки короля чи королевича. А певне, доведеться ще воювати й за волю свою, за народ, за честь козачу. Само воно з веління святого апостола не приростає, ні! Наймав на війну — плати.

Завирувала козацька недоля по кагарлицьких приярках.

— Плати! Плати!..— гукали козаки з найдальших гуртів кола. Не все з промови молодого козака вони чули. Тільки слово «плати» перебігло, переказуване з уст в уста. Ось уже який тиждень чекають тих комісарів королівських з грішми. І щось тривожне відчували в підозрілому затриманні виплати. Адже гроші відраховані лежать у Львові!..

До воза, з якого промовляли один за одним козаки й старшини, підійшов і обраний після Сагайдачного старший Олефір Голуб. Все було в нього, як належить козачому старшому. Тільки замість звичної старшинської шапки, яку носили й полковники, Голуб нап'яв польську, коштовну шапку з куниці — подарунок самого Петра Сагайдачного з власної голови. В Варшаві на його гетьманську голову шита! В Олефіра ж голова не вдалась під куницю. Шапка незручно спадала на лоба, аж очі закривала. Замість показати козакам старшинську з оселедцем голову, Олефірові доводилось пильнувати шапку. Весь час вона насувалась йому на очі.

— Та скинув би її, пане старший, тую кляту окрасу шляхетної голови. Тут таке діється, а він марудиться з шапкою...— радив якийсь сотник біля воза.

Олефір Голуб аж почервонів, зачеплений за живе таким глузливим зауваженням. Знов підбив шапку, а потім таки зірвав її спересердя, озвався до козаків:

— Шапка тут, панове козаки, ні до чого! Самим покійником паном Петром надіта вона на цю голову!

— А козаки знімуть, пане Олефіре! Не тим би тішився...— голосно заперечив найстарший серед визначніших полковників, Дорошенко.

Підсаджений козаками, підхоплений з воза Карпом Півторалиха, Дорошенко зняв з голови свою, як і в кожного козака, смушеву шапку з червоним ворочком:

— Наш старший, певне, й не знає, що прибув від Корони ще один посланець до панів комісарів, які трактують з козацтвом про ту кляту платню. Пан Обалковський обіцяє навіть накинути ще якихось десять чи й двадцять тисяч злотих до умовлених сорока, аби б тільки платити саме козакам...

— Що? Ми всі козаками стаємо! Може, посвятити гроші?

— Майже те,— засміявся Дорошенко.— Адже чули, що ті кляті злоті лежать у Львові. Треба ж їх привезти.

Єгомосць пан король виділив цілих аж дві тисячі узброєних гусарів, щоб десь до святого Іллі й привезти до Києва ті злоті.

— Ого, які важкі!..

— Щодо Іллі, зрозуміло. А гусарія ж до чого?

— Ілля теж тут — китиці бабі на пояс, щоб гарно було. Пани комісари радять скласти тверді списки самого козацтва, то при підтримці... двотисячної гусарії ті списки, певне, будуть найтвердіші.

— Знов реєстри! Як воювать турка на Дністрі, можна й без реєстру. А як гроші платить, так і шукає клятий лях, як би на тобі виграть. Нехай платять воякові, який прийшов з-під Хотина, а не спискам. Ось ми тут усі, як є, при осаулах і писарях.

— Що ж, пане Голуб, певне, доведеться згодитися з козаками, йти до Києва всім, щоб було перед ким і гусарії похизуватись. До святого Іллі лишилось небагато днів, лаштуймо...

— А я волів би, як старший, і на цей раз послухатись панів комісарів, розійтися, щоб старшина з тими списками...

— Куди розійдемось? Щоб панство тільки самим реєстровим ті злоті відрахувало? — вигукнув полковник Остряниця.

— Вірно! Пану Олефірові б шапку по голові замінити.

— Не козача шапка. Хай би йшов пан Олефір обітницю небіжчика Сагайдака з пані Анастасією порати в тій подарованій шапці! Який з нього старши́й козачий?

— Геть його! Дорошенка на старшо́го волимо!

— Дорошенка-а!..

15

На якусь мить життя Максима Кривоноса ніби застигло, як застигає оливо, лишивши тільки яскравий зовнішній блиск. Внутрішньо він кам'янів. А був же розпечений до полум'яного горіння. Куди далі йти, як і чим жити? Шукав якоїсь сталої форми, якою завершив би цей прихід аж на край землі, в Венеційське королівство.

— Що будемо робити, чим живитимемось? Оце питання, яким бунтується душа, а не те, як маю тут нази-

ватись, приховуючись серед чужинців,— говорив друзям на берегах Адріатики.

Аж тут він помітно постарів. Схудлі щоки підкреслювали щось хиже в ламаному, горбатому носі. Приховані густими бровами пронизливі орлині очі завжди в шуканні. Чим живитимемось? Вмирати в цім далекім краї не було ніякого бажання. А йти знов у бій — з ким, хто ворог? Який жах: бій, як нива, на якій ти орач і жнець!

Друзі-італійці, такі ж вояки, як і він, з придунайського чеського повстання, придушеного зрадою самого провідця, говорили про якісь селянські загони борців проти іспанського поневолення країни. Повстанець цікавиться повстанням! Загони борців з благословення Кампанелли ось уже майже чверть століття не переводяться в горах. Воюють а чи лиш погрожують війною, вигибаючи з нестатків та пошестей і вдвоє більш поповнюючись новими, народженими по рівнинних містах і селах бунтарями.

— І самі не знаємо,— говорив рибалка Мазаньєлло в розмові з Кривоносом та з його друзями,— чи та боротьба вже згасає, а чи тільки розгоряється. Та наш вождь Томмазо Кампанелла досі ще живий, хоч і замурований у підземеллях єзуїтів. Від нього щоразу ми чуємо підбадьорююче слово.

— Від замурованого? — дивувались кривоносівці.

— А мури ті людьми муровані, нашим же братом. Муруємо чи в мандрах долю ту шукаємо. Хіба рибалю оце з доброї волі?

— Отак і в нас, добрий чоловіче. Захочеш їсти, то підеш і на лугову пашу... Велику родину маєш? — цікавився Максим, ледве перемагаючи труднощі засвоюваної вже італійської мови.

— Авжеж, на пашу...— засміявся рибалка.— Родина в нашому, брате, віці, звичайна. Літні батьки десь лишилися в Неаполі. Зі мною лише дружина. Сина оце народила, ім'ям провідця нашого Кампанелли охрестили:

— Томмазо?

— Так. Томмазо-Аньєлло! Житиму, рибалитиму, а може, й знов-таки приймуть на прядильні ще й у цьому так званому вільному місті... В Калабрії в повстанцях були, там і одружився. Може, й знов до повстанців пристанемо, коли б що. Скрізь показуватиму синові наше людське горе, навчатиму, як і наш Томмазо, на боротьбу

бу з іспанцями та з дворянами, що скуповують за безцінь наші кревні землі, кидають люд напризволяще.

— Скрізь те саме, той же пан і та ж боротьба з ним.

Ці розмови не лише знайомили кривоносівців з життям італійських бідаків. Розмови знов відроджували віру в силу народу, яка в цих мандрах та поневіряннях по чужих краях починала завмирати. З рибалкою здружились і Максимові товариші. Життя вигнанців з рідного краю аж в Італії ставало щодень важчим. Здрібнілий загін Кривоноса якийсь час тулився до італійських воякiв, переховуючись у перелісках на узбережжі. Але й волонтерів з дня на день меншало, вони зникали, хто куди.

— В гори йде народ,— відкрив очі козакам рибалка Мазаньєлло.— Месниками стаємо, за кривду нищимо гнобителів іспанських!

— Певне ж, і в горах не мед? — запитав Вовгур, якого завтрашній день завжди більше цікавив, аніж найсутужніша дійсність.

— Не мед, правду мовиш, молодий синьйоре. Але все ж таки життя! Життя і незгасаюча боротьба за нього. Сам оце перебиваюсь на рибальстві, доки не затиснуть іспанські посіпаки тяжкими патентами.

В таких партизанських знайомствах Максим Кривоніс шукав засобів до життя в цім чужім краю. Волонтери не могли далі утримувати його поріділий загін. Козаки дослухались до розмов, звикалися з думкою, що й тут ідс така ж боротьба, найбільш нетерплячі гуртувались біля волонтерів і йшли з ними в гори. Пішли з італійськими волонтерами і Вовгур з Ганжею, а з ним і турок Назрулла. Бо знання Ганжею турецької мови ріднило турка з молдаванином.

Стежки, якими йшов люд італійський у боротьбі з неправдою, були й тут знайомі. Шукай їх в оружній боротьбі. Бо годі й думати про влаштування понад двох сотень козаків чоботарями, як це зробив сам Максим, розшукавши роботу на околиці Венеції.

Рибалка Мазаньєлло робив усе, допомагаючи якось-то прилаштовувати друзів з далекої подніпрянської країни. Та одного разу чоботареві Кривоносу довелось рятуватись від нещасливого чоботарства ганебною втечею.

Зовсім молодий синьйор, мабуть, бакалавр венеціанської школи а чи мандрівний послушник з якогось південного, іспанцями обжитого монастиря, зажадав пола-

годити коштовний черевик чорного шляхетного лаку, паризького пошиття. Ні лаку, звісно, ані пряжки на заміну тої, що молодий синьйор загубив, у Кривоноса не було. Та й знання мови було ще таке незначне, що важко йому було порозумітись із вередливим синьйором.

— Знати нічого не хочу,— вигукнув молодий випещений синьйор.— Повертатимусь десь в обідню пору з надбережної прогулянки, то щоб пряжка була на пантофлі! Джуліо Мазаріні моє ім'я!..

Сів у карету біля молодої панни, ляснув віжками, й пара підстрижених коней понесла карету десь геть до берега.

«Джуліо Мазаріні... Певне, якийсь високошляхетний панич знатного роду...» — здогадувався чоботар венеціанської набережної Максим Кривоніс. На ослінчику своїм залишив той лаковий «ботфорт», а сам — дай бог ноги.

— Далі не можу, пане-брате, синьйоре Мазаньєлло! — І розповів про свою скрутну пригоду з вередливим Мазаріні.

— Всі вони однакові, мій добрий друже. Не чоботарювати тобі. Та бачу, що й решті товаришам твоїм випадковим піратством теж не прожити. Один шлях — у гори, до наших волонтерів. Народові італійському потрібні вояки, якими б господарював сам народ, а не новообраний папа Урбан Восьмий та іспанський король.

— Правду мовиш, брате! Саме ж у народні козачі полки й гуртуються люди на Україні... То де ж воно, те ваше народне військо?

Довго думав рибалка, шукаючи слів на відповідь. Адже країну гнобить теж військо, іспанцями кероване. Воно не служить народові. Саме його й спрямовано на розшуки та нищення народних повстанців.

— Піду і я з вами!.. Мені ті стежки відомі. Вчора відвідав мене один друг з повстанського полку. Їм потрібні вояки, що не страшаться залякувань навіть іспанськими карабінерами... Піду!

16

Олекса Нечай хвалився козакам, що й він парубкував аж двічі. Але одружився тільки раз, і то без гучного весілля, без перекидання куделі через перетику молодої, без рушників.

Двадцятирічним його взято паном від батьків до охоронної двірської сотні в Брацлав. Войовничий пан гучно звав ту сотню «гусарія пана Струся». «Гусарія» хоч і мала якусь-то зброю, навіть самопалів кілька, але ні одягу, ані блиску, притаманного двірським гусарам, не мала. Гусари доношували одяг, у якому їх від батьків відірвали управителі, і скидались більше на звичайних гайдуків дворових чи навіть на сторожів.

Та привезений старим паном десь аж із Пруссії відставний чи вигнаний за розбещеність уланський старшина-німець настирними муштрами зробив з гусарії вправних вояків.

Це було давно. Гусар Олекса мав добру вдачу до всякої науки, особливо до військової. Вибившись на старшого в цій двірській панській гусарії, Олекса часом вирвався на свята в село. Отож на троїцьких святах і зустрівся з дівчиною в краснім святковім вінку, брацлавського козака дочкою Дариною.

Дівчина молода, вперше вийшла між гурт дівочий з тими квітами на голові. Як мовилось — випорснула, що той лин з мочара, навіть панськими наглядачами до цього не помічена. Чи ж мала право за того сутужного панського ладу так нагло на люди свій дівочий розквіт показувати?! А коли розбитний гусар по третьому побаченні посватався та й прийшов з Дариною до управителя за дозволом одружитись, то й сталось щось нечуване. Олексу на очах у Дарини роздягли у дворі, по-знущальницькому кізяком тіло мастили і покарали двадцятьма ударами канчуків по голому тілу. Сам управитель при всіх гусарах, та ще й при дівчині, до рубця роздягненого парубка тричі ще й своїм нагаєм ударив. Та найстрашніше для Олекси було не це. Не прилюдна ганебна кара. А те, що дівчину звідти ж і взято з наказу управителя і теж покарано: управитель велів до своїх покоїв на ніч відвести...

Ранком гусари-друзі розповіли покараному Нечаєві (лежав же, як куль, після побиття), що дівчина вночі порівалася втекти від пана управителя. Напівроздягнена, втікаючи, викинулася з високого вікна покою. До ранку й померла, забрана батьками.

— Що ж робити з такими упирями, людочки?! — застогнав Олекса, почувши ту страшну вістку. Ворухнув побитим своїм тілом, у болі й стогоні топив переживання

від такого нещасливого свого першого парубкування й сватання.

Гусари-друзі знизували плечима. Чи один раз таке бувало з панського жирування! Перегориш, парубче, і вдруге одружишся, з ким пан управитель або й сам Струсь дозволить чи й звелить. Щоразу помітніших дівчат на селі забирали до управителя, а то й до синів господаря. Десь на ранок покойові випихали нещасну геть. Йшли, не дивлячись сусідам ув очі. Декотрі навіть дитя народжували, припишкнувши в закутку, або паном же були й одружувані з якимось із кріпаків...

А Олекса вчинив по-своєму, бо дуже полюбив свою небіжчицю. Чотири дні вилежувався, змащений топленим здором, немов і забутий управителем. Та на п'ятий день управитель сам згадав про гусара, дізнавшись, що в батьків Дарини триденні поминки по покійниці відбулись. Звелів Олексі на коня без сідла сісти, щоб познущатись ще й над неміччю побитого канчуками.

Підневільний, мусиш сідати і без сідла, хоч і при повнім гусарськім строї. Сів, вишукуючи м'якшого місця на конячій спині. Навчений управителем посіпака з покойових спотиньга різонув коня батогом. Кінь скочив, як ошпарений, потішивши управителя. Зареготав пан управитель, сподіваючись, що гусар ганебно впаде без сідла. Буде й ще причина покарати невправного.

А той тільки хитнувся на коні, немилосердно рвонув поводи, навертаючи коня в бік пана. Свиснула гусарська шабля і... розрубала розпусника-упиря.

Лиш мить Олекса помилувався переляком пана управителя, коли влучно поціляв шаблею межи очі.

— Що ти роб-биш...— ще встиг вигукнути управитель.

— Караю!..— і не стримав руки. Півголови управителя одлетіло геть. Потім увесь повалився підрубаним пнем.

— Прощавайте, друзі,— гукнув до гусарів та дворових.— Могилку насипте й хреста поставте над Дариною!.. А я... Хіба що вмирати на старості літ навідаюсь до Брацлава, могилки батьків упорати в Красному...

Так на коні й подався з Брацлавщини. На Січ козакувати втік.

17

В підневільному житті всього бувало, як і в першому парубкуванні Олекси Нечая. Вдруге він, уже під сорок літ допарубкувавшись, просто без старостів, але вже й без пана пошлюбив туркеню-невільницю.

— Як порося з лантуха в базарі взяв...— жартував пізніше.

Шістнадцятирічною взяв полонянку Закіру під Трапезундом. Товариші нажируватись брали й кидали або топили, відпливаючи в море. А Олекса не хвалив таких, розпуста одна — казав. Перехрестив лантух і по шию зав'язав у ньому показну туркеню. Бо видиралась дужа дівчина й плахіття, яке не було, все до рубця облетіло з неї.

Засватав, як і велось у мусульман. Силою взяв! А силі й приречено коритись жінці, як велить не тільки східний звичай... Так і довіз у лантусі аж на Січ, морською купеллю завершивши те сватання. В козаче перевдягли небогу, бо де візьмеш дівоче в цім скиті меча й терпіння? Наказний на шлюб благословляв кошового з невільницею. Ні попа, ані кадила, ні мусульманських звичаїв. Нічого того не було на цьому шлюбі кошового. Щоб і не лякать налякану й без того Закіру, навіть ім'я не дозволив змінити. Кому було потрібне те ім'я, коли й сам муж її Олекса більше «туркенею», аніж на ім'я, завжди звав. Бочку горілки випили в кошового на весіллі. До молодої якусь козачку з хуторів привезли на перші дні по шлюбі...

Дичилась, звикаючи. А вже, коли жоною нарекли, сприйняла це як дарунок аллаха. Двох синів один за одним, двох козаків народила. Лише після гостювання в них підстаростенка Богдана, а особливо після лікування його в кошової, жінка й до дітей вільніше заговорила рідною мовою. Майже втричі молодша за свого мужа, в страху жила, а діставши дозвіл від нього до дітей озиватись своєю мовою, по-мусульманському боготворила мужа за те.

Кошовому, розбитному полковникові запорозького козацтва Олексі Нечаєві по-справжньому таки набридало оце висиджування рік у рік на Січі. Січ — як ярмарок на островах, де купляться запорожці, в полки збиваються чи на галерах у морські походи їх сам батько Олекса з року в рік споряджає.

— Повезу хоч Івана, до якоїсь школи чи до бурси отців печерських віддам,— нарешті зібрався, давно облюбувавши цю мрію. Господарство на козаків двірського постерунку лишив. А кіш — на сотників.

— Наглядатимеш, Даньку,— наказував старшому синові.— Та й матері в помочі станеш, щоб по господарству збитку якого не мали. Григорій навідуватиметься з острова.

Данила теж частенько брав на острови до себе. Вісімнадцятирічний хлопець до зброї, до козачих звичок хапався. А Іван, як билина степова, виростав. Ні до зброї, ні до коня. Навіть з матір'ю ще й змалечку не знаходив мови. Дражнять її козачки недорікуватою туркенею, то й він, її рідний син, часом «недорікуватою», замість «мамою», назве. Тому й не дивно, що улюбленим сином був у неї Данько. До матері що рік, то уважніший ставав, завжди по-турецькому аннеціджім — мамусею — називав. І мову її рідну не знехтував. Навіть годованець Григорій з більшою повагою, аніж Іван, ріднився з Закірою.

Мужа достойно виряджала з меншим сином. Знала, що десь у науку має віддавати його. Раділа, що не Данька забирає від неї.

— Йолуніз аджик олсун! На щасливий дорога, Олексай! Коли ж сюди?..— прикладала руку до повних грудей.

Полковник пригорнув тепер уже вилюднілу молодицю, поцілував у щоку. І таки злегка ляснув долонею по щоці, як робив це завжди, по-своєму підкреслюючи тим свою прихильність до дружини.

— Щоб скучала ж, Закіро, а то...

— Скучай, санім сікілійор, Олексай...[1] Дуже скучай! — шепотіла, вдячна за ласку, таку жадану в її відлюдництві на чужині.

Туга за батьківщиною — то велика, благородна сила! Ніщо не зрівняється з нею, нічим не полегшити болів від неї. Мало не два десятки літ безвиїзно прожила Закіра Нечаєва в хутірському домі при дніпровських порогах. Двох синів народила, по-материнському щиро обох груддю годувала, свою кров у дітях відчувала. А батьківщина як була болючою мрією, так і лишилась. До всього, що мовилось про Туреччину, болісно дослу-

[1] Я ж тебе люблю, Олексо *(турецьк.)*.

халась. Про полоняників, які потрапляли до турків, як про платню за своє поневолення, з радістю дізнавалась. Лише син Данило потай обіцяв матері повезти її до Трапезунда, показати рідний край. Радо слухала, але й жахалась. Що ж тоді буде з її сином? Адже його при ній коли й не вб'ють правовірні, то в неволю, на галери візьмуть у Трапезунді!..

Сміялися з того її син Данило та годованець Григорій.

Виїхав полковник Олекса Нечай на Україну. Чи вперше виїздить він із Січі? Закіра дослухалась до всього, та найбільше цікавилась козачими виправами на море в бік Трапезунда. Кожний турецький напад на Подніпров'я хвилював її. Не розпитувала про вбитих, пограбованих турками. Але кожен їхній полоняник був платнею за дні й роки її неволі! Вона вела їм свій рахунок.

Знала і про полон Богдана, часом питала про нього. Полковник неохоче розповідав дружині про новини з козачого життя, відчуваючи образливу йому радість туркені від кожної звістки про полоняника на турецьких галерах чи про скаліченого юнака євнуха.

І раптом, десь уже за третім тижнем відсутності полковника Нечая, до двору кошового завітало кілька козаків. Були вони з далекої дороги, в пошарпаному одязі, стоптаних постолах.

— О шайтан козак Біда! Козак Біда гостювати буде?..— раділа, вітаючи знайомого моложавого запорожця, який не один раз бував у кошового, сприятелювався з її сином Данилом.

— Аллах акбар!..[1] — щиро бажаючи втішити туркеню, привітався турецьким азаном сотник Біда.

Данило вискочив з хати, повітав сотника й козаків, що мерщій улягалися потомлені під густою, ряснолистою грушею посеред двору. Літня пора козакові під кожним кущем постіль на відпочинок вистеляла. Закіра звеліла дворовим козакам з наймичкою готувати закуску для гостей. Данилові нагадала й сулійку від батькового судничка з горілкою винести, по Григорія послала козака на острови. Коли на дворище кошового заходили такі бажані гості, яким був сотник запорожців Захар Біда, всі щиро раділи.

---

[1] Слава аллаху!.. *(Турецьк.)*

— Стривайте ж бо, пані Закіро, яку новину маю! Пам'ятаєте молодого козака Богдана Хмельниченка? Що руку йому гадючою отрутою лікували?..

— Богдан-ака? Пам'ятаю, Істамбул полоняник пішов, нема Богдан-ака! — мовила жінка з хвилюванням.

— Повернувся козак, є він! Утік Богдан з неволі!..

Аж за серце вхопилась жінка, на сина озирнулась. А його нема, про гостей клопочеться.

— Утік з неволі козак! — ледве чутно шепотіла.— Втік з неволі... втік з ясиру...— бурмотіла, як сновида, пройшовши поза хатою в садок. За ним був густий захаращений перелісок.

Вшанування козаків захопило молодого господаря Данила Нечая. Не скоро за тим клопотом він згадав і про матір. А згадавши, запитав у дворових козаків.

— Через садок у перелісок пішла, наче напідпитку, хитаючись,— сказали козаки.

— Невже? Мати в рот не бере горілки...— забідкався хлопець.

Саме й Григорій настиг з кількома товаришами з коша. Козакам передалась та тривога отаманенків. Кинулись у перелісок. Може, щось недобре затіяла мати?..

Знайшли її в гущавині, під високим розлогим дубом. Знайшли ще живу, але вже спізнились. Гадюку отрутну тримала в руці, підпустивши її вжалити під самісіньке серце...

— Данько, бала-огли[1], Данько!.. Краще умру. Там моя Трабзонд. Богдан утікає рідний його Трабзонд! А я... краще умру...

— Мамо! Я ж повезу тебе до Трапезунда! Мамо!..— навертав неньчину голову, поклавши її на своє коліно, щоб чула й бачила.

Закіра ще раз кліпнула очима, уста забриніли якоюсь дивною усмішкою. Але то вже була холодна усмішка померлої. Закіра затихла, тримаючи гадюку в дубіючій жмені під своїми грудьми.

18

Минало літо в тім майже цілорічнім козачім клопоті після Хотинської кампанії. Полковник Олекса Нечай ніби й не осягнув того. Він звик на Січі до свого роками

[1] Сину мій *(турецьк.)*.

усталеного козачого ладу. Козак не просить платню за свої звитяги, а бере її в самій же битві.

Чигирин теж не розважив кошового. Безлюдний, сумний від очікування чогось невідомого, Чигирин нагонив сум. Навіть поговорити з ким-небудь старішим з козаків не було як. Сумні чигиринці чекали своїх вояків із того далекого подністрянського походу.

Невчасно вибрався літній полковник у ці оглядові мандри. Рибалки через Дніпро на лівий берег перевезли полковника з сином та з козаками й кіньми. Розшукав садибу козака Прокопа Джеджалія. Закинуту в лугових хащах, занедбану в безгосподарності садибу. До того ж справляли панахиду...

— Та що ж це з миром нашим козацьким сталось? — дивувався кошовий.

— Дістали оце вісті про смерть Прокопа в боях під Хотином... Голову Джеджалія турки до Стамбула забрали. Нащадком зради мусульманству зарахували,— скаржилась Богунова вдова давньому другові її Карпа.— Тепер я вже овдовіла від обох і назавжди...

— Нічого! Тримайся, жінко, синів он яких маєш! Готуйся онуків колихати, козаків ростити,— заспокоював Нечай, пригортаючи посивілу голову вдови до своїх грудей, утішав у горі...

Тут, на запізнілій панахиді, вперше й здибав той «виводок» козаків, як звалися вже й на Запорожжі троє хлопців. Молодь гідно заступала своїх батьків. Верховодив у трійці найстарший, Мелашки Пушкарихи син Мартинко. І вус, як свіжий покіс густого пирію, лежав на губі, і чуприна в козачий оселедець круто загорталась. Та найбільше скорив літнього полковника розумом, яким навіть очі світились. Бути йому кошовим, прирікав у думці Нечай, вважаючи те отаманство на Січі найбільш благородною долею й славою козака.

Чи через те, що Іванова мати замінила матір і Филонкові, а чи через те, що разом росли, Івась Богун і Филонко Джеджалій таки по-справжньому здались Нечаєві рідними братами. Якась духовна спорідненість єднала їх. Навіть переконувався, що й схожі. Хоч білявий, ясноокий Іван на дівчину з лиця скидався, але мав, як і Филонко, козачу кістку, добрий не дівочий виріст і парубоцький сором'язливий вус. У Филонка, щоправда, вус чорнявий, під орлині гарячі східні очі, мов жарини, а в Богуна — русявий. Але що рухи, що слова й сміх,

що настрої й безмежна братня любов — як у одної матері й батька синів!

Полковник Нечай милувався ними, свого Івана тулив до хлопців, щоб не був таким дикуном із запорозьких хащів. Аж дивно було: разом при Данькові, при Григорії виростав. Григорій уже в курені серед козачої молоді козаком себе має, Данило теж поривається вже між них. А цей ні до людей не тулиться, ні в самоті собі ради не дасть. Дикун... По обіді найстарший з молоді Мартин запропонував козачу юнацьку гру, їзду на конях без сідла й рубання лози. Така днина і простір луговий! Не розгулятись молодому не можна, коли на лет у простори життя, наче птаха, тягне. Полковник схвалив ту вояцьку гру, свою шаблю вчепив п'ятнадцятилітньому синові. Очима він по матері теж на Филонка скидався, не скаржився й на кістку. Може, хоч це якось більше зближуватиме хлопців. Охоче сів на коня, охоче й не згірше за старших своїх друзів гарцював у грі. Але більше ганяв понад лозою, жодної не зрубавши в загоні.

«Не буде файним козаком!..— переконувався Нечай.— Не Григорій це і не Данило. Таж не попом, а козаком зроблю, хрін його матері! Грамоти навчу, в писарі сотинні, полкові...»

Молодь запрошувала полковника заїхати до Лубен. Радили й у науку до мгарських отців Івана віддати, де навчались же й Іван Богун з Филонком.

— Хочу в Київ,— настійно зажадав скупий на слова Нечаїв син.

І вирушили знов через Дніпро на Черкаси, на Корсунь і Трахтемирів. В супроводі кошового з сином та двома козаками зохотились проїхатись аж до Трахтемирова й троє нерозлучних друзів, молодих лубенських козаків Вишневецького. Зворушений батьківською увагою Нечая, Іван Богун підбив своїх друзів на ту подорож.

Трахтемирів, що той монастирський кіш, принишк, очікуючи вістей з-під Кагарлика. Кошовий теж цікавився тим, хоч сам жадував обминути ту завірюху. Розпитував, кого-небудь з-під Кагарлика шукав. Але в Трахтемирові кошового вже чекала сумна вістка про смерть Закіри. Гадюці віддала життя, не переборовши смутку на чужині!

Нечай слухав ту вістку з уст козака, немов марив. А видовище чорної пустки й зміїного жала паморочило

його, відбирало й дихання. Як у сні, в маренні відмахувався рукою.

— Як же це... А де ж були Данько, Григорій? То я...— кинувся до коня на припоні.

— Та ні, полковникова вже... одинадцять днів, як похована,— ще раз нагадав козак-посланець із Січі.

— Одинадцять днів немає Закіри!..— Нечай вже не стримував сліз, чоловічих скупих гарячих сліз.— Одинадцять днів немає вже Закіри...— приказував ніби коневі, а не людям. І завагався, чи слід їхати й до того Києва з хлопцем, який тепер утратив матір. Недолюблювала його, але ж мати...

Іван мовчав, не збагнувши повнотою, що сталося. Жалкував більше з горя батька. І тільки щось поза його волею, дитяче жалісливе здавило хлопцеві горло. Вона ж тулила його голову до своїх теплих грудей, коли так гірко бувало в дитинстві...

Вістка пригнітила Нечая. Що ж чинять у таких випадках, коли з похорон уже минуло майже два тижні? Найвірніше буде справити панахиду в козачій соборній церкві. Пішов до церкви, опечалений і рішучий, з якоюсь надією на заспокоєння хоч панахидою.

Настоятель трахтемирівської церкви лише знизав плечима:

— Туркеня ж, невихрещеною й умерла.— І навідріз відмовився правити заупокійну по мусульманці-небіжчиці Закірі.

— Тю, невихрещена. То вихрестіть покійною! У ваших же руках і хрест, і кадило. Я ж грішми не поскуплюсь для храму! — нервував полковник.

— Покійників не вихрещують, отамане! До того ж і руки наклала, змієві, творінню адовому душу свою в жертву віддала... Да простить її господь, але без дозволу з Києва, хоч би від велебного Саковича, до якого їдете, правити заупокійну панахиду по самовбивці мусульманській не будемо.

Рішуча відмова пастиря вперше поставила перед кошовим таке запитання: то хто ж він є, сам Олекса Нечай, який двох синів прижив і третього сироту виростив з туркенею? Комусь вірували, якось молились. Головне — трьох таких козаків виростили! Кошем козацьким над два десятки літ кермує. Хто ж він є: християнин а чи бусурман, чужий церкві християн-

ській?! Обурений вийшов від панотця, розшукав на постої своїх хлопців з кіньми.

— То й прощавайте, діти! — звернувся до трійці лубенських козаків.— На цьому березі життя лишіть старого при його скорбних думах.

Попрощався вже аж на поромі і лівим берегом Дніпра попрямував до Києва, обминаючи козацьку веремію десь за Кагарликом.

19

Київ теж, мов приспаний млістю літа, чогось ніби наджидав, прислухався. Збурення душі полковника не влягалося ще і в Києві. На Поділ попрямував, бурсу розшукуючи для Івана і з велебним отцем Саковичем прагнучи зустрітись для заспокоєння душі.

— Не в любощах шукалось те родинне життя, отче,— говорив превелебному.— Закіра була туркеня, але ж я мав її за жінку, бачив у ній людину. Чи кохались?.. Ця розмова в мене вже давно відбулась із самим собою, отче. Вона була моя дружина, мати двох, а вихователька аж трьох моїх синів, як я повідав вам...

Сакович легко згодився, не відмовив кошовому святу відправу панахиди. Аж укорив трахтемирівського панотця.

— То є справа високого душевного настрою живих, а не упокоєних!

Від таких простих і в той же час урочисто-святебних слів святителя Нечай аж укляк. «Душевного настрою живих!..» А він гадав, що панахиди якусь полегкість упокоєним приносять за гріхи в їхньому земному житті.

— Чи моїй покійниці направду потрібне оте подзвінння, а чи баламутне харамаркання аллахових молитов, отче праведний? — раптом запитав кошовий запорожців.— Жила в неволі. Зате вірно вмерла, як сама хотіла. Мабуть, таки не треба втягувати в наші мирські справи з нею ні богів, ані Сатанаїла, захисника мусульман. Коли справді можна синка до бурси прийняти, зробіть ласку, отче праведний. Мусимо лишати по собі достойніших спадкоємців...

Пастир Сакович згодився на прохання полковника. Жила нехрещеною, двох синів породила, аж трьох виростила. Честь їй і шанобливий спогад живих!

По трьох днях клопоту з улаштуванням сина в бурсі на Подолі утихомирений Нечай зовсім іншими очима зміг і на Київ, на діла козачі поглянути. На прощання ще раз завітав до панотця Саковича — останні слова подяки сказати. І застав у нього справжній собор духівництва: святителі, благочинні, миряни, якийсь козак з-під Кагарлика.

— Ні до чого, полковнику, не дійшло те приглушене бунтарство збройних козаків під Кагарликом. Бо сам польний гетьман Станіслав Конецпольський вирушив зі Львова збройно гамувати хотинських звитяжців. Понад дві тисячі гусарії та жовнірів супроводять гетьмана на ту негостинну розмову з козаками. Козацтво й зрозуміло з того супроводу, що не платню за хотинську відвагу, а оружну розправу послав король за бунт українського селянства. До послушенства, на панщину неволити мають покозачених війною селян України...

Нечай так і не сів на запропоноване місце. Присутнє духівництво, козака-посланця роздивлявся, щоб якось-то дати своєму розумові збагнути вістку.

— А не чув, козаче, як сприймуть козаки той зухвалий похід польного: підкоряться а чи й заверед ують? — запитав козака.

Козак розігнався щось пояснити, на владику поглянув.

— Не час, пане полковнику, давати бій коронним військам,— за козака відповів Сакович.— Не час, безглуздо!.. До речі, певне, чули-сте про вдову пані Хмельницьку?

— Аякже,— полковник знизав плечима.— На обійсті в неї оце гостював у Суботові. Пані Мелашка там господинею. Хороша жінка, мудра. Вона й розповіла чимало всього про ту нещасливу вдову. Пані Мотрона породила сина від білоруського вояка...

Раптом здалось полковникові, що святитель зумисне уникає гострої розмови про козачі діла, швидко перекинувшись на звичайне мирське.

— Отож, прошу полковника, сина народила знов... Та чи тільки це сталося?..

— Щось трапилось лихе? — намагався Нечай збагнути ті натяки Саковича.

— Усякого сталося чимало, полковнику. Та лихого найбільше.

— Тож не лякайте козака. Певне, й на Січ мав би поспішати?

— Лякати мені вас, полковнику, не випадає. Може, й справді мали би повертати на Січ. Про те, що зі злотими для козацтва на Україну вирушив і сам польний гетьман Конецпольський на чолі гусарії й іншого війська, пан полковник, певне, вже знає. Козаки рушили з-під Кагарлика на Низ. Старий отаман Жмайло збирає розпорошене козацтво, радить не кидати зброї. Козака зі зброєю не запише шляхта в двірські кріпаки, це правда. Але ж Конецпольському вільно й за бунт це все признати.

— Ого, новина, отче велебний! Хвалю Марка, вірно людей наших наставляє. Не сьогодні, так взавтра все одно бунтувати маємо. Хвалю Жмайла. Дихати вже не стає чим нашим людям у цих лещатах шляхти. Як їм подобаються кріпаки з нашого українського люду! То, значить, і службу наших людей у цій війні зараховують як обов'язок кріпаків, тому й платню нараховують тільки для реєстровців... Ні землі, ні волі!.. Значить, повертаю і я на Січ, спасибі за попередження.

— Стривайте ж, не всі новини знаєте.

— Які ж іще? Куди вже більшої новини, як ця?

Полковник сів на лаві біля ченця, який догідливо відсунувся.

— У Вітебську православні замордували уніатського владику Курцевича!

— Таки ж то почалось!..— аж вигукнув полковник.

— Як пса шолудивого, вбили й розтоптали, виволочивши з дому на майдан. Тисячним натовпом пройшлись по бездиханному владиці... Святотатство й жорстокість, але ж і...

— Ні, не святотатство, отче. А жорстокість... Самі призвели до того люд православний.

— Так, призвели. Тепер начуваймося й ми, весь люд православний на Україні, в Білій Русі, в Литві.

На якусь мить запала мовчанка. Полковник, не ворухнувшись, стояв, чекаючи останнього слова владики.

— То вже викладайте, отче, всі новини. Справді світ пішов обертом. Марко Жмайло на часі береться за шаблю проти шляхти...

— Не на часі, полковнику, ой не на часі! Та за самого Курцевича що вони зроблять з нашим братом! Це ж війна! Та ще й яка, домо́ва війна!

— Народна! Доки й нам терпіти: на розбійництві морським, на військовій здобичі, а не на обробітку землі годуємось у своєму ж домі!

— Терпілося і ще доведеться. Згадаймо Наливайка!

— Народ тоді ще не був готовий. Не всі й козаки підтримали Северина, бо лише своїми руками хотів добробут той людям дати,— в задумі мовив полковник.

Преосвященний ледь усміхнувся:

— Народ, народ. Ех, полковнику! Народ наш ще й зараз має і Олефіра Голуба, ба навіть і Дорошенка. На ганебну смерть Неродича-Бородавки козацтво лише здивувалось, але підперло Сагайдачного в тій вирішальній службі Короні. А сагайдачні є ще й зараз, їх вистачає на козацькому горбі, є вони!.. Та ми все зволікаємо. Розмовам цим краю не буде, а вітебська громовиця вже вражає сотні православних. Винних і не винних... Таж мав ще сповістити полковникові й про те, що підстаростенко чигиринський Богдан Хмельницький повернувся з неволі. Певне, теж викуплений князем Збаразьким, бо до Потоцьких разом з іншими викупленими потрапив і вже став у службу до них у Кам'янці а чи в Бродах...

— Князь Збаразький викупив...— прошепотів Нечай. Що з цих новин найстрашніше чи найцікавіше — неважко збагнуть досвідченому воякові. Та те, що шляхта перехопила такого орла, як Хмельницький, найболючіше вразило низовика. І знов думка повернулась до Закіри, до її трагічної смерті. Тож він тепер по-іншому розуміє й причину такого її вчинку. Від двох синів пішла на смерть. Хто міг її викупити, як того ж Богдана, полон якого найпоціннішою платнею за себе лічила!..

Козак у Трахтемирові лише натякнув, що смерть заподіяла з журби на чужині, почувши, як з турецької неволі врятовуються інші. Гадалось, що дочулась про викуп коронних полоняників і засумувала. Хто викупить її, хто синів замінить їй тим викупом... Тільки полон Богдана тішив жінку. Але ж його, а не її з синами викупили!..

20

Настрій!

Настрій, як та негода, щоразу мінився в Богдана. Радість повернення з неволі затьмарилась вісткою про одруження матері. Осиротів Чигирин, вдруге осиротів і

він. Розмовляючи з Півторалихом, справді повірив у свої ж слова. Говорив їх під впливом сердечного прощання. Цей козак виростав на іншій запарі, аніж козача молодь в часи Богданового дитинства. В свої неповні двадцять літ Півторалиха не наслідував батька, закріпаченого Вишневецькими. Карпо мав свої уподобання й погляди на долю краю. Не на заграбастаній землі, а на козачій, без пана мав би господарити з ралом. Але ж земля стає панською, і він ще більше зненавидів пана, воліє козакувати. Козакування й земля — одне з одним пов'язані. Без козакування, без сили в руках — загине, не бачитиме українець своєї землі під власним ралом!

Навіть не подумав Богдан при тому, що козак Карпо полюбився йому як друг, може, навіть як брат. «Як би то й добре було мати зараз такого брата! А Григорій?» — згадалась Карпова звістка. То, значить, у нього таки ж є братик Григорій!..

Стась Хмелевський підбурив його дати згоду Потоцьким на ту службу при великому кінному господарстві в кількох розкиданих маєтках. І в Кам'янці, куди найбільше хотілось Богданові. Кам'янець — знайомий і рідніший. Та й ближче він до Дніпра!

— Мабуть, таки добре чинимо, стаючи в оцю службу,— годився з другом, збираючись на виїзд до господарства Потоцьких у Бродах.— Роздивлюсь, а при зустрічі з тобою, Стасю, ще поміркуємо. Те, що ти стаєш підручним вояком у гетьмана Конецпольського, а я в Потоцьких, даватиме нам можливість частіше бачитись. Конецпольський теж будується в Бродах. А в мене ж немає з ким, крім тебе, бодай би якусь-то раду мати.

Та в Бродах при першій же діловій сутичці з господарем Миколаєм Потоцьким не знайшов у собі сили щиро слугувати полковникові. Службу, нехай і в уродзоного пана, він ще не повнотою усвідомлював, як гірке найманство, як приборкання людських поривань, людської гідності.

— Як вважає пан Хмельницький, чи вірно чинимо з паном гетьманом польним, будуючи оцю фортецю в Бродах? — запитав господар у діловій розмові, показуючи розпочаті роботи мулярів, каменярів.

— Певне, що так, проше пана полковника,— відповів поміркувано.— Хоча турки й далеко від Бродів, а все ж добрі господарі мають планувати безпеку в передбаченні гіршого.

Відповідь не була наймитівською, на яку, певне, сподівався полковник. Та й вона, може б, цілком задовольнила магната, коли б конюший не вважав, що фортецю будують лише від турків.

— Чи ж лише про турків будується фортеця, проше пана конюшого? — вже як гоноровитий можновладець з викликом заперечив господар.

Богдан відчув ту інтонацію, вірно зрозумів її. І досвід колишнього полоняника в поєднанні з єзуїтським вихованням завжди ставали йому в пригоді саме в таких складних, як зараз, випадках. Він удав, що надто зацікавлений військовими планами господаря.

— Розумію! Авжеж, пани державці розумно чинять, маючи ворога на увазі. Про нього думають, коли піклуються про фортифікації й безпеку замку. А турки, мені здається, передчувають уже неминучий спад свого можновладства й щоразу агресивнішими стають, проше пана полковника. Вони ж є найбільш настирним ворогом, але не найстрашнішим.

— Тож найстрашніший, мабуть, козача галастра? Чи не так, проше пана?

— Козача? — здивувався конюший.— Не збагну я, пане полковнику, чому це козакам припало би близенький світ, аж сюди битися з дивацької вереди, пробувати міцність панської фортеці! А втім, проше пана полковника...— примовкнув і по хвилі додав: — Фортеці будують люди, люди ж і зруйнувати можуть.

— Пан сотник є моїм слугою, а не послом від тої галастри, проше! — обурився полковник.

Розмову про майбутнє фортеці різко обірвав. «Всякий конюший дозволяє собі так розмовляти зі мною! Теж мені, Жебжидовський виростає...» — ледве стримував обурення.

А ввечері переказав через управителя, що він не перечить переїхати Хмельницькому на службу до стаєнь родини в Кам'янці.

— Коли маю виїхати? — діловито запитав конюший в управителя, неначе хизувався перед ним службовою ретельністю.

— Хоч сьогодні,— була підкреслено недоброзичлива відповідь.

— Не годиться ваше «хоч», пане управитель. На службі в пана не вередують для «хоч», а точно викону-

ють накази! — аж усміхаючись, повчав Богдан досить ще моложавого управителя.

Суперечка була дріб'язкова. Богдан відчув гнітюче незадоволення з своєї визивної розмови. Чого це йому припало на перших же кроках служби дратувати полковника, повчати управителя? Пихатий володар відчув волю після полонянської скрути, поривався хоч комусь показати, що він же таки полковник військ Речі Посполитої! Таку фортецю затіває спорудити. Цілий світ мав би тремтіти, заздрячи шляхетській мощі господарів, страхаючись войовничої неприступності. Отак, не попрощавшись з полковником, і виїхав Богдан до Кам'янця, діставши через управителя грамоту про своє призначення на таку ж посаду конюшого.

Посада як посада. Коней, щоправда, в кам'янецькім господарстві було значно більше. Але й людей, що порались біля них, теж було чимало. До того ж тут вони якісь щиріші, бодай би в розмовах, бо всі українці.

— З козаків, хлопці? — запитав при першій же зустрічі з конюхами.

— Коли б то, проше пана конюшого. Селяни ми, зігнані паном із землі,— була відповідь.

Зігнані паном... Як товаряку зі шкоди, зганяють людей!

— От що, люди, давайте домовимось, що «проше пана», та ще й «конюшого», будете говорити в присутності господарів,— сказав відверто.— Я чигиринський козак. Оце повернувся з полону від турків, звуся сотником козачим. Але ж і то, коли матиму до кермування ту сотню... Зрозуміли, хлопці?

Конюхи перезирнулись, нічого не відповівши. Та до Богдана стали звертатись простіше. Управитель уже на другому тижні роботи Богдана похвалив його перед господарями за добрий провід на кінному господарстві.

— Те бидло, проше пана конюшого,— довірливо говорив управитель Богданові,— більше чухалось та з-за брами визирало.

— Коли б були ледарі, я б їх просто розігнав,— помірковано відповів конюший.

Він відчував, що стає на власні ноги, ширшими ставали обрії, жива людина прокидалася в ньому.

21

Кам'янецький двір панів Потоцьких намагався жити таким же вільним і показним життям, як і краківський. При домі тричі на тиждень відбувались традиційні вечері. Богдана запрошували на ті звані вечері. До Потоцьких приїздили в каретах не лише кам'янецькі родичі.

На першій же вечірці зовсім непомітного конюшого, як давнього знайомого, привітала вродлива паненка. Ще в Кракові на тій зустрічі в господаря вона цнотливо й зовсім мило далась помітити себе. Богдан помітив її, діставши, як спалах, коротку, але щиру усмішку. Панна сміливо виказувала своє не провінціальне, а закордонне виховання...

Прийоми, вечірки в господарів по заведеному розпорядку неухильно відбувались, як зміна дня і ночі. Не на кожну з них запрошували конюшого. Але саме на ті, коли була присутня й та чарівна Ельжбета Краснянська, дворецький переказував запрошення від господарів дому й молодому пану Хмельницькому.

— Проше пана не лякатись, же заручена паненка на танці єго ангажує. Пан Криштоф не танцює ніц, крім свого мазура. А пан...— запитально глянула на Богдана шляхтянка.

— Зіновій-Богдан, прошу,— підказав конюший у котрий вже раз. Ніби тим і вибив з пам'яті панни якусь-то розпочату фразу.

— Граціє...[1] Зенобій-Богдан. То ім'я католика, як мі се здає...— шепотіла «заручена», стомлено мружачи повіки від умлівання в дужих руках кавалера.

Богдан відчував на руках юний дівочий стан, якісь баламутні спалахи кресалися в грудях, передаючись до рук. Коли б утриматись, не зібгати б, як коштовну річ, і якщо не в пазусі, то в міцних обіймах чи на руках, як немовля, по-турецькому не понести б геть це заручене дівча...

Часом зустрічався поглядом з її нареченим паном Криштофом, одним з молодших кузенів Станіслава Потоцького. Байдуже черкав нареченого порожнім поглядом випадкового кавалера його нареченої, вбиваючи будь-які підозри.

---

[1] Дякую... *(Італ.)*

Що він тут чужий, як і йому чужі вони всі, здається, ніхто й не сумнівався. Та панєнка Ельжбета з її афішованим неаполітанським вихованням намагалась якось-то «освоїти» молодого й замашного конюшого. Як саме освоїти — й сама не знала. Крім танцю, в неї й не було іншої можливості зустрітись, поговорити. Принаймні глибше запізнатись із цим потурченим вихованцем львівських єзуїтів, як рекомендував їй Богдана сам наречений. Екзотика! І конюший розумів з багатьох її спроб до розмови в танці, що наречена глибше та глибше запускає свої пазурці запитань, добираючись до душі свого кавалера.

А душа і в нього молодецьким шалом зігрівалась. Тісніше горнув до себе гнучкий, слухняний стан «нареченої». Тамувалось і дихання в неї, примружувались очі.

Скоро відчув її наречений, що нехіть до новітніх танців обертається йому на зненависть не лише до них. Присутність спритного в слові, як і в танцях, конюшого ставала йому неприємною. Десь уже на третій вечірці він навіть не привітався, уникаючи прямої зустрічі з Богданом.

— Певне, наречений пані Ельжбети не так ентузіастично сприймає кожне її натхненне «па» в танці, як сама пані? — насмілився якось натякнути Богдан своїй дамі.

— Як зарікся ж, нехтує європейські танці! Та я змушу! Бальні танці Європи — моя пристрасть...— всміхалась, як в інтимній розмові з кавалером.

«Припинити!.. Негайно ж припинити й не ступати ногою в ці покої...» — зарікався Богдан, натрапляючи поглядом на ревниві виблиски в очах нареченого. Та панна з підкреслено чужинськими смаками по-особливому вабила його стривожені молодецькі поривання. Пусте, розбещене вже вісімнадцятилітнє дівча, а скільки в ньому дражливої спокуси!.. Вісімнадцятилітнє, біс його породив!..

22

Розбурхане, наче мурашник, розворушене неправдою козаче життя. Поговорили, погаласували козаки, втішаючись а чи ще більше дратуючи самих себе. Раптом дізнались, що гетьман Конецпольський правиться на Київ, везе королівську платню реєстровцям. Вірити чи

не вірити, а вістка та внесла ще більший розлад у козачі лави. Іти з Києва, а чи очікувати Конецпольського? Старіші козаки не вірили коронному, але й з-під Кагарлика ні з чим вирушали. Молодші — хто куди! Запал бунтарства гасили нудьга й неспокій за домівку. Щось недобре відчуло козацтво в тому відвіданні гетьманом батьківщини православ'я — Києва.

— На Київ, то й на Київ,— го́дились лише полковники, старшини на пораду старшого, тепер уже Михайла Дорошенка.

Від того козача молодь ще дужче зчахала в охолоджуваному полум'ї протипольського бунту. Справді, що в тому Києві тепер, коли до нього підходить польний гетьман на чолі гусарії?

— Конецпольський виплатить ті злоті лише реєстровцям. Для чого б йому забиватись у таку далечінь з гусарами?..— переконував дехто.

— Не взяли їх з рук королевича по Хотинській кампанії, то тільки й бачили, браття. Послухаймось Марка Жмайла, нехай правує! — волала молодь.

Так лучилися, ділячись на два військові табори. Один лишався в Києві під проводом старшого, другі тулились до Марка Жмайла. Були ще й треті, які просто розходились по домівках. Полковник Жмайло ладував своїх поки що на Трахтемирів, а далі й на Низ. З ним лишались галасливіші, запальніші — молодші. В козакування йшли не за звичкою, бо чимало з них ще й не набули звички, потрапивши у військо через ту сутужну війну під Хотином. А тепер припадає знов повертатись до панського рала на загарбаних ляхами землях України. То краще йти за досвідченим січовим полковником Жмайлом і в цім гурті, в козачій долі шукати свого щастя. Як сон чи марево уявлялись виправи на кримчаків, а то й на турків через море. Про смерть не думалось. Лише про той козачий хліб, коли свого, зрощеного працею, не вільно їм мати з власних рук. З панських не наїсися й дітей не прохарчуєш!..

— Що буде, те не минеться,— махали рукою інші.— Жінку, дітей побачимо, київських ухвал дочекаємось,— вирішували зневірившись.

Отак безславно завершувалась велика повоєнна козача веремія. Станіслав Конецпольський гаразд урахував усе. Чи йому потрібні ті розмови з реєстровцями та підлеглими старшинському проводові козаками? Вони

прагнули-таки одержати з рук коронних скарбників злоті, за якими стільки часу марно гасали по українських землях. Відрахувати злоті знайдеться кому й без нього. Він воїн, а не скарбник. Воїн по славної пам'яті гетьманові Жолкевському. Цю пам'ять він не зганьбить у якійсь-то злагоді з бунтівливим плебсом!.. Король і шляхта всі надії покладають саме на нього, що він поверне на панські землі дармового робітника — хлопа...

Польного гетьмана потягло на Білу Церкву, бо з неї козачий гомін лунав, докочуючись аж до Дніпра, до трахтемирівських обшарів, у Переяслав, Чигирин. На Тясмині гуртуються великі загони хотинського вояцтва, чекають полковника Жмайла, щоб стати під його оруду й правитись на Січ. Полковник перехоплює й збадьорює розпорошену найбільш сміливу вільнодумну козачу силу. Та сила не спокусилась на обіцяні коронні злоті. Як і Наливайко, жадує вона взяти з шляхти більшу платню! І доки та сила ще тільки збирається, шукає свого місця під орудою уславленого січовика Жмайла, її можна б заспокоїти, а то й розгромити, розлучивши з реєстровцями. Двадцять п'ять літ минуло від розгрому Наливайка Жолкевським! Аж руки засвербіли в молодого польного гетьмана...

— Мусимо п-про-овчити неп-покірних, вибити з їхніх голів ла-айдацький хміль, а з рук хо-отинську зброю! — наказував полковникам, поручникам гусарським.

Прискореним маршем прибув у Білу Церкву. З неї заслав уперед гусарські сотні на чолі з молодим ротмістром Стефаном Чарнецьким. В підручні йому дав запального молодика Скшетуського, сина загиблого від руки Наливайка шляхтича Яреми. Сам гетьман при потребі повільно посуватиметься на Київ за тим каральним загоном гусарії.

Батьки Чарнецького впрохували Конецпольського бути військовим хрещеним батьком їхньому безталанному в науках шостому з одинадцяти синів, Стефанові. Щось споріднене з собою відчув гетьман у цьому ротмістрові. Неспритний в науках, вільніший на полі ратному! Так поцінував гетьман молодого ротмістра.

— І н-не панькатися з т-тими непокірними полковниками! — напучував Чарнецького.

Чи занадто голосно давались ці бундючні настанови в Білій Церкві, а чи й серед гусарів були люди з козацькою волелюбною душею,— козаки прочули їх разом

з вісткою про рух коронного війська на погамування козаків, що заходилися знов біля церковних справ у Києві. Не гроші вєзли до Києва, а грозились «поскромити» козацтво, розігнати хотинських звитяжців по домівках та на панські ниви. Все це й стало відоме в Києві, як і те, що військом на погамування правує молодий вояк, лише учень у Конецпольського.

— Василю! — гукнув Марко Жмайло до сотника Томиленка.— Розшукай-но на Подолі Карпа Скидана та разом з його козачою молоддю рушай зі своїми реєстровцями. Платня для реєстровців все одно буде! І зустрінете того невдаху ротмістра з Чарнця десь би під Фастовом. Зустріньте чемно, касирів з казною пропустіть до Києва, а гусарії порадьте гулянку довільну в лісах та в полі. А ротмістра того якщо й провчите трохи, то щоб пустили його до пана Конецпольського без отих гусарських цяцькованих штанів... Тільки ж не забувайте мені, що виряджаю як на гулянку, а не проти турків. До того — це вам гусари! Ті навчать, як шаблею володіти...

Засміялись козаки з такого напучування. Дмитро Гуня підступив до старшо́го, люльку витяг з рота й протер полою кунтуша.

— Добре напучуєш, Марку. Чарнецький — це одне, а гусарія — інше. З людьми, звісно, зговоритись можна, поляки теж нашого слов'янського кореня люди, хоч і в гусарському строї... Та Конецпольський знає, кого виряджати на козаків, нехай і під таким учнівським проводом. Певне ж, не на бій з нами посилає... Та все ж, може би, мені дозволено піти з запорожцями назустріч панству? Щось не миром пахне від такого супроводу зароблених козаками злотих. Для чого ж польному посилати заповзятих рубак?

— Найзавзятіші йтимуть під рукою самого гетьмана, коли б до чого йшлося. Це ж так зрозуміло, Дмитре. То й з чим тоді зустрічали би самого Конецпольського, коли ти вимерхаєш кращий курінь запорожців? Ні, полковнику, гуртуй запорожців, грійте шаблі в руках. Ліпше би ось що зробив: десь-то при Дніпрі правиться Іван Сулима. Чи не послав би кого з надійних, щоб попередив... Давненько вже панство шляхта одверто не зачіпалося з козаками. Перекажи Сулимі, щоб був уважний під Києвом. Пильнувати треба правий бік і козаків попередити. Нам з Тарасом доведеться чатувати, на випа-

док би сам пан Станіслав спробував оновити своє гетьманування після турецької неволі. Недарма ж ото загін розвідки надіслав з касирами.

— Тільки б не розмови з ним знов. А ще гірше — не втеча під знущальницькими вигуками шляхти.

— Зараз нам ще так годиться розумний відхід. Конецпольський важку руку має, Жолкевського рука! Козакам ще доведеться розмовляти з цим заповзятим спадкоємцем Жолкевського. Але не зараз! Не зараз, полковнику, майте розум і витримку...

23

Вночі очолені Чарнецьким гусари нарешті спинились на околиці Києва в лісі. Загін розвідки, що супроводжував ті злощасні злоті на платню реєстровцям до Києва, зустрів гусарів на марші з Білої. Розвідники не здивувались, але порадили гусарам десь би спинитись у лісі, не знімати колотнечі.

— Той войовничий полковник Жмайло тим часом тихо-мирно виходить з Києва кудись аж до Крилова. Він збирає відсталих, розгублених козаків, ладує сотні, курені, полки,— доповідав Чарнецькому старший гусар-розвідник.

— Багато в них того лотра, якими шляхами йдуть? — гонористо допитувався ротмістр, ніби й не надаючи тому особливого значення.

Гусар озирнувся на своїх товаришів з розвідки, знизав плечима. Але Чарнецький тепер уже доскіпливо дивився на розвідника. Йому потрібна чітка відповідь.

— Як вірити людям, то з полковником Жмайлом у цьому посуванні козацтва товаришать аж кілька відомих козачих старшин, проше пана ротмістра,— чітко доповів розвідник.

— Старшини, пся крев, не є ще військо! — вигукнув Чарнецький.

— Але ж, проше пана... Козачі старшини без війська перестають бути й старшинами! До Василькова вирушив чи, може, й спинився десь-то Карпо Скидан. Мав іти за ним і сотник Томиленко, теж з кіннотою, пропустивши загони молодшого козацтва Скидана. Дмитро Гуня з січовиками, кажуть, переходитиме Дніпро і лівим берегом піде на Переяслав чи й до Лубен. А сам Жмайло досі ще в Києві з рештою козаків, підбирає

спізнілих та розпорошених. До того ж чекають з своїм старшим коронних казнодіїв, як мовлять реєстровці. Кияни запевняють, що великий загін піших козаків з гарматами вийшов понад Дніпром. Їх очолює якийсь Тарас...

— Трясило ж, певне. Розвідники повинні б знати імена призвідців у війську ворога!

— Який же то ворог, проше пана ротмістра? Разом турка били під Хотином!..

— Таж це Тарас Трясило, розуміти треба! То скільки ж їх усіх набирається? — доскіпувався поручник.

— Тих, що в Києві, зовсім жменя, лише старшини. А всі виходять геть на Тясмин, у лісові байраки та в лугові переліски, де гуртуватимуться під орудою Жмайла... Тих набереться чимало, полковника чекатимуть з Києва. Цілі полки, певне, проше пана. Дві гармати на волячих возах оце тільки вивезли з Києва, а при козаках теж кількоро діл хотинських ще позавчора повезли на Січ. Певне, десь у Трахтемирові виладнуватимуться, куди й з гарматою подітись: на Січ а чи при Чигирині лишать у сотнях.

— Жменя, жменя... Піші, кінні лишилися в Києві?

— Пополам, проше пана. Але ж...

— Що ще? — нервувався ротмістр.

— На поклик до Жмайла з-попід Дніпра десь-то підходить до Києва ще й молодший старшина Іван Сулима з тими страченцями, що з Дунаю повертаються. Звісно, потомлені кількамісячним маршем аж з-за Дунаю. Тому й наджидає їх сам Жмайло. Але це, кажуть люди... Сулима, проше пана!

Розвідник відступив на всяк випадок від розгніваного молодого ротмістра. А той лише хвацько стьобнув себе по халяві нагаєм і замислився, діставши ці останні відомості. Знати б, то й не говорити про Сулиму. Самому б гетьману доповісти про них. Хоча вони ще десь-то далеко, мовляв, від Києва, та гетьман нагадував розвідникам і про тих лісовчиків при Сулимі. Мовлять, прокрадаються повільно з Волині до Києва, може, й аж до січового свого притулку підуть. Звісно, гетьманові треба все знати... А в самого Сулими набереться тих шибайголів, страченців не менше козачого полку! З таким краще не зв'язуватись...

— По конях! — рішуче скомандував Чарнецький.— Панове розвідники вестимуть перед, немає чого вам до

гетьмана гнати. Я тут і ротмістр, і... гетьман! І не гаятись. Перед світом бути в околицях Києва! Лише перепочинок у лісі і... разом з сонцем увірватися в Київ. Несподіванкою нажахаємо печерських схизматів та їхніх оборонців козаків!

А відомості розвідників, хоч і вірні були десь за добу раніше, тепер лише сплутали найпривабливіші плани Чарнецького.

24

Коли гусари, лише годину передрімавши, разом із сонцем рушили перелісками по узбережжі Дніпра, з-за байраків у тих перелісках їх уже зустрічала козача кінота Василя Томиленка. Здебільшого це теж була молодь, яка й за Дністром завжди несподівано викидалась Сагайдачним у найскрутніші хвилини і також несподівано разила турків.

— Козаки праворуч! — гукнув старшина гусарів і цим, неначе віжкою, повернув своїх вояків лицем до бою.

Чарнецький був на лівому гусарському крилі, поривався до Києва. Неначе й сонце заступили козаки, вихопившись із-за байрака. В цю мить і спинитись би Чарнецькому, заспокоїти гусарів, з козаками порозумітись. Але ця несподівана поява Томиленка його немов батогом підстьобнула.

— Валька! — скомандував Чарнецький, підохочуючи гусарів. Як стій висмикнув і свою карабелю.

Гусари лиш мить затримали коней, трохи розгубившись з такої несподіванки. Проти сонця заяріли їхні карабелі, остроги вп'ялися в боки муштрованих коней. З хвилини на хвилину назрівала кривава сутичка. Козаків, щоправда, вихопилося з-за байраку від Дніпра значно рідше, аніж згуртованої ще в поході гусарії. Таж то були гартовані, відпочилі ще з учора, запальні козаки!

Ще б лише гони чи й меншу відстань перемахнути, й гусари, як годилось захваленим рицарям, прийняли б на свої карабелі перші замашні удари козаків. А чи раз ходили з ними, як друзі, поруч на хотинських кривавих полях... Та раптом, як буряний вихровій, позаду в гусарів із того ж лісу, з якого й самі вони починали свою погрозливу путь на Київ, вискочило ще три сотні коза-

чої кінноти з голими шаблями. Поруч з їхнім отаманом на вороному коні з сивиною в гриві вихопився й страшний у такім бою Тарас Трясило. Його не могли не впізнати навіть ті, хто лише чув про цього вояка з довгою угорською шаблею. А серед гусарів були й такі, що знали Трясила, навіть ходили з ним на тих задністрянських вальках!

Чарнецький теж з першого погляду впізнав Трясила. На нього він менше всього сподівався, знаючи з донесень розвідки, що він правує пішими та гарматчиками, і вийшов з Києва ще третього дня. З несподіванки й ляку ледве не впав з сідла, смикнувши мимоволі поводами вбік. За ротмістром повернули й гусари. Лиш кілька їх з дальшого крила таки вдарилися з реєстровцями Томиленка. Четверо коней, обриваючи поводи, як стриножені, в одну мить зашкопиртали, виблуджуючись між гусарами та козаками. Двоє гусарів майже поруч з двома своїми суперниками-козаками впали з тих коней, обливаючись кров'ю.

Реєстровці й не гнались за гусарами, яких так налякав Томиленко, з'явившись з потилиці. Гусари спочатку подумали, що ротмістр робить якийсь вояцький маневр, і навертали своїх розжоханих коней повз козаків. У захопленні й метушні обігнули молодого ротмістра, затулили його своїми кіньми на якусь мить і помчали геть до Білоцерківського шляху. Добре навчені для бою, вони вміли й викрутитись на втечу, вимахуючи грізними карабелями. Томиленко зрозумів по-своєму цей бойовий маневр гусарів. Замість бокового удару на них, доводиться самому приймати бій груди в груди. Кількісна перевага гусарів його не лякала. Таж у цьому несподіваному маневрі козаки опиняться під косогором, з якого й ударять тепер гусари.

В ці кілька гарячих хвилин і черкнули гусари своїм крилом козаків. У тому ударі гусари збили з сідел аж чотирьох козаків, втративши лише одного свого. Та перевага навального удару гусарів з пагорба на тому й скінчилась. Сам Томиленко вже йшов у передній лаві. Блискавично вразивши одного за одним двох гусарів, він нагадав про себе. Один гусар упав з розрубаною разом з шоломом головою. Тільки надшоломна пір'їна веретеном закружляла в повітрі. А саме в цей час із того ж пагорбка, з якого впали на Томиленка гусари, як блискавка вночі, викреснулися лісовчики Івана Сулими.

Від Жмайла вони дістали через гінця попередження, щоб мали пересторогу під Києвом. А тут почули й гамір бою, наскочили на нього в своїм прискоренім марші. Сам Сулима рвонув першим, відразу ж зрозумівши, що діється за пагорбами. Лише гукнув:

— Гусари вдарили на батька Марка!..

І полетіли голови захоплених зненацька гусарів. Їхні сотники хоч і не прогавили появу Томиленка, та вже й удіяти щось не могли. Навіть з утечею припізнились. Необережні гусари полягли при першій сутичці.

Відхід засурмили гусарські сурмачі. Ротмістри показували шлях на відступ і втечу. В відкриту поки що спасенну щілину між одною й другою лавами козаків їх повели спритніші ротмістри на Васильківський шлях, на Білу Церкву.

Чарнецький ледве добирав своїм вояцьким розумом, що ж діється. Коли гусари вдарили на козаків Томиленка, ротмістр лишився на виїзді з переліска, в захваті рубаючи шаблею повітря. Бо втриматись, спостерігаючи такий бій, було важко. В тому захваті й забув, що він же самотній. Маневр гусарів, тепер уже на відступ до шляху, він і зовсім не зрозумів. Навіть майнула думка, що він покарає підхорунжого Скшетуського, якого помітив найпереднішим у цьому безладному відступі. І зовсім незчувся, як сотник лісовчиків, налетівши звідкись збоку, вибив йому з руки карабелю. За другим замахом козак міг розчахнути невдаху ротмістра.

— Стій, сотнику! Це ж Чарнецький, пся крев... Штани йому спустити! — гукнув Скидан уже з другого боку.

Чарнецький відчув не те, як стерпла йому рука від вибитої шаблі, а як полум'ям обпалило його всього від страху. Навіть здалося, що й справді затріщали паски його гусарських рейтузів. Єдина надія тепер була на вистояного з безділля коня. Він справді рвонув і мчав, випереджаючи вимерханих козачих коней. Чарнецький бачив, як останній гусар пірнув уже в чагарники великого лісу понад шляхом, де вони підночовували напередодні.

— Штани, штани здерти з цього, пся крев! — досі ще лунало над вухом, било, як батогом ганьби.

З останнім відлунням знущальницького вигуку затихла й загрозлива погоня козаків. О, Сулиму він добре пам'ятає ще з зустрічі на Чигиринськім шляху, коли був юним гусарським гінцем при старості...

— Шабля моя, гунцвот... шабля перебилась у двобої з Сулимою!..— алярмово загукав підхорунжому, який наджидав його в переліску з гінцем від Конецпольського.

— Негайно ж наказано вертати до Білої! — перебив його посланець.

— Єзус-Марія...— аж тепер вільніше зітхнув Чарнецький.— Тож ні слова гетьману про тен нещасливий бленд [1] з нападом хлопської галайстри, пся кревь.. Так мі фортуна зрадила...

25

Бувати в панів Потоцьких на щоразових вечірках з якогось приводу а чи й без нього не складало особливої неприємності Богданові. А все ж не відчував він себе на них таким же своїм, принаймні як у колі молодого Станіслава Потоцького в Кракові. І зарікся ходити на них. Та зарікатись було легше, аніж дотримати того, перебуваючи в наймах.

Одного разу, десь під осінь, в обідню пору до двору Потоцьких прибув сам польний гетьман. Гість визначний і дуже бажаний для кам'янецької віддаленої від Кракова шляхти. Богдана не здивував цей візит Конецпольського. Гетьманові шляхи завжди лежать за вітром державної політики. Значить, повіяв він десь у напрямку дністерського покордоння. Повертається гетьман з Дніпра, про це Богдан вже дізнався. Хотілось краще знати про ту гетьманську виправу, в які саме місця на Дніпрі й з якого приводу подорожував гетьман. Чи тільки з гетьманським почтом гостював на Україні, а чи й з військом? Напевне, й Станіслав Хмелевський прибув з гетьманом, він тепер завжди при ньому. За тими схвильованими думками і застав його Станіслав на господарському дворі. Зрадів і Богдан побаченню, та Хмелевський перший дружньо заговорив, обнімаючи його:

— Хіба й розшукаєш тебе, загосподареного! — докоряв.

— Стасю, друже. Я гину тут у самоті...— порвався Богдан щиро признатись, що нудьгує, чогось прагне, з господарями чужається.

---

[1] Брехню *(польськ.)*.

— Гинеш?.. Я б не сказав. Про конюшого тут така слава! — Хмелевський навіть підморгнув йому, посміхнувшись.

— Отож...— по-своєму стлумачив Богдан той натяк і посмішку.

— Ти про що?.. Та, знаєш, ходімо. Пан гетьман має до тебе якусь пильну справу. Ходімо мерщій, бо ж ми поспішаємо лишити цей закуток, певне, аж до Варшави їхати, може, й зимові свята там святкуватимемо.

— Проти ночі й виїздите з Кам'янця?

— Для таких беручких гетьманів, як пан Станіслав, ніч і день змішались в одне. Тож ходімо!

Для годиться, Богдан обтрусив свій одяг, оглянувши нову гусарську форму показного ад'ютанта Хмелевського. Ніби аж заздрощі зачепили конюшого. Нова гусарська карабеля, срібні остроги на сап'янцях, молодецькі вуса! Приживається Стась далеко щиріше, аніж сам він у панській службі... Ад'ютант гетьмана помітив пильні оглядини друга і зніяковів. Відвертаючи ту чимось неприємну увагу Богдана до своєї зовнішності, Станіслав Хмелевський заговорив дружньо:

— Чув я, що Богдась похвально освоївся при дворі, вправляючись у танцях... Як то ми викрадались, щоб побавитись ними в колегії!

Богдан засміявся.

— Хто той перекажчик, такий прихильний до моїх незграбних вправ? — запитав. Але боявся й думати, що сама ж Ельжбета так необережно повелася в афішуванні танців з конюшим.

— Хто перекажчик, то вже справа пана гетьмана. Моїм зданням, та молода панна, бувши нареченою, не досить пильна до цнот, якими зв'язує їхню сестру обов'язок даного на заручинах слова.

— Чи не судити мене за тії танці має сам зацний пан польний?

— О ні, заспокойся. Гетьман — людина справи. Завітали ж бо ми, повертаючи з виправи на погамування козачих претензій з тою морочливою платнею реєстровцям. Цілий бунт поспільства, нещодавно згромадженого Сагайдачним під Цецорою при козачих полках...

Слово «бунт» в устах поляка, нехай і друга, починало дратувати Богдана. Не прислухатись до слів Хмелевського не міг, але ж і повідомлення вразило його, як грім у сонячну годину. Хмелевський знав про Богданове

ставлення до тих розмов про козацтво та про «бунт». Шкодуючи друга, нарочито полегшував у розповіді ті події під Києвом. До того ж і сам знав про те лише з переказів Чарнецького.

— Трохи налякали киян та полковника Жмайла. До бою не дійшло, та і не сам гетьман ходив при тих касирах зі злотими. Нашого співучня по колегії, невдаху Чарнецького посилав...

А він живе при цих магнатських стайнях, як у лісі!.. Гоноровите панство, напевне ж, знало про ту виправу польного. На обідах у господарів говорилось про що завгодно, тільки не про воєнну акцію козаків чи про погамування їхнього заколоту.

26

Станіслав Конецпольський з'явився на кам'янецьких обшарах Потоцьких, як посланець богині Феміди. Те, що гетьман завітав, повертаючись із якоїсь військової виправи на козачу галайстру, схвилювало, але і втішило кам'янецьке панство.

Гетьман таки справді вже чекав конюшого, бо збирався проти ночі ж і від'їздити, кваплячись до Варшави на термінове побачення з королем. Одягнений у легку гетьманську мазурку, з перозлучним ремінним нагаєм, він, очікуючи, гуляв уже по саду. Бавився стиглими яблуками, якими його догідливо частували господарі, оточуючи увагою. Коли ж почув гомін у садовій хвіртці, рвучко обернувся.

— Ро-озшукали-таки вас, па-ане конюший! — заїкався гетьман на перших словах, звернувшись українською мовою.— Про-ошу пробачення. То я, такий на-астирний, закликав вас...

І пішов назустріч, залишивши господарів біля садової альтанки. Підкреслено українською мовою аж здивував Богдана. Така зустріч інтригувала. Не з особистих же симпатій Конецпольського до Богдана, то більш до українського люду, він майже по-родинному привітав закинутого долею до стаєнь Кам'янця чигиринського підстаростенка! За руку, як давній приятель, привітався, переклавши нагая до лівої. Відразу ж і забрав Богдана від гурту, повів бічними алеями саду. Аж згадався Богданові міф про змія-спокусника...

— Змушений оце поквапитись на виклик короля до Варшави. А розмову до вас, пане Хмельницький, маю, хоч і не таку вже невідкладну, зате цікаву. Сам не сплю, збаламучений мислями,— заговорив просто, як давній знайомий, не приховуючи свого інтересу до цієї зустрічі. Заїкування свого й не пильнував.

Тепла днина початку осені в затишному саду приємно бадьорила настрій. Повітря ще повнилось тут сонячним теплом і ароматами садовини. Приємнішого місця для зустрічі з таким державним мужем Богдан не сподівався. І душа його розтанула. Справді, та виправа гетьмана до Києва здавалась більше схожою на прогулянку. «Не такі вже й черстві ці військові державці Речі Посполитої»,— плелися Богданові думки.

— Аж лякаюсь тої справи, прошу пана гетьмана,— чемно заповнив Богдан перерву в заїкуватій мові гетьмана. Певне, Конецпольський ще раз виважував ту справу перед тим, як сказати про неї й козачому сотникові.

Гетьман дружньо торкнув за лікоть свого співбесідника.

— Чи слід лякатись панові, досить уже ляканому козачому старшині? О, прошу не сумніватись у щирості моєї оцінки військових здібностей пана Хмельницького. Її я склав давно, ще з трахтемирівської зустрічі. Певне, пам'ятає пан Хмельницький ту випадкову зустріч у колі козачої старшини?.. Та оцінка моя найбільше справдилась на бойовому плацу під Цецорою. Отже, саме та оцінка й спонукає нас...

Гетьман підкреслив слово «нас» і озирнувся, чи не підслухав би хто його слова. Богдан зрозумів з того, що з ним розмовляє не сам Конецпольський, нехай і гетьман. Він говорить від імені багатьох і не присутніх тут.

— Наші зустрічі з паном сотником не були рясними за кілька років знайомства. Але й вони говорять багато чого, що я мусив би в іншому випадку перевіряти для певності. Таж були й ті щасливі зустрічі ще в юності пана... Але чи потрібні ці дипломатичні освідчення нам. Давайте поговоримо по-діловому, як вояк з вояком!

Гетьман зітхнув, немов перед важкою працею.

— Чи не згодився би пан Богдан стати вояком ширших обріїв, більших масштабів, аніж того козачого терену? Припустім, що треба очолити бойову когорту

війська, складеного не лише з козаків. Звичайно, такому лицарству, як козаки, у ній надавалось би переважної ролі. До речі, пан сотник знає, яку складну проблему для державного сумління творять козаки, дедалі розростаючись кількісно. Власне, і... якісно. Тепер на козачих обріях з'явився ще якийсь Яхія, претендент на султанський престол. Аж з Відня йдуть ті чутки, що він як змій, спокушатиме козацтво, як і пані Єву... Та вернімось до тої новітньої ідеї панства Європи скласти військову когорту з волонтерів європейських держав. Точніше — з польської, німецької і австрійської, з італійської і сербської країн. Навіть би й французьких!.. Ідея ця не лише в головах державних мужів. Нею захоплюється найпередовіша військова знать Європи!

— Ого! Чи не туркам збивати завойовницьку пиху наміряється пан гетьман такою всеєвропейською коаліцією вояків? — догадувався Богдан.— То саме ж це, певне, й на руку тому претендентові на султанський престол пану Яхії.

Конецпольський раптово зупинився, рвучко обернувшись. Кожна ділова й розумна реакція цього козака аж до заздрощів захоплювала гетьмана.

— Я сподівався на таку похвальну догадливість пана Хмельницького. Та бачу... З Яхією козачий сотник трохи поспішає. Яхія — це ще один султан тої ж великої й владної Туреччини, хоч він і граф Олександр Чорногорський...— Гетьман знову взяв Богдана за лікоть.— Давайте посидимо в цій чудовій альтанці. Пан сотник, сподіваюсь, не відмовить мені, як соратнику в Цецорській трагедії, випити з ним вояцький келих доброго токаю. Ей, хто там, джуро! Покликати сюди пана дворецького!..

Отже, йдеться справді про те, як мовить сотник, щоб таки збити пиху туркам,— продовжував Конецпольський.— Наш неспокійний сусід, будемо говорити дипломатично, переростає вже на загрозу цивілізації в країнах Заходу. Назріває потреба і час зупинити цього цісаря Туреччини. А Яхія міркує вчинити свої загарбання руками турецьких підданців і васалів. Туркам, як і самому Яхії, треба не тільки збити завойовницьку пиху, проше пана Хмельницького. Єсть думка діячів всеєвропейського альянсу, що їх слід повернути в кордони своєї держави. Лише своєї, суто турецької, а не всемусульманської держави світу!..

На стіл подали вояцьку похідну закуску, як назвав її пан польний у своєму похватнім замовленні, жбан з вином і розкішну вазу з фруктами. Краплинки роси на садовині грайливо ловили сонячні промені, що пробивалися між гіллям, і тим творили неповторну красу. Це був витвір мистецтва, поезія осіннього врожаю.

Богдан ще більше розчулився від такого шляхетного хлібосольства польного гетьмана ради якоїсь розмови з козачим сотником. Тільки спостерігаючи цей гетьманський полудень, Богдан починав серйозніше сприймати сам факт розмови з ним Конецпольського. Невже це лише пригальмований прелюд до розмови про, може, й криваву ту сутичку з козаками під Києвом?..

— Чи дозволить пан гетьман висловити мені думку про згадану справу? — звернувся Богдан, коли з альтанки пішов за служницями й дворецький.

— Так, так, прошу. Але ж я ще нічого...

Енергійно піднесена Богданова рука спинила гетьмана, він примовк, пережидаючи. Хмарка незадоволення тінню промайнула в очах. Богдан помітив те, але не зважив, хоч і безпомилково відчув настрій гетьмана.

— Гадаю, що найголовніше сказано паном гетьманом...— ніби виправдував Хмельниченко свою поквапність.

Конецпольський, згоджуючись, кивнув головою.

— А сказано саме те, що політична верхівка Європи знов повертається думкою до відомого вже, мовити б, хрестового походу добродійства. Не вперше чую про того Яхію, перехрещеного матір'ю-гречанкою на Олександра. З султаном-гульвісою прижила його в Афінах. У лісовчиків Яхія теж шукав підтримки своїх претензій на стамбульський трон. Справді, престол султанів зараз у дуже непевних, нетривких, сказати б, руках напівбожевільного виродка. Олександр-Яхія кидає зерно в сприятливий грунт... Та чи ж урахували пани політики, що в самій Європі зараз розгоряється смертельна валька між християнами? Султаненко-син від тої далекоглядної коханки Мухаммеда, певно, й те врахував!..

— Цісар австрійський угомонив Бетлена Габора, валька спадає,— вкинув гетьман.

— Та ні, не спадає, прошу пана гетьмана! — Богдан узяв з рук Конецпольського кришталевий келих вина й, тримаючи «на віват» гетьманові, закінчив свою думку: — Граф Валленштейн тільки-но розійшовся, очолив-

ши військо габсбурзької коаліції. Чутка була, що шведи припинять і свою війну проти Речі Посполитої, готуючись устрявати в цю вальку. В Італії, у Франції, в Нідерландах визріває ця війна, купляться війська, сушиться порох. Ні, вельможний пане гетьмане, війна в Європі тільки розгоряється.

Богдан одним духом випив свій келих, лиш піднісши його на довершення того «вівату». Гетьман уважно слухав тривожні прогнози молодого підстаростенка. Справді, про це ж мовилось і в короля Жигмунда. Яка необережність з тими розмовами державних політиків. Розмови стають відомі значно ширшим колам!..

— Але ж і цю колотнечу європейської війни, а особливо авантурницькі заходи того Яхії, варто би використати принаймні для підготовки й нашого антитурецького партизанства. Не війна королів із султаном, а... партизанська акція!

— Хто відповідатиме за неї? Адже щоразові козачі виправи на мусульман самі ж і караєте безжально...

— Не держава, звісно, мусить відповідати. А про ті кари шкода й розмови... Чи й потрібен якийсь-то одержавлений авторитет? — помисливши трохи, відповів гетьман.— Держава розголосить анафему партизанським акціям. Лісовчикам же вона оголосила!.. А поза анафемою на боці цісаря воювало блізько двадцяти тисяч озброєних лісовчиків. Самих козаків налічувалось часом і до десятка тисяч! А пан Радзівілл, пани Рогавський, Собеський, Ружинський, полковник Стройновський! Та хіба мало їх? Навіть блаженний патріарх вашої східної церкви Лукаріс, благословляючи схизмою новітній хрестовий рух, стане в дійовій допомозі від цілої патріаршої корпорації.

— Лукаріс, прошу пана, схизмат. А хрестовий похід, як мовить пан гетьман, складатиметься майже з самих католиків. Тож cujus regio, ejus religio [1] або навпаки.

— Відомо, що й Александр Македонський не на вірування своїх армій спирався, розгромивши Дарія!..— доводив своє гетьман.— А на антитурецьку війну підніметься й кожен третій шляхтич, махнувши рукою на розп'яття. Звичайно ж, і для підтримки того двірцевого перевороту, замисленого султаненком Яхією, знайдуться

[1] Чия влада, того й віра *(лат.)*.

охочі козаки, які догоджатимуть не лише Яхії, а й кримчакам... Це, сподіваюсь, зрозуміло пану сотнику? Звісно, наша акція може розтягтись і на десяток років,— молодий пан Хмельницький, як бачимо, саме достигне...— засміявся гетьман.— Козацтво, прошу, щодня прагне акції. То чи нам приборкувати його коронним військом, а чи цим європейським рухам дати простір. Мудра політика держави багато втрачає від кожної зневоленої козачою експансією виправи на її ж погамування.

— Пан гетьман, бачу, вже широко обміркував ту зухвалу європейську акцію. Правду кажучи, для виправи проти турецьких зазіхань на грабіж і данину з християнських земель знайдуться отамани значніші за простого козачого сотника.

— Козачий сотник — то зарекомендована історією постать антитурецької опінії! А кожен Собеський чи Радзівілл, навіть Стройновський,— то, прошу, Корона польська. Вона, як відомо, підписала з султаном мирний трактат на кілька років...

Гетьман примовк, як виговорився. Але раптом, ніби згадавши, похопився:

— До речі, пану сотнику насправді так потрібні оці... найми в подобі конюшого або й ризиковані танці з чужими нареченими?! Сподіваюсь, пан Богдан, проше, не погребує й моїм подарунком — конем з сідлом. Без осідланого коня пану сотникові важче було би й на Дніпро дістатись.

«Яка знайома ця давня політика подвійної гри уродзоних!» — майнула думка в Богдана.

Чи ж домовились?.. Але не розійшлися з категоричною відмовою. Богдан спіймав себе на тому, що дух змови таки панував між ними. До того ж польний не поспішає... Зате дух приязні — як вода з смальцем: доки колотиш — доти й разом! Просто з альтанки, ледве попрощавшись на ганку з господарями, Станіслав Конецпольський зі своїм супроводом виїхав з Кам'янця. З Богданом майже як спільники попрощались. На стежці під яблунями розходились, не підкреслюючи і не згладжуючи змови на невизначене майбутнє.

— Нас н-ніхто не ч-чув, проше пана сотник-ка! — завбачливо нагадав гетьман ще на стежці в саду.

— Гадаю, проше пана гетьмана, що й ніякої голосної змови ще не відбулось між нами,— в тому ж тоні, але

польською мовою запевнив і Богдан. Аж посміхнувся гетьман на прощання.

І вся велична програма польного про всеєвропейську змову проти Туреччини, мов туман від свіжого протягу, спливала геть від тих слів: «Нас ніхто не чув!..» То що ж було! Промацування супротивника, іспит висуванця а чи просто шляхетна порада: виїзди, козаче, геть, бо ти вже зайве вухо, зайві очі серед шляхти! Невже щось зовсім нове замислили коронні державці з нашим людом? Та поза всілякими припущеннями Богдана заспокоювало те, що й до цієї зустрічі він на самоті остаточно вирішив кидати цю панську службу в Потоцьких. Коли б не це, то, певне, й від коня, подарунка гетьманового, відмовився б. Якась подвійна тривога обняла Хмельниченка по тій несподіваній розмові з польним. «Беручкий гетьман!» — згадалось захоплення друга. Гостра тривога небезпеки холодом сягала до серця. Хто переможе?!

27

Осінній ранок — не весняний і не літній. Як припізніла радість, він спочатку охолодить приморозками а чи рясними росами. Зате з якою приємністю відчуєш, як зігріє, вийшовши з-за обрію, немов спросоння зраділе сонце.

Богдан відчув той прохолодний ранок, та не з приморозку. Схолодила думка: чи не занадто круто він повертає, рвучи з притулком у Потоцьких? Як то сприймуть господарі його раптовий відхід без будь-якого дозволу. Таж і прохання їм від нього не буде. Хоч як приховували від стайничого в господі Потоцьких навальні чутки з краю, до нього доходили вони крізь найгустіше сито шляхтянського дому. Гомоніла збурена після такої війни людність, особливо козаки. Затримувана бодай би якась королівська платня за військову службу вередила застарілі ще з Наливайківщини рани. Жодного слова людського, слова подяки, співчуття по загиблих у цій натужній війні... Конецпольський метається між єзуїтом-королем та сполученим людом у козачому господарстві, виношуючи якусь всеєвропейську ідею смертельного для турків реваншу. А хто ж у них на щиті влади й правди? Король і шляхта а чи Конецпольський з військом? Та найгірше — коли вони разом!

Не піде Богдан принизливо сповіщати господарів, що залишає службу з поради пана гетьмана. Ще звечора зібрався, тепер навіть до хати, де оселили його Потоцькі, вже не повернеться. Досить і принагідного слова дворовому маршалкові.

Схід сонця застав його за пораннім коня в далеку путь. Двоє молодих стайничих допомагали приторочувати сакви за сідлом. Путь не близька і не легка...

Над Дністром клоччаться дрібні хмарки бабиного літа, висвітлені жевріючим сходом сонця. От-от воно зігріє й павутиння на мокрих від роси гілках дерев, легкий вітрець з Дністра підніме їх і понесе, погойдуючи. Так і Богданові бажання-мрії, як павутиння, плутані, знімуться оце, щоб понести його плавом туди, куди кличе серце... Від цих захмарних мрій і розбудив його звичний, трохи притишений у гаморі ранку голос дворового маршалка. Він розумів заклопотаність конюшого. Адже й стайничі, зробивши своє діло, на прохання конюшого мовчки відійшли до стаєнь.

Маршалок поцікавився, куди збирається конюший так зарані. Богдан чомусь подумав, що він чудово все знає. Адже розмовляв з ним про від'їзд уже кілька разів. То чому ж лише здивувала маршалка коротка відповідь Богдана, а не занепокоїла? Почувши, що Богдан збирається до Києва, маршалок вирячив очі.

— Як-то до Києва, коли єгомосць пан гетьман польний, здається, радити рачив, би-м пан конюший виїздив до Кракова? — запитав маршалок.

Богдан відчув щирість у запитанні, знизав плечима, випроставшись від дарованого польним уже й споряджеиого коня, допитливо поглянув на маршалка.

— До Кракова? Чого ж би то мав правитись до того Кракова? Родом я з України, з Подніпров'я!

— Пану гетьману видніше. Еж, певне, й він знає, звідки родом є пан конюший!

— Тільки того й бажав пан польний? Чи не сказав, до кого маю вдатися в Кракові, коли так таємниче переходжу в службу до єгомосці?

Маршалок відчув раздратованість і злу іронію в словах конюшого, якого він ще з перших днів його служби по-справжньому поважав.

— Дивуюсь пану Богданові,— стримано відповів.— Лише зі щирої поваги я мусив те сказати. Не розумію, що ж у моїх словах було образливого. Пан Богдан мо-

же собі правитись, куди захоче. То діло його, а не мого інтересу. За такої години вільно й до люципера в пекло постигнути... Поздоров, матка боска!

Маршалок швидко повернувся й пішов геть. Вражений тими словами, Богдан ту ж мить отямився. За віщо було ображати людину? Хапаючись, накинув поводи на припону й наздогнав маршалка.

— Перепрошую пана Войтеха!.. Був заклопотаний і неуважний. Щиро перепрошую. Зрозуміло, що та моя іронія адресована лише до Конецпольського...

— А ніц, проше...— махнув рукою маршалок, але спинився, глянув на схвильованого молодика.

— Таж на бога, пане Войтех. Звичайно ж, їду я до Києва, де хочу розшукати хоч друзів, коли втратив батьків. Певне ж, пан розуміє, що якось-то треба мені осісти на рідній землі, тому й мушу хоч би навідатись до свого Чигирина. Там моя рідна хата... господарювати б треба на осаді батька. Іншого чогось і в голову не клав, прошу хоч вірити, хоч ні! А та вістка пана Войтеха про Краків... з волі гетьмана, звичайно ж, мене роздратувала. Пан Конецпольський малював зовсім інші обрії моєї долі. Саме тому й дратує згадка про службу в Кракові.

Слухаючи це зізнання конюшого, маршалок дедалі рідше позирав на панський двір, куди прямував, образившись. Нарешті спинив погляд лише на Богданові, дослухав його задовгі пробачення, посміхнувся. Потім рвучко ступив до нього й потис простягнуту руку. Мир!

— Ще до зустрічі пана Богдана з польним була розмова господарів із паном Конецпольським.— Маршалок пильно подивився навколо, закликаючи й співбесідника до особливої уваги.— Пан польний не певний, же саме в службі конюшим знайде пан своє місце серед уродзоних поляків. Тай наречений панни Ельжбети незлюбив пана Богдана. Тож і радить польний, же пристойніше було би пану посісти суто військову службу в Короні, можливо, в тих же козачих полках, які зараз доводиться пересівати на коронне сито... Не пощастило ж їх пересіяти Чигиринському старосту покійника Даніловича на тамтій Подніпрянській Україні...

— Покійника Даніловича? — щиро здивувався Богдан.

— Так, проше пана, з тиждень тому дістали ми ту гірку вістку. Чи не помітив пан конюший жалоби в домі?

Жодного званого обіду, танців. Староство тепер, як мовлять хлопи, ялове є. А був же небіжчик швагером по першій жоні польного. Пана Конецпольського тераз щедро жалують у короля, староство ж мусило б йому перейти. Тож і всі служби староства зазнаватимуть певних змін. Невже не чув пан конюший про тую смерть свого поважаного старости? Малжонка його, вшанована донька пана Жолкевського, та її син Станіслав, певне, впросять пана гетьмана допомогти їм у тому клопоті на старостування. А управитель же пана польного в Кракові зараз. З того всього й міркую, же пану Богдану пряма путь спершу до Кракова, щоб скористати з того милостивого піклування пана польного.

— Так, так. Найпростіша, справді, стежка до панської доброчинності в піклуванні пана польного... Щиро дякую панові Войтеху! Шляхетний вчинок пана з тим повідомленням. Та все ж...

Богдан озирнувся на засідланого коня. Все чуже, панське... Лукавий подарунок єзуїта-гетьмана!..

— Мушу їхати, пане Войтех. Служба нашого брата завжди є служба, доки є над нами пани старости. Сподіваюсь на добрі взаємини з вами в майбутньому! — Ще раз потис руку, тепер уже на прощання.— Та все ж я їду не до Кракова, а... на Дніпро, ласкавий пане Войтех! Прошу так і доповісти господарям.

Повернулись до засідланого гнідого з чорними горошинками по гладких стегнах коня. Розумна тварина відчувала, що засідлали її не для прикраси двору. Нетерпляче гребла передніми ногами або рвучко закидала голову вгору й кудись пильно видивлялась, немов розпізнаючи свою путь. Маршалок запобігливо зняв з пакола поводи, віддав Богданові. Відійшов, щоб помилуватись, як-то хвацько сідає козак у сідло. Звичайна австрійська шабля, убогі сакви зі збіжжям. В цьому вершникові маршалок уже не побачив і натяку на замкнутого в собі, завжди заклопотаного недавнього конюшого. Торкнулись боків остроги, як ужалений ними скочив кінь. То рушав козак! Відома ще з пісні постать наддніпрянського козака!

Частина четверта

КАЛАМУТЬ У СТОЯЧИХ ВОДАХ

І

В Чигирині і цієї невоєнної осені було завізно. Таке нечасто бувало, хіба що в воєнні роки. Чигирин животів собі на далекому відчепі від порогів і від Переяслава, а Київ для чигиринців був уже «іншим світом». У дні ж козачих виправ на море звідси виходили на Дунай. Та навіть і в дні відвідин Чигирина старостою в місті бувало значно просторіше.

А зайшла вже саме та мокра осінь, коли козак і гречкосій ладяться разом сушити вустілки на печі, як мовилося в Чигирині. Негода заходила, починало мрячити й серед дня, загрожуючи на кілька днів сіризною та зимною моквою. До міста ж з усіх усюд, особливо з Дніпра, прибували козаки згуртованими купами, трійцями чи й по одному. Розворушені під Києвом тим дратівним нападом коронних гусарів та щоразовими сутичками на битім шляху чи в селах, козаки особливо були вражені несправедливим поділом на одержання платні. Королівська влада замість вдячності за участь українців у перемозі під Хотином пішла на брудні зачіпки під Києвом чи в Кагарлику, і збройні українці шукали бодай би якоїсь розради в козачому гурті. Король і шляхта намагаються повернути їх знов до панського рала, до кріпацької покори, вириваючи кожного селянина з козацького стану й вертаючи його знов у кріпаки. Саме як кріпакам, їм і платні не визначено за участь у хотинській перемозі. Тому й ретельні такі поляки в дотриманні обмежених козачих реєстрів! Саме ж під такі настрої й розповсюдились чутки про велику виправу на «козачий хліб». Це бадьорило вояка, вселяло якісь надії й на збереження козачого стану для всіх озброєних Хотинською війною селян-козаків.

Єдина чигиринська корчма, забита старшиною, не вміщала бажаючих. Під стріхами повіток, а то і в клунях збройні люди перечікували холодну осінню мжичку. Негода вже віщувала зиму, як зневолений перепочинок. Не в козачому б колі збиратись о такій порі. Навіть у церкві батюшка затіяв похватну службу, даючи

притулок від негоди зайшлим козакам. Та ніхто й не думав, що негода чи якесь-то свято гуртує збройних людей у Чигирині. Ніякого ж свята не було. Козачі збіговиська завжди передували великій виправі. Щось таке визрівало і в цю передзимову пору. В гуртуванні безлічі збройних людей відчувалась чиясь сильна рука...

— Тю, мамко моя, що тут, в цьому Чигирині! — вигукнув літній уже запорожець Онисько, звертаючись до молодого козака. З ним він тільки-но ступив у чигиринські вулиці, прибувши з порогів.

— А можна мені розпитатись у котрогось, де батько? — напросився Данило Нечай, вперше прибувши з Січі аж у Чигирин.

Онисько дозволив. Порадив не забиватись далеко, бо ж оця мжичка переростає вже на дощ. Широке острішшя повітки ховало їх від негоди. Були вдячні господареві, що й коней дозволив поставити до цієї ж повітки. Одягнений у батьківський святковий одяг, Данило відчував себе, як на великому святі. Що кунтуш був завеликуватий, моквою вквашений,— поли довелось підібгати під пояс,— того юнак не бачив на собі. Зате шабля турецька на поясі, за ним устромлено й пістоль, хоч і не набитий, на перському ланцюжку грайливо теліпався ріжок для тютюну. Все це надавало юнакові військового вигляду, саме такого ж враження він чекав від зустрічних козаків. І оторопів від першого глузливого слова старших, затьопаних негодою та стомлених мандрами. Хоч і ніколи було козакам, та помітили юнака, хтось, глузуючи, озвався:

— Тож дивись, мати опдечки шелюжину виломила. Перепаде тобі, козаче, за той затьопаний батьків святковий одяг!

— Ха-ха-ха! — зареготали навкруги.

Данило знітився, під стріху до корчми позадкував. Смагляве обличчя ще більше зчорніло, густо налившись соромом чи злістю. Чорні східні очі кресали іскри на кривдників. Як загнаний, щулився від того образливого реготу.

— Та й чого заіржали, як на панському весіллі? — озвався молодий голос на захист козака.— По чарці не дадуть за це. А по... озадді частувати вас мені, молодшому, аж не з руки. Знайшли з чого глузувати!

— Дивн, розчастувався, зелений ще...

— Атож, не подивлюсь, що перестиглі, аж репаєтесь... Ну, козаче, плюй на той вітер, ходи зі мною. Куди йдеш, доведу, я тутешній. Богуном зовусь, Іваном, і теж, як бачиш, козакую. Тут набереться нас чимало, можемо й здачі дати... Ти звідки?

— Я?.. Таж я з порогів, Нечаїв син Данило, кошового отамана,— заговорив юнак, зрадівши такому захистові.

— Нечаїв, пана Олекси? Здається ж, він тут на раді з козаками, рано прибився з Києва. Мартине! — гукнув Богун у натовп біля дверей корчми.

З Мартином підійшло ще кілька молодих козаків, оточили Данила з Богуном. Пушкаренко відразу ж і зміркував, що Івасеві Богуну з цим юнаком потрібна допомога. Хотілось би й самому посміхнутись, оглянувши обмоклого, як опудало в коноплях, козака, та стримався.

— Диви, чи не чудо побачили, як на п'яного бузимка вирячились... Ану ж бо, Іване, ходімо з козаком до хати. Там пан кошовий радиться із старшиною.

Нечай теж ладен був рота розкрити, побачивши сина в своєму святковому і так забрьоханому вбранні. Та з появою сина, якого так любила Закіра, полковник знов відчув біль від втрати дружини. Тільки тепер, упізнавши в синові найдрібніші риси обличчя його матері, він зрозумів, як міцно любив свою туркеню! Його потягло до Данила, захотілось пригорнути сина так, як і саму, здається, не пригортав до своїх грудей... Поквапився виростати Данько, не час би, коли такі події визрівають на терені козаччини. Нечай порвався до сина, якесь і слово, схвильоване й тепле, готувалося зірватись з уст. Та полковник Остряниця ступив, перепинивши дорогу кошовому. Розповідав про той клопіт з королівською платнею козакам.

— Навіть до бійок доходило з гусарією Конецпольського на тих київських торгах Корони...

Зненависть шляхти до козачого роду та королівське ошуканство обурювали й найбільш прихильну до Корони старшину. І саме в ці дні з'явився на козачих кордонах несподіваний гість, претендент на султанський трон Олександр Оттоманус, або Яхія,— позашлюбний син Мухаммеда Третього. Ця поява, та ще й із закликом на виправу проти султана, іншим вітром завихрила козачий люд. А гірка несправедливість коронних державців, ціла низка невдач та клопоту знову поставили козацтво на військові ноги. Яхія набирав військо, яке б збройно

посадило його на трон Турецької держави. Народжений дочкою цісарського роду Компенів, він добрав смаку в монаршім посіданні трону, нехай і мусульманського...

— То це й синок зустрічає кошового? — відірвався полковник від своєї запальної розповіді про київські справи та про того зальотного мрійника.

— Чого це ти, Даньку? Я все вже знаю... Недоля зайшла, не вгледіли матері... З ким прибув? Чи й Григорій тут? — поспішив Нечай розпитувати сина, щоб притамувати свій біль.

— Григорій же в сотні. Я з козаком Ониським шукати вас вирушив. А це ось хлопці козаки, бо самому тут якось...

— Дуже добре вчинив, Даньку. Та ми з тобою... Спасибі, хлопці, що показали моєму Данилові стежку до батька. Оце ж бачиш, Яцьку, вилита покійниця,— обернувся Нечай до Остряниці.— А який козак росте! Щоправда, в батьківському кунтуші Данилові б хіба що до церкви іти... Меншого віддав київським святителям до бурси. А цей поривається в козакування, може, й на те господарювання турецьким престолом утрапить...

— Може, й ранувато, пане кошовий...— заходився радити Яцько Остряниця. І не докінчив, бо до Нечая швидко підійшов сотник Біда, посланець від запорозького коша.

— Як і добре, пане кошовий, що ми тут зустрілись! За вами я посланий старшиною аж до Києва.

— Щось трапилося, сотнику? Данько мій тут, нічого не казав...

— Трапилось. На кіш повернулись козачі посланці до царя московського, дарів навезли, монарше слово привіту... Але ж старшина послала мене, щоб повернути вас.

— Та що ж таке? Ну, посланці, здається, хлопці з язиками...

— Кажу ж, дарів навезли! Але старшина зараз має інший клопіт і вас нагально кличе. На Січ збираються козаки, старшини, Марка Жмайла очікують, коло згромаджують. Пани шляхта з намови Конецпольського замість тої справедливої виплати в Києві чинять криваві напади на козацтво.

— Знаємо, чули,— втрутився полковник Остряниця.— Коли б хоч Марко не зачіпався з гусарією Конецпольського на київських шляхах!

Кошовий кинув несхвальний погляд на вшанованого

полковника. Щось осуджуюче відчув Остряниця в ньому.

— Я до того, що не час би нам, знесиленим такою війною на Дністрі, зачіпатися ще й з Короною!..— додав Яцько.

— Не сьогодні, так завтра зачіпатись доведеться! До того ведуть пани Збаразькі зі своїм єзуїтом-королем... Так-так, сотнику,— звернувся до посланця.— Що ж там скоїлось, коли й кошовий знадобився так нагально?

— Та султаненко ж, якийсь байстрюк від грекині, чи що, Яхією дражнять його козаки. Військо набирає той покруч турецький, козаків підбиває, щоб престол собі від придуркуватого султана Мустафи забирати. Чутка ходить, що й Корона польська не від того, щоб козаки погрілись на недолі невдахи байстрюка. А це — козацький хліб після такої невдачі з тою виправою на поміч невдячному Жигмундові...

2

Нелегкою була путь аж із Кам'янця до Дніпра. День у їзді степовими шляхами, а ніч на ночівлі в чужих людей, щоразу в інших. Богдан придивлявся до них, шукав знайомих, немов спросоння впізнавав по трирічній розлуці. Тільки шляхи та сумні могили — ніби ще вчора прощався з ними. Квапився за дня дістатися в Острог. Ще здаля помітив ті дивні зміни: родинну церкву Острозьких увінчували однораменні чорні хрести, мов круки-гайворони. Закатоличений єзуїткою, зчужілий Острог...

З глузду з'їхала чи з жиру казиться юна вдова Ходкевича, онука невтомного в православ'ї Василя-Костянтина Острозького? Онука просвітителя, борця за православ'я все перехрестила на католицтво.

— Не стало Острога!..— аж плюнув Богдан, озираючи чорні хрести на храмах.

Так і не спинився в ньому, намагався забути й розповіді про ту розбещену Анну-Алоїзу Острозьку.

Прості люди ген далі від палацу Острозьких нагодували Богдана й шляхи вказали ранком. І як природно все: ця ж путь вела його з Дніпра аж на Дністер, як на останній іспит до вступу в життя. Там лилася кров, падали розсічені голови, той тяжкий іспит багато важив у його житті.

Чи все вже позаду, і ти повертаєшся, мандруючи тими ж стежками, розкриваєш тепер не знану досі браму зрілості? Який уже рік рипить немащена вона, і ти відчуваєш, як кортить повернутись хоч на мить у дитинство, в юнацьке вчора! Невже і Тясмин висох, почерствіли посмішки друзів, як у Сулими, колись такого щедрого на щиру усмішку друга?..

За ці тижні зворотної путі уже по Україні, хоч як намагався потрапляти в свої ж сліди, залишені в подорожі з батьком, думки поривались до найближчого. Як потрібен би зараз йому козак Півторалиха! Світла, хороша згадка такого недавнього минулого!

На Україні з військом побував польний гетьман Речі Посполитої. Шляхи і села досі заполонені його блукаючими гусарами та возами з хворими чи з ледачими, що прикинулись слабими, жовнірами. Богдан не самотній був на безкраїх степових шляхах, щоразу йому траплялись ті жовніри. Кілька разів кидались до нього, щоб відібрати коня. Самотній козак у степу не страшний цим «воякам»! Аж тепер Богдан перестав картати себе, що взяв той подарунок від гетьмана. Коня впізнавали й вірили надміру сміливому, аж хизовитому з такої ласки гетьмана козакові... «Як папська булла всепрощення — мені цей кінь!..» — посміхався собі в вуса Богдан.

Довго дошукувався в Білій Церкві двору козака, в якого спинялися ще з батьком. Козачою ріднею називали подніпрянці цей гостинний двір Митрофана, білоцерківського старого козака. Як до рідні, вночі заїздили, та і вдень не минали, заходили до нього, мандруючи через Білу. Таки розшукав і Богдан той двір, зрадів, наче рідним. Згадався й батько в останній путі з Чигирина до наддністрянської трагедії...

— Диви! Їй же богу, підстарости покійного син, пан вояк! — немов аж затужила літня господиня двору, впізнаючи Богдана.

Приємно було відчувати, що тут уже ти не самотній, ти серед людей, які знали й твого батька, як свого, приймають і тебе. А якою болючою гіркотою ставало те спізнання при згадуванні батька. Та й зрадів, як удома себе відчув за який час поневірянь. Щира й привітна господиня і ранила спогадами, й радувала гостинністю. Мерехтіли ті спогади й затушковувались сьогоднішнім, живим. Він удома, серед своїх!

— Авжеж, матусю, полягли тато на тому цецорському полі, а я...— затнувся на слові. Чи слід і розповідати?

Господиня, як годиться при згадці про небіжчика, сплеснула руками, замовкла, вичікуючи, що ж за тим «а я...». Легко зодягнена, вискочила до дверей на стукіт подорожнього, ледве накинувши на плечі й голову хустку.

— З неволі я. Від турків з неволі повертаюсь, матінко! Дякувати панові польному, не пошкодував коня в наряді...— признався Богдан.

— З нево-олі, господи, чули й ми про те лихо! Тож заходь, сину, заходь... Митрохване, чуєш, старий: прибери коня, бо гість аж із полону б'ється! — гукнула, відхилившись у двері.

Тільки в хаті на довгій лаві біля столу зітхнув Богдан з утоми. Вечерю готувала стара, бідкаючись, що довго десь дівує дочка Орина.

— Гусари ж шастають понад Россю. Аж до Переяслава навідувались у нишпірках, кляті, мов хорти, вистежують нереєстрованих козаків. Чотири дні товклись і в нас, у Білій. Кажуть люди, що й бійку з козаками затівали десь під Києвом... А дівчатам гулянка, бий його сила божа. Їм аби в штанях, та ще й брязкальця на закаблуках... І на пилипівку не зважають, капосні.

— Біля Переяслава, кажете, знов бійки були з гусарами? — наче спросоння перепитав Богдан.

Як же він сам досі не згадав того міста? Бабуся там жила! Переяслав! В очах, коли їх заплющиш, як живою, встає Ганна, крамарева сестра. То малим дівчам дріботить ніжками, до хати запрошує. А то, як молода, перед сватами горить, яриться й поцілунком, як жариною, обпікає...

Господиня білоцерківська аж голову від печі повернула, так незвично зацікавився гість переяславськими козаками.

— На Переяслав же навідувались...

— Коли те було, чи не сниш, стара? — поглузував господар.

— Та чого ж, коли було. Еж було! — образилась господиня.— То й розкажи, якщо знаєш.

Господар тільки ввійшов знадвору, витьопуючи шапку об коліно.

— Пороша зайшла, вчасно прибився, козаче. Сідло я відсупонив, коня попонкою прикрив. Трохи пожував гнідий та й ліг на свіжу підстилку...

В латаному козачому жупані, в зморщених постолах з ремінним шнуруванням старий уже не видавався козаком, хоч шапку й досі носив козацьку. Ні оселедця на злисілій сивій голові, ні вуса догляпутого. Борода, таки поголена, сивою стернею ще більше старила козака. Підійшов, зіперся на стіл обома руками, щоб роздивитись гостя. Аж потім сів на причільній лаві.

— Переяславці, козаче, то тільки мовиться. Бо з Переяслава заходило лиш двоє чи троє при старшині...— старий закашлявся, тютюнницю добув з-за пояса.

— Кажи вже, прикипаєш, як до причастя. Хто його й видумав, те іродове зілля! Нанюхається, як порося в кориті, тьфу!..

— Плюй, стара, на дні воно краще... А-апчхи! Отаман, будемо говорити, твоїх, козаче, літ. Хвалився, що й не козакував би, коли б не зневолили королівські собачники аж під Хотин іти.

— Тю, здурів! Чи можна ж так при людях...— докоряла господиня.

— Таки ж собачники й є, козаче. Йди йому воюй, хоч ти й при іншому ділі. Скільки тих козаків пройшло через наш двір. Ото й мішаниці для коней тоді аж два вози завезли. Днів зо три стояли в нас і ті переяславські. Коли те було, боже мій!

Богдан, як до казки в дитинстві, дослухався. Чигиринці, переяславці, лубенці. Хотілось розпитати про когось одного й боявся, щоб не розбудити старих від тих спогадів.

— ...А то якось при гурті заїхали,— вів далі старий.— Десятків зо три, кінні, піші. Всі наші, бо й сам же я лубенський, Наливайка пам'ятаю...— Старий зі смаком ляснув себе по коліні долонею.— Ото козаки, нашої запари хлопці! Якось, кажу, завітали... це вже десь улітку, га, Степанидо? Сулиму знаєш, козаче? Його всі знають.

— Аякже, батьку! Сулиму б Івана не знати. Це вже наш, чигиринський. А з ним не було молодого козака, що звався Карпом?

— А то б же не був! Дитина в подобі козака, такого не забудеш. Вибехався, як осочина, а сам гнучкий і похватний. Без шапки голова, без ковніра кунтуш, на сло-

ві, що твій попович, битий. «Іду,— каже до баби,— їсти гречані млинці, бо пани шляхта молдаванською мамалигою захарчували». Чудний, а такий розумний, тільки б старшиною або писарем бути.

— Кажете, батьку, пройшли на Трахтемирів? — запитав Богдан.

— Хто, козаки? Ті, що з переяславськими заходили та в'ялою таранею частували на закуску? Але ж вони давно вже були й мішаниці ото завезли. А ці, що кропив'янці, коли пак, вони? Добре б діло в пилипівку без шапки...

— Тю на тебе, та цей же ось у петрівку пройшов із Сулимою, Карпом звався. І не з кропив'янцями, а з запорожцями,— підправила чоловіка господиня.

— Таки ж Карпо. Знаю я цього козака, мамо,— зовсім весело засміявся Богдан, ледве й сам розплутуючи плутанину в розповіді старих. Як казку розповідають, давно омріяну й перезабуту. Мов прядиво із закошланої мички прядуть: скубне, зубами костричину вибере, послинить і пряде...

— Когось наздоганяєш, козаче, а чи тих... гетьмана Конецпольського вояків шукаєш?

— Наздоганяю, батьку, своїх.

— Тож паняй на Трахтемирів, там усьому кінці знайдуться. Про худобу не турбуйся.

3

Вечоріло, проривалась, мов на сито сіяна, пороша. Тугішав морозець, починало щипати носа й щоки, особливо на вітрі. Перед провулочком, де колись ночував у трахтемирівського козака, Богдан зіскочив з коня. З-під сідла вдарив у ніс ядучий піт. Тварина аж зітхнула від полегкості. Вимерханий за ці тижні, недохарчований, недоглянутий кінь потребував перепочинку, доброго харчу. Немов уперше Богдан побачив і зрозумів це все. Тож мерщій би!..

Перекинув через голову поводи, але не розгнуздав. Забув? Ні, не забув, а просто й не тямив, що ж робити далі в цьому тіснуватому козачому місті. Колись давно він тут був серед літа, при Максимі та на власному коні, слава якого підносила його й давала затишок. Тож і не в дворі біля стайні встав з коня, а на вулиці. Подубіли

ноги, у спину наче хто кілок устромив, ледве з місця зрушив, розходжуючись.

У повечорілому, затихаючому Трахтемирові заходила та чужа мандрівникові пора, коли тільки сон у затишному теплі позбавив би від напосідливих думок. У вулиці ще густо траплялись козаки. Також несподівано й зникали десь на майдані біля собору. Гукнути на них, озватись уже не вистачало сили. Козак, хоч і з конем на поводі, ніби й не цікавив нікого, стільки тут пройшло їх, та й ніч заходила.

Чи втома, як хміль, розпирала болем голову, а чи журбою бралась та голова, змелюючи всього, як на жорнах проклятих думок. «Аллагу акбар...» Майже три таких складних роки викреслено з життя! Чи ж викреслено ганьбу того невільницького мандрування аж до Мах-Пейкер, кизляр-аги Сулеймана і такого милого дівчати з жаринками очей з-під чадри?! Фатіх-хоне, Фатіх, Фатьма! Хоне — дівчина... І terra movet!.. Справді так, здригається земля під ногами, мій добрий падре Бітонто! Здригалась і тоді з трагічної усмішки Фатіх-хоне. І немов з небуття тою усмішкою вродила догідливого султанші каді-аскера. Що в нього від праведного суддівояка, коли весь у лукавій догоді честолюбству брудної султанші-матері?.. Ісламський Стамбул і в ньому — праотець з не написаної ще найновішої хартії — Кирило Лукаріс та... мусульманин Назрулла!

— Де ж то він, мій хороший Назрулла? — вголос забурмотів і схаменувся.

Сіре повечір'я та перемерзла мжичка ще не приховали круч узвозу, яким він у задумі спускався, ведучи на поводі змореного коня. Спереду аж стогнав, притираючись крижинням, невпоранний на зиму Дніпро. Ще з узвозу чути було, як скреготіли крижані брили. Обмерзлий при березі пором, а повз нього, як у танці, кружляли, пропливали ті брили, не стримували свій холодно-крижаний регіт знущання з запізнілого на переправу козака. Дніпро перетинала вже чорна пустка смеркання. На той прихований ніччю берег підсвідомо рвалась його душа. В її пориванні відчувався приглушений стогін молодості. Стогін як протест, як обурення проти дошкульних ударів долі...

— На переправу, пане козаче? — аж злякав голос, зовсім витвережуючи несподіванкою. Живий людський голос із нічної пітьми! Не знати звідки з'явився козак

чи, може, з самого верха вистежував, скрадаючись за конем.

— До Переяслава...— похопився відповісти, відриваючись від спогадів і хворобливого маячіння. Переборював їх, наче сон.

Козачок засміявся, немовби це він так здорово піддурив подорожнього козака, заманив його з осідланим конем на поводі аж упритул до замороженого в кризі порома, до крижаного скреготу Дніпра.

— Хто ж тепер правиться до того Переяслава, пане козаче? Он же яким плавом іде «сало» з водою, пором заморозило.

— Сало? — вперше почув Богдан, що й кригу салом звуть козаки. Аж усміхнувся, як відповів на привітання. Тільки тоді придивився до незнайомця. То ж козачок, а не козак! Похватний одяг, в такому не нагуляєшся на березі примерзаючої ріки, на дошкульних вітрах із мжичкою. Молодий, майже дитя, що вперше вчепило собі ту шаблю, задовгу ще для нього.

— Ти хто ж тут, козаче? — зовсім мирно запитав Богдан, тепер уже цілком відчувши щось недобре в собі. Невже знов пропасниця? А як би йому потрібен тепер хороший побратим! Немає Назрулли, немає й Карпа...

— Козак, у шпиталі тут оце вилежую. Цілих три тижні, як не більше, заростала діра ось на боці,— торкнувся правицею під ліктем лівої руки козачок.

— Де ж це тебе? Та... як звешся, бо говоримо, немов чужі.

— Чи буває козак чужий козакові! Гейчурою дражнять. А я Харченків Роман з-під Голтви. Разом з батьком під Хотин ходили. А це...

— Батька замінив? — перебив Богдан.

— Батька! Убито ж його. Чи й ти часом не з-під Хотина? Чимало там козаків полягло. Сам тепер козакую замість батька. З коня збили гусари Конецпольського недавно під Васильковом, то козаки й привезли мене сюди до шпиталю. Тепер хоч плач або танцюй на холоді! Коня позбувся в тій нещасливій веремії.

Щось близьке, знайоме відчув Богдан у долі цього юнака. Майже таким і він кілька років тому вирвався аж за море...

— Додому йтимеш, чи як? — запитав Богдан, перебиваючи свої згадки.

— А що й дома? При матері й так ще двоє дівчат. Малого Василька турки вхопили на луках. Загинув хлопець. Що я їй тепер? На Січ піду козакувати абощо. Он веремія козача розгоряється знов.

Юнак тупав, щоб зогрітись на пронизливому вітрі. От-от піде нічним узвозом у Трахтемирів. Озирнувся й Богдан на узвіз. Чорна паща в берегових кручах, ніч злодієм підкрадалась.

— Маєш десь почувати, Романе, чи так і ждатимеш, доки стане крига на Дніпрі?

— Якби не шпиталь... Я ж дрова добуваю, про воду в шпиталі дбаю. Козацької старшини чимало купчиться тут, саме ж торговиця зайшла на долю подніпрянця... А льоди тепер, кажуть, хіба що в кінці пилипівки, десь, може, й на кутю кригою стануть.

І пішли на гору порожнім темним узвозом, мовчки додивляючись шляху під ногами. На горі зрідка видніли хати в садках. Богдан упізнав знайомі місця — тоді він теж від Дніпра потрапив у Трахтемирів. Вузенький завулочок, двір між осокорами, де ледь маячить білими стінами хата у вишняку. Кінь стріпонувся, брязнувши стременами. Вечірній холод прокрадався й Богданові за кунтуш.

— Тут я ночував колись у козака,— мовив, як відповів на мовчазне запитання Гейчури.

— А-а. Ну то я пішов до свого шпиталю.

— Стривай, як же ми... То, може, завтра зайдеш? Я тут ось упрошусь ночувати,— забідкався Богдан. Йому потрібна була ця перша жива душа в Трахтемирові.— Тож зайдеш? Мого батька теж... під Цецорою. А я з неволі турецької оце...

— Тю, з неволі, а мовчить. То я забіжу, може, будити господарів треба буде. Кажуть, тут хороший козак живе, в нього завжди чигиринці спиняються... Чи ба, з неволі!

4

Трахтемирів гомонів, шумував, доскіпувався правди, повнився лайкою, надіями на ту людську правду. Не в таку б веремію кидати Романові новину:

— Чигиринський козак підстаростенко Богдан з неволі турецької видерся! В Потоцьких службу вже мав,

польним гетьманом Конецпольським улещений. Коня йому засідланого подарував польний, о!

— Конецпольський — коня підстаростенкові? А казали, козак росте, такої матері...

— В колегії в єзуїтів навчався, як і ті ж Конецпольські. Пряма стежка в ксьондзи! Бачив?.. Гетьман конем у наряді не поскупився! Коронні з доброго дива не роздаровуються спорядженими кіньми нашому братові.

Аж пожалів Роман, що похопився з такою новиною. До Трахтемирова ж приїздять дратовані козаки, стурбовані отамани.

Саме на таких і нагодився той підкинутий спадкоємець султанського престолу Яхія. Пройшла чутка, що нарешті він таки їде з Києва, має заїздити й на трахтемирівське коло козаків. Сам митрополит супроводить Яхію аж до Трахтемирова. Богдан зрадів, що зможе тут зустрітися з владикою. Панотцеве тепло, щире слово й потрібне йому, слабому. Владика допоможе твердо стати ногами на цьому подніпрянському грунті. Дістав-ши медальйончик Лукаріса, порадить, як повестися, щоб порозумітись із козаками... І тої ж ночі знов занедужав, гарячкою запалав на ранок. Ранком і вдень часом аж марив тим подорожуванням на дарованому гетьманом коні. Добра господиня, як сина, сприйняла на свої руки слабого. Харчів не шкодувала ні йому, ні коневі. Кінь харчований і напоєний, козак-господар теж худобу полюбляє. А до Богдана здебільшого мовчить. Чи підозра через того коня таки виникла, а чи й набридати почали йому ці заїзди козацтва. Тільки господиня, як до сина, тепло звертається, бідкається, що не смачно їсть, долонею лоба пробує, чи не гаряча голова.

— Здається, сину, здужаєш таки пропасницю. Два дні вже не гріється голова. А то ж горів! Їж оладки з кисляком, тобі треба їсти та їсти. Бач, як запали очі. Та поголився б, козаком би став, а то на ченця скидаєшся.

З якою вдячністю дослухався до її материнських слів. Мала дочку, віддала десь аж на Кумейківські хутори. Часом сумує — з ким віку доживати. Забрати б її до себе на хутір десь біля Тясмина...

Так і не пощастило побачитися з владикою. Надто поспішав отець Іов. Через Романа заспокоїв митрополичим благословенням болящого і до Києва радив прави-

тись. Чи знає ж, на чиєму коні їздить благословенний ним полоняник? Дізнався б, то чи й благословив би?

На дев'ятий день, набриднувши господарям, таки зібрався Богдан виїздити. Роман охоче згодився супроводити Хмельниченка аж до Києва. Зима навколо, холод у душі, самому таки й страшно стало вириватись.

— Хороший, мабуть, ти, Романе, хлопець,— мовив вдячно юнакові.

— Може, й хороший. Ти теж подобаєшся мені. Тільки... я б не взяв коня від польського шляхтича, хоч він і гетьман. А коли б і взяв, то не як милостиню. Он як напав на нас під Києвом. Житиму — не подарую...

— Не взяв би? Хоч би й додому поривався з полону? — допитувався Богдан, відчувши, як боляче ранить його і цей новий приятель. Козаки, старшина в Трахтемирові вирішують долю козацтва, а може, й краю, клопітно господарюють. Тож їм і про всякі гостинці гетьманські вільніше судити. А цьому сироті чого прискіпуватись до того гетьманського подарунка?

— А що, додому?.. Це ж так: закортіло, так іди, нови завжди при собі маєш,— вередив рани Роман Гейчура.

Побачитись Богданові з владикою було вкрай необхідно, через це в яку далечінь розігнався. Тепер Борецького доведеться десь розшукувати, щоб віддати той патріарший образок — свідчення, що й там, у неволі, полоняник мав правдивого наставника й рятівника...

Чого їм дався цей кінь, гетьманський подарунок Конецпольського? Ну шляхтич, поляк, навіть гетьман. Коня ж козачого лишили з Хмелевським ще в Кракові. Заслаб він, узяли його десь на господарський двір... «Сподіваюсь, не погребує пан Богдан подарунком моїм — конем з сідлом?..»

— Будь він проклятий! — уголос вимовив.

Верзлося казна-що. Не побував Богдан на раді в козаків, не чув на власні вуха про того Яхію, про набивання кримчаків у спільники козакам. Розпитував господаря:

— Що ж, бачили того Яхію, таки схожий на султаненка?

— Який біс на султаненка! Пройдисвіта вихарчувала грекиня з виродка. По-грецькому чеше, аж слиною бризкає. Який з нього турецький султан? Очі, щоправда, банькаті й носище ліпшому туркові на заздрість.

Тільки ж ручки ніжні, як у панської покоївки, персні на всіх пальцях. Хоче трона султанського, як та курятини. А козакам що, аби діло й платня не як на королівській службі... Кримчаки теж мостяться за того ж султана воювати...

Недільного досвітку й вирушили до Києва вслід владиці. Гаряче дякував господареві, пообіцяв господині заїхати з Києва, ще й платнею подякувати за клопіт та за харч коневі. З Романом домовились по черзі їхати в сідлі: один їде, а другий поруч іде, розминається після сідла та хіднею душу гріє.

— Саме ж душу й береже людина, щоб жити,— голосно міркував Гейчура.— Ноги — що? Махай собі ними, на те й учеплені. А душа... до бога все життя б'ється з тебе — дурня нетесаного, а ти метляєшся, як овечий хвіст між ногами, за душу й забуваєш. Трахтемирівський панотець говорить: «Життям-бо грішним, яко тернієм, душу своя од праведния стезі збиваєш...» Хіба ж хочеш її збивати, коли тобі всякий шляхтич вирощує на житті оті криваві терниї та чортополохи. Йому добре, отцю Ісайї, терниї його не турбують.

— Ну гаразд, Романе. Тепер сідай ти в сідло, а я розімну ноги та про терниї поміркую. Недаремно отець парох так настирно наговорює нашому братові про терниї. Душа козача пробиває таке терновиння в цім несолодкім житті, що вже й анголи збиваються з глузду, в який найквітучіший рай садовити нашого брата певдаху-козака. Мабуть, зазнавши земного пекла, радий будеш сякому-такому спокоєві.

Роман голосно засміявся — надто прозоро глузував полоняник з тих богобоязних міркувань пароха про душу.

В обідню пору дістались якогось хутора на побережжі Дніпра, коня підхарчувати спинились. Нові ворота, двір по-хутірському просторий, і сіно в стіжку. Біля воріт їх зустріла, вийшовши на гвалт псів, молода господиня, дівчина в легкому святковому одязі. Запрошуючи гостей, вибачалась за псів — хутірське життя!

— Думала, наші з трипільського торгу повернулись... Та перестань же, Рябко, цібе, проклятий! Заходьте ж! — припрошувала козаків.

— Так похватно зодягнена, дівчино, ще змерзнеш через нас,— пожалів її Богдан, накинувши не холодним оком на господиню.

Хоч дівчина була й зовсім ще молода, але життя в козачій родині навчило її розбиратись у козаках. Охоче по-святковому пригощала їх, за стіл садовила, вітром обертаючись по хаті. Надто Богдан запав у око молодій господині. Схудлий з хвороби, він особливо ятрив дівочі почуття. Міркувала: який же розумний, лагідний і на слові битий, як ті київські бурсаки, хоч і козак! Погляне тим розжеврілим оком, аж кольками бере. Ото б відхарчувати!.. І заздрила Чигиринові, куди козак намірявся правитись, відвідавши отців Києво-Печерської лаври. Замислений, слабий, а таки ж на коси її, на шию з намистом звернув увагу. Таки ж то помітив! Уперше ж наділа його, як доросла...

Добрий козак помічає дівку в рясті, казала їй мати. І зажаліла козака, ніяково нахилялась, стуляючи розхристану непокірну пазуху. Не звикши до парубків, цнотливо приховувала палахке й тривожне дихання грудей. Щиро запрошувала не гребувати, заїздити. Богдан охоче пообіцяв:

— Аякже, дівчино! Такий двір обминути сором! Тож Ганною звешся? — допитувався, прощаючись.

«Тут би й заночувати! — верзлось не сказане, коли йшов з хати в супроводі юної господині.— Неодмінно заїхати з Києва. Ганна ж ясночола!..»

Палкими очима стежила дівчина за козаком, як і за його спочилим конем. Богданові не хотілось виїздити з цього двору. Та мусив, адже квапились вони до Києва. Вранішній морозець давно вже пересівся, десь ще після сніданку. Зима лиш прикрадалась. І ковзались по шляху на проталій твані, частіше пересідаючи в сідло, пильнували шлях до Києва.

5

Зголодніле на доброго гетьмана коронне панство прийняло здібного свого молодого польного як дар божий... Країна велика, а люд у ній такий різний національним складом, до того ж і неодностайний у своїх соціальних прагненнях. Крім гербованої шляхти, якою пишалась Річ Посполита, країна мала ще й здрібнілу шляхту, мала народ, який принизливо взивала хлопом, тобто рабом.

«Справді, Кріштоф Пальчевський патріотично міркує в своїй «Дискусії», що нищити козаків — означає руба-

ти гілку, на якій сидиш і сам. Бо хто заперечить, що для війни, для збройного загалу просто незамінний є тен озброєний хлоп!» — зрештою приходив до висновку й молодий польський гетьман Речі Посполитої Станіслав Конецпольський. В добу зміни військового керівництва король переконувався, що тільки цей молодий і родовитий шляхтич може достойно заступити славетного Жолкевського, щоб дати лад війську, міцно підперти Корону. На Інфляндську війну король посилає саме Конецпольського, заранi задобрюючи його грамотами на нові володіння.

Пригрітий тою ласкою короля, вшанований у колі визначної шляхти, гетьман мусив поспішати. І новорічні свята поквапно святкує в дні Єзусового народження. Свято особливе, разом з прощанням! Тож на прощання перед виправою й запросив до себе гетьман своє коло шляхти, провідників політики й віри, щоб заразом відсвяткувати в Кракові й задавнену родинну подію — щасливе повернення з турецької неволі. Завжди так велося, що до серйозних політичних розмислів з однодумцями, для обмірковування чергової державної акції збираються державці у вузькому колі. Бо ж король уже оголосив зволанння сейму. А на сейм державці мають прийти з готовим рішенням однодумців...

В Маріацькому костьолі примас Кракова правив святкову месу. Найкращі хористи ордену єзуїтів при вславленому органісті Дзедушінському відволожували душі віруючих, готуючи їх до найщедріших святкових даянь вельможного панства. Як жертвування «ад майорем дей глоріам» [1], з нагоди не так Єзусових свят, як на честь виїзду гетьмана Конецпольського на Інфляндську війну. Саме з костьолу після відправи меси високовельможні мусять завітати до родини гетьмана. На лавах сиділи найвизначніші гості Конецпольського. Вони горіли й зчахали в екстазі неперевершеного лицемірства. Зовні це були католики, найщиріші послідовники Ігнація Лойоли, якого тільки в минулому році висвячено папою в святі. Їхні уста безперервно шепотіли... та не молитву!

Князь Юрій Збаразький не стерпів і пересів на лаву до польного. Побожно складені руки, зведені до бога смиренні очі цього першого сенатора Корони. Але розумом і волею володіли інші, гріховні помисли... Проник-

[1] Задля більшої слави божої *(лат.)*.

ливий Конецпольський чудово розумів настрої князя Юрія. То були помисли великої частини шляхти, до неї й сам польний мусив уплітати свою долю! Гетьман щиро шкодував, що до тих помислів у багатьох сенаторів не вистачає лише... державного розуму.

З чим підсів до польного князь Юрій? Певне ж, якісь уболівання за свої українські володіння, хутори на Подніпров'ї...

— З Риму ді-іставем цікаву книж-жку, проше...— запобігав гетьман якусь-то складну ділову розмову першого сенатора.

— Знов трактат о війнах великого македонянина? — таким же байдужим тоном запитав Збаразький.

— О н-ні, проше пана...— заперечив гетьман.— Коли па-ам'ятає пан Юр-рій Кампа-анеллу, вчений муж ордену...

— Єретик і... здається, за спиною отців інквізиторів пише ті свої наукові трактати.

— Таж, проше пана Юрія, не трактати, а-а «М-місто Сонця»!

— Проше пана Станіслава! Що б не писав тен учений в'язень, усе воно пишеться під пильним наглядом праведних отців єзуїтів!.. Не сонце якогось божевільного монаха нас би тераз цікавило, проше. Певне, пан Станіслав міг би дати лад серйознішій проблемі нашого позаміського тлуму. Особливо цікавить і непокоїть шляхту проблема настроїв подніпрянського хлопа. Сам король прагне таки приборкати їх, підкорити, щоб загасити цю страшну домову пожежу!..

— Моїм зданням, проше па-ана Юрія, мо-онах Кампанелла саме ви-ирішує проблеми тего тлуму... Війна з ко-озаками не є наймудрішим чином часу, коли всю Європу хвилює проблема християнського союзу проти м-мусульман. Нищити збройну силу в особі ко-озаків дуже небезпечно, як застерігав і небіжчик Стефан Баторій. Чи не означає це, проше пана, відчиняти во-орота туркам для їхніх на-ападів ще і в серце самої Польщі! До того ж мусимо воювати саме на Інфляндах...— підшукував гетьман найспокійніших слів заперечень Збаразькому в його настирному наполяганні на потребі нищівної війни проти козаків.

— Не мудрішою є й війна Інфляндська саме в цей час, проше. А звана паном збройна сила, козача галайстра хіба що для вигадок тего Кампанелли придат-

на. Більше дратує кровожерне мусульманство, аніж стримує його апетити. Козаччину треба якнайнегайніше поскромити [1], бо поки не настрашаться власної крові, не мати нам від них послуху. На це слід кинути всі наші оружні сили, і то негайно! Неборака Сагайдачний недарма попереджав короля про бентежність і непослух цього народу...— натискав князь, кладучи про око молящих знамено хреста двома перстами.

— К-козацтво перехвилюється...— уже нервуючись, квапився й гетьман наслідувати Збаразького в молитовному екстазі.

— Хвилюється ж не козак, якого тримаємо в реєстрах на платні, а хлопське бидло, вириваючись з-під державної політики і панствової опіки! — підкреслив Збаразький.

Конецпольський відчув, що має стримувати себе, спокійніше реагувати на ті думки і прагнення сенатора. Ще молитовніше склав руки на грудях, прислухаючись до вигуків примаса в його змаганнях з хором.

— Полковник Стройновський чу-удово користається з того хлопства, про-оше пана Юрія, в допомозі цісареві Ру-удольфу. Ук-раїнське хлоп-пство — це велика військова сила! Панство шляхта мала би ро-озумніше користатися з неї, маючи над головою в себе а-аркани людоловів...

— Чи не досить би вже тішити себе тими Баторієвими ілюзіями, проше пана Станіслава! Український хлоп з хотинської похвальби королевича он як розходився. Чи справді, як син уславленого Замойського, пан Фома, будемо впрохувати те бидло жити «під ласкавим його сидінням на воєводстві»? Тільки огнем і мечем, огнем і мечем! Без жалю, без милосердя! Сам єгомосць пан король каже — страшний цей домашній вогонь!..

Це вже не були доброчинні поради польному гетьманові. Юрій Збаразький зі своїми думками — це думки і прагнення могутньої корпорації шляхти! Запальні слова князя глибоко зачіпали й настрої нестійкого в своїх переконаннях пана польного. Не відповівши Збаразькому, гетьман повернув голову й прихилився праворуч до Миколи Потоцького:

— Як мі се здає, пан Юрій, проше, надто вже цурається прикладу па-ана Фоми Замойського...

---

[1] Приборкати *(польськ.)*.

— Що, не збирається в Рим на посвячення до папи? — стримуючи посмішку, запитав Потоцький. Він чув саме цю фразу першого сенатора.

— Н-ні, проше пана Миколая, не збирається і вулицями Рима босоніж не прод-дефілює, заробляючи в папи посвячення в добропорядні єзуїти!..

— Чи вас це дивує, проше пана гетьмана? — згладжував непорозуміння Потоцький.

— Не дивує, а злить. Тож маю знати, чи спра-авді панство шляхта категорично на-астоює на негайній оружній розмові з українським х-хлопством? Певне би, король охоч-че пішов на це, а сейм...

— А сейм — це ми, проше пана Станіслава! — підбадьорив Потоцький.

— То що ж, про-оше пана Юрія,— польний знов прихилив голову на увагу Збаразького.— К-коли на часі, нех пан Юрій очолить це нев-відкладне рушення. Саме так-кої думки буде й шляхта. Гу-ультяйство, справді, як пиво, брод-дить на шляхах по Дніпрі. Чи дійде те бродиво до серйозної ак-кції, я не певен. Але, згода, так і скажу королеві!

— Ласкаво прохам пана Станіслава! Еж не про себе дбаю, а про державу. Здоров'я мні кривдить щоразу та і...

— Щодо здоров'я п-пана Юрія, то воно на заздрість п-панства шляхти...

— Таж проше пана гетьмана! Куди мені?! Чи немає здатного лицарства серед шляхетних вояків? Еж і на сеймі...

— На сеймі са-ам король запропонує, нех бендзе [1] певен в тему пан Юрій! Крім пана Юрія Збаразького, шкода й шукати лепшего вождя на таку оп-перацію. А з королем я сам...

І побачив, з яким жахом повернув князь свої очі на нього. Переляк аж скривив йому лице. Рука не дотяглась у молитві до чола, так і застигла в оціпенінні.

— Пан гетьман тою порадою королеві, як бога кохам, зробить мене нещасним і приреченим, запевняю пана Стася... Зрештою, не горить з тамтим бидлом подніпрянським. Справді, таку війну відбули на Дністрі, знов провадимо її на Інфляндах. Час би й за розум братись...

---

[1] Хай буде *(польськ.)*.

Комісія по козаках діє вже з наказу короля, злоті виплачуємо справжнім воякам. Певне, вгомоняться й подніпрянські хлопи.

Обом стало не до молитви. Князь Збаразький відчув, що йому таки пощастило переконати гетьмана, відвернути від себе той небезпечний провід військовою виправою на козаків. Підсвідомо він розумів, що для королівської військової акції проти українського козацтва що день, то більше ризику. Тож і відкладати її — означає збільшувати небезпеку. Козацтво стає дедалі більшою загрозою навіть військовій силі короля.

Це ж саме розумів і польний гетьман і був певен, що один з двох Збаразьких найбільш підходив би на правування рушенням у приборканні аж надто войовничих настроїв подніпрянського люду. Та з останньої лякливої фрази князя Конецпольський зрозумів, що Юрій Збаразький — не Криштоф! Криштофу ж саме припали найпильніші справи Речі Посполитої — турецька загроза...

Навіть холодну тінь принизливої посмішки гетьмана перший сенатор вважав за найкраще не помітити в цю мить...

6

Схвильований отець Іов Борецький в першу мить зустрічі сторопіло сів у широке, сап'яном оббите крісло біля дубового столу. Не в цьому б віці бути духівникові таким щирим у своїх уподобаннях та симпатіях до людей! Майже за годину раніш зайшов у гостинний покій, очікуючи гостя. А головне — шукав у собі сили, щоб достойно, як батько, зустріти сироту, поверненця з неволі. А як духовному наставникові й годиться? Уподобав же його всім серцем, не лише як духівник, ще зі Львова починаючи.

Тепер дивився на Богдана у глибокій задумі, давно вже зустрівши його уявою і серцем. Та й поза тим владика справді був глибоко схвильований наступною зустріччю. Знав уже з чуток і з розповіді Романа Гейчури в Трахтемирові про повернення Хмельниченка з неволі. Згадався батько Богданів, згадався й баский турецький кінь, біля якого прощалися востаннє на довгі роки, аж до цієї зустрічі...

— Підходь же, сину мій!.. Така радість живого здибати по тих страшних вістках. Як бачиш, старію, життя старить кожного...

Таки звівся з крісла, спираючись рукою на стіл. Богдан озирнувся назад, здалось йому, що хтось іще мав би зайти за ним. Але вони були тільки вдвох, як того й бажав сам Борецький, готуючись до цієї зустрічі. Як сина рідного, волів привітати, відчувши глибоку, мирську радість. Ще здалеку за звичкою ледве здужав благословити тремтливою рукою. Коли ж підступив Богдан під те благословення, святитель розкрив обійми і, як блудного сина, привітав ними. Колись було в цьому юнакові щось незвичайно привабне, саме ж те відчув митрополит у ньому й сьогодні. Пам'ятав-бо той сміливий виступ юнака в Львівській колегії єзуїтів...

— Блаженні вояці, іже з поля брані, яко і на брань во здравії ходяще! Більшої радості нам, старим, немає в цьому суєтному житті...

Поцілував у чоло, як колись і на прощанні, одхилив тремтливими руками, щоб ще раз оглянути дозрілого колишнього спудея, поцінувати вояка.

— Уклінно вітаю вас, отче, і всю радість свою з цього побачення надовше схороню в серці своїм,— низько вклонився Богдан.— Знаю, отче блаженний, що й справедливий докір...

— Не треба, сину мій! Бо не докір, а саме радість, як мовиш. Сідай же отут поруч, поговоримо, хіба що про нинє отпущаєші грєсі наші... та про майбутнє. Велебний патріарх, отець Лукаріс, повідомляв, як виряджав кількох вас у ту нелегку путь на рідну землю. Виглядалисьмо!

Не сподівався Богдан ще й на таку патріаршу увагу. Згадка про нього кожен раз за цей рік поневірянь на втечі живила втікача, вселяла надії й вливала свіжі сили братись до рідного краю. Господар підвівся з фотеля й розкрив приготоване під рушниками на столі частування: пилипівську смажену на олії рибу в дерев'яному новенькім стяблі, кілька паруючих пиріжків з білого пшеничного тіста і навіть полив'яну карафу з вином.

— Підкріпімося, сину мій, чим бог благословив. Пилипівка, різдвяні свята за три дні настигнуть. Ти ж надовго град наш і мене, грішного, посітив?

Налив червоного вина в череп'яні ж келишки межигірської роботи й підсунув один до гостя. Другий побла-

гословив рукою, видимо, більше за звичкою, аніж з потреби, і без будь-якого приказування випив. Богданові лишалось тільки наздоганяти господаря. Але за звичкою батьків коротко мовив:

— За дорогоцінне здоров'я ваше, блаженний отче! — і теж випив.

Вино звалося церковним, як пояснив панотець, натякаючи на піклування церкви про якість служебного причастя. Але Богдан зрозумів, що для причастя мирян, мабуть, годилось і гірше. Під натхненним словом молитви й вода в Кані Галілейській, за словами євангелістів, перетворювалася в хмільне вино... Богдан відчув приємний аромат, який цілком відповідав і кольорові, й смаку. Але згодом добрав, що господар, мабуть, не з усякої зустрічі пригощається цим вином. Теплотою бралося єство, барвистішим ставало все навкруги.

Сіріли вже приморожені шибки венеціанського скла у вікні. Товсті свічки у висячому канделябрі яскраво освітлювали покій, нагадуючи, що надходять різдвяні свята. Згадались колядки в хатах суботівських та чигиринських козаків. Люди живуть своїм життям, перебираючи від батьків яке не є вміння проживати його чи животінням з голоду, чи вмираючи в борні з кримчаками й турками, чи... в колядках, у вербному цвіті, в веселлях!

Аж здригнувся від несподіваної згадки, яка викресала в пам'яті такий свіжий досі, зовсім недавній образ дівчини, козачки Ганни з хутора. Фатьма, Ганна... аж дві Ганни!.. І, як у відповідь на ті несподівані й гріховні мислі, згадав у цю мить про медальйончик Лукаріса, якого обіцяв неодмінно віддати Борецькому.

— Блаженний отець Лукаріс благословив мене в ту путь з неволі оцим патріаршим медальйончиком,— стримуючи тремтіння в голосі, мовив до господаря.— Як благословення отця Кирила передаю його вам, отче, на знак і моєї шани та радості з повернення й цього побачення. Мушу признатись і вам, отче, що... для врятування гідності й життя я освідчився в неволі, що мусульманином став ще від невільниці львівського купця Серебковича. Невільниця була правовірною туркенею... Хороші ж люди є і в Туреччині. Вони й навчили, як і що говорити, а потурчений італієць, отець Бітонто, однодумець і спільник Кампанелли, гаряче посвідчив їм... Словом, два роки я мусив як правовірний мусульманин

п'ять разів на день з ранку й до ночі голосно вичитувати молитви з корану своєму господареві. Панотець Кирило Лукаріс не велів і розповідати про це все, але... В Трахтемирові козаки провадили вже негречні розмови про мене, недружньо зустріли, вважаючи побасурманеним. Чого не вдіеш для життя, признаюсь, отче, для боротьби та помсти! А наш край, з таким народом...

— Та з вірою батьків! — підкреслив владика, не зважившн, що вино вже діє на слабого після хвороби гостя.

— Віра батьків, отче блаженний, з її всепрощенським постулатом «не убій»,— аж головою хитнув,— нехай лишиться для старого, вже немощного покоління... Ми, молодше покоління, створимо й свою віру, віру боротьби за нашу рідну землю! А в такому ділі доводиться таки вбивати, й за гріх того я ніколи не визнаю!.. Тож прошу вашої доброї поради і допомоги, як далі повестись. Мушу ж я стати таким же своїм між своїми людьми, між козаками, яким народився, яким і жив до полону...

Митрополит саме налив ще по одному келиху. Почувши запальні слова гостя, поставив келихи, кинувши сполоханий погляд на Богдана. Потім узяв з рушника на столі медальйончик патріарха, перехрестив і поцілував. Що сказати на ті палкі слова? Молодик у незвичайних обставинах став мусульманином. Прикидався а чи й справді знаходив якесь зерно істини в тому непевному стані? Про це вже догадуються козаки, його зненавидять, коли таки дізнаються правди. А правда ж зовсім в іншому: тим способом молодий козак рятував не себе, а свої розпалені в даремних поривaннях мрії! І, що зробиш, разом з тим ушкодились батьківські вірування...

— Такого вже не переробиш і на духівника,— ніби про себе докінчив думку Іов.

— Що? На духівника? — жваво перепитав Богдан, підводячись у кріслі.

— Заспокойся, сину мій. То лише висновки з думок і мрій духовної особи... Душею я людина, якій ніщо людське не чуже! Та єдине мені ясним стає...

Митрополит у задумі пройшовся по кімнаті. Перед копією софійського царгородського кіота на стіні проти вікна спинився.

— Ти був, мій сину, поруч із безсмертним творінням будівника Юстиніана, колишнім храмом святої Софії, збезчещеним фанатичними й злими послідовниками Ма-

гомета. І коли ця історична трагедія нашої віри ніякою мірою не вразила тебе, то який би з тебе був священнослужитель у нашій вірі батьків...

— Таж прошу, мій високий наставниче і рятівниче! Я був у неволі, а не на оглядинах святинь Сходу. І крім святої Софії, в Константинополі було б що оглянути вихованцеві Львівської колегії!.. Але ж не можу я, не хочу йти на духівника, в такій недолі врятувавши своє життя. Невже мені немає тепер іншого виходу на рідній землі, життя і праці з своїм народом, якому б богові він не вклонявся?

Борецький облишив споглядання святебної реліквії. В духовному сані такий виучених єзуїтів був би неоціненним даром часу! Таж як реагує лише на звичайний натяк. Не буде з нього не лише духівника, а й взагалі пристойного віруючого!..

— Про те мусульманство не турбуйся, Богдане, потурбуємось ми. Маєш уже дозрілий вік, як для юнака. Одружуйся, осідай на господі батьків. Ти ще станеш у пригоді своєму народові. В цьому я глибоко впевнений сам і всіляко запевнятиму наших чистих душею, волелюбних людей. Від козаків уже знаю й про коня, улесливий подарунок польного. Раджу негайно повернути господареві те Євине яблуко спокуси. Повернути і подякувати, але й нагадати панам державцям про нашу людську гідність. Хабарів ми не беремо навіть і від високодержавних гетьманів!.. Певне, чув уже й ти, мій сину, як люди нашої віри судять своїм судом тих релігійних посіпак, які наважуються винищити не лише нашу віру, а й цілий православний люд! Закривають церкви, ламають віру, уярмлюють людей на кріпаків. Жива душа не втерпить, коли зріє в ній любов до правди, до самого життя... Отож убили наші люди уніатського владику Курцевича в Вільні...

Борецький повернувся до столу, ледве стримуючи хвилювання. Коли не зерно духівника, то, певне ж, зерно народного гніву він посіяв! По тому, щоб розвіяти гнітюче враження, стоячи, як на прощанні, випили ще по келиху того добротного митрополичого вина.

— Боже мій, тож ледве не забув! — знов похопився митрополит.— Навідувався той переяславський купецький син, прочувши, що врятувався ти з неволі. Здається, аж у Броди до Потоцьких погнав, розшукуючи. Неодмінно, казав, навідається ще перед святами. Раджу

негайно ж побачитися з ним у Переяславі. На свята він буде вдома. Коли шукати якоїсь підтримки серед козаків, то слід починати з друзів. Купець має голос і в київських колах козацтва, з ними ж і на Дністер ходив. Певне, й запорожці знають такого спритного й розумного купця.

Надворі пішов перший справді зимовий уже крупчастий сніжок. Такою ж свіжістю жевилося зараз Богданове єство. Мусить діяти! Діяти рішуче і невідкладно! Сиплеться просіяний на решето сніжок, долинають останні пилипівські сповідальні дзвони в київських церквах, не закритих ще уніатами. Він знов виривається, та не в безлюддя, а до людей, назустріч долі, яка не є.

— Мушу творити собі долю, як радив ще й падре Бітонто!..

Сніжана крупа падала за ковнір, дратувала розгарячіле тіло, немов підганяла до тих рішучих дій.

7

Це було якимсь ніби другим народженням для Богдана. Розмови з преосвященним Борецьким не тільки врівноважили його настрій, вони багато до чого зобов'язували. Вже другого дня Богдан з Романом вирішили повернути Конецпольському подарованого ним коня.

— Коня мусимо повернути негайно, сам же докоряєш мені за нього,— гаряче доводив Богдан.— Треба неодмінно віддати його в такі руки, щоб гетьманові стало відомо про це. На жаль, у таку зимову негоду не вирвешся в далеку путь... До того ж йому повинні переказати разом з конем і мою подяку. Аякже! Просто людська гречність...

— Коня візьме хто завгодно, це я ручусь,— помірковано мовив Роман.— Та ще якого ж коня! А чи віддадуть його польному, не скажу. Кінь — це господарство, особливо для нашого брата. Після такої війни скільки тої худоби звели... Та коли він твій, то й харчуватимеш, хоч і сам голодний, але і їздитимеш. А коли чужий — здохне. Та ще й гетьманський! Самого його тепер шукай-гукай, на Лівонську війну виправився. Як є, здохне тварина або заженуть. Ми ж і винні будемо. Махни тоді і на подяку, краще й не признаватись...

— То що ж робити з ним, проклятим? — замислився Богдан.— Тримати при митрополичім ще й цього геть-

манського коня аж до тепла, щоб відвести своїм ходом хоч у той же Кам'янець?.. Тож скажуть, що я не виконав поради такої людини. За зиму хіба знаєш, що з конем може трапитись...

— То, може би, Богдане...— розігнався радити Роман.

— Стривай, стривай. Мабуть, я сам піду до того польського... Чи знаєш їх усіх тут, ретельних діячів Корони?

— Не варто, хоч би й знав. Чого тобі ходити до них? — заперечив Гейчура.— Я вже про всіх розпитався. Не люди, а хижаки для нашого брата, козака. Тут же перебуває якийсь коронний митрополит, кажуть наші, здирця, та й тільки! Рутським прозивають його. Він часом і вночі засилає державних гінців аж до гетьманів, навіть і до короля. Давай віддамо йому, коли хочеш, можу відвести. Говори, що переказати святителеві, ти ж учився в них, знаєш. Будь вони прокляті, хай би в них боліла голова, а не в нас...

— Болітиме в них!..

— А то, може би, й до Білої Церкви вдатись, там же є гетьманове намісництво. Це не через перелаз осьдечки до сусіди, але ж за два дні й там був би...

— О, це вже діло! Давай, Романе, в намісництво до Білої! Супліку би латиною написати, полюбляє коронний діяч латину. Ніхто б і не зачепив тебе в дорозі.

— Мене? Тю, та сам сатана мені не страшний, коли я на коні при будь-якому ділі! Хочеш, пиши й супліку, мені все одно. Коня споряджу в одну мить. А ти і не чекай на мене. Заночую десь у Василькові, а взавтра на ніч уже й там буду. Звідти ж і на Січ подамся...

— То можна й без супліки? Скажеш, що я, Богдан Хмельницький, з подякою повертаю коня, бо вже маю свого. Так і скажеш, свого власного маю.

Жодних сумнівів чи зайвих турбот. Весь клопіт із цим конем далі вирішувався швидко. Супліки Богдан так і не написав, бо ні пергамену чи паперу, ані чорнила чи того ж пера не було тут ні в кого. Жодної гуски в цілому кварталі, щоб самому застругати те перо. Заспокоєний Богдан почав лаштуватись разом з Романом і до свого від'їзду з Києва. Митрополичий кінь стояв поруч з тим гетьманським, а в голові вихрились нові думки. Така проста митрополича, щиро батьківська порада одружитись тепер заполонила увагу. Неодмінно треба

заїхати і заночувати в тому хуторі Золотаренків! Таку дівчину посватати, хороша була б господиня... «Не гребуйте й нами, заїздіть, ласкаві бувши...» — останнім словом виряджала, як родичів. «Такий двір обминати сором!» — згадалась і своя обіцянка. Здається б, дівчину не важко й умовити, дарма що молоде, зелене. Господарство яке веде, а в нього ж тепер є й господарство!..

Казав отець Іов, що пані Мелашка на ньому, а не мати господарює. Тож не мати й благословила б той шлюб з високочолою юначкою, теж Ганною, сестрою козачого сотника... Коли Роман виводив коня, готовий на виїзд, Богдан відчув тоскний жаль за гнідим. Як вірного друга назавжди в похід виряджав... Поглянув на Романа:

— Подякуєш же, козаче, як сам від себе...

Чи так само переживав і Роман, а чи з іншої причини очі відвернув. Нелегке було це прощання Богданові навіть і з конем.

Другого дня зарані, як уже звик у цих поневіряннях, Богдан порав іншого, на цей раз уже лаврського коня. Ладнав якесь занедбане сідло, чіпляв сакви зі збіжжям, проміряв думкою знайомі тепер шляхи понад Дніпром. Митрополит споряджає його не лише осідланим конем, але й харчами в дорогу, навіть грішми.

— В дорозі до Чигирина знадобиться,— переказували служки-ченці слова пастиря, передаючи той дар. Авжеж, знадобиться бодай би господарям у Трахтемирові подякувати.

На цей раз Богданові припав кінь хоч і не такий баский, яким обдарував його польний, але надійний. У Лаврі знали, в яку путь споряджають. Дорога не близька, негода зимова! Близенське діло — той омріяний тепер Чигирин!

Майбутня ночівля на хуторі у Ганниних батьків тепер уже була подією, перед якою блякли всякі негоди й хуртовиння. Не дістав він у житті неушкоджених бурхливим часом друзів, не має й зараз друга, яким була мати...

Задуму порушили двоє лаврських ченців, які приводили коня. Зраділи, що таки застали Богдана ще в дворі.

— Тож і добре як, що ми застали пана сотника... Превелебний отець Іов просив заждати ще трохи...

— Щось трапилось, митрополит у здоров'ї? — забідкався Богдан.

— Хвалити бога... Там переяславський молодий купець нагодився. Він часто відвідує панотця, пожертви на богоугодні діла творить. Певне, буде й тутка, бо іншого наказу не давав отець Іов, тільки зачекати просив...

І знов напосідали думки. З юнацтва, ще в колегії Львівській, зародились ті лоскотливі мрії про кохання. Лукава послушниця їх обікрала... Поза всяким клопотом у навчанні мови в молодої туркені юність починала вже турбувати новими млосними пориваннями.

...Туркеня-невільниця в Серебковичів. Як дівчина, й вона ятрила зворушене серце, нагадувала, що в тих юнацьких пориваннях краю не буває! Але ж вона й невільниця!.. Молода дівчина, куплена купцем, за наймичку йому була. Літній чоловік був і за батька їй. Серебкович його теж поважав за беручкий розум і не сперечався. На настирливі поради Богдана таки згоджувався дати вільну туркені, коли буде слухняною... Дівчина старалась, у навчання молодого спудея своєї мови вкладала не лише хист. Та незважаючи на щире наполягання дівчини, вона лишалась невільницею, догоджала господареві. А ті ушкоджені почуття Богдана хоч і не згасали, та тільки серце ятрили...

Минули літа, а з роками й подіями згубились ті юнацькі запальні пориванння, як роси під вітрами-суховіями висохли.

8

І сніги зимові стали не снігами, і шляхи, як ходжені стежки, тепер клалися під ноги Богданові, що їхав у товаристві з переяславським молодим купцем.

Скільки розмов, спогадів! Купець не скупився й на новини з козачого життя, як власні незлагоди всотав їх і глибоко бунтував Богданове серце. Зазіхання шляхти на український роботящий люд, на його родючі землі з розповідей купця виростали в молодечій уяві Богдана як страшна пошесть на його народ. Яким теж побував на війні під Хотином, йому було про що розповідати. Розповідав і Богдан, як скаргу на знедолення вперше виливав. Обидва ніби признавалися, що не з власної примхи так прикро розірвалась їхня дружба, в серця закарбована кривавою подією в лісі...

Богдан знов буде у Переяславі. Знов переступить поріг хати, в якій уперше його зустріла така ж то крихітна господиня, Ганнусею назвалась. Саме крихітною здалась тоді дочка-сиротка загиблого від турецьких нападників Семена Сомка. І виявилась такою гостинною господинею!..

Зустріч з Якимом була радісна. Кілька разів у жвавих розмовах кортіло нагадати про Ганнусю. Уявляв її розквітлою молодицею, що ніби й вулицю висвічує живодайним квітінням жіночності. Скільки того буяння в рухах, запалу й тепла в посмішці, вогню в поцілункові!

Добулись-таки до Переяслава, під'їхали до Сомкової хати. Нашвидку роздягнувшись іще в передпокої, переступив Богдан поріг світлиці. Ще раніше, щойно повернувшись з турецького полону, волів побачити Ганну. Хоч як звикав уже врівноваженіше дивитись на жіноцтво, відчував, що Ганна таки була найближчою серед знайомих йому, найбільш бажаною.

В просторій світлиці, біля столу побачив аж двох молодиць. У світлі присліпуватого каганця і не добрав, котра з них Ганна. Адже знав, що й молоду дружину Сомка з якогось родинного жарту звали теж Ганною, хоч мала інше ім'я в хрещенні — Олена.

Жінки роздивлялись якусь мережку, прославши вишивання на столі біля каганця. Одна з них обізвалась:

— Нарешті!..

Скорше догадався, що це озвалась дружина господаря, як господиня дорікаючи мужу за спізнення. І сахнулась, швидко взяла каганчика в руку, піднесла його вгору, висвітлюючи й гостя біля дверей. Богдан увійшов задиханий, неначе біг на гору. Несміливо пригладив чуприну і пристояв у вагаші: зачиняти йому двері за собою а чи лишати той клопіт на господаря, який ішов позаду.

— А приймайте, Ганни, дорогого гостя та вітайте!.. Чого ж подубіли, господині? — озвався Яким, зачиняючи з грюкотом двері.

— Ласкаво просимо!..— тепер уже зовсім іншим, притишеним голосом запросила господиня, виступаючи від столу з каганцем у руках.

З цих двох слів Богдан уже відчув, що тут його давно чекають. Виходить, і Ганна теж чекала! Цього разу вона не була такою сміливою, як на тому прощанні в вулиці. Немов згадала про руки, які вони зайві в неї, ку-

дись би подіти. Крадькома оступилась, щоб бути десь-то збоку, а не саме перед очима в такого гостя, молодого козака. Це ж був той самий, що й тоді на вулиці при осідланім коні й при зброї! Зброя й зараз неначе вросла при поясі. Козак!

Тоді Ганна послухалась свого жіночого поривання, не стримала себе й поцілувала козака. Поцілувала, не важивши на цноти заміжньої жінки! Згадались і тодішні сльози, згадалась і розгуба Богдана з такої несподіванки. З того дня минуло стільки літ! Такі поцілунки, як перший весняний цвіт, згадуються, як промінь сонячний, крізь чорні осінні хмари веселкою бринять...

— Здорова була, дорога сестрице, Ганнусю! — озвався Богдан, натякаючи на першу ще зустріч з Ганною-підлітком.— Приймай гостя, якого так родинно виряджала на війну...

— Хотіла б отак і зустріти, любий гостю...— затремтів голос.

«Любий гостю!..» — про себе проказав і Богдан. А Ганна відійшла від столу, озирнулась на невістку. І світло каганця вирвало з напівтемряви молоде, але таке зажурене обличчя Ганни. Щось надто сумне було в її погляді. «Не зважайте, якщо і в ополонку кинусь»,— говорив той зажурений погляд.

Ганна порвалась назустріч Богданові. Але одразу й спинилась. Рукам дала волю, щоб утерти сльози, затулилась обома долонями. Не вистачило сили, як у тому прощанні на зорі юності...

Оступилась, щоб зіпертись на стіл, аби не впасти. Неначе злякалась вилюднілого вже вояка Богдана, що так сміливо рушив їй назустріч. Він ступив зовсім близько, щось промовив, вона й не вчула. Бо він напрочуд ніжно обняв її лівою рукою за стан, а правою ледь притримав голову і так само запально, як і вона колись на прощання, припав поцілунком до її тремтливих уст. З очей у Ганни бризнули сльози.

— Тоді ж бо ми прощалися з тобою, Ганнусю, тепер будь здорова на зустрічі!.. Це вже на радощах. Так і скажеш мужу...

Ганна рвонулась, злякано кинулась геть. Богдан зрозумів те, як звичайну жіночу сором'язливість, ніяковість чужої жони. Ступивши кілька кроків, загородив собою двері в хатину. Аж ударилась об його груди схвильована жінка.

— Пустіть!..— благала, стримуючи плач.

— Ганно, що з тобою? Чи не пам'ятаєш нашої першої зустрічі або й нашого прощання під війну серед вулиці?! А я нічого не забув. Ми ж, сказати б, брат і...

— Я не попередив тебе, Богдане, що наша Ганнуся з цієї війни вже вдовою стала,— винувато мовив господар.— З дитям-сиріткою лишилась.

Тоді Богдан ще обережніше, але й сміливіше обняв удову, притулив її голову до своїх грудей і провів до столу.

— Ганнусю, безталанна моя Ганно!.. Чи сльозою згоїш біль від того лиха? Війна завжди як не смерть, то тяжка неволя. Будьмо мудрими, коли живеться ще на цьому клопітному світі. Що ті сльози поможуть, тільки серцеві натуга.— І втер гарячою долонею сльозу на щоці.— Ти втеряла мужа, а я батька та... власне, й матір. Плакати з такої втрати, лише собі ж і шкодити, краяти те серце. Воно ж бо єдине в людському житті! А жінкам сльози вкорочують молодість. Тобі ж і для дочки потрібне те материнське серце...

— Спасибі, Богданочку...— ледь мовила і ще дужче затіпалась плачем. Але вже не пробувала відриватись від його грудей. Та й він не пустився рук. Так рядочком і сіли на лаві біля столу.

— Таж засвітіть уже ті різдвяні свічки біля образів! — порушив Яким скорботну мовчанку.— Кутя то й кутя, але ж не голодна ще! Сипте її, бо скоро й ранні колядники застануть нас. А тобі б, сестро, не сльозами, а радістю зустрічати такого гостя!..

— А й справді. Чоловік з такої дороги, а ти...— вкорила й братова.

— Радістю й зустрічаю. То чого ж і ти, Ганно, колядуй,— змушено посміхнулась, витираючи рукавом сльози.

— І то краще, Ганнусю! Давай удвох застелимо цею скатертиною стола,— розігнався гість.

Та Ганна обома руками злегка відштовхнула його до лави.

— Нехай уже ми самі,— кинулась на допомогу невістці, хоч і не твердо трималася на ногах.

9

І гори, лісом порослі, і небо в снігових хмарах, як на Україні. Та й гострі сутички з іспанськими поневолювачами нагадують побережжя Дніпрове, поневолене шляхтою. А край чужий, люди — як господарі на переночівлі в далекому подорожуванні...

Після вчорашньої сутички з іспанськими солдатами на південних підгір'ях українські козаки збирались у гірських хащах, щоб порахувати живих, і перепочити, та бодай би якусь шану виявити й загиблим. Адже це їхня вояцька доля, вони приречені, бо краю цим зачіпкам військовим не видно.

— Котрого ж не вистачає? — першим поцікавився Максим, як і годилось йому, ватажкові. Туго затягнутий італійський офіцерський одяг на ньому ледве витримував натужне розпирання грудей, так він задихався в гірській хідні. Досі ще носив козачу свою шапку, тепер уже з лисинами на облізлому смушкові, з полинялим, замість кривавого, рожевим шликом. Немов ще погустішали його сторчма поставлені брови, пилюка гірських стежок в'їлася у вісповиння. Від цього виразнішими видавались риси мужнього обличчя. Навіть ніс йому з роками дедалі більше на орлиний дзьоб скидався. Тільки повні уста, як і раніш, визивно червоніли з-під густого вуса.

— Здається, Кузьму з Мохнача загубили,— озвався козак, утираючись полою після вмивання біля незамерзлого гірського джерела.

І озирнулись кожен навколо себе, шукали сусідів, друзів. На галявину з гірських хащів сходились виморені боями, заляпані грязюкою й кров'ю вояки. Вночі вони вийшли з бою, до ранку продирались крізь ці непролазні хащі. До гурту українців підходили й італійці та іспанці, що пристали до загону Кривоноса. «З такими й смерть славна в бою проти насильників!..» — говорили між собою.

— А у вас як, камрадос? — поцікавився Кривоніс у іспанців. Він уже досить вільно переходив з рідної на італійську, навіть на іспанську мову.

— Чотирьох не дорахувалися ще там, унизу,— тихо повідомив стрункий іспанський волонтер.

— Ми теж одного нашого...— додав літній італієць Бока.

Особливо поважав Максим цього бійця, за старшого призначив його в італійському загоні повстанців. Їх було за віщо поважати: в боротьбу за визволення рідного краю з-під іспанського ярма італійці справді вкладали не лише хист вояка, а й любов до народу, за який випало їм умирати.

— Одного? Хто такий? — поцікавився Кривоніс.

— Мікаелло Стеньо. Родом він іспанець з Лігурії. Необачно скочив у бою на коня з-під убитого ним карабінера. Та знов зчепився з кількома. А ми трохи спізнились до помочі, бо й самі ледве впорались на ту мить. Одного наш Карвенте скинув з коня, зарубав шаблею. Але й Мікаелло теж упав посічений... Часу нам виявилось замало, спізнились відбити Мікаелло. Чотирьох у нас поранено, з ними й довелось відійти, приховуючи їх у горах. А потім таки вдарили ще раз, відбили напад.

— А карабінери?..

— Кинулися з гори на втечу! Наш Сардоньо командира їхнього заколов, онде й зброю обновив собі...

Кривоніс і перемогу їхню, як свою, сприймав, і втрати переживав, за кожного волонтера бідкався після такого бою з карабінерами. Боєць у загоні був братом чи й сином Кривоносу, хоч був то українець а чи італієць, іспанець. Після такого бою в загоні наставали клопітні дні. Лагодили одяг, оглядали зброю. Доводилось і харчами запасатись, вимінюючи за здобич, навіть за коней. Загін тяжко переживав найменші втрати, але в кожнім бою був господарем і живою силою та зброєю завдавав карателям великих поразок. Ні іспанські карабінери, ані італійські урядові війська не знали будь-якої перемоги над цими двома загонами повстанців. Загін «Братства Кампанелли» та лісовчики Кривоноса, серед яких воювали й італійці, були на особливому рахунку в карателів.

...На полонину то там, то інде досі ще виходили з далекої долини повстанці. По одному й гуртками вони видирались сюди, їх радо зустрічали товариші. В запізнілому гуртку українців з найдальшого походу вояки несли пораненого. На дві жердини наклали хмизу й на цих ношах несли неборака. Ліва рука його нерухомо лежала на животі, а правицею він час від часу хапався за голову.

— Кого несете, хлопці? — запитало кілька чоловік. Свіже морозне повітря підсилювало голоси, лісовий спокій у горах лиш порушував вітер з-поміж бескеть.

— Юрка Вовгура.

— Вовгура? — здивовано перепитав Максим. Адже той непосидючий вояк з кількома лісовчиками давно пішов десь із Ганжею.

— Так, брате Максиме, пробач нас, це ми. Повертались, розшукуючи вас, і натрапили на карабінерів. Ледве відбились... Аж виходить, що й ви громили той же загін,— озвався один лісовчик, кладучи ноші з пораненим.

— А втрапили ж як саме до нас? Хтось направив?.. Адже ми скільки разів переходили, доки опинились у цім кутку. Дуже його покалічили тамті?

— Чи знаєш...— знизав плечима козак.

— Упав з коня, відбитого в іспанців. Казав йому — не лізь, чужа худоба...— озвався й сам Ганжа, виступаючи з гурту лісовчиків.

— О, Ганжа! Чого тебе, Іване, носило від гурту?.. Ото розумно вчинив, повернувшись!

Іван Ганжа кинувся в обійми до Кривоноса.

Під цей схвильований гомін Юрко Лисенко теж ворухнувся і перехилив голову на голоси. Рука вихнулась до чола і знов безсило впала. Він застогнав, і сльози потекли по щоках.

...В колотнечі бою Юрко вихопився на іспанського коня, а поводи не встиг ухопити ще з землі. Коли ж потягся за ними, іспанський кіннотник різонув коня по хребту. Поціляв, видно, Юрка, а кінь саме рушив. Удар був страшний. Аж заіржала опечена тим ударом нещасна тварина, скочивши несамовито, і впала: перебив іспанець хребта. Щось тріснуло і в Юрка, коли падав з конем разом на каміння. Товариші вирятували-таки його з-під оскаженілої тварини. Кінь бився на землі, гриз її й несамовито іржав.

— Чуємо, що живий, але як мертвяк,— розповідав про те Ганжа.— Водою одливали, а йти ж треба. Камрадос із загону Кампанелли признались Назруллі, де ви. Він же в нас розвідник!

— Назрулла, турок? — зрадів Кривоніс, озираючись. Назрулла й сам продирався вже крізь гурт і кинувся в обійми Кривоноса.

— Тож добре як учинили, браття, що повернулись! Ну, брат Назрулла, якого чосу дають нам не скорені Магометом іспанці?

— Я-я, чосу бірдан...[1] малко говорім... Добре дошлі, братушкі! Болгарські говорім, якші дейді![2] Брат-ага, Максим-ага...

— Ну, брате мій, не сподівався. Вдвічі радий! Та ти ж уже зовсім як братушка-болгарин джерлаєш!

Від ноші з Вовгуром обізвався Ганжа:

— Живий, живий Юрко! Тільки голова замакітрилась трохи та в плечі йому, здається, кістку вивихнуто... Нічого, брате, ліве плече воякові тільки для свити, як ключка в стіні, або щоб дівчині сльозу пролить.

— Дівоча сльоза й за сто пудів важить! — вкинув хтось під загальний регіт.

— Заросте, що на тому рябкові. Болить? — помацав Ганжа Юркове плече.

— Болить, браття, будь воно неладне... О-ой, коли б костоправа...— стогнав Вовгур.

— Га, костоправа? Назрулла, він живісінький! — гукнув Ганжа.— Мнда кель, Вовгур-ака бербат, аджір уяралі...[3]

— Бербат-ми,— Назрулла швидко підійшов до слабого на ношах, помацав нерухому Юркову руку. Лисенко зойкнув, але Назрулла не випустив руки.

— Мало-мало...— заспокоював по-своєму.

Коли ж Назрулла несподівано різким рухом не то смикнув на себе а чи вивернув ту руку, натиснувши пальцями правиці десь у плечі, слабий несамовито скрикнув і знов знепритомнів. Неначе саме цього й чекав Назрулла. Тепер зовсім беззастережно проробляв якісь рухи і вправи з плечем. Аж піт у самого виступив від напруження. Зрештою поклав Юркову руку йому на живіт.

— Живий мало-мало будеш! — урочисто повідомив.— Су-у дай-дай берінь,— наказав, показуючи, що треба дати воду.

Кінцем шаблі розщепили Вовгурові зуби й линули з пригорщі джерельної води. Ледве не захлинувся, кашляючи. Але розплющив очі, оглянув друзів і ніби не впізнавав якийсь час.

---

[1] Так-так, чосу дають... *(Турецьк.)*

[2] Добре говорю *(турецьк.)*.

[3] Іди-но сюди, Вовгура в руку поранено... *(Турецьк.)*

— Як тобі, Юрку? — запитав Кривоніс, пом'якшуючи свій грубий голос і нахиляючись до обличчя.

Слабий тільки кліпнув очима, потім на плече своє скоса подивився:

— Болить, браття. І в нозі пече, під коліном.

Швидко здерли ліву штанину. Лисенко поворушив ногою й усміхнувся, перемагаючи біль.

— Пусте! — заспокоїв хтось з гурту.— Я з печі хлопцем брьохнувся, обидві ноги до коліна зчесав — і нічого.

— Заросло? — зареготали в гурті.

— Як на рябкові...

Ще гучніший регіт аж збудив і Вовгура. Він теж усміхнувся самими устами.

10

З-за гребеня гір на мить виглянуло сонце. Клоччаті хмари кололись на гірських бескидах, немов квапливо хапались затулити їх. Вже проривався лапатий сніг, круговієм засіваючи полонину, де згуртувались біля Вовгура повстанці.

— В печеру, до табору, доки не ляже сніг, щоб не лишати сліду! — наказав Максим Кривоніс.— Молодець, брате Назрулла. Воскресив вояка! Дивись, як повеселів, розмовляє...

Лисенка тепер уже взяли аж учотирьох, двоє італійців підійшли на підмогу.

— Моя мама... мало-мало...— почав Назрулла, довершуючи, як завжди, рухами те, чого не в силі ще був сказати словами. Кривоніс його чудово розумів і кожен раз допомагав, підказуючи саме ті слова, яких не знаходив турок. В подорожуванні з Парчевичами Назрулла встиг дещо вивчити з болгарської мови. Тепер з допомогою тих скупих знань так-сяк міг порозумітися й з українцями.

В глибокій ущелині було кілька просторих печер. В деяких було досить сухо, вода не капала зі стелі. В цих спасенних схованках вони спинились ще з осені, повиносили з них каміння, прибрали просторі бічні закапелки. Тут були їхні зимові запаси пороху і склади зайвого майна, відбитого в іспанських урядових військ. Населення з далекого підгір'я охоче підвозило в умовлені місця гірської ущелини харч в обмін на ту здобич,

особливо на одяг. Кривоніс останнім зайшов під глибоке склепіння, продершись по вузькому, ледве помітному коридорчику-ущелині. Печера поволі розширювалась, склепіння піднімалось, обминаючи вросліе в її дно величезні брили граніту. Великою перевагою саме цієї довгої печери було те, що вона мала аж два виходи в заросле мохом і чагарником дике скелля. На випадок небезпеки повстанці мали змогу вийти через ті щілини в гірські простори так непомітно, що ставали невловимими. Навіть дим, виходячи з щілин, наче розставав, зникаючи в чагарнику.

Біля одної з горішніх щілин і ташувались по закутках потомлені повстанці. Велике вогнище посеред просторої печери, наче серед церкви, не тільки давало світло, але й підтримувало теплінь людського житла. Навіть кілька коней тримали повстанці в одному з бічних розгалужень печери. Сухе, збите від давності сіно й листя слугувало постіллю воякам. Повстанці були стомлені й голодні. Кожен хапався щось попоїсти, розклавши менше багаття десь у підвищених закапелках. Жваві розмови біля багать створювали загальний гамір.

Це були люди вільні, господарі свого життя, принаймні в цю мить, поза щоденним військовим напруженням. Тож не було дивно, що їхній ватажок, не порадившись ні з ким, раптом запропонував щось досі нікому не відоме,— вихрестити єдиного в їхньому загоні турка.

— Ніхто з нас, браття, не набридає так молитвами тому богові. Тільки наш брат Назрулла ось і знов узявся надокучати своєму Магометові. Чи не охрестити б нам і Назруллу, щоб позбавити пророка від тих набридань?

Це справді було щось зовсім незвичне, нове в їхньому напруженому житті.

— Вірно! Давно б час,— загукали навколо. Слова старшого передавались в усі закутки, й звідусіль залунало дружнє схвалення.

Пожвавішав й Іван Ганжа.

— Чуєш, Назрулла, не я тобі стільки разів радив? — обізвався він до турка, з яким майже ніколи не розлучався.

— Що мовить старший? — не одразу збагнув Назрулла.

— Те ж саме, що радив і я,— допомогти тобі зменшити божих обов'язків.

— Божих обов'язків? Таж їх у мене лише один: «Алла-гу акбар, алла-гу акбар... Лоіллага, іллаллаг...» — засміявся Назрулла.

— Чуємо ж і ми те «іллага, іллаллаг», бо таки ж часто протягом дня ти натуж́уєш себе тою молитвою. Пан старший пропонує охрестити тебе, відібрати від Магомета, щоб був як усі...— пояснював Ганжа.

До них підійшов і сам Кривоніс, підійшли й ще кілька козаків та італійців, щоб послухати цікаву розмову.

— Хочеш, Назрулло-брате, заразом позбутися всіх гріхів правовірного? — жартівливо запитав Кривоніс.

— Ти радиш стати й мені недовірком-християнином? — відразу ж перепитав Назрулла, не розуміючи жарту старшого. Регіт залунав під склепінням печери.

— Чи буде з тебе християнин, я вже й не знаю, а що недовірок — ручуся! Таж, мабуть би, став не згірший за будь-кого з нас. Така війна, кожен з нас чекає на смерть... Отак уб'ють кляті кабальєрос, і ніхто слова божого не промовить над тобою. Хіба знаєш, де там відчиняються двері до милостей покійникам у того Магомета.

— А двері до свого архістратига Михаїла ти добре вже знаєш? — сміючись, запитав Назрулла, вдаючись по допомогу до Івана Ганжі.

Кривоніс теж засміявся. Що скажеш на таке розумне запитання?.. Він підійшов і, поплескавши Назруллу долонею по плечі, присів біля багаття.

— Отак саме, як і ти, брате, до свого Магомета. Таж нас багато тут, наші гріхи, які не є,— то гріхи спільні. Не так, як у тебе.

— Чи ж у мене не такі самі? Разом живемо, разом грішимо.

— Оце ти правду мовиш. Такі ж самісінькі. Але ж живучи в цих проваллях, караючи всяких посіпак, ми творимо праведне діло! Які вже тут гріхи?! Хіба що з погляду чи то мулли, а чи попа, ми грішимо, воюючи проти панського здирства, проти поневолення бідного, незнатного. Чи хочеш ти, брате мій, замолювати перед своїм Магометом саме цей гріх? Ми його за гріх не визнаємо і замолювати ні перед яким богом не будемо! Чуєш, Назрулла, не будемо замолювати, а всякого духівника, який би радив нам те покаяння, як ворога народного, каратимемо! Молився б я, дурманячи голову,

замість того щоб мудро віднайти шляхи до рідного краю. Але й там не на хресне знамено руку свою здійматиму, а на боротьбу за волю від хранимого тим богом пана!..

— То навіщо ж і хрестити мене? — запитав Назрулла.

— Хрещення, оте купання в купелі при благословенні якогось попа чи аббата — то людський чин, мана, яку духівники напускають на себе і на людей. Кажуть, ніби в загоні Кампанелли воюють і духівники, аббати, що, як і Кампанелла, борються за найсвятішу правду — волю народну від поневолювачів. Віра їхня тут, правду мовиш, п'яте колесо до воза. Отже, скупавши тебе в тій хрещенській купелі, ми будемо мати якийсь... ну як тобі пояснити... скажімо, перелаз, за яким ти станеш вже іншою людиною. Бо на це ти ж сам і згоду мусиш дати!.. Будеш тоді таким же, як усі, перестанеш бути посміховищем зі своїми азанами, як був би посміховищем і кожен з нас, опинившись серед правовірних мусульман. А то втікаєш щоразу для тих азанів від людей. А ці люди — твої друзі, разом за ліпше життя б'ються.

Назрулла пильно прислухався до тих слів Кривоноса, що наче аж зачаровували його. Раптом він похопився, як господар, подав отаманові припечену вже на жарку прискові картоплину. Максим, посміхаючись, узяв її і побив об коліно, щоб м'якшою була. Назрулла дістав з багаття й другу, остудив і теж ударив нею кілька раз об коліно.

— Я гадав, що буде справжнє хрещення. Це ображало б пам'ять моїх батьків, ображало б любов до батьківщини!.. А так, аби тільки перелаз переступити, аби товариші вірили, що Назрулла стає такою, як і вони, людиною, я згоден. Хрестіть!.. Надто я полюбив вас, друзі мої, за ту віру в вільну людину на землі. Хрестіть!.. Чи, може, ти це для дружнього жарту, заради сміху? — запитав стиха.

Старший зрозумів, що зерно його щирих думок впало на добрий грунт. Сумісна боротьба за волю цього далекого краю була боротьбою й за волю кожного українця, як і турка. Боротьба тяжка і довга, як безмежне й поняття «воля!»

— В такому ділі, брате мій, тільки дурні можуть говорити такі речі ради сміху та ще хіба вороги! — серйозно відповів старший.

— Шукайте попа...— ще тихіше мовив Назрулла.

Максим Кривоніс присолив натертою між камінцями сіллю обчищену картоплину. Хрещення, можна сказати, відбулось!..

11

— Як собі знаєш, Богдане! Переїздіть хоч і до Суботова чи у той же Чигирин, куди заманеться. Не мені вони, а тобі рідні. Але це — не раніш, як діставши материнське благословення,— наставляв Богдана Яким Сомко, тепер уже його шуряк. Наставляв, неначе сам оце збирається, готує сакви і поправиться на те далеке побачення. Ось уже четвертий місяць, як одружився Богдан із Якимовою сестрою. На повних шість років молодшою була Ганна за свого другого мужа. Та що важать ті шість років, коли вже мала доньку Катрю, мала й добру школу сирітського клопоту біля такого господарства ще й з дитячих літ.

Стомився Богдан душею й тілом у неволі. Хвилями-бурунами зустріло його житейське море і насторожило першими невдачами. Зараз він, як до спасенного берега, пристав до цієї лагідної купецької родини.

— Благословення матері!.. Невже ти, Якиме, справді віриш, що мати, отак же, як і в дитинстві, приголубить мою голову до своїх теплих грудей і скаже: «Мій Зіньку!..» А той же... Скільки пак йому вже весен і літ?

— Григорієві? Та, мабуть же, близько двох. Ех ти...— з докором зітхнув.

— Що ж я? Тільки питаюсь. Хоч поведінці та моралям мене єзуїти й турки навчали, та перед матір'ю я не здатний лицемірити.

— Багато, бачу, тебе навчили голомозі відлюдки, Богдане-Зіновію. Навіть єзуїтів перевершили,— продовжував Яким.— У злобі... Де там у злобі — в скаженині скупали, як і мати в любистку не купала. Числюсь тобі братом і люблю, як брата, ще з того пам'ятного дня, повір! А так хотілось би побути й батьком, крутим, суворим батьком...

Богдан засміявся. Та раптом на якусь мить згадав свого батька, що часом і гнівався на любимого сина. Згадались і батьки багатьох суботівських хлопчаків. Дітлахи, бувало, сліпма втікали до річки від батьківської лозини.

— Тож побудь, Якиме, й отим крутим, аби батьком. Хоч недовго! Ну відшмагай, примусь скоритись, і, може, я таки поїду побачитися з нею. Для тебе! Як скорений і слухняний...

В цих словах відчувалась гірка, болюча щирість зятя. Яким підійшов до зажуреного Богдана. Звелися густі брови шуряка, різкіше підкресливши рубець над переніссям, а очі зів'яли. Яким поклав руку йому на плече, усміхаючись, привітно порадив:

— Поїдь до матері, чого сурмочишся! Бери й Ганну, саме ж на великодні свята й постигнете. А шмагання тут ні до чого. Коли б я мав ту матір, то на краю світу її розшукав би...

— Ну ось і відшмагав!.. Заспокойся, друже-брате, тепер уже поїду!

Що ж трапилося, справді, що так важко було наважитись Богданові на ту зустріч з матір'ю? Невже синівська любов так боляче рапиться од підсвідомого відчуття, що тебе, твої найдорожчі поривання серця хтось безжально обікрав? Може, сама ж мати обікрала?.. І немає тому вороття, скарби чутливого синівного серця розтоптані.

Ганна попервах, коли про ту поїздку в гості сказав Яким, завагалася. Та вже за другим Богдановим словом покірно мовила:

— Гаразд. Чи будемо щось брати з гостинців?

— Як годиться,— мовив брат.— Ваше гостювання припадає на великодні свята. Червону крашанку, якусь пасочку чи що інше прихопіть. Хочеш, візьми на гостинець...

— Цього не треба! — рішуче заперечив Богдан.

Богдан мимоволі замилувався дружиною, побачивши, як схвально кивнула вона головою на останні слова мужа. З того дня, коли вони прийшли з-під вінця від церкви Спаса, Ганна, як утихомирена пава, горнулась до мужа, щебетала без угаву чи й мовчки дивилась на нього закоханими очима. Як потрібна була Богданові та щирість і... покора!

В дорогу зібралися швидко. Розкішну паску з трьома шишечками по опуклому вершкові зав'язали в рушник, вишитий Ганною ще в дівоцтві. В тому пишному вбранні паску поставили в новий кошик, а його сховали в суконну турецьку сакву. Кошик замовив Яким старому

дідові-рибалці, який завжди поміж ловлею окунців у Трубайлі виплітав людям лозові кошики.

— Як би то й добре, Якиме, коли б і Ганнуся змогла їхати в сідлі,— голосно міркував Богдан напередодні виїзду, вже звикнувши радитись про все з шуряком.

— Не думай, що Ганна наша такий уже неук в їзді на конях. Навіть голоспинь по-хлоп'ячому часто гасала верхи на пастівнику понад Трубайлом. Таж... хвалилась моїй Олені...

— Не треба, Якиме, знаю.

І все ж таки Ганна вирядилась у цю путь верхи в звичайному турецькому сідлі з високою й міцною лукою спереду.

— За неї зручно триматись, щоб відпочили очі від цього... безмежжя навкруги,— сміючись, дурила Богдана.

Знала, як щиро й радісно він сприйняв її вагітність, з вдячністю згадувала і його батьківське ставлення до її трирічної сирітки Катрі. Навчила й дочку татом його звати, слухатись і поважати його.

Весна була вже в розпалі. Тільки у Вручаї [1] ще застали подекуди дотліваючий від весняного тепла, зчорнілий дірчастий сніг. До Вручая порадив їм їхати сам Яким, старанно випитавши ще в лаврських ченців про найкоротші шляхи до Петриків у Білорусії. За цілий день перепочинку в шинкарів вручаївських розпитали, як їхати їм далі. Путь хоч і не така вже далека, але ж Богдан розумів, як щодень важче стає Ганні долати в сідлі ті безмежні гони до свекрухи в гості.

— Та не мордуй собі тим голову, Богданочку! — заспокоювала Ганна мужа.— Твоя Ганнуся хоч і на воловім хребті, то витримає!.. Аби б тільки з тобою разом...— додала, прихиляючи до себе його голову, щоб припасти жагучим поцілунком.

В страсну суботу рано зайшли й до плащаниці в дерев'яну вручаївську церкву. Богдан умовляв затриматися ще на день, спочити і вранці на великдень вирушити. Ганна ж наполягала, щоб у перший день свята й привітати матір.

— Такий день! — раділа близькій зустрічі.

Великодня неділя зранку видалась хмарною, часом накрапав і дощ. Ганна примовляла чоловікові, що вес-

[1] Старовинна назва Овруча.

няні дощі йдуть на щастя, з'їдають рештки снігів. В пізній ранок вони під'їздили вже понад Уборю до Прип'яті білоруської, в яку вливалась тут і весняноводна Уборть. Снігів уже не видно було навіть у густих лугових перелісках.

Аж лячно стало, коли вони побачили широку, повноводу поліську ріку Прип'ять. За нею ледве видніла дзвіниця з зеленою банею і позолоченим хрестом. Вона вибивалася з-за густих, ледь-ледь обарвлених весною дерев. Кого ще, крім цих двох невчасних подорожан, так «припинила» вона на цьому весняному повноводді? «Прип'ять! Мудра назва»,— подумалось Богданові.

Зіскочив з коня й допоміг дружині. Вона довірливо сперлась йому на плечі руками, та Богдан узяв її в свої дужі обійми і легко висадив з сідла.

— Ого! Таж я... важка, Богдасю,— грайливо усміхалась.

— Легшою мені ти ще й не була! —радо мовив Богдан, ставлячи дружину на ноги.

Вітер розігнав весняні хмарки, ріка немов принишкла. Зеленіли ранні паростки куги, осочиння вже пробувало шуміти, дратуючись із весняними вітрами на широкому луговому дозвіллі. З'явились уже перші чаплі, трясогузки...

Аж за кілька миль нижче по Прип'яті знайшли перевіз. Ледве докликались поромника з того берега.

— До кого ж це гостювати їдеш, козаче? Глухий наш Петриків...— зажурено проказав поромник, пораючись із стерном.

— До матері, дядьку... Жовніра Ставецького знали-сте?

— Тож це ти й будеш той оплакуваний Зінько? Не відмов, сину, й мені почоломкатися з тобою ради свята. Христос воскресе!

— Воістину... А ви знаєте її, мою нещасну матір?

— Чого б же нещасна, мавши й такого орла-сина? Це ж і невістку везеш! Гай-гай, жінці їхати в сідлі. Тільки подніпрянки такі заздрісно беручкі серед жінок. Дай вам господи доброго віку. Тож мати й не знає?

— Ні, чоловіче добрий. Послати не було кого, щоб попередити.

— Авжеж... Доки вибредуть коні, то я миттю скочу. Це ж отам за вербами й живе пан королівський жовнір.

За ворітьми й зустріла мати сина з невісткою. Її чоловік Василь стояв поруч, святково розчесану бороду ворушив вітерець. Ніби й рудувата, але вже сивиною засіяна. Господар був без шапки, на рушнику тримав обома руками сірувату, з несіяного борошна, загнічену й лискучу від яєчної поливи паску.

— Христос воскресе, мамо! — першою привіталась Ганна, щиро цілуючись в уста з свекрухою.

— Воістину воскресе! — відповідав Василь Ставецький, підносячи вгору ту паску на рушнику.

Богдан у ту ж мить збагнув, що має діяти за прикладом Ганни. Адже їй його мати не рідніша, як і цей далекий йому по-святковому чепурний бородатий чоловік. Ткнув поводи від коней у руки поромникові, здер шапку з голови та так і обняв вітчима. Ледве паски не вибив з рук, міцно чоломкаючись із материним рятівником. Аж тепер відчув вдячність до цієї людини, що врятувала йому матір.

Коли пускався вітчима, відчув, як щось торкнуло йому в ногу, хапалось за шаблю.

— Та це ж... Григорій, братик твій! — немов окропом обпалило.

Що зробиш! Коли ти щоразу старанно, хоч і з примусу, вичитував з корану вибрані каді-аскером рядки азану, життя не питалось у тебе стежок, якими вело і твою матір у своєму безконечному й мудрому зберігаші роду людського...

Підхопив хлоп'я на дужі руки.

— Козарлюгою ростеш! — вигукнув, ледве стримуючи хвилювання.

Ноги Богданові обнімала мати, припавши навколішки до них, як прочанин припадає до одинокого явора біля криниці рідного краю...

12

Богдан на жодну мить не забував, що він лише в гостях, нехай і в рідної матері. Йому приємно було бачити, що з дня їхнього приїзду Ганна щоразу ставала веселішою, рідніше себе відчувала чи то в розмовах із свекрухою, а чи й на самоті з ним. Ближчими ставали Ганні навіть свекрушині сусіди в убого-затишних Петриках.

Якесь сирітське було це село, чуже непосидючій натурі Богдана. Садками, щоправда, густо поросло. Принишкло в приярках, святами ніби зачароване. Та він не признавався, що нудьгує вже з другого дня гостювання, що кожне «завтра» вимальовувалось у його уяві як щасливий день прощання з Петриками. Він тут гість, як далекий, забутий родич. І прощання з Петриками буде прощанням назавжди!..

Але дні розпочинались на людях. Щоразу нові розмови з'їдали дні, як вітер росу. В Петриках осідали й колишні козаки, втікачі від кари за козачі «провини». Королівський жовнір Василь Ставецький теж утікач, але він уже домігся й визнання та пошани в поляків. Двотижневе святкування великодня в родині йому дозволено було саме за ту похватність і помірковану лагідність у королівській службі.

— Знали б вони, як та лагідність дається нашому братові!.. Бороду мусив одкохувати, статечності вимагають, аби не схожий був на козака. Інакше хоч кидай службу. А куди дінешся? На Білорусі таки ж легше зі своїми Сапегами та Радзівіллами, аніж на Україні з чужими й почужілими панами. Козаччини своєї, звісно, в нас зовсім немає, таж на Дніпро в козакування поривається й наш люд.

Богдан відчув приховане уболівання вітчима за козаччиною. Це подобалось. А яким нелюбим уявлявся вітчим ще до побачення! Виявилося ж, що жовнір багато знає і вміє цікаво, навіть запально розповісти. Богдан відчував, що йому важко не повірити. В тому була не тільки службова щирість жовніра. Похвальба козачій нескореності, безпосередність у висловах про волелюбство мимоволі привертали до вітчима. Доводилось боротись вже з самим собою, з своїм болючим упередженням.

З сумом помічав, що мати стала зовсім іншою. Розбуджена ще давня ота сердечна приязнь до цього чоловіка тепер зробила з неї зовсім не знану Богданом жінку. За три роки розлуки мати навіть помолодшала!

Богдан ловив себе на тому, що йому б хотілось відчути її каяття, щоб він міг винуватити обставини, безжальну долю, а не її дівочу мрію. Все більше сумував він за нещасним батьком. Намагався приховувати свої переживання, а чи ж приховаєш їх від матері! На щастя, вона відчула ці приховані сином болі. Тільки те-

пер зрозумів, як тяжко було матері ділити себе між обов'язком, материнством та ще дівочим коханням!..

Мотрона раділа, що її Василь зумів по-родинному підступитись до замкненої душі Богдана. Прогулюючись з пасинком по Петриках, розповідав не лише про село, про петриківських людей, а й про свою службу, про недавній сейм. Переказував же не чутки, бо сам був у службовій потребі королівського жовніра при сеймі, добре знав ті сеймові справи.

— Козацьких послів полковників навіть не вислухав сейм. А король хоч і прийняв козаків у себе, та більше виказував, гримав на них за «свавільства».

— Тільки те й знають, що гримають, як на паймитів! То хіба й не обридне це нашим людям! — не вмовчав Богдан.

— Набридає вже, будь вони... Козак не в реєстрі — то болячка в печінках шляхти, бо він вільний! Полковники-посли прибули на сейм не кликані, без збройного супроводу, а у них визначні сенатори, пихата шляхта прибувають на сейм з військом! Козакування українських людей дуже непокоїть шляхту. Послухав би ти, козаче, виступ такого сенатора, як князь Юрій Збаразький. Нищити наголову вільне козацтво радить у кожній промові, не гамувати, мовить, а визволитися нам треба геть від сего лиха!.. А такі думки не лише в першого сенатора, а у всіх панів державців, що посіли на Україні кращі землі, лаштують маєтки... Тож і королеві — що йому той козак з розмовами, а тепер уже й з бунтами за волю з землею? Короні, панству державцям потрібен не козак, а кріпак на землю. Ото й нагримав король на полковників-посланців...

Про це дещо вже й чув Богдан, таж то були тільки чутки. А тут перед ним свідок тих розмов.

— Виходить, гречкосієві не легка та боротьба з панством шляхтою!.. Що ж іще мовилось на сеймі? — Богдан уже зовсім іншими очима подивився на вітчима.

— Ну ще король докоряв за нерозсудливе спілкування козаків з кримчаками...

— Яке спілкування? Кримчаки ж підданці султана...

Ставецький аж засміявся. З того Богдан зрозумів, що й вітчим не просто собі бавиться розмовами про козачі справи. Навіть у селі вчора не один з мужиків цікавився ними, як своїми.

— Загризлися ж і кримці! Мухаммед-Гірей як сів на ханстві в Криму, відразу ж і заворушився. Людині дай хоч трохи влади, а вже вона знайде потім, чим заведувати. Турками заведував Мухаммед, козаків підбиває, навіть у спільники їм напрошується, аби б тільки допомагали султана бити. А козакам воно звичне діло, зроду ворогують із султаном. Здається, ще й того... турецького підкидька від грекині ладні підтримати з Гіреями.

— Турок такого не стерпить. Не встрявали б у це...

— Чи козаки без розуму? Легке хіба діло оружно встрявати в чиюсь гризню за той розхитаний трон... Нагнали турки Мухаммеда та ще й на козаків наскаржились королеві. Як бачиш, сам дідько не розбереться в плутанині як не королівської, то султанської вереди. А людям потім... зага пече від королівського гніву.

— Чи не здається й білорусам, що зага пече людей не від султанської вереди, а більше від королівського потурання шляхті? Що хотять, те й роблять з нашими людьми. Чи не вони з Віднем і того невдаху султаненка нацьковують! Коронні гетьмани не від того, щоб нацькувати якусь вояччину на турків...

Жовнір ступив від тину, озирнувся, не підслухав би хтось такої розмови. Аж і подобалась вона йому! «Що хотять, те й роблять з людьми!» Що з нього буде, коли й справді переберется до Суботова, де саме й вирують ті козацькі буревії?..

— Авжеж, шляхта, вона... шляхта! Це ж голову треба класти, козаком обізвавшись... Так ото король і нагримав на козачих полковників,— знов ухопив Ставецький нитку попередньої розповіді.— Хоч серед полковників двоє з реєстровців були. Чи їм знати, в яку петлю легше вкласти ту голову засмиканому в неволі селянинові, що поривається в козаки?

— Певне ж, ті полковники не згодилися з королем, людям про те розкажуть. Отак і розпалюються незлагоди.

— Таж який полковник. З подніпрян же був лише один, він і переказував королеві козачу волю. А ті двоє реєстрових полковників лише про віру, про відкриття церков бідкались. Король і пообіцяв. Та сейм, дізнавшись про ту обіцянку, відклав релігійні справи до наступного звоання...

Прощання було таким же радісним і щирим, як і зустріч. Два тижні гостювання у матері таки розкрили Богданові багато чого з того, що діялось навколо, діялось поза ним, як за зачиненими дверима.

— Тож і не встрявай, Зіновію, в цю колотнечу з шляхтою. У неї влада, її й сила! — щиро радив вітчим Богданові.— Та з такими знаннями, з грамотою я б пішов хоч би й у війти того ж Києва! Нехай уже козаки воюють...

— Дякую за ту пораду,— посміхнувся Богдан.— Таж і сам я козак і... бороду одкохувати не буду! Чи не так, мамо?

Мати теж усміхнулась.

Вітчим дістав шлеї й запріг Богданових коней у легкий білоруський візок, обшитий березовим ликом. Сідла поклали на спід, умостили й великодній гостинець сватам. Ганна, всупереч застереженням свекрухи, як дівка, стала на сучок люшні й умостилась, вирівнявши для годиться рядно, на гречаній торішній соломі. Аж тоді Мотрона майже урочисто проказала:

— З богом, діти!..

Рушили спочилі коні, господар поквапно й голосніше, аніж треба було, проказав своє останнє напуття. Королівський жовнір добре знав шляхи не тільки свого, білоруського краю, але, може, ще й краще шляхи на Україні.

Так Мотрона більше жодного разу й не показала Богданові свого сина Григорія!..

Додому їм довелось їхати в об'їзд Мозира. Просто на схід попрямували, обминаючи переправи на розлитих з весняної поводі річках. Ставецький запевнив, що цим шляхом вони на п'ятий день будуть у Чернігові.

13

Наче молодий чорногуз, шукав Богдан стріхи, умощувався в батьківському гнізді. Прагнулося спокою в новім господарському клопоті на суботівській осаді. Припав до нього, на повні груди зітхнув, принаймні в перші дні по поверненні.

Лише через рік доля знов привела Богдана до Києва. Дружина його досі жила в брата у Переяславі. Десь після покрови, останнього по осені храмового свята переяславської церкви, Ганна народила дочку. Стефою,

Степанидою, назвали цю Богданову первістку на честь покійної бабусі. Ганна знала про свою матір лише те, що, породивши її, Степанида Сомкова вмерла з пологів.

Набридло Богданові гасати з Чигирина до Переяслава. В Суботові він навдивовижу швидко звикав до господарства. Воно вимагало пильного ока, безперервного клопоту. Але й давало якийсь особливий спокій. Ніхто тебе не смиче за полу, не дорікає шматком хліба. Розробляй і приорюй дикі землі — тільки дяку матимеш від челяді з козачих спріт та вигнанців. То чого ж сидіти господині такого господарства десь-то на братових, на купецьких хлібах.

— Мовити б, і тутки ми не безрукі, чи як! Жінці з дитям — що тій орлиці у вирії: краще би вдома жити,— напучувала Мелашка Богдана.

В щирості цієї жінки він не сумнівався. На зустрічі, коли повернувся від матері, першими його словами до Мелашки було:

— Прошу вас, як син: будьте й надалі моєю матір'ю й господинею!..

Аж потім розповів і про своє побратимство з Карпом Півторалихом.

— Рідним мені став. Та знаєте, що мовить? Ніби ж та стара його бабуся Марія...

— Марія? — аж жахнулась Мелашка.

— Здається й мені, що та Марія Півтораколіна...— обережно переказував Богдан, та Мелашка не дала йому й слова далі мовити.

— Марія Півтораколіна? Неправда, не може бути. Стара, каже?..

— Бабусею взиває, з нею й живе. Бо мати ж утопилася з горя, дізнавшись, що муж, син тої Марії, загинув у виправі... Та я, мамо, розшукаю Карпа, й нехай сам розповість. Чого тільки не буває? Адже й сам я повернувся як із домовини.

Тремтіла душею. Вагалась: радіти їй, коли б це й насправді була її мати, а чи сприйняти лише як запізнілий дарунок долі? Прижилась при Богдані в Суботові, куди подітись їй. До кого повернулась би, хоч і в Олиці? Мартинко в Лубенському козачім полку, на Січ похвалявся вдатись, коли не припишуть до реєстру. Біля того ж полку десь прижились при Мартинкові й Филонко з Богуном. Часом і в господарстві на хуторі Джеджалія ма-

тері допомагали. Чули й про Богданове одруження. Від тої чутки, мов туман з вітру, розтануло бажання побачитися з Богданом.

Богдан з'явився в Суботові несподівано. В Чигиринський полк його негайно ж запросили осаулом чи до полкової канцелярії писарем радили ставати. Голова обертом пішла! Чигирин — як та земля обітована! Осада староства, криниця з новими воринами конов'язі, вербове корито на тому ж місці... Козаків у Чигирині на диво погустішало. Багато хто й не знає вже, що був такий підстаростенко в Чигирині. Нові люди, голосні розмови про «державу», про реєстри, якими вже й лякати починали чигиринців.

Держава! Зовсім нове слово з'явилося в теперішніх палких розмовах чигиринців. Вони, як батька рідного з походу, чекають повернення ще одного посланця до московського царя від преосвященного київського митрополита.

— Крім царя, людям немає куди подітись, рятуючись від католицької навали й здирства!..— говорив якийсь чигиринець на вулиці, оточений натовпом не лише чоловіків, козаків, але й жінок.

І не важко було Богданові тепер розуміти стурбованість шляхти, коронних осадників на Україні.

— Певне ж, упишусь і я в ті реєстри, коли так настирно пишуться інші,— поміркувано відповів, помисливши, на запитання полковника реєстровців.

І все ж посилався на родинні справи, на господарство, занедбане після смерті підстарости. За час по одруженні постатечнішав, став справжнім хазяїном. До всього кидався в господарстві, добираючи смаку в новій для себе праці на осаді. Відразу ж по прибутті до Суботова попереплітав тини, заходився біля дому. І час від часу навідувався до дружини в Переяслав, скучивши за нею й за дочкою. Після Нового року й знов поїхав, але вже не на короткочасне побачення, як раніш. Виїхав разом з козаками, що аж із-за порогів супроводжували молодих полковників-січовиків Якима чигиринця та Антона Лазоренка до Києва.

В околицях Києва загін запорожців з полковниками натрапив на козаків, які на вільних приставствах лежали по селах, очікуючи ладу. Одного лише слова полковників було досить, щоб козаки почали купитись біля них, а третього дня й рушили на Київ. Того слова вони

чекали вже з ранньої осені. Отож до Києва поїхав з ними й Богдан.

— Скаргу від самого велебного отця Борецького дістали-сьмо аж тепер у нас за порогами,— повідав козакам полковник-чигиринець.— Корона ксьондзів засилає. А й цілий полк жовнірів за ксьондзами! Як настирно вони роблять наших людей уніатами. Ополячують, хочуть покірніше бидло мати!.. Священиків стрижуть, на католицьких ксьондзів обертають...

— Тож погибель зайшла на наш люд, як є! Починаючи з церкви, беруться...

— Погибель же, як пошесть єзуїтська! Сам папа їхній аж із Рима посилає пергаменові листи. Причастя вже й перед смертю не дають нашим людям. Як падло хоронити маємо, без хреста...— обурювався якийсь старшина з київського козацтва.— Ми ж знов вирядили козачих полковників на сейм до Варшави. На цей раз сам Яцько Остряниця очолив посланців. Полковники Ілляш Федорович та Дацько Гордієнко товаришать з Остряницею в тому посольстві.

«Чи ж будуть щасливіші за попередніх?» — сам у себе запитав Богдан, згадуючи настирність і непримиренність Потоцького, правої руки й порадника коронного гетьмана Конецпольського. І не помітив Богдан, як опинився в Києві в одному з гамірливих зборищ. Найбільше товпилося козаків, козачих старшин, та були між ними й королівські жовніри, польські старшини. Богдан не міг і сам собі пояснити, чому так тягне до того натовпу. В ту мить мимоволі згадалась — як шепіт спокусника — оманлива пропозиція Конецпольського в Кам'янці. «То чого ж їм так муляє грецька віра наших людей?..» Навіть і не помітив, як дедалі дошкульніше зачіпали його клопітні розмови в натовпі. Гомоніло все козацтво на Подолі. Між козаками рясніли й міщанські кунтуші. У всіх були заклопотані обличчя, над головами стояв грізний гомін збудженого люду.

— Диви!.. Чи не Богдась насправді? — почув Богдан знайомий, ніби аж переляканий голос. Здригнувся, крутнув головою, шукаючи того, хто озвався таким рідним, спасенно-бажаним голосом. В таку мить неспокою стривоженої душі своя людина при тобі — то надійна підпора в найвідчайдушнішому пориванні!

До нього крізь натовп пропихався вояк у старшинському строї коронного війська. Довгий вус, кремезна, хоч

і невисока постать, туго вмотузована вояцьким ременем, шабля й пістоль при боці.

— Чи не впізнаєш, козаче? Мрозовицький! — ще раз озвався вояк, простягаючи обі руки на привітання.— О, дякувати пречистій, таки впізнав! Поздоров боже, брате мій! Чув я, та й не повірив. Сам Конецпольський хвалився знайомством з тобою. Оце-то зустріч, сто бісів йому в пельку! — радісно вигукував Мрозовицький, хапаючись за Богданів рукав.

— Тож справді добре, що ми здибалися, брате!.. Що тут діється, поглянь! Чи вони з розумом, ті нещасні правителі, що так живодером пропихають кляту унію в православні церкви? — дивувався збуджений Богдан.

— Та плюй хоч ти на цей суд нечестивих! Божеволіють одні, а від них скаженіють і інші. Чув, одрубали голову київському війтові Ходиці?! А це вже й попауніата Юзефовича вловили. Рицарське право здійснюють — карать чи милувать...— усміхнувся Мрозовицький.

— Жах який! І ти такий спокійний, пане сотнику?

— Чи жах, а чи й жаль, сам не доберу...

— То, може би, припинити? — поривався Богдан, не зовсім вірячи й власному слову.

— Сам не знаю. Маю наказ боронити латинців, яких навезли сюди. А це ж свій... Диявол їх не вборонить, тих дурнів божих. Либонь, ходімо геть від гріха. Схаменуться й самі по двох-трьох утопленицях. Зараз я...— сотник гукнув жовніра, що пробивався до нього, заклопотаний.— Що там, пане Саво?

— Ксьондза Юзефовича вже вхопили! До Дніпра топити його тягнуть.

— Хто?

— Козаки, проше пана ротмістра, хто б же ще. Аж з порогів прибули... Звісно, й поспільство, миряни метушаться. Київського міщанина, якогось Созона, теж під лід запхнули. А це попа ведуть...

— Коли ж піп — то не ксьондз! — сміявся Мрозовицький.

— Католицтво він прийняв. Найретельніший у печатанні схизматських кустелів, проше пана,— пояснював жовнір.

Раптовою хвилею натовп відтиснув їх убік, ледве не розлучились Богдан з Мрозовицьким. Люди кинулись з пагорка. Як вівці, гнані невидимим чабаном, вони бігли

вниз і знов утворювали неосяжний натовп, який посувався до замерзлої ріки. Тільки напередодні спинилась на ньому крига, скута новорічними морозами. На кризі Богдан побачив гурт людей з плішнями, з сокирами. Ополонку готували!..

Раптовий нелюдський зойк, як туго натягнена струна, обірвався десь унизу під кручею. Богдан уздрів страшну картину. Розхристаний простоволосий молодий козак, немов із бійки вирвавшись, підніс догори людську голову, щойно відрубану другим козаком. Богдан придивився до перекособоченого злістю обличчя козака з головою в руці.

— Карпо!..— отетеріло вигукнув Хмельницький, упізнавши Півторалиха.

— Що мовиш, козаче? — озвався Мрозовицький.

— Знаю того козака, що тримає в руках голову скараного панотця. Яка сатанинська сила!

— Сатанинська сила гніву, хочеш сказати, козаче?..

— Так... Народ не прощає!..

14

Розголос про ті київські події котився грізним буревієм по Україні. Він запалював людей на боротьбу з латинцями. Народ відчув, що шляхта в щільному спілкуванні з католицтвом готує ще тяжче ярмо для українського селянина. Хрестом, ксьондзами, як розпеченим залізом, випікатимуть в людях навіть мрію про волю народу українського.

Богуславські мирянки, зачувши, що їхню церкву Пантелеймона Цілителя замкнено, зняли голосіння й посунули натовпом до цвинтаря. Нагодились на той гамір і козаки. З церкви саме вихопився староста, заволав:

— Мир хрещений! Що ж це буде?.. Храм божий зачиняють люципери, забирають чашу — дар Печерської лаври. Рятуйте мою душу, людочки!..

Останні слова староста вигукнув уже тоді, коли його ззаду за ковнір вхопили уніати, тягнучи знову до церкви. Але ж тут з'явились козаки. Вони сприйняли вчинок уніатів як виклик і вдарили по дверях колодою, принесеною селянами. Церковні двері розсипались на цурки.

Жінки перші кинулись до храму. Церква загула відлунням різкого голосіння, вигуками козаків. Ні загроза

божої кари, якою намагався піп-уніат страхати людей, ані вмовляння козаків — ніщо не стримало гніву прихожан. Жінки схопили попа в кілька рук, в якомусь скаженому запалі повалили його на підлогу і потягли за ноги з церкви. Боронити уніата не було кому.

— З кручі його, в Рось! — заволав чийсь голос.

Кілька чоловіків кинулись зашкодити жінкам. Але натовп божеволів у жадобі кари. Почувши про наміри чоловіків, жінки ще тісніше оточили уніата, їхній галас лунав аж до Росі. На той галас стрімголов, перескакуючи через тини, бігли люди. Ледь живого попа зіпхнули з кам'яного скелля в Рось. Та до води він долетів уже мертвим.

* * *

...Згуртованим колом стояли миряни Мліева, загородивши собою ворота до цвинтаря. На луки прибігли до них діти й розповіли, що в домі війта повно поляків та уніатів, які приїхали з Києва. Вони зв'язали мотузами й посадили в холодну отця Ісидора, настоятеля церкви.

— Батюшка лише гукнули: «Люди добрі, рятуйте божий храм!..» Та жовнір і вдарив його чимсь по тім'ї...

Люди збігались, оточували церкву. А з управи не поспішали, видираючи в нещасного попа ключі. Стояла петрівчана безвітряна спека, надходили й жнива на ранній овес та жито. Та немов з лихої години, а не з власної волі, примчали сюди селяни, хто звідки втрапив. Зчорнілі від поту «орли» на сорочках, змокрілі чуби, червоні обличчя. Аж дух стримували, переполошені. Гнів лише зароджувався, мінився ним переполох. Вулицями, городами знов поспішали жінки, діти. Церкву вже оточували тісним натовпом, охоплені єдиною волею: не впустити, не дати на паругу свою Марію Магдалину, ім'ям якої пишалась церква на всю околицю, аж до Городища.

Коли уніати з привезеним із Луцька ксьондзом рушили до церкви, вулицею повз управу промчав вершник. То був посланець мирян у Городище, що мав підняти людей на захист мліївського храму. Війт Мліева допетрав, куди помчав вершник. Сказав про це й панотцеві Єрковичу. Та уніат квапився до церкви, ні на що не зважаючи. Навіть пиховито обізвав війта боягузом.

— Шановне панство, миряни! — звернувся Єркович до мовчазних, суворих мліївчан.— Нех прощає вам пан Єзус та матка Маріам отсей чин непокори з глупства хлопського. Щирими молитвами в костьолі...

— Не дамо ганьбити нашу святиню! — вигукнув передній мліївчанин, загорнувши п'ятірнею скуйовджену чуприну. Неважко було добрати в тій чуприні занедбаний козачий оселедець виписчика.

— Не да-амо-о! — знялось раптом грізне волання.

А Єркович навіть не спинився від того погрозливого вигуку, не виказав бодай би спроби до порозуміння з людьми. Лише озирнувся на півдесяток збройних жовнірів, з якими прибув до Мліева осідати на місці патера новоспеченого костьолу. А до престолу ще було далеко! Іти вже не стало куди. Натовп зворухнувся й оточив уніата з його охороною. Тільки один жовнір вихопив шаблю з піхов. Аж його вхопили за руку двоє товаришів-жовнірів.

— Що чиниш, божевільний! Це ж люди...— гукнув один з них.

Немов гаслом став цей вчинок для решти жовнірів. Люди тісніше стискали круг навколо Єрковича з війтом та з служниками. Самовпевнений ксьондз ухопив війта за рукав, коли той саме наважився дременути геть.

— Куди? — владно гукнув йому Єркович.

Та його вигук уже діяв як наказ і для розлючених прихожан. Кілька рук потяглося до уніата, почали шарпати його за одяг. Коли ж Єркович, досі ще наказуючи, крикнув: «Тож геть руки, вонюче бидло! Жовнєжи!..» — дужа рука виписчика з реєстру вхопила ксьондза за комір. Аж тоді Єркович нарешті зрозумів, що розлючена юрба не панькатиметься з ним. Перелякавшись, він гукнув:

— Панове жовнєжи, на гвалт!..

А жовніри вже кинулись до коней. Той панічний зойк ксьондза, а за ним і якесь нелюдське його верескотіння до них уже й не долетіло. За мить з гурту вискочив і війт. У нього був роз'юшений ніс, подертий одяг і перелякані, як у загнаного звіра, очі. А в галасливій юрбі, що й вереск свій опустила вже до якогось загального стогону, аж гуло з нестримної люті...

В листі до коронного гетьмана Жигмунд Третій не наполягав, щоб сам Конецпольський очолював каральну виправу військ на Україну. Та гетьман уже знав про події в Києві, по Україні. І розумів той лист як толерантний натяк, що королеві було б приємно довідатись про очолення каральних військ на українців укоханим його коронним гетьманом. Затяжні зачіпки зі шведським королем Густавом коронний міг і занедбати, аби б тільки догодити своєму неспокійному королеві.

Кількамісячне поневіряння в Прибалтиці, безглузда трата жовнірів та німецьких найманців починали шкодити його військовій репутації в Речі Посполитій.

Коронний міркував: «Інфлянди — то шведська крапля крові в рідні королів Речі Посполитої... Не ця війна являє козиря, яким виграється ім'я творця спокою країни, ім'я гідного наступника самого Жолкевського!..»

Не давала йому спокою ця настирлива думка і саме в ту мить, коли треба було тверезо вирішувати — очолювать йому каральний похід на Україну чи обмежитись підсиленням уже висланих королем військ кількома полковниками.

Отож, довідавшись поза королівським листом з коронної канцелярії, що король справді вельми заклопотаний подіями на Україні, Конецпольський з тими ж королівськими кур'єрами повідомив з Бара, що йде й сам з військом, аби очолити королівську виправу на Україну.

«Занепокоєний подіями в Києві й на Подніпрянщині, вирушаю й сам на Білу Церкву, на Черкаси. В тому плані військової каральної опінії мушу звести в одну армаду війська з Бара, німецьких рейтарів та полки Потоцького й Тишкевича, що вже з наказу Вашмосці вийшли на Україну. Моїм здашням, Ваша Королівська Мосць, на Подніпрянщині слід боронити не віру уніатську, а державне право Короля в Речі Посполитій!.. Турецькі султани непохибно панували в інших, немусульманських країнах, аж доки не почали садити в християнських державах нерозумних осадників мусульманської віри... Але ж на розсуді мученицької гибелі в Києві релігійних посланців превелебного папи Урбана маємо вчинити справедливість на зміцнення престижу корони Вашмосці! Нарешті маємо класти край неспокоєві,

зняти загрозу політиці панствовій у цім краї. Чи так чинимо її — не мені, покірному слузі Вашмосці, судити. Та певен, що з кіл українського хлопства Корона мусила б вилучати найзапальніші, вибитні сили і надавати їм шляхетства, привілей!.. Далекоглядний господар вовкодавами й псарню охороняє!..»

Так помірковано писав коронний гетьман своєму королеві, виряджаючись із Бара. І погнали гінці навздогін Потоцькому й Тишкевичу з листами коронного. Воєвода Хмелевський очолив попад дві тисячі всякої військової збиранниці. А сам гетьман вирушав з Бара з кількома полками гусарії, з німецькими рейтарами та з чотирма гарматами при тисячній, добре навченій обслузі й при обозі куль, пороху, засобів довготривалої облоги ворога...

* * *

...Козачий гонець аж з Канева нагально прибув за пороги. Біла піна падала від заліза в загнузданого коня, мастилась під попругами з-під сідла. З гнідого запінений, мокрий кінь став аж буланим. Гінцем був Роман Харченко, прозваний Гейчурою.

— До наказного мені, де наказний? — поспішав юнак.

— Ти ж хто, звідки прибув? — допитувався літній запорожець, тримаючи варту біля куреня наказного отамана.

— Чи не видно по коневі, хто я? З доброго дива а чи з гулянки натужив би такого красеня? — похизувався гонець.— Не бачиш, батьку, що гінцем прибув аж з Канева! Пускайте до наказного. Скажіть — Гейчура прибув, мене знають.

— Гейчура? То оце ти і є той Гейчура, що під Васильковом поранення зазнав?

— Оце розмова! А то допитуєтесь тут. Щось не пам'ятаю вас, батьку, в тім бою.

— Не пам'ятаєш, бо я там не був. Ониськом зовусь ось уже в шостім десятку літ. А про Гейчуру і тут розмови були. Тебе ж у Трахтемирівськім шпиталі залишили?

— Коли те було, батьку!.. Тож є пан наказний, чи що? — не терпілося Гейчурі.

З куреня розчинились стругані двері й почулись голоси суперечки, а згодом вийшло кілька статечних полков-

ників різного віку. Вони ще й в дверях сперечались, досі доводячи один одному щось своє.

— Бачиш? — запитав Онисько.— Раджу й тобі, козаче, правитися в коло. Бо ж саме козаки мають наказного обирати, на море виправу лаштувати.

А перед Гейчурою вже спинились старшини, полковники.

— Звідки гонець? — запитав кремезний старшина, до пояса голий, луговою нужею скусаний. Закучерявлене густе волосся на грудях світилось такою ж густою сивиною, як і доглянутий круто закладений оселедець на голій, аж лискучій від смаги голові.

— Та це ж я, пане Марку, Гейчура! Поздоров боже знову бачитись. Від канівчан я.

— Роман Гейчура!.. Чи не посланцем ганяєш на такому коні? Здоров, здоров, козаче!

— Посланцем же, пане полковнику! До наказного мене послано канівчанами. Там таке...

— Стривай же, коли до наказного, гайда в коло, там наказного маємо обирати. На море виправу лаштуємо, підеш?

— Не на море би, батьку, лаштуватись. Там польські полковники з військом, з гарматами на Україну вдерлися...

Гейчура не лише сповіщав про тривожні канівські події, він і радив полковникам, старшинам як досвідчений вояк. Здавалось, от-от зважиться й почне наказувати. Адже весь полк канівчан знімається й має йти понад Дніпром з'єднуватися з черкасцями, щоб разом зустрінутись і з запорожцями.

Повідомлення цього несподіваного гінця руйнувало наміри запорожців. Адже з яким клопотом заготовлювано човни, підібрано стернових і начільних до кожного човна в морському поході. Жодного реєстрового козака не взято у той вільний похід. Полковники, старшини зібралися в курінного на раду, готуючись у колі обирати старшого в той похід. Недовго й сперечались щодо підтримки Михайла Дорошенка на цю клопітну посаду. Старий, досвідчений у козачих походах полковник, завжди правою рукою і в Сагайдачного був.

Широке коло запорожців між сторічними осокорами на галявині вже чекало старшин з полковничої ради в кошового. В гуртках прихильників того ж Дорошенка а чи й іншого з бойових полковників козацтва, де стоячи,

а де й покотом лежачи в ожинниках, козаки обговорювали ім'я бажаного старшого на ту заморську виправу. Здебільш голі до пояса, хоч уже й кінчалось літо, бабине було вже на часі. Але всі при зброї, навіть чепурно поголені й голови, прибрані оселедці клалися за вухами. З рук у руки переходили тютюнниці, ріжки з нюхачкою. Вихором вибухали реготи, поривалося смачне чхання, гомін.

— Браття-козаки, просимо уваги! — озвався кошовий отаман Олекса Нечай, важко вже видираючись на колоддя.

Його оточували полковники, сотники, осаули. Звалені дерева слугували їм підвищенням для розмови в козацькому колі. На ті колоди й видиралась отамани. Понад півсотні їх зібралось, відомих кожному, загартованих, «у бурях своєї хуртуни», як мовилось серед козаків. Остряниця щось говорив курінному, Михайло Дорошенко досі ще сперечався з Марком Жмайлом.

— Не час, кажу тобі, Марку, не час. Така годинка! А тиждень нашої козацької осені годує цілу зиму! Цього навчали нас батьки...

— Чи ж повернешся, Михайле, з тією здобиччю на кіш, коли й справді коронні гетьмани ото з військом на нашім сліду стануть? — гаряче заперечив Жмайло.— Конецпольський не такий охочий намарне швендяти аж на Дніпро, щоб тільки дратувати наших людей. Треба поміркувати, пане Михайле. Поміркувати і спочатку тут лад дати. А на турка з кримчаками чи й без них нам і зима не перешкода. Щось мені й це раптове приятелювання кримчаків у таку пору оскоминою осідає на серці. Не з кримчаками б спілкувати козакові...

Іван Сулима подав руку Жмайлові з колод, допоміг йому здертися на них.

— Смалятиною запахло, брате Марку! Чи й до виправи теперки, та ще й у такому непевному спілкуванні...

Позводились козаки з землі, з колод. Тісніше збивалися в гуртки, стихав жданковий гомін. Нечай кашлянув і відразу ж сповістив козаків про небезпеку й неприємну вістку, принесену гінцем з Канева.

— Близько трьох тисяч канівського козацтва зі зброєю відійшли на Черкаси. Певне ж, було через що так нагально кидати приставства і лежі проти зими. Та

ось і сам молодий козак Роман нехай скаже. Давай, хлопче!

— Канівські полковники вже зібрали козаків, щоб відходити, коли мене гінцем посилали,— аж заволав Роман, не вимірюючи голосу.— Два полки шляхти вже рушили з Білої Церкви. Їм услід іде й сам коронний з німецькими рейтарами, з гарматою та з польською гусарією. На лист канівчан полковник Потоцький не відповів. Тож не з доброго дива, не з гостинними намірами гонить їх лиха година, браття-козаки!..

Дорошенко, як вирлом, одхилив рукою балакучого козака й сам став на його місце, ніби продовжуючи ту запальну вістку:

— Панове молодці, козаки! Коронні, як ми знаємо, не перший раз ходять на Украйну. Звісно, з доброго дива не послав би їх король при повному паряді... Таж не було й чогось такого... Хіба що реєстри таки перевірятимуть, далися вони їм. А я раджу, товариство наше подніпрове, заслати назустріч панам коронним довірену особу від наказного, котрогось полковника для повної честі чи й кількох...

— Доки вже їх кландати та вклонятись? — гукнув з козачого гурту старшина Дмитро Гуня.— Кландаємо, шануємось, а вони йдуть. Реєстрами, як путами, хотять триножити наш люд, гнуздають, щоб решту вільніше до рала на панські ниви гнати!..

— Стривайте ж, Дмитре! — перебив його Нечай.— Щоб давати лад війську на Україні, маємо обрати наказного...

— Для чого обирати? — знов гукнули з кола.— Якщо той лад давати, йдучи навколішки на мирову з Потоцьким, то можна й без старшóго...

— Дорошенка на старшого! Він уміє з коронними...

— Жмайла!..

— Нехай Марко Жмайло правує! З панством шляхтою без шаблі не домовишся. Адже й гармати везуть!

Загомоніло козаче коло, завирувало. Один за одним говорили сотники, старшини й козаки. Ще раз змусили Гейчуру хрестом поклястися, що він не сам вигадав собі посланство, а що його послали, порятунку волаючи.

Аж надвечір вгамувалось коло, немов після пагальної праці в повідь. Полковник Дорошенко перший збагнув, що його сторона поволі слабне, і сам перекричав розходженим голосом:

— Таж не галасуйте, ради Христа, як свекруха біля невістки!.. Раз товариство схиляється занедбати виправу й оружно йти на розмови з коронним військом, то й провід доручимо нашому старшому воякові, полковникові Марку! Тож згода на Жмайла за старшого?!

— Згода! Жмайло нехай буде!

— Жмайло! — завихрило вже гамором, що аж відбивався вечірніми лунами по лісах і прірвах острова.

З цеї миті козацтво вже відчувало себе військовою силою й готове було, як і з Наливайком, стати шабля проти шаблі з коронним військом. До миру й дружби не побачили стежок ні королівські, ані козачі народні вояки. Найстаршому з козачих полковників Маркові Жмайлу припала ця оружна виправа проти коронного війська. «Така вже військова хуртуна в Жмайла!» — говорили на Подніпров'ї.

Ще з Бара Конецпольський заслав гінця до чигиринських реєстрових козаків. Коронний гетьман жадав від розвідки відомостей про настрої подніпрянського козацтва. Від посланців козачих з Канева, а згодом і з Черкас він по-справжньому так і не зрозумів, чи козаки тікають від його армії, а чи лише в той спосіб гуртують свої сили, заманюючи й коронне військо на козачі воякські ниви. Довіреним гінцем у тій чигиринській розвідці був ротмістр Скшетуський, наближений до гетьмана за сліпу послужливість та настирність. До того ж ротмістр мав і свої порахунки з козацтвом, ще батьком щеплені з колиски. Дочекатись повороту Скшетуського коронний так і не зміг. І в Білій Церкві призначив ту зустріч з посланцем-розвідником.

На виході з Бара і в поході до Білої до гетьмана прилучались нові й нові загони. Першим приєднався старий вояк воєвода Хмелевський, батько гетьманового довіреного ад'ютанта. За Хмелевським прибув Мартин Казановський, прилучались і інші воєводи з посполитим рушенням, із збираницею, яка більше для лічби годилась.

Останнім повітав гетьмана князь Юрій Збаразький:

— Своїх сім сотень вояків посилаю з князем Четвертінським на чолі! Тієї ж грецької віри князь, що й козаки. Знатимуть, що не вірою гамуємо їхні рокоші. В ложці води потопив би тен князь всю подніпрянську погань, в ложці води!..— урочисто й зле говорив князь

Юрій, наче панотцеві на сповіді.— А вже сам єстем, проше пана, заважкий. Не змушуй, вашмосць пане коронний! Який з мене вояк у полі в осінню негоду, та ще й десь-то, може, й на Дніпрі, проше, вельми поважаний пане коронний гетьмане!

Конецпольський навіть не посміхнувся з тої пронизливої запобігливості. Князь Юрій — великий мастак робити все чужими руками... «Справді, недавно був польним, а тепер уже й коронний гетьман!..— з приємністю показав про себе ту влесливу кінцівку князя Збаразького.— Службове звання й місце на землі між живим людом!..»

Трохи затримався ще і в Білій Церкві, засилаючи військо навздогін канівським козакам. Що за люди, ці подніпряни! Якась загадка для Корони, а може, й загроза для визначної шляхти.

Ці думки не залишали його в спокої на всім довгім шляху аж до Дніпра. «Уродзона шляхта... Уродзона а чи найзапекліша в тому переконанні рокованої зверхності над посполитим людом»,— снувалися й далі думки. Часом ділився ними з Хмелевським, своїм ад'ютантом. Чи міг він помилитись, беручи на увагу, скажімо, Хмельницького? Адже ж українська людність теж не застигла в сліпій покорі цим Збаразьким чи й королеві. Еж королів досі обирає і нав'язує їм найнестерпніший ворог — шляхта... Корона мала би гнучкішою політикою привертати цей люд, а не зброєю та карами.

— Проше пана...— перебив Хмелевський коронного.— Я теж, син воєводи з українських земель, тої думки, вашмосць пане Станіславе. Не зброю би нести нам при тій папській буллі на окатоличення такого багатого краю з войовничим народом. Державний би розум та прихильність, як до своїх!

— Ще н-нобілітацію забув, пане Станіславе. Н-нобілітація, як і в землях старої Польщі! Шля-ахетство видатнішим і... в-віра людям,— замислено згоджувався коронний, правлячись далеко не з мирними намірами на Подніпров'я.

— Вашмосці пану коронному би й рішати цю проблему! Як-то мовиться — карти у власних руках!.. Нехай собі моляться, як кому заманеться. А збройно чи й прихилить Корона таке чутливе серце цього войовничого народу,— знов підкреслив ад'ютант, викликаючи на відвертість коронного.

— Силою, проше п-пана Станіслава, й ведмедя змушують до танців...

— А кільце в носі тримають?

— Н-не вірю я в прихильність плебсу, ск-кореного зброєю. До того ж зі зброєю с-сам тен плебс набрав уже європейського в-визнання.

Аж зітхнув замовкнувши. Та, видно, не кидали його ті ж причепливі думки. Адже правиться він знову на погамування того люду, якого саме ж релігійними справами доводять до бунтівничих самосудів. Схизмати, як він і переконався ще з кам'янецької розмови з Хмельницьким, перейшли грань страху перед державною зброєю. Схизмати повторюють бунт Наливайка! Вони стають на криваву боротьбу проти католицтва тепер уже зі значно більшими силами й досвідом, аніж солоницький їхній герой [1]. І знову кров, а не хороше державне слово має вирішувати цю сварку...

В таких марудних вишукуваннях собі благородного місця в історії Конецпольський ніяк не міг позбавитись настирливої думки про Хмельницького. Молодий Хмельниченко глибоко запав йому в душу. Може, то була шляхетська заздрість? Воював, як лев, навіть у неволю потрапив не від безсилля, а з шляхетної солідарності!.. Підстаростенко, незнакомитого батька син з нехлопською амбіцією й гідністю уродзоного... Невже й він проти нього? Гетьман щоразу нагадував ад'ютанту Хмелевському довідуватись, чи не повернувся Скшетуський.

— Пан Стась, певне, й сам р-розуміє, яко співучень і друг того сотника Хмельницького, що з нього виростає справжній вояк і... д-державний муж!

— То є не лише щира правда, вашмосць, а й благородство коронного гетьмана в безсторонності оцінки українця! Бачив би пан гетьман того спудея в колегії, коли я лишився освистаний і самотній проти всіх легатів, проти задурених колежан!..

— Знаю, чув про тен благ-городний вчинок схизмата. Часом думаю, що к-коли сам гетьман збройної сили Речі Посполитої помилився в цьому к-козакові, то...— гетьман примовк, вишукуючи найсильніших слів, що відповідали б його щирості в цій розмові...— то ліпше би віддати й гетьманську булаву к-комусь іншому...

---

[1] Мається на увазі Северин Наливайко.

— Кому ж, вашмосць? — безпосередньо сприйняв Хмелевський ті сповідальні слова гетьмана.

— Чи в-відаю й сам. Може... князю Юрію Збаразькому!..— і розгонисто засміявся з такого перегостреного жарту з підлеглим.

Кінчався й жовтень уже на Подніпров'ї. Конецпольського нарешті розшукав його довірений посланець до Чигирина ротмістр Скшетуський. Гетьман з одного погляду визначив, що не з гостювання повертався його розвідник. Стомився, давно не голене лице посіріло, був у старому кунтуші з чужого плеча.

— Пан сотник Богдан Хмельницький, проше вашмосць пана гетьмана, не прилучився до того зрадливого війська бунтарів. Та... і не прилучиться! — повідомив розвідник.

— С-сам сказав про те, а чи пан ротмістр лише припускає такі ко-ондиції в намірах сотника? — допитувався коронний.

— Тего не мовив, бо, власне, я не сам і розмову ту мав з ним. Але ж тен сотник справді сидить на Суботівському хуторі, пильнує господарства й милується малжонкою з немовлям. Козачим посланцям чигиринців на їхню вістку про вальне рушення й можливу сутичку мовив,— це вже я маю певні відомості, вашмосць,— що не час на справжню домову війну ся наражати. Козацтво голе й босе, а їхні родини з голоду змушені шукати ласки панів осадників краю. Чи встоїте, мовляв, проти такого моцного супротивника!

— Не час, мовить Хмельницький? К-коли ж буде вже час, пане ротмістре, він не сказав? — посміхаючись, іронізував Конецпольський, не приховуючи радості від справдження своїх передчуттів. Виходить, лише сліпа вояччина протистоїть йому, а не народ...

— Не сам же, проше вашмосць, розмову ту мав, а лишень устами довіреної людини в Чигирині. Сам його не бачив,— виправдувався ротмістр Скшетуський, відчуваючи насолоду, що таки ж догодив гетьманові.

16

Полки Миколи Потоцького заскочили в бойовому шалі аж на берег Дніпра. Полковникові не хотілось їх тут стримувати, та й важко вже було. І не велів поручникам якось-то гамувати волю жовніра. Близенький світ

ішли, нарешті доскочили аж до побережанських козачих сіл і хуторів. Звільнений від старшинського ока жовнір пішов карати! Каралось більше хатніх. Це були жінки, старі колишні козаки й діти. Ротмістри підбурювали, жовніри карали. Це звалось першим ударом по козаках...

Жіночий та дитячий вереск, стогін і плач вибухали майже негайно, як тільки жовніри Потоцького заскакували до побережанських козачих осель. Спалахували стріхи, шугав у небо чорно-гарячий дим та полум'я з хат і ожередів. За що каралось? Може, за те, що ти не католик? Ні. Ти хочеш звати українську землю своєю, хочеш господарювати на ній сам як господар земель наддніпрянських, без пана з його економами!

Он за віщо карали коронні пани державці, сповіщаючи гетьмана про перші переможні сутички з козаками.

Із сіл в придніпрянські луки найраніш утікали дівчата. Тож вони й наскочили на канівських та черкаських козаків, що правились луками понад Дніпром, щоб з'єднатись із запорожцями.

— Ой людочки наші, козаки рідненькі! Рятуйте душі людські! Лях заскочив! — гукали дівчата.

— Таки ж заскочили, кляті? — спинялись козаки.

Дівчата ще більше тужіння знімали. Ледве допитались в них канівчани, що ж діється в побережанських селах. Важко було не повірити, бо не лише дим, але й полум'я вже виривалося в небо з-за густих гаїв та перелісків.

Спинили козаки свій похідний марш, збиралися сотні, мчали від них гінці. До полкових корогов поспішали, де старшина раду радила. До старшин тепер, крім дівчат, настигли й чоловіки, випасчики та остаркуваті козаки.

— Тож хмарою наринули й грабують, жінок безчестять, палять гірше за бусурменів!..— волав літній козак, ледве переводячи подих.

— Багато їх? Толком кажіть, упораємось чи ні? — домагались старшини якоїсь виразнішої вістки.

— Чи їх полічиш, люди добрі? Беруть худобу, ганьблять...

— Карпенкова молодиця кинулась боронити сусідську дівчину. Так і рубонув шаблею, проклятий... А моє обійстя запалили, коли я лише сказав: «Що ж це ви,— кажу,— присяй біг, чи не бусурменським,— мовлю,— засобом караєте, панове-ляхи?» Він і рубонув! Ледве я

встиг якось відскочити... А тут чиясь дівка з клунком. Він і порвав, клятий, за нею...

Сотники здавали сотні помічникам, пропускали їх за возами з козачим спорядженням. Притишеним голосом по кілька разів повторювали:

— На Табурище ж прямуйте, а вже звідти, може, й на Крилів.

Полковник наджидав сотників. З кожної сотні по одному аж чотирнадцять молодших старшин виряджає назустріч полковнику Потоцькому. Стоячи ж, у повечір'ї придивлявся до кожного. Нарешті притишено заговорив:

— Негайно правтеся, до смеркання й зустрінете! Ми, кажіть, воювати не хочемо з коронним військом. Але вимагайте й від них припинити отой бусурменський гвалт на хуторах! Скажіть, от-от надійде сам наказний з Низу. Нехай пани коронні з ним домовляються. Але щоб припинилось оте здирство жовнірське. Накинулись он як, де це видано! Як нехристи, безчестять наше жіноцтво, грабують майно, палять оселі. За віщо ж? Чи не король, єгомосць, наказав отак віддячити козацтву за нашу щирість у хотинській допомозі коронному війську?..

З гурту старшин сміливо виступив сотник Юхим Біда, якого недавно ж оце й призначив полковник Канівського полку на нову сотню охочих. Тож сотник і звернувся до полковника:

— Може би, полковнику, вистачить на посольство й без мене?

— Не хочеш панів кландати? Мову ж панську найкраще знаєш, може, влестиш Потоцького...

— Чи я один її знаю, полковнику! Сотню призначено на відбій панських нападів. Сотня нова, збираниця, лад би треба й самій дати перед таким боєм.

Біда осмикав кожушок на кремезних плечах. Аж дві тютюнниці на поясі, довга драгунська шабля в піхвах, сріблом кутих. На ногах не постоли, як у багатьох сотників, а сап'янці. Аж осміхнувся полковник, впізнаючи по тому запорожця.

— Тю, бий його сила божа! — позіхнув, чухаючи потилицю.— Клопоту того стільки. Гаразд, Юхиме, лишайся при сотні. А ви правтеся негайно, тринадцять нехай вас буде. Може, хоч це переконає Потоцького... Тобі, сотнику, справді лиха доля випадає. Все обміркував?

Сотник не був балакучий, коли йшлося про воєнну справу. Полковникові мав би й більше сказати, але знизав плечима, мовив:

— Як годиться, думали гуртом. В такому ділі й не заснеш, думаєш. Цей похватний козак у сотні, Гейчура, що під Васильковом був ушкоджений... Спритний козак буде. З ним трохи порадився...

— А як гадаєш, не бреше він, що старшим знов козаки обрали Марка Жмайла?

— Та що це ви, пане полковнику! Гейчура справді легкий на слово, може, й дивний козак, але в такому ділі брехати... Ні, ручуся, що ні! Беру його зараз під руку собі в цім нічнім ділі на відбої Потоцького.

Полковник ступив ближче й, не мовивши ні слова, витяг з-за пояса в сотника ріжок з тютюном. Насипав на ніготь собі, повернув сотникові ріжок і затягнувся обома ніздрями. Скривився, щоб чхнути.

— Не бере й клята нюхачка. Другу ніч не спатимемо... Тож і добре, візьми того хлопця під руку. Дивіться ж, відбивайтесь, бо полк надіється. Не забувай, сотнику, що це Потоцький! Пихатий полковник, перемоги прагнутиме. А нам треба його затримати, доки хоч за озера зайдемо. Коли ж невитримка сталася б у тебе, то ведіть його за собою десь би іншим напрямком.

— До дідька б вони в болото попрямували, кляті! Я так собі гадаю, пане полковнику: коли нападуть, то ж, певне, звечора. Відбиватимемось на всю силу, беремо й гармату, що на дубовій колішні. А з півночі, певне, й поведемо...

— Тільки ж не по сліду полку!

— Авжеж, не по сліду...— якось загадково усміхнувся сотник.

17

Конецпольський нарешті спинився в Чигирині. Старостівську обслугу погнав скликати козаків, їхню старшину, яка чи не по домівках розбіглась при заході гетьмана в Чигирин. Хмелевському не лише дозволив завітати до Суботова, але й доручив домовитися з Хмельницьким і дістати його згоду бути посланцем від коронного до козачої старшини в Крилові. Аж тут збагнув усю невтішну картину, яка постає на побережжі з приходом сюди коронних військ. Яку даси раду людям, війську?

Адже тут таки козачий край! Навіть ті, законні з королівських і сеймових ухвал, шість тисяч: полки, старшини, гармати...

— Запорожці спочатку були обрали старшим полковника Дорошенка,— доповідав гонець, тільки-но повернувшись від передових загонів Корони.— Але потім скинули Дорошенка, обравши замість нього полковника Жмайла.

— П-полковника Жмайла? Ха-ха-ха! — зареготав коронний.— Таж тен Марко Жмайло ще й при пану Жолкевському сивим дідуганом з-звався. Чи й не вояк, щоб дати раду такому війську! Невже наважаться й с-супроти збройної сили короля?

— Але ж, проше пана коронного, небіжчик Жолкевський говорив, якщо козацтвом править Жмайло, то не чекай від них гінців з проханням милості...— заступився за гінця якийсь гусарський старшина.

— А не п-попросять милості, то-то будуть биті! — немов аж огризнувся гетьман на те не зовсім чемне зауваження гусара.— Нех пан перекаже п-полковнику Потоцькому та воєводі Хмелевському.

— Розвідка принесла вістку, вашмосць...— прорвався ще один гонець із побережанського крила коронних військ.— Полковник Потоцький прийняв козаче посольство, аж тринадцять старшин канівської та черкаської залоги. Полковник шляхетно, мовити б, порозмовляв, власне, позпущався в розмовах, нагрозив палями й затримав. Має сам потай напасти на козаків, наздогнавши канівчан на побережжі, щоб не дати їм з'єднатися з полками запорожців.

— Ганебний вчинок! Як то уродзоний міг? Наказую пану Миколаю Потоцькому ніяких парламентів з б-бунтарями не вести, але й не соромити наше військо ганебною затримкою їхніх посланців! — по гетьманському грізно накричав.— Посла-анець не є полоняник, добутий у достойній гонору шляхтича в-вальці... Негайно відіслати посланців і вдарити на ту канівську з-залогу. Перехопити також і ч-черкасців! Тож і не дати їм з'єднатись із Жмайлом! Все з-зрозуміло?

— Вшистко! — похватився джура й негайно зник.

18

Саме в той час Станіслав Хмелевський в'їздив у ворота Богданової садиби. Двоє стайничих із кам'янецьких стаєнь порались у дворі. Вояк у гусарському строї здався їм знайомим, та й гусар, служка при ньому, теж. Баскі коні в обох, венгерки, на хутрі шиті, з білими шнурами кручених петель на полах. В Суботові вже знали, що низом пройшли черкаські й канівські козачі залоги з гарматами. Чутка була, що у виправу на море лаштується козацтво з першими морозами. Тому ніхто й не дивувався раптовому походу козаків. До цього звикли по хуторах і селах за останні кілька літ.

Гусарського поручника стайничі таки впізнали. Сподівалися, що от-от з'явиться й сам коронний за ним... Один з челядників кинувся до воріт, пославши товариша попередити господаря. Допомагав гусарам поратися з кіньми, тривожно позираючи на шлях за ворітьми, чи не їде й коронний.

На ганок вийшов легко зодягнений Богдан. Тільки мить постояв, як статечний господар, упізнаючи гостей.

— Ну, Стасю, ти вірний собі! Нема, щоб попередити. Завжди знайдеш, як здивувати і... порадувати! — заговорив, швидко збігаючи з ганку. Хмелевський облишив коня, кинувши поводи двірському служці. Теж рвучко побіг назустріч Богданові. Майже два роки не бачились друзі!

— І сам божеволію з радості!..

Палка зустріч. Обидва дужі, дозрілі, немов навзагони, стиснули один одного в обіймах, а говорити й не було про що. Один затнувся, як гість, чекав якихось запитань. А другий не був певний, чи встояв його Стась проти яскравих променів гетьманського тепла.

— Значить, воюєш, Стасю! — з сумом мовив Богдан, допомагаючи в кімнаті роздягтися другові.

— Ганиш гетьмана, а чи як маю це р-розуміти?..— посміхаючись, запитав Хмелевський.— Чи це війна, друже мій? Одна рука тримає зброю, а друга, наче жебрак, кландає тих королівських привілеїв на нові й нові воєводства та староства...

— Тож, виходить, не я ганю, а сам же кривив державного мужа! Певне, так і «р-розуміти» маю я, грішний хуторянин,— підтримав гостя усмішкою Богдан.

— Дарма. Розумій, як знаєш. Тільки ж не так голосно! — попередив гість.

На те остереження господар мусив озирнутись — двері справді були не причинені. Богдан рвучко причинив їх.

Хмелевський зітхнув, скорше як від утоми з подорожування.

— Таж чуєш, певне, що по-справжньому запахло порохом. Коронний уже знову тут, на Подніпров'ї.

— Чую, чую, брате мій. Добре чую... Запахло, мовиш? Натяк на Наливайка?.. Сам чомусь не можу відігнати моторошних думок. Що ж трапилось, що мовить твій всесильний?

Але розмову швидко довелось припинити. До кімнати зайшла господиня — одвічна прикраса доброго ладу й гостинності в домі. При ній не хотілось Богданові ятрити душу тією розмовою. Ганна знову була вагітна, увійшла в широкій рясній спідниці.

— Оце ж і вона, моя Ганнуся. Тобі, Стасю, нехай вона буде таки Ганною, бо я ревнивий,— усміхаючись, знайомив Богдан свою дружину.— Стась Хмелевський, Ганнусю! Оце він, той наймиліший мій друг, ад'ютант далеко не наймилішого гетьмана...

— Таж я знаю вас, пане Станіславе, навіть бачила якось у брата. Ховались від нас, жінок, вечеряючи при келихах угорського...— з легкою усмішкою мовила господиня напрочуд ніжним голосом.

— Стась є мій єдиний друг, побратим,— щиро сказав Богдан.— Волів би, щоб і тобі він був братом. Чи вірно раджу, Стасю?

— Авжеж. Господиня в домі, дружина друга... Таке не звичне в нас явище, Богдане,— почав ротмістр. Та Ганна перебила його:

— Так і вважаємо в домі за друга і брата Богдасевого. Як жінка, я воліла би мати дозвіл... Та що це я? Нашій сестрі в заміжжі пильно озиратись доводиться. Тож, Богдасю, запрошуй гостя, а мені дозволь келихом вина пригостити з тої нагоди. Будьмо дужі й веселі!..

Першою цнотливо пригубила з келиха. Як годиться жінці, «скаженою» назвала горілку й поставила келих на стіл.

— Закусюйте ж. Пригощай, Богдасю, Станіслава й сам закусюй, бо я мушу бігти...— і зникла за дверима.

А та гостра розмова так і не відновилася за столом. Гість лиш повітав нею Богдана при зустрічі. Тепер йому не терпілось довідатись про Богданове життя.

— Щасливий з Ганною? — запитав стиха.

— Отак і всі питають: щасливий?.. А ти, друже мій, не з тих усіх...— замість відповіді на запитання розпочав своє Богдан і вмовк, наливаючи ще по келиху.— Про яке щастя питаєш?.. У справжнього щастя два обличчя: одне карбується на серці незгойним шрамом, а другим милуються, щоб забути те карбоване, яке ніколи не забувається. Коротше мовлячи, щастя, Стасю,— як багатоводна ріка. Голубить, але в море втікає, як казала наша мудра пані Мелашка. Пам'ятаєш її? — запитав Богдан, намагаючись не говорити, чи щасливий з Ганною.

— Мій боже! Цілу дорогу думав про пані Мелашку, а тут... Це пані господиня винна,— спритно переіначив розмову поручник, помітивши, що зайшла Ганна.

— В чому? Господині, щоправда, завжди винні,— усміхнулась Ганна.

— Не завжди, ласкава Ганно, не завжди. Та на цей раз таки винна. Де ж це, мовлю, мудра матуся львівських спудеїв, пані Мелашка?

Молодиця поглянула спочатку на Богдана, потім на Хмелевського. Знов усміхнулась:

— Беру провину й на себе. Пані Мелашка повинна була саме тепер і виїхати до Кропивної. Тож веремія он закружляла яка понад Дніпром, а в неї... Та стривайте ж бо: пан Стась досі ще й не знає, що пані Мелашці оце аж тепер Богдась розшукав небожа, а через нього і її стару матір!..

— Матір пані Мелашки?

— Таж саме матір пані Мелашки! Заслабла стара, люди переказали. Кому ж, як не дочці, якої ще в дитинстві позбулася, кому ж, як не їй, розшуканій дочці, тепер доглянути слабу... А тут козачі полки до порогів посунули, їм услід, як сніг на голову, впали й жовніри. Сам коронний гетьман прибився з ними аж сюди. Тож, кажу, їдьте та в Лубнах і сина розраїте. Щоб часом Мартинко з друзями не сунувся в ту завірюху. А звідти й до Кропивної завітає стара...

— Ну ось бачиш, Стасю, допитуєшся про настрій... То радість за Карпа, ти ж його знаєш, то знов тривоги... Гаразд, Ганнусю, я радий за нашу маму Мелашку. А Карпові зараз не до радощів. Але... налий нам ще,

щоб забулась ця проклята веремія. Буде чи не буде бій, а камінь на серце українців ще раз покладе пан гетьман. Не треба б йому затівати цієї кампанії панствової, ніяк не треба!.. Що це їм у голову вдарило, не можу зрозуміти. Згромадили людей, озброїли в тій війні з турком. Наобіцяли платні й ласки коронної козакам. А замість того шлють військо, єзуїтів, уніатських підлабузників. Все на погамування волі козака! Сам король засилає військо. Чи годилося б так розумним правителям такої держави!.. І знов те ж саме поневолення люду, тільки ще в гіршому, злостивішому гатунку. Як дилігенський пастор-єзуїт Форер он галасує в європейській війні. Радить запалювати такі вогні на всіляких протестантів, щоб і в анголів, як він мовить, горіли б ноги, зірки щоб розтопились у небесах... Людожерство, упривілейоване людожерство!

— Бачу, що я слушно саме з цього й розпочинав розмову,— вкинув Хмелевський, тамуючи запал Богдана.

19

Тож кінчити цю розмову друзі спромоглися лише в дорозі. Богдан згодився поїхати з другом і на побаченні з гетьманом таки умовити його запобігати зачіпок окружних. Має ж людина той державний розум! Якісь-то загальноєвропейські плани виношує на погамування турка!

— Мусиш розуміти, Богдане, що й не гетьмана, можливо, винуватити б треба...

— Гетьман теж не пішак на шаховій дошці, Стасю,— заперечив Богдан.

— Не пішак, але і не ферзь. Його я вже добре розкусив.

— Конецпольський мав бути ферзем! Гетьман має все — і розум, і королівську ласку, і авторитет. Чого ж не вистачає?

— Таж не легко при королі-єзуїті, при шляхті типу Юрія Збаразького! Коронний нітиться, в душі, може, й не схвалює цю війну. Але ж і сили в собі не збере, щоб протистояти шляхетській інерції. До того ж і сам є людиною, змушений прислужувати при королі. Це не Жолкевський при Яні Замойському!..

— На жаль, і не Жебжидовський,— додав Богдан.

— До речі, помер оце уславлений вояк-бунтівник. Помер при кляшторі[1] як звичайний єзуїтський ксьондз. Троє єзуїтів при десятку служників схоронили його, як невідому й забуту навіть рідними людину.

— Якої ж кращої долі набуде пан Станіслав Конецпольський, приміряючи себе, певне, вже й не до свого першого тестя, Жолкевського, а до самого Александра Македонця в шуканні тої живої води до безкарного панування по селах і хуторах українських? Сліпий слуга короля і шляхти!.. Тільки й знає мастити коронне крісло смальцем догоди, як жартують наші козаки.

Несподіваність Богданової оцінки розвеселила Хмелевського. Аж озирнувся, чи не почули тих слів жовнір та козак з їхнього супроводу. Негода змушувала щулитись у сідлах, час від часу пришвидшувати їзду, аби зігрілись коні. Хмелевський першим притримав коня, озвався знов:

— Отож не подобається й мені той підмащений трон коронного. Позаочі пан Станіслав ганить Збаразького, а в очі лестить. Бо відчуває єзуїтський вплив цієї людини на загал навіть високої шляхти. Традиційна слава Збаразьких, їхній вплив на шляхту й короля гнітить й свідомість гетьмана. Щось, звісно, є в ньому і від того Македонця. Як вояк, він носиться з ідеєю європейської війни проти турка, прагне якоїсь-то зверхності християнства. А австро-угорську зачіпку за Чехію вважає лише домовою сваркою. Козаків же сам і стримує від походів на тих нехристів за морем. Тепер оце ще й нобілітацією визначнішої козачої старшини захворів пан коронний.

— Нобілітацією козачої старшини? Та це ж хабар, підбивання старшини на зраду...— аж припинив Богдан свого коня.

— Звичайно ж, хабар. А хіба кінь, якого мій господар пан коронний презентував тобі, не є передбачений заздалегідь гетьманський хабар?

— Але ж того коня я ще з Києва повернув гетьману в перші відвідини митрополита.

Хмелевський від здивування спинив коня.

— Повернув? То де ж він, той ідолів кінь?.. Пан Конецпольський уже в Чигирині якось згадував про свій

---

[1] Єзуїтський провінційний монастир.

дарунок. Цікавить пана гетьмана, чи сподобався тобі той огир.

І стали як укопані. Поручник від здивування, а Богдан з несподіваної думки. То як же він з'явиться тепер на очі гетьману? Адже повернення того дарунка давало Богданові незаперечні козирі, якісь шляхетні права гідності перед коронним. Тепер усе те зникло...

— Ганьба!.. Маю на увазі козака, з яким повертав пану Станіславу того коня. Панським конем скористався сам той брехун і зрадник гонору людського. Зганьбив мене, як злодій... Ні, Стасю, тепер-то я ніяк не можу їхати на це побачення, не можу! Їдь сам, а я... мушу розшукати того Романа Гейчуру й сам спробую навчити його товариської честі!

З копита повернув коня й погнав назад у Суботів. Ледве гукнув до козака, щоб повертався за ним. Мимохідь лиш кивнув другові, бо попрощатися з ним як слід не вистачало ні настрою, ані часу в хапанні. Його переслідувала ганьба такого дрібного запроданства коронному гетьману, начільному коронної шляхти, проти якої на життя чи й смерть стає цілий його народ.

20

Запізнився Станіслав Хмелевський, аж уночі повернувшись до Чигирина, в якому вже й не застав коронного. Вулицями йшло військо в напрямі на Куруків. Марно було б чогось допитатись у такому галасі й метушні. Переполошені чигиринці самі шукали бодай би якогось порятунку від жовнірської навали й ховалися з дітьми в чагарниках по придніпровських луках. До цього звикались роками. Але ж досі утікати людям доводилось від нападників іншої, ворожої держави. Для тих ворогів грабіж і людоловство було природним, як і для вовка в кошарі овець...

З невеселими думами й заснув Хмелевський, наморений подорожуванням. Його розбудили вдосвіта гарматні луни, що стрясали вибухами сухе з приморозку повітря.

«Виходить, що таки перемогла сила ненависті до цього народу. Панству потрібен скорений раб на ниву, а не добропорядний сусід, надійний спільник!..» — з гіркотою міркував Станіслав Хмелевський, вирішуючи, що йому діяти — бути з Конецпольським, чи йти проти нього, а

чи, як Богдан, скрадатися та спідтишка ярити серце на них. «Щастя з двома обличчями!..» Певне, та Ганна саме й вп'ялася в серце молодикові...

Та й замислився ще глибше. Котрий уже рік слугує гетьманові. Підкорився волі батька, хоч як хотілось чогось іншого, славнішого, на користь, а не на озлоблення людей. Так же їм радив і мудрий наставник Андрій Мокрський. «Раджу скористатися з гіркого досвіду старших, щоб не повторювати їхніх непоправних помилок у житті!» Богдан уже користається з цієї поради, а ще більше — з свого гіркого досвіду. «Моєю непоправною помилкою, напевне, стало оте сліпе слугування високому, але не наймудрішому в діяльності владиці!..»

Стояв, розмовляючи сам із собою в марудних роздумах біля вікна. Часом виходив у двір і вслухався в стогін Подніпров'я під гарматними пострілами.

І не поїхав наздоганяти гетьмана. Та чи й доженеш вихора в полі.

Через Чигирин проходило військо, збираниця його батька воєводи. Як і в дитинстві, потягло до нього із тяжким клубком суперечливих думок та вирішень. Одне було безповоротним: ад'ютантом до коронного він уже ніколи не повернеться. Годі!..

21

Аж у Чигирині коронний гетьман зрозумів, що вже марно було б спиняти жовнірів, очолених Потоцьким. Не спиниш їх тепер навіть ваговитим гетьманським словом, не закличеш їх до спокою й мирного ладу у справі!.. Українські села тепер, з намови Потоцького, стали для жовніра селами воєнного ворога, а сам похід обернувся на похід наживи та гвалтування, нещадних знущань, пожеж і вбивств. Це вже хода війни, яка зможе зупинитись лише за законами повної перемоги або такої ж неминучої поразки. Середини не буває...

Природне сп'яніння війною забило баки й гетьману. Як із зав'язаними очима, й він кинувся в той хаотичний вирій жовнірської навали на козачі села, на хутори. Коли ж відчайдушний галас «пробі» потонув у гарматних пострілах, гетьман уже не мав сили опанувати себе, отямитися з військом.

— Де с-стріляють, чиї г-гармати? — допитувався в наближених старшин, надміру заїкаючись від хвилювання.

— Всюди, проше вашмосць пана гетьмана! Від дніпрових луків і аж ген до табурищенської залоги запорожців. Гармати київського воєводи Томаша Замойського ось тут, за лісом! — чітко доповідав ротмістр Скшетуський.

Гетьман усміхнувся неживою з нервувань, перекошеною усмішкою. При імені Замойського згадалась картина, як той воєвода в Римі домагався в гоноровитих єзуїтів посвяти в орден. Босоніж, з веригами на ногах, в пошарпаній одежині воєвода блукав вулицями, заробляючи більше сміху в римлян, аніж схвалень у зустрічних папежників... За Мартина Казановського, що правився десь понад Дніпром, був спокійний. Туди ж наказав правитись і воєводі Хмелевському. Згадав і про його сина-ад'ютанта, лячно озирнувся. Але того вправного ад'ютанта й досі нема!.. Та його ще ретельніше заступає тут ротмістр Скшетуський. Цей надміру вправний на поклонстві ротмістр загоїв ту коротку тривогу гетьмана з відсутності Хмелевського. Йому й звелів вести себе на позиції Томаша Замойського.

Застав воєводу за марудним порпанням біля важких гармат. В ядучому пороховому чаду, з червоними зіницями очей сам Замойський тримав у руках великий віхоть, запалений на ломаці, чекаючи, доки гармаші засиплють та заб'ють клейтухом порох і кулю до гармати. Коронний гетьман, несподівано з'явившись перед ним, зажадав самому палити насипаний у запальничку гармати порох.

— Така честь! — поступився київський воєвода.— Та з охотою.

Спочатку зашипіло, вогнем і димом обкутало гармату й вояків. Аж потім надсадно гухнуло. Кого поціляли? Та чи й треба було когось поціляти тою чавунною кулею? Стріляли, бо це війна!..

Гармаші, наче скошені, падали на землю. Але гетьман устояв, вважаючи ганьбою падати ниць при посполитих. Коли ж вітром провіяло дим і кіптяву, гармаші побачили посмішку божевільного на чорному обкуреному пороховим димом обличчі Конецпольського.

Чи підсилювало це авторитет коронного, він не думав. Ледве й сам дійшов до пам'яті. А гармаші знов посхоп-

лювались, брались прочищати віхтями на ломаках паруюче жерло, готувались до чергового пострілу.

Тут уже довелося падати й гетьману, якого живосилом смикнув за полу ротмістр Скшетуський. Канівські козаки, що відступили звечора, тепер не менш гаряче відповідали ворогові й своїми гарматами з табору за переліском. Над головами лиховісно проквоктали кулі. Коронний гетьман і весь його супровід за вчасною порадою ротмістра Скшетуського окаряч вибиралися з обстрілюваного місця в перелісок, а далі і в ліс.

22

Роман Харченко не був жаднюгою на чуже добро. Коня він не привласнював, а лише скористався ним у нагальній справі. «Потім відведу...» — запевняв самого себе. Навдивовижу проворно він з'їздив на Запоріжжі гінцем від Канівського полку. Чи є коли хапатись, щоб правити того коня хоч і в Білу Церкву...

А сотня, в якій Роман опинився в Каневі, перебувала саме в бойовому переході. Справно повернувшись із Запоріжжя, Харченко невтомно підсобляв сотникові Кузьмі Біді ладити свою перевантажену сотню до нічного відбою наступу полковника Потоцького.

— Таж у цих подніпрянських нетрях, пане сотнику, нам і кожен кущ, а не лише байрак, у допомозі стане,— заспокоював сотника.

— Треба ж їх знати, молодче козаче!

— Чи я не знаю, дивне діло. Ось і зараз у яких заморозках правився навпрошки, щоб швидше!

— І сотню проведеш?

— А чого б же, проведу! Можна б і панство-ляхів повести за собою...

Прибіг козак із-за байрака, де сотня Потоцького, обминаючи озерця та піски, мала напасти, щоб швидше наздогнати весь Канівський полк.

— Наші прибігли від спостережного гнізда. Ідуть!..

— Ну, Романе, будь напоготові біля отого куща вільшини. Козаки не всі зразу вийдуть з бою. Посилатиму до тебе підморених, щоб свіжішими відбиватись...— наказував Біда.

— То коли ж?

— Може, десь опівночі, а то й пізніше. Як хуртуна...

— Хуртуна, хуртуна. То, може б, і мені в діло?

— Діло там, де велить сотник, зрозумів?! Та щоб же не шукати й тебе між вільхами.

Попереду вже почався бій. Кузьма Біда кинувся туди, лиш махнувши рукою Гейчурі. Той уже відв'язував коня. В голові знов постав обміркований із сотником задум бою. Чи справді ж ті драговинні болота саме там?.. Аж морозом пройняло поза плечима. Він був певний, що діє вірно. Жоден гусар Конецпольського таки ж і не був тут ніколи, то як же могли добутися в ці місця німецькі драгуни?..

Вони чекали наказів гетьмана майже з півночі, коли гінці сповістили, що Микола Потоцький, як громовержець, напав на застави Канівського полку. Перед світанням сам Конецпольський теж був при війську, готовий вести своїх гусарів і драгунію на остаточний розгром козаків.

— Проше пана гетьмана! — позвав коронного київський воєвода до якоїсь хати.— Мої жовніри вловили переляканого старого козака. Втікав, чи що. На допиті з-під батога він признався, що кіннота Канівського полку охоплена паном Потоцьким та галицьким каштеляном паном Каліновським. Козаки порвали на втечу хто куди... Певне, частина з них пробиватиметься тут, втікаючи з побережжя.

— По ко-онях! — не розмірковуючи наказав коронний гетьман.

Скшетуський подав йому коня, воронього з Туреччини, приведеного паном Кріштофом Збаразьким як гостинний подарунок султана з щасливого завершення потрактувань. Збаразький гратулював тим конем коронного. Красень огир і справді вартий був такого вславленого в Польщі їздця, як сам коронний гетьман.

Від Конецпольського увсебіч помчали кур'єри-посланці до війська Томаша Замойського.

— П-перехопити відступаючі сотні канівчан! Перехопити й в-відрізати, щоб жоден, пся крев, не з'єднався з запорожцями!..

Гетьман уже відчував тріумф своєї кампанії на погамування козаків. І як ласка спокусливої коханки, ввижались уже ті королівські привілеї!..

Досі десь смалили гармати Замойського. Їм густо відповідали козачі. Неначе підштовхнули й гетьмана з гусарами та з німецькими драгунами. Він з копита порвав в об'їзд тієї стрілянини, навперейми канівським сотням.

За вільшаним рідким переліском починались лугові низини. Високі трави так і посохли, не спашені, не столочені худобою. За ними сизою смугою стояли принишклі ліси. Ліворуч у далечині, може, й понад Дніпром, на луках, тривав громохкий бій, перегукувались гармати. Гетьман знав з донесень джур Потоцького, що його полки, нарешті, наздогнали черкасців і канівчан. З наказу Калиновського там ще зранку тривають бої з козаками.

— Ну що ж, бої так бої,— згоджувався вже Конецпольський. Звелів вести його когорту старшин, ад'ютантів та кур'єрів на праве крило, яким правував київський воєвода Томаш Замойський. У гетьмана виникла думка заступити військом Замойського шлях канівчанам та черкасцям, не дати їм з'єднатись із запорожцями Жмайла.

Вирішення геніальне, як здавалось учневі самого Жолкевського. Та раптовий гамір, що виник з лівого боку, аж стривожив його. Там мчала козача кінnота, намагаючись обійти військо Замойського. Довелось гетьманові лишити свій задум. Адже козаки прагнуть пробитись тут на Куруків! Передній загін от-от проскочить перед самим носом у його вигуляної гусарії.

Яка ж то впевненість у козаків!.. Та не переженете! Стогнали з натуги й гусарські коні, стогнав і вороний під гетьманом. Пролунали кілька пострілів з рушниць, неначе козаки нагадували коронному, що це кінnота Канівського полку.

— Гусари, драгуни!..— гукав Конецпольський. І погнав коня навперейми козакам по зжовклій луговій траві. Відваги Конецпольському не позичати: на те ж він коронний гетьман!

Як і годилось, гетьмана в ту ж мить обігнали ротмістри, драгунія, гусари. Тепер уже козакам не пощастить здійснити свій задум! Ще дужче сліпма погнав свого турецького коня, переганяючи й гусарів.

З-під копит козачої кінноти аж курява знімалася від розбитого груддя. Навіть пострілів гармат не було чути за шаленим галопом коронної гусарії й німецьких драгунів, що наздоганяли козаків.

Гетьман уже відчував насолоду перемоги. Ось він затисне козаків у смертельне коло і продиктує їм свої умови, відібравши, звісно, всю зброю!.. Але саме в цю мить ілюзія перемоги вломилась, як уламлюються грізні мечі блискавки. Гетьман почув раптовий, далеко не пе-

реможний гвалт у лавах своєї кінноти і сам збагнув, що то заволали його гусари й німецька драгунія на порятунок...

Та не спинився в такому запалі. Тільки встиг поглянути ліворуч, і йому привиділась дивовижна картина: спинилась козача кіннота і всіма вогнепальними засобами стріляла зі зручного пагорба по його загрузлому у багні війську! То ж, певне, берег цього лугового клину, який так зрадливо й раптово перейшов у пастку, в драговиння. На очах у гетьмана гинули його кращі гусари, ротмістри, гинула випробувана в яких боях німецька драгунія!..

Отямився гетьман уже й не від галасу в своєму війську, а від того, що й сам відчув, як поринає з конем у роз'юшене драговиння. Спробував схопитися з сідла, скинув стремена з сап'янових чобіт. Але зіскакувати вже й не було куди. Його турецький кінь, безпорадно борсаючись, все дужче загрузав у болоті. Аж тоді збагнув усе: тож козаки, знаючи про драговиння, нарочито вдали, наче тікають, щоб у той спосіб заманити гетьмана в смертельну пастку. Його, коронного гетьмана, ошукано, як останнього нездару!..

— На бога ж, гунцвот!.. Гетьману потрібна поміч! — заволав, перемагаючи гамір бою, жодного разу не заїкнувшись.

До гетьмана, перескакуючи з одного погрузлого в драговинні коня на другого, кинулось кілька німецьких драгунів. Вони вихопили гетьмана в кілька рук, висмикнули його ноги з драговини й поклали пласьма:

— Лежачи, пане головний, як на воді! — гукнув рятівник, жвавий німецький драгун, і сам поповз, тягнучи гетьмана по спинах загрузлих коней. Над драговиною вряди-годи завивали поодинокі кулі, наче зголоднілі вовки на бойовиську. Не стихаючи, клекотів смертельний бій на побережжі.

23

Невоєнною порою прозвали козаки оцю скислу чи то осінню, а чи вже зимову негоду. Щоразу зривався сніжок, зимова втіха подніпрянського вояка. Мимоволі устоювалися й хвилі військового козачого життя. Козаки були вдома, коронному ж війську ці зрадливі морози нагадували про наступ зими, а з нею й про труднощі військової виправи.

Нарешті прибуло козаче військо під проводом наказного Марка Жмайла. Полками, куренями, сотнями таборились козаки біля Куруківських озер. З такого нагального переходу запорожці потребували відпочинку. А становище канівчан та черкасців вимагало негайної допомоги. Кожен козак уже знав про це. Не боялись перебільшення в розмовах, бо це напала шляхта. В кожній українській родині пам'ять про таку ж акцію Корони на козаків Наливайка нагадувала про лихоліття народне. Особливо скрутне становище було зараз у козаків Канівського полку. Допомога канівчанам була потрібна негайно, запорожці мусили десь-то зчепитися з військом коронного гетьмана.

— За тим же й гнали ось який уже день! — відповідав Марко Жмайло канівським гінцям.— Перекажіть своїм полковникам, нехай би якось-то дурили панство коронне дрібними зачіпками, щоб стримувати його. А самі з військом гоніть сюди, на озера. Тут будемо лаштувати їм оружну відсіч!..

Вночі ж полковники, старшини запорожців зійшлися на військову раду в колі. Ніч, як спільниця в обороні, приховувала козачу метушню, а переліски побережанські таки ж лущали, ледве вгортаючи вояків у своє лоно. І саме на ту раду запорожців прибули й старшини від канівчан та черкасців. Привітальними вигуками зустріли їх запорожці. Нарешті, нарешті!

Першим прибулих привітав найстаріший полковник вільного козацтва Ганнуся. Адже його подунайські лісовчики й складали найбільшу частину Канівського полку.

— З богом прибувши, браття мої козаки! — звернувся уславлений вояк, протираючи змокрілі очі, наче батько перед синами-воякамн. Тож, прочувши, що канівчани в такій скруті вирушають взимку на з'єднання, старий полковник і прибув із запорожцями, щоб у допомозі стати.

— Хвала архістратигу Михаїлу, таки ж вирвалися з тих хижих лабетів, які лаштувало вам коронне панство. Може, з вами прийшли сюди й наші ж лісовчики, польські жовніри, з якими майже два роки поруч воювали теж за бісову душу? Тепер пан Конецпольський жене їх на своїх же друзів ратних, на подніпрянського козака та на селянина. Правду кажуть про заїку коронного, що він скорше вдарить, аніж слово вимовить. На те слово людської розради його й не тягне. Кладе людські жит-

тя — як смерть косою косить. Скільки вже людей загинуло з обох боків, скільки осель, хуторів спалено, жіноцтва зганьблено!..

Повітав прибулих і Марко Жмайло, повітали інші старшини. Та найбільше говорив метушливий у цій завірюсі полковник Михайло Дорошенко:

— Видане діло, браття козацтво наше, панове старшини, ставати нам оружно проти такої сили! Козацтво січове не квочка, щоб підгорнути своїми крилами все українське поспільство. А саме ж заходить зима! Чим живитись будемо, провоювавши тут на розор наших хуторів. Ладнали-сьмо на море, а встряли в цю завірюху...

— Тож, пане полковнику, як радиш? Гречкосіїв лишити напризволяще, чи як?..

— Авжеж... Гречкосій мій батько, моя родина! Он з димом у небо пускають жовніри Потоцького й житла тих гречкосіїв...

Марно було б утихомирювати запальних сотників канівчан, чигиринців, черкасців, переяславців. Дорошенко знехотя відійшов, шукав прихильників не біля наказного, а в лавах реєстрового козацтва, в куренях завзятіших запорожців — прибічників негайної виправи на море.

— Невчасна, кажу, для козака ця зачіпка з коронним військом. Невчасна, бо король затявся стояти на своєму, на те він король! — умовляв Дорошенко.— Коронного гетьмана викликав король аж із війни зі шведами. Драгунію німецьку погнали на нас. Видане діло — козакові ще й проти зими ця домова війна! Розор українському селянству, голодування козакові!.. Охолодити б гарячі голови!

— Онисько повернувся! Бородатий жовнір коронний привів...— гукнув козак Тимоха, якого козацтво звало Рязанцем. Козак Онисько був його давнім побратимом, і зі служби кошової вони разом оце пішли на допомогу козакам у полі.

Побитого, в ранах козака привів не один, а троє польських вояків. Рудобородий був у них за старшого. Жовнір поводив себе досить незалежно. Наддніпрянською вимовою аж здивував козаків.

— Прошу, заберіть, браття, свого козака, дайте поміч. Та не галасуйте ото, що жовніри привели. Жовнір теж людина, має сім'ю, має й душу! Коронний казиться з тої невдачі в багні. Жовніри глузують стиха, а все ж

коряться. Кому вона потрібна, ця домова війна! — скрадаючись, говорив жовнір, озираючись при кожному слові.

Коли ж жовніри почали лаштуватись до своїх, кваплячись за ночі повернутись, до бородатого підійшов полковник Гуня.

— Стривай, брате! Чи ти не...— пробував упізнати. Та жовнір рвучко прикрив йому долонею уста:

— Не треба, пане Гуня. Справді, ми знались колись... Ставецький я,— притишив голос,— та про це нікому жодного слова. Нам ще доведеться зустрічатись, може, ще й у гірших обставинах. Краще козакам не знати мого імені. Та й нікому не варт знати, хто й чому рятував старого Ониська...— Жовнір підійшов до своїх товаришів, і вони швидко зникли в переліску. Паморозяна ніч поглинула їх, немов і не було...

Кількома смолоскипами присвічували козаки закривавлене обличчя старого Ониська. І ніхто не допитувався, не вимагав пояснень. Адже всі знали, куди й пощо пішов назустріч канівчанам. Знали й про те, що мусив поклонитись київському воєводі, допомагаючи своїми «зізнаннями» спрямувати військо нападників на драговиння Куруківських озер! Онисько досі тримався рукою за скривавлену щоку, другою відмахувався на запитання друзів. Тільки до Тимохи посміхнувся болісною усмішкою.

— Чужими були, трекляті пани старости, чужими й лишились. Чи я їм хоч щось збрехав? Кажу, шукають канівські козаки стежок на відхід, бо ж нема як триматись далі від такого настирного удару панів Потоцького та Тишкевича... А він, триклятий папежник, по зубах... Хіба не дожився! Я йому теж полічу ті, проше, панські зубки!.. Що ж мав казати: признався! «Підуть,— кажу,— осюди-о, в обхід озера...» Спасибі, жовнір трапився з доброю душею. Тікай, каже, з цього льоху, ми проведемо. Є ще на землі люди й серед них...

Старий козак розповідав зовсім не веселу пригоду свого полону. Але розповідав її, намагаючись не засмутити старшину, козаків. Навіть про вибитий шляхтичем зуб повідав: «Клята кістка від панського кулака тріснула...» Свого рятівника, польського жовніра, він не запам'ятав. І зараз, під регіт старшин, раптом занепокоївся:

— А де ж він, той геройський мій рятівник? Ходімо, каже, старий козаче, бо й щелепи повивертають... Диви, уже й нема!

— У нього ж є свої пани й старшини. За такий вчинок можуть і голову скрутити...

— Авжеж, не пожалують пани Потоцькі за такий чин.

— Мої хлопці їх повели. Наче втікатимуть з полону ці троє жовнірів...— пояснив полковник Гуня.

Біля Ониська досі ще клопотались козаки. А вже й не до сміху було. Старшинам доводилось хапатись, час ішов. Чи вистачить його, щоб поставити козачі сили на повний відбій коронних військ під озерами.

В старшинському колі, як у коловерті, вирували суперечки, гаряче підтримувані полковником Дорошенком.

— Не діло, кажу, Марку, затівати такий опір коронному гетьману! — настирно доводив Дорошенко наказному.

— Чи ми його затіваємо, Михайле? Та нехай би він їм пропадом пропав, триклятий гетьман! Он же напав як. Упоратися б з цим нападом коронних військ, та й правтеся собі. Вольному воля... Жовніри Потоцького насідають, як на нехристів. Знов майже знищили заставу черкасців, ледве вирвалися й охочі запорожці з гарматами... Ні, полковнику, я на це не піду! Доки мене визнано за старшого, буду ним як ватаг, а не прохач. Оце тобі і вся моя відповідь...

24

До ранку тривав бій над Куруківськими озерами. Страшним судом прозвали козаки ту ніч.

— Клятий буду, а щоб я ще коли встрявав у таку бійку! — почув наказний Марко Жмайло в запалі бою.

І сам вагався. Відступ — то не лише смерть козачих полків. То навічна ганьба! І не припиняв бою, бо й смерть у бою — то козачий прапор благородства, сили й гордості! Ішов у бій, ведучи то одну сотню супроти жовнірів, то цілий полк супроти збираниці з польського, білоруського й волинського поспільства...

В такому паланні й ніч танула, а мороз щосили намагався втриматись, затискаючи кров у жилах. Але тільки

на завзяття надавав тим сили. Тісно було крові в жилах, тісно й душі козачій у цих пекельних безмежжях бою. Відбити!.. Відбити й цей останній шал збісілого пана. Ще гарячішою шугала кров у жилах чи й лилася на ледь засніжену й скуту морозом подніпрянську землю!..

— Пане Марку! — впізнав наказний зляканий голос Карпа Півторалиха. Озирнувся, бо той голос і шабельна січа раптом виникли в нього за плечима.

Гусар уже замахнувся карабелею над головою в старшо́го. Карпо встиг підставити під той удар свою шаблю, так зопалу гукнувши наказного. Розлючений гусар обернувся, не спиняючи удару. Та карабеля лиш сковзнула по підставленій Карпом шаблі, вшкрябнувши Жмайла по плечу й руці. В ту мить гусара настиг смертельний удар козака.

— Давно не пам'ятаю таких боїв, сказився ти, ідолова шляхто!..— ледь перевів подих наказний, коли пораненого його козаки вирвали з бою й відвели геть у чагарник, щоб хоч перев'язати корпією ті рани...

Аж перед світанком ущух цей страшний бій. Ущух, бо раптом коронне військо прислало парламентера, щоб домовитись про поховання загиблих, дати лад пораненим. Послав його коронний, діставши вістку, що в цьому бою поліг найушанованіший коронний рицар Мальтійського ордену шляхтич Юдицький. Крізь самий мальтійський хрест на грудях пронизав козак шляхтича списом з гартованим у чигиринських ковалів наконечником!

— Ми не бусурмени якісь. Згода! До вечора не підемо й ми в бій...— згоджувався наказний на те прохання коронного.

А на коші в той час був свій клопіт. Полковник Дорошенко легко згодився очолити реєстрових та частину запорожців, які мусили чекати наказу старшо́го. Так і не стали до бою, чекаючи наказу Жмайла. Але замість того наказу раптом прийшла вістка, що коронний гетьман сам запропонував вільний від бою день.

І знову зволали коло. Сам коронний припинив сутичку! Дорошенко підхопив це, як гасло до здійснення своїх намірів припинити гірку війну. Тепер уже полковник рішуче виступив проти оружного опору коронним військам.

— До чого це йдеться, браття-козаки! Сам гетьман коронних військ спиняє братовбивство! Тож хіба про-

стяться нам ці зухвалі дії?.. Та виженуть же нашого брата геть із хуторів, скарають старшину, як Наливайка, й зовсім позбавлять козака будь-якого реєстру...

Слова Дорошенка на цей раз потрапляли на готовий, збитий тяжкими боями грунт. Козаки не заважали йому говорити. А розбитний полковник умів посолити найболючішу рану козака. Виженуть із хуторів... Страшна річ, хіба вони не знають!.. Не заплатили ж козацтву за таку натужну поміч у війні з турком. Не заплатили... і сам бог безсилий змусити їх платити.

— Корона — сила!.. Позбавлять будь-якого реєстру!..

При таких настроях і запропонував хтось із прихильних Дорошенкові старшин скинути Жмайла зі старшинства, обрати Дорошенка. В колі затихли, насторожились. Але жодного заперечення не було. Зболіла, глибоко зранена боями душа вимагала відпочинку.

— Дорошенка! Не війни з Короною жадуємо, а миру для наших осель з дітьми, з батьками! — заволали старшини й козаки в колі.

— Вчасна рада, панове старшини! Марко Жмайло, геть зранений у нічних боях, лежить у клуні за Куруковом.

Вістка для більшості вояків не була й новою. Але, виголошена полковником у колі, вона приголомшила їх. Тож виходить, військо без старшо́го.

— Дорошенка! — заволали ще дужче в колі.

Так і до обідньої пори йшлося. Мовчали гармати, не рушали вояки. А саме в обідню пору в козаче коло прибув з когортою гусарських, німецьких та жовнірських старшин давній приятель козаків, визнаний ними вояк, воєвода Хмелевський. В урочистому супроводі посланця вчувалась воєнна сила Корони. Крім воєводи, всі інші були насурмочені, пихаті. І теж утомою скорені, хоч як приховували те.

— Чи це посланці миру коронного? — заговорили в колі.

— Так, шановне панство козаки! — надміру жваво мовив воєвода.— Ми є посланці коронних військ і пропонуємо ділом, а не мечем вишукувати ладу й миру в державі. Хочете війни, будемо й далі воювати, прибравши загиблих синів і братів... Ось і за цю одну ніч старий вояк Марко Жмайло поклав під Куруківськими озерами тисячі зарубаних, побитих...

— Ляхів? — гукнув голос із козачого кола.

— Гріх гнівати всевишнього: поклали не лише козаків. Серед загиблих старшин загинув і відомий рицар Мальтійського ордену шляхтич Юдицький. Погинуло і козаків, але й поляків. Сам бог тепер не розбере, чиїх більше. Але ж погинули люди!

— Про це б треба було подумати панству шляхті ще перед тим, як іти в напад на козачий край!..

— Припинити цю різанину, розпочату на втіху не знати кому! Ні за цапову душу гине народ!..

— Старий Дорошенко нехай правує в пошуканні злагоди! Перестали б пани палити наші оселі, гвалтувати наш люд!

— Тож про це й мовиться. Коли воліє козацтво миру з паном Конецпольським, радимо самому панові Дорошенку зі старшиною правитись до коронного й вимоляти мир, якого бажає не лише козацтво, а й весь люд цілої Речі Посполитої! — завершив воєвода Хмелевський.

...Аж надвечір через Чигирин козаче посольство супроводило посланців коронного війська. Посольство очолював новий наказний козачих військ Михайло Дорошенко. Ще й замолоду він не видавався таким бундючно гордим своєю, може, й останньою перемогою в козачому вирішальному колі!..

В Чигирині біля старої корчми стояли давні колежани-друзі Богдан і Станіслав Хмелевський. З коня, не спиняючись, привітався до них воєвода. Посольство кванилось до коронного гетьмана.

...Куруківською тяжкою угодою завершилась і ця кривава сторінка великої незгоди між шляхтою Корони польської та українським козацтвом. Корона знала єдиний засіб — вогнем і мечем скорити, змусити, поневолити люд України. Про інший засіб миру між цими двома слов'янськими народами шляхта й король не думали. Єзуїтська віра в спроможність політики папства римського — поєднати розп'яттям цілий народ, інквізиціями й смолоскипами аутодафе скорити, повернути в рабство — запаморочувала й найрозумніші голови Польщі.

Частина п'ята

РОКОВАНЕ ПЕРЕДГРОЗЗЯ

1

Довгими й плутаними стежками йшлося Назруллі в шуканні долі. Ще з того дня, коли вперше потрапив у полон до козаків і став служкою в юнака Богдана, з якимсь релігійним фанатизмом повірив, що оце й переломилась його гірка доля. Вона повела Назруллу спочатку каліченими стежками та байраками шукання. Немов спросоння озирнувся й зараз. Чи знайде її тут, серед викинутих батьківщиною страченців на цих чужинських землях.

В Італії лісовчики довше відчували тепло літа. Надходила вже осінь, а Назрулла, як і його товариші, не лічили днів, не дбали й про одяг. Саме підсоння голубило їх. Та з гір довелось таки спуститися в тепліші долини. Кривоносівці, а з ними й Назрулла тужили, снили й мріяли про свої задніпрянські краї. Щоденне напруження, бої в гірських бескеттях чи в лісах, переховування від іспанських та від італійських урядових карабінерів, нескінченна війна народів проти безправ'я. І не видно війні краю, ані розради в ній тому ж воякові!

Максим вислуховував товаришів, їхні скарги, мрії. Обвиклося, нікого вже не силував і порадами. Навіть Вовгура, гарячу голову, не стримував підбивати інших, щоб іти геть звідси, шукати рідні краї. Вовгур, щоправда, найзапальніший мандрівник, шукач нового, кращого. А насправді — досі ще шукав самого себе! Та правитись на рідні землі порівалося чимало вояків, колишніх банітованих.

Максим у думці перелічив їх. Виходило значно більше, аніж тих, з ким лишається сам. Ще тісніше сходились його острішкуваті брови над каліченим орлиним носом. Десятками, а не сотнями давно вже рахувались його відчайдушні вояки, залишені в безнадійному вигнанні. Заглибившись думкою, вдивлявся в лице кожного. На перекозаченім туркові Назруллі найдовше затримав погляд. І відчував гострий біль суму. Турка переко-

зачили, а сам, як і ці колишні козаки, став лісовим гезом, комунерос... [1]

— Що казати,— згоджувався, немов прокинувшись від тяжкого сну-задуми.— Шукайте кращої долі. Та все одно й на Дніпрі будете воювати. Така доба зайшла, порвалось терпіння в народу, люди змушені боротись за те материзне місце на рідній землі... Материзне! Шолудивим паном загарбане. Таж пропадом би воно пішло, й це наше поневіряння на так званій волі. Воюєш не з визначеним ужс ворогом козака, а з голодом. Чи вибереш тут, за кого йти в бій? Он знов наймачі шастають по узбережжі, торгують вояка на Дунай, на Одер, на Рейн... Вибирай, за кого йти на смерть, війни в Європі вистачає! Та не сам вибереш супротивника, тобі його покажуть. Всі наймачі дбають не про тебе. Їм потрібен вояк. Аби ворушилось серце, щоб ішов на ворога! І на страченців вистачає цієї війни за віру а чи за Дунай. З гирла Дунаю воно, звісно, вже й рідних когутів чути.

— Куди б же ще? З Дунаю ж не лише когутів чути. Рідною землею пахне навіть вітер...

— Пахне й вітер... Мені він смертю тхне звідти! — кинув Кривоніс.— Чи не так, прошу, пане Себастьяне? Адже нам, страченцям, лишається оце хіба що в морські пірати йти...

— Тож ті купці й підбивають. Вони, либонь, десь-то з півночі? — доскіпувався Ганжа, хапаючись не прогавити теплішого місця в земних владик. Він досі ще вагався, на який вітер ставити вітрила свого човна.

— Еге ж, з півночі... Рибалки а чи крамарі на морському розбійному шляху, шана їм одна. Кажуть, воля в них тепер. Іспанців же ніби збулись. А що вибирати краще? На морі, щоправда, нам не первина ворога бити. Го́дитись би, адже далі дрібнішати отут немає вже куди... Дивись, із рибальства й до якогось би діла приручились у тих вільних краях. Та ні короля тобі, ні баніцій, ані кровожерних єзуїтів!

— Виходить, наймають на рибальство, а чи не розбійниками станемо на морі, не відомо? — поцікавився єдиний серед лісовчиків шляхтич Себастьян Стенпчанський.

— Ліпше вже море, пане Стенпчанський, аніж ці непролазні лісові хащі! Остогидло й на землі звіром

[1] Обірванцем *(ісп.)*.

шастати, вовком завиєш тут у лісах... Галери, кажуть, уже є в них. Напосудимо — і в море. А морів тут вистачить, аби дошукуватись тих вільних країв.

Так прощались друзі, лишаючи Максима Кривоноса із страченцями та з марудним шуканням тої кращої долі. Його запалювали надії, мріяв про нові обрії життя, але не лишав і зброї. Зі зброєю в руках він відчайдушно поривався до людської волі, нехай і наймитом у непевних північних рибалок. Праця й спокійний сон, та хоч би якась родина, дитя... Більше б волі, теплого слова рідних і найменше цієї клятої війни!

Рибалки, щоправда, ходять аж сюди теж з оглядкою. Голова на плечах дорожча за ті ризиковані бариші. Та все ж... їм вільно вибирати. Чи скуштує й він зі своїми друзями справжньої волі в рибалок на берегах Північного моря. Голландія теж не перестала боротись за ту вирвану в іспанських королів волю. Пожадлива іспанська Корона досі ще намагається збройно повернути собі багаторічне панування над нідерландським трударем...

2

Пізньої осені козаки Івана Ганжі на якийсь час таки встряли знов у ту затяжну війну австрійського цісаря проти Бетлена Габора. Згубили й ще кількох чоловік у ній, та все ж виблукали-таки з болгарських земель геть заполонених султанським військом турків і кримчаків.

Хоч за старшого правив у козаків Іван Ганжа, але вів їх цими ламаними стежками Назрулла. Не вперше йому блукати по болгарських нетрях. Підбиті мандрами, сяктак не по-зимовому зодягнені й захарчовані були вояки. Зима застала їх, коли таки ступили зомореними ногами на українські землі. З якою радістю добирались уже по кризі через Прут до Кам'янця! Нещасна, але ж рідна земля!

Надходив вечір, свіжим снігом присипало кригу. Привітом тьохнула вона під ногами поверненців. Ще більше затремтіли й душі козаків не так від холоду під легкою одежиною, як від почуття радості з повернення додому. Навіть Назрулла радів поверненню, як втомлений плавець радіє, перемагаючи останній гребінь хвилі. Ось він, Кам'янець, весь перед очима!..

Та ні, не весь... Уже на кризі, ледве підпустивши до берега, їх заскочили жовніри Потоцького. Розпорошили, розігнали.

Не стерпів дехто в загоні Ганжі. Вояки ж вони, а не злодюжки якісь! Сутеніти починало. Останнім відходив запальний Вовгур, відстрілюючись найновішим надбанням — французьким штуцером з крем'яним запалом. Кулі Вовгура з виттям сягали і до найдальших жовнірів. Жовніри перелякались. Перед ними не прості злодюжки з молдавських країв, а стріляні і не в таких боях вояки! Жовніри заалярмували, зняли такий гвалт, що з Кам'янця їм на допомогу вискочили ще й кінні гусари...

В цій перепалці й застала поверненців ніч. Щастя українських мандрівних вояків аж тепер остаточно зрадило їх. Голодних, погано зодягнених як для цих країв, недоброзичливо зустріла їх перша ніч на рідній землі.

— Оце-то втрапили домів! Бодай би вони, кляті ляхи, довіку б не втрапили до рідної хати!..— скаржилися втікачі.

Виморені боєм, з двома пораненими, голодні втікали серед ночі. Обходили хутори, засилаючи когось одного шляхів допитатись та бодай би якусь харчину випросити або теплішу одежину вимінятн хоч і за порох.

— Що ж це діється на рідній землі, люди добрі? Гадалось, що домів повернули. А нас шаблями, як турецьких нападників, зустрінуто! — скаржились і розпитувалися водночас у хуторян.

— Пацифікують, сказилися б вони, кляті! Тож слівце яке вигадано на нашого брата-українця, як на тхорів чи пацюків. Знесилюють козаків, зброю відбирають та до панського рала навертають на загарбані наші ж землі...— бідкались хутірські та лісовики.

— Як на мене, дядьку Іване,— звернувся до Ганжі Юрко Вовгур,— таборитись нам тут ніяк не випадає. Хоч і не близький світ той Чигирин, а доведеться отак серед зими й братися до нього.

— Чигирин, добре-добре... Богдан-ака! — ледве вимовляв знесилений Назрулла. В тій зачіпці бойовій під Кам'янцем його шкрябонуло шаблею по руці, й він носив її підв'язаною на шиї.

І мандрували далі, мимохідь підхарчовуючись вбогим даянням хуторян. Хурделицю та хрещенський холод пе-

ресиджували в лісах біля багаття, відходячи від хуторів і сіл.

Погоні за ними не спромоглися заслати посіпаки з Кам'янця. Надолужували гінцями до коронних військ. Під Білою Церквою їх уже очікували німецькі рейтари польного гетьмана, поставлені у двох найвірогідніших місцях переходу через Рось до міста.

— Справді вскочили, як до мачухи...— бідкався Ганжа.— Хоч би тобі одного бодай реєстровця здибати!

— Авжеж, реєстровці допоможуть, підставляй полу. Таж вони, як нужа в кожусі, тримаються Корони. Продадуть, ні за цапову душу загинеш! Боронь боже здибатись нам ще й з тими христопродавцями...— гаряче заперечував Вовгур.

Перебиралися по диких манівцях, обходячи міста з коронною вартою. З уривчастих розповідей хуторян знали про безперервні зачіпки запорожців з військами коронного гетьмана. Київську поразку Конецпольського сприйняли як підбадьорюючу ознаку посилення козацтва. А поки що відчували дошкульну скруту, наче чужинці на своїй же землі.

Нарешті після тяжких поневірянь їх сприйняли в своє лоно побережанські козачі ліси!

— Це вже й мої місця! Звідси мені випало уперше аж на Дністер правитися з військом...— як казку, пригадував Вовгур і замовкав. Після такого натяку зароджувались теплі надії в перемерзлих, зголоднілих і зневірених товаришів.

— Тож веди, коли впізнаєш місця. Мені, молдаванину, тут важче когось упізнати, своїх відшукати,— обізвався Іван Ганжа.— Конаємо вже не так з голоду, як з холоду...

Загін їхній танув, як сніг на сонячній призьбі. З півсотні їх до Кам'янця дійшло ледве три десятки. Розігнані кам'янецькою вартою, розбрелись потомлені, зневірені. Впізнаючи шляхи, одні прямували на Брацлав, інші на Умань, в людніші села, в лісові хутори.

Назрулла прагнув розшукати Чигирин. Останні зусилля збирав, не дурив себе облесливими надіями — йшов, плекаючи віру в теплу зустріч, у завершення його лихих невдач.

Таж надвечір зимового дня — якого, вже й не знали ніхто серед півдесятка його друзів при старшому Івані Ганжі — потрапили вони в Холодноярські ліси. Черниці

лісового скиту Мотронівського монастиря без слів зрозуміли цих перемерзлих збройних людей. Весь люд подніпрянський знав, як настирно переслідують козаків, женучи за пороги на голодування взимку й на безнадію та розпорошуючи по лісах. Все далі дрібнились козачі загони, забивались у села, де їх обеззброювали жовніри. Королівський уряд робив з українця скореного хлопа, кріпака на загарбані українські ж землі.

— Якщо до Чигирина правитесь, козаки, то знайте, що, крім реєстрового козацтва, там осаджено й жовнірів. Тільки недавнечко оце проскочили туди ще й німецькі рейтари. Аж з Білої принесло їх, прости мати пречиста,— бідкались черниці, попереджаючи втікачів.

— То що ж нам, сестри, робити? — аж застогнали вкрай знеможені козаки Ганжі.

— Переховати вас, браття, не можемо. Щодня нишпорять жовніри й реєстровці, наїжджаючи з Чигирина. А це тільки-но й рейтари навідувались, як пси, принюхувались, прости мати пречиста. Дамо вам якогось харчу, та й правтеся собі... Тільки не в Чигирин!..

— Ліпше би хоч до Суботова,— похопилася друга черниця.— Молодий суботівський господар часом і приховує вашого брата. Сам же й писарем у чигиринців слугує...

3

Писарування в Чигиринському полку не так-то й тішило Богдана. Нидіти щодня в полку, керувати, наказувати іменем полковника... Ні, не цього прагне діяльна натура Хмельниченка. Та вже б краще ганяти табуни коней на цих чигиринських просторах, чи підпімати цілину насталеним ралом, або курити смолу. І поза тим — правитись на Дніпро та з-під криги виманювати з ополонок мордованих задухою щупаків... Канцелярія ж — як приречення в новому для нього козацькому житті. Подобається тобі а чи й нудить від нього — таке воно є, твоє козаче життя. Таж і цуратись його — цуратись роду козачого, звання збуватись!

Сьогодні вирвався надвечір з полку, на осідланого коня вихопився й помчав, круто завертаючи нагору, шляхом до свого Суботова.

Думки шугали з одної на іншу. Хвалилась Ганна сином, малим Тимошем, що рвучкий хлопак, до хати —

хіба що Мелашка знадвору забере. А батько майже завжди, як і його, Богданів батько, лише в постелі сина бачить. Звечора засинає синок, а зрання ще спить...

Сьогодні раніш виїхав з Чигирина, настирніше гнав коня. «Чи не застати хлопця ще до постелі кваплюсь?» — запитав самого себе і всміхнувся. Гай-гай, поспішаємо, нагально квапимось, і кожен раз треба, все треба! Не через хлопця й сьогодні поспішає оце додому, кинувши, як лихо, відірвавши від себе те писарювання!

У двір, в розчинені ворота вскочив. І як забув про сина, до хати не квапився, коня з служкою порав.

— Нічого в домі не сталося? — запитав челядника, намагаючись не виказувати йому свого хвилювання.

— А що мало статися? — запитанням же відповів челядник, не відчувши очікувального настрою господаря.— Пані Ганна розмовляла з козаком, гінцем вашим. Хлопця догулювала сама, бо пані Мелашка щось заклопоталася з дівчатами. Тимошко все поривається й від мами втікає, щоб самотужки бавитися в сніжку. Беручке хлоп'я!..

Аж раптом завалували дворові пси на ворота. Богдан чекав того, та ж як лячно здригнувся з несподіванки й кинувся із стайні. «Нарешті!» Крізь чорніючий морок зимового смеркання вилучив зором збройних вершників і раптово спинився. «Не вони!»

— Агов! — гукнув з темряви передній вершник, немов аж скрадаючись.

Богдан рушив до воріт. І ніщо вже в ньому не говорило про незадоволення, чи здивування, або розчарування. Цікавість, тільки ділова писарська цікавість відбивалась у всій його поведінці. Не всякий писар у війську мав такий хист!

— Кого шукаєте, панове гусари? — озвався, тамуючи інше, тривожне запитання: «Невже й Сулима не зміг проскочити ці настирні постерунки коронного?..»

— Проше пана писажа, з Білої прибули рейтари пана коронного. Би-м до ладу на розмову з паном полковником прибули-сте!..— досить вільно українською мовою звернувся гусар від воріт.

— Рейтари? Тож за чим послав господь до нас ще й рейтарів? — на жарт звівши, запитав Богдан.

— Таж проше пана писажа: козаки-страченці мандрують тутко. То як же без рейтарів пана коронного? Певне, ті страченці в Запороги до схованки прямують.

— Чи ж рейтарам якесь діло до всякого волоцюги? Та й писар же тут до чого? Перекажете пану полковнику, жеби в себе забавляв рейтарів, а з мандрівними козаками... було б із чим — самі козачим ладом упораються.

— Так і переказати?

— А чого ж, отак і перекажіть, панове гусари. Пан писар, мовляв, ще і в хаті не був з недавньої мандрівки. Так і скажете: відпочивати має пан писар.

Повернувся й повагом пішов до хати як статечний господар, виказуючи тим певність, що в послухові гусарів він не сумнівається.

Гусари не відразу рушили від воріт, і Богдан зрозумів з того, що вони ображені. Та не спинився, не заговорив, щоб якось-то послабити різкоту розмови. Хутчій би від'їздили геть.

— Ти сам? А де ж...— розігналась Ганна довідатись, та й затнулась. Схвильованість Богдана дружина завжди сприймала як його хворобу. Адже завжди після того він стає роздратованим, а то й гнівним.

Та Богдан зрозумів дружину, пересилив себе, усміхнувся. І за це любила його Ганна. Жити ним, своїм Богданом,— в тому й була вся Ганна. Часом і любов до дітей, яким віддавала себе у відсутності мужа, поступалась закоханню і відданості своєму Богданові. І саме це найбільше цінив Богдан, це чарувало його, скоряло перед дружиною. Про кохання, оте глибоке закохання жінкою, Богдан боявся й згадувати. Бо тим почуттям в'язались уразливі болі серця, інші жіночі образи вставали в уяві. Їх немилосердно відгонив геть.

— Сам я, Ганнусю, сам. А стривожили мене гусарські посланці коронного полковника. На п'яти наступають кляті шпиги. Неодмінно з самим Конецпольським і про це поговорю... Діти сплять?

— Тільки-но вклалися. Тимошко трохи вередував, але ж воно, а все: тата, тата!.. А ми гадали, що то вже й вони прибули. Пані Мелашка заклопоталась було біля вечері.

— Певне, затримались хлопці, помітивши це шпигування коронних за нашим братом,— повагом відповідав, сторожко прислухаючись, бо в цей час знов завалували пси на ворота, загомоніли дворові хлопці. Богдан нашвидкуруч накинув кунтуш.

— Виходить, викрались таки, приїхали! — на бігу мовив до Ганни.— Піду ж я, Ганно. А вас, мамо Мелашко, прошу бути особливо прихильною до Івана Сулими. Хороший хлопець був, самі знаєте. Я не зовсім добре з ним повівся при першій зустрічі на Дунаї...

— А то б же як, Богдасю. Покладись на нас, жінок. На те й жінка дана богом чоловікові, щоб спершу самій перечепитись, ладнаючи йому путь.

Богдан вискочив на ганок, видивлявся здалеку на ворота, дослухався до стриманого гомону. Затужавіла ніч уже ховала все, що діялось біля воріт. Богдан лише гукнув до служки:

— Впускай, Григорію, впускай! То наші!..

Та жодного вершника за ворітьми! Невже з оглядності десь спішились? Можуть же викрити себе тим загоном коней з козаками... Аж став, прислухаючись до невиразного, але й знайомого чимсь гомону за ворітьми.

— Богдан-ака-а! — нарешті прорвалося з темряви, як громом ударило.

— Назрулла? — зрадів Богдан і стрімголов кинувся вхопити в обійми Назруллу, що так раптово з'явився з темряви. Та довелось спинитись, бо Назрулла щось забурмотів по-мусульманському, прикладаючи долоню з чола до серця.

На Богдана одразу наринули хвилюючі спогади про минуле, вмить пригадалися його щоразові сни, від яких прокидався у щирих вболіваннях за долю цього до краю відданого друга.

— Назрулла, друже мій! Нарешті ж ти, багатостраждальний мій Назрулла!.. Оце порадував! — з смаком промовляв Богдан добірною турецькою мовою, за якою вже починав скучати.

— Здивував?..— прошепотів Назрулла крізь сльози щастя.

— Ні, брате Назрулла, справді порадував. Сумно мені стає без щирого друга, розгубив я їх...— Богдан помітив ще кілька чоловіків, що стояли принишкло, очікуючи.— А це хто привів тебе? Та невже сам Ганжа?! Братця мої, Іване! Ну, з поверненням, друзі!..

Випустивши Назруллу, Богдан так само щиро вітався з Ганжею. Упізнати Вовгура так і не зміг.

4

Богдан не раз згадував, як по поверненні з полону здибався з козаками в Трахтемирові. Боляче тоді було йому відчути оту неприховану недовіру козаків. Козацтво ж — це родина! Вона міцна своїм братерським єднанням. Козаки люблять єднатися, до гурту сходитись, гостювати у рідні й сусідів. Звичайно, найбільше гостювалось, коли повертались козаки з виправи. Богдан звикав до цього ще з дитинства.

— Гостювалося в батьків, гостюватиметься і в мене! — сказав тоді у розмові з Мелашкою. Тож гостювалось і в нього ради свят, ради хрестин, якими зачастила Ганна. Кóло гостей було поки що обмежене. Суботів не стояв на битім козачім шляху.

Часом в свята Богдан кликав до себе дозрілого тепер козака Мартина, Мелащиного одинака. І кожного разу шкодували, що немає Карпа Півторалиха. Мелашка вже поховала свою багатостраждальну матір, хату й дворище її залишила на сусідів. Карпо тепер увійшов у сім'ю Богдана як брат, нарівні з Мартинком. Як рідний відчував і він себе в Богдана, при рідній тітці Мелашці. Таж непосидючий, до реєстру ніяк не втовпиться навіть і при Мартинковій допомозі. А з Мартином завжди нерозлучні його побратими Филон Джеджалій та Івась Богун. Гостювання в Богдана було й для них особливо приємним. Богдан побував у неволі, цікавими розповідями рясніли стежки його втечі з неї. Навіть Карпові заздрили. Адже він ще на тій Богдановій втечі здибався з ним у подунайських хащах!

Тож і ці новорічні свята вони лагодились святкувати у Богдана, чекали й Карпа. Мартинкова мати тепер була за матір їм усім, навіть і Богданові. Саме їх і чекав Богдан, готуючись до Нового року. Радів з того, часто з Мелашкою та з Ганною радився про найкращу святкову зустріч з побратимами.

А перед Новим роком, саме на Меланки, в полкову канцелярію до Богдана завітав старий чигиринський козак, коваль Микита. Він досі ще кував хоч дріб'язкові надібки для полку, не був чужою людиною в хаті.

— Сьогодні, пане писарю, заїздив чоловік з-за Дніпра, рибалка один. Поклін переказав тобі від полковника Сулими...— затинаючись, тихо сповістив коваль.

— Іван Сулима, кажете? — стиха, але й схвильовано запитав Богдан.

— Він же. Чоловік сказав, що й не сам заїздитиме. З-під Переяслава ж повертаються по тій поразці коронного... Кілька ще якихось нереєстрованих молодих старшин і козаків при ньому. Блукають, приховуються, таж обіцяли завітати увечері наче посипальники.

— В Чигирин?

— Борони, боже, таки б у Чигирин! Де ви бачили, щоб Сулима після такої угоди з'являвся тепер у Чигирині в такім товаристві. Та ще й уночі! До Суботова ж як посипальники прибудуть... Певне, лубенський козак Мартин і супроводить їх аж у Суботів, мовив чоловік...

«Лубенський козак Мартин приведе. Досвідчений поводатар...» — аж усміхнувся від давніх згадок.

А в Суботові ж раптом гусари з полку! Невже справді так потрібен їм був писар саме на ніч проти Нового року?.. Не встиг вирядити гусарів, як за ними наче з неба впали друзі аж з Італії! З голови господаря раптом випав геть увесь клопіт зустрічі козачих старшин з Іваном Сулимою.

Господаркам було що подати до столу. Готувались на широкий захід несподіваних щедрувальників. Богдан на себе взяв клопіт біля дорогих мандрівників. Що то вони розкажуть про Максима? Такий друг... Вишукували якоїсь-то заміни одягу, принаймні б Назруллі та Івану Ганжі. Цей клопіт і відсунув святкову вечерю.

Та й не тільки відсунув вечерю. Він так запаморочив Богданові голову, що той навіть здивувався в першу мить з раптової появи дворового козака, який сповістив:

— Козацькі старшини прибули аж із Переяслава! Худобу при загоні козаків відведено за байраки, в Холодноярський ліс.

Здалось козакові, що Богдан лячно озирнувся на кімнату, де обидві жінки вже напосідали на Івана Ганжу, аби допоміг порозмовляти з Назруллою. Дворовий козак добре знав господаря. Богдан в ту ж мить і отямився, бо давно чекав саме цього сповіщення.

— Гаразд. Слава богу, таки благополучно проскочили тих наглядачів коронних. Запрошуй усіх до хати! Скільки пак їх, пішки а чи кінно прибуло?

— Кажу ж, по-козачому, кінно прибули! З десяток їх зійшло з сідел. І то... з нашими.

— Десяток прибуло? А хто ж ті наші?

— Чи я не сказав? Тих заїжджих, мабуть, семеро. А з ними й наш козак Мартин, двоє ж задніпрянських, Івась і Филон...

— Веди всіх. Кажи — раді... Та це я сам... Ганнусю, мамо Мелашко! Приїхали-таки!..

— Приїхали? То як же... Чи не сховати цих? Адже переховуються тепер наші люди. Їх же, як зайців, загнали,— спитала завбачлива Мелашка.

Тут уже Богдан навіть не помислив. Тільки звичний вогник рішучості іскрою викресався в очах.

— Нехай, мамо! Та хоч би й сам коронний їх тут заскочив... Мої гості! Писар, певне, може якось-то захистити своїх дорогих гостей. Еж тут Іван Сулима!..

Без шапки, роздягнений, так і кинувся до дверей.

А перед ним, мов вітром, розчинилися двері, загомоніло в сінях, морозний туман шугонув низом з дверей, лащився по дубовій долівці. Моложавий, вусатий запорозький полковник, знаний ще з тих подунайських літ, мимохіть зганяючи паморозь на русявих вусах, переступив поріг світлиці. І дзвін двох десятків острог увірвався разом з памороззю.

Паруючи з холоду, зайшли вояки. Різнострійні жупани, перезані китайковими поясами, шаблі, притомлені похідними та бойовими позначками, а в декого й по два пістолі за поясами. Ще в сінях перед дверима зривали з голів смушеві шапки, недоглянуті оселедці-чуби пружно ворушились, розкручуючись.

Сахнувся Богдан, широко розкидаючи в привіті дужі руки. Івана Сулиму він і крізь пáморозь упізнав внутрішнім незрадливим чуттям, яке ніколи не помиляється в таких випадках. Воно жевріло десяток літ по тій дунайській розлуці.

— Ну...— як зітхнули обидва, вростаючи устами в чоломканні друзів-побратимів.

Їх оточили молоді, але дебелі козаки. Як завжди, без шапки, немов із схованки, останнім увійшов Карпо Півторалиха. Невпораного, як у старшин, оселедця змахнув рукою на потилицю і перший обізвався з вітальним словом, переводячи його на якусь химерну щедрівку:

— Вітайтеся, цілуйтеся, панове друзі! Роди, боже, всяку пашницю, даруй щастя дому сьому!.. Агов, чи не мама Мелашка з книшем та кутею на рушнику родинну гостинність козакам зичить?!

Перший же, як свій, заохочував роздягатись, складати шаблі й кунтуші на лавах попід стінами. Він прийшов до рідних гостювати!

5

Посадовивши наймиліших гостей за столом на покуті, Богдан і сам сів між Назруллою та Іваном Сулимою.

— Шануйте, господині, дорогих гостей та... і мене при них. Бо знаєш, Іване, відірватись не можу від такого товариства, п'янію з радості! Скільки років минуло, яких років!.. Топлю нудьгу в цім клопоті господарськім, скнію в принагіднім писарюванні. І жаль бере за перервану молодість. Вчився, мріяв... Місця собі не знаходжу, так зламала мене та турецька пригода...

І пив гостинну чарку разом з усіма. Веселіше ставало в хаті, гомінкішими розмови. Карпо щось весело розповідав Назруллі та його мандрівним друзям. Навіть Сулима з похмурого, заклопотаного полковника ставав, як і колись, говірким запорожцем.

— Воюємо, кажу, Богдане, цідимо ту кров людську в дурних зачіпках з коронним гетьманом. Яцько Острянин зневірився, а на старшинстві козачому в ціці-баби гра пішла. Тьфу, прости, боже милосердний, все здається, щось не те робиться, не так зброєю користаємось.

— Відбиваємося ж! Виходить, те,— помисливши, зауважив Богдан по-дружньому. А гарячому Сулимі вже й це здалося запереченням.

— Відбиваємось а чи лише огризаємось, приховуючи кількість козака зі зброєю. Ховаємо, як шило в мішку!.. Чи так би відбиватись — хто де може... Береш, Богдане, й Назруллу до господарства? — раптом перескочив Сулима в розмові.

Богдан добре розумів давнього друга. Гарячий, як і колись, хоч і час би охолонути. Господарство на Сулі має, родину. А який невгамовний навіть у гостях! Він стримується, це видно, гальмує розмови, з якими й намірився заїздити на це побачення. Розмови мають бути палкі й такі ж непомірковані, як і сам полковник. «Підбиватиме приєднуватись до бунту!..» — відчував Богдан настрої друга.

— Може би, спочатку вдвох нам порозмовляти, давно не розмовляли як спільники? — притишено запитав господар.

Полковник рвучко скинув поглядом на лави, де вже впрівали його друзі та й ті перші Богданові гості з Іваном Ганжею. Посміхнувся, невиразно схитнув головою:

— Хлопці ж, здається, всі свої. Про Назруллу я так запитав. Певне, й він не з тих тепер, щоб осідати в наймах, каже ж ото, що охрестили його кривоносівці в Італії... Але, пробач,— найми тут ні до чого. Хороший він і вояк.

— Справжній, хороший друг, брате Іване. Звичайно, намордований ще й кам'янецькою шляхтою не менше за кожного з нас... Кажеш, огризаємось! Ми справді схожі вже на дратованих псів, які лише огризаються.

— Дратований пес, мій Богдане, сліпма кидається на кривдника...— знов ухопився Сулима за свою думку, якої не міг спекатись.

— Що ж, давайте поговоримо, друзі мої. Полковник Сулима скаржиться на шляхетську несправедливість до нашого люду,— голосніше звернувся Богдан до всіх гостей.

— До козаків,— перебив Сулима.

— Козак же не лише ти чи всі ми за цим столом. Козаки — це люд наш, що встиг ухопити зброю в гарячу руку. А поза ним є й ще спроможні взяти її, ту зброю. Та є й жінки, є діти. Все це наш народ, якому найдошкульніше доводиться відчувати панський тягар. То ціла Україна, гості мої дорогі!..— проголосив Богдан, такий же розчервонілий з випитого, як і його гості.

— І той же самий рішенець: треба відбиватись від шляхти! — таки не втримався Сулима.

— То краще вже не відбиватись, а бити! Бити, щоб аж до третього коліна ятрилось! — перебив Богдан слова Сулими.— Не для милування ж київські домінікани цілу годину святили Конецпольському шаблю, коли він ішов у виправу на погамування козаків! Рубатиме нею, не милуватиме українця.

— Кляті папежники! Бити й їх разом з їхнім заїкою-гетьманом...— озвався зовсім молодий старшина.

Богдан досі не знав, хто він. Тепер спохватився, тихо запитав у Сулими:

— Хороший, видно, хлопець, але... гарячий. Де ти прихопив такого? Та й отой розхристаний, здається, виростає на доброго полковника запорожців. Хто вони, Іване?

— Цей, що бити й київських домініканів заміряється, Сірком зветься. Важку й спритну руку має в бою! А поруч з ним... невже не впізнаєш Данька Нечаєвого? Батька його таки зарубано оце під Києвом...

— Полковника Олексу? — жахнувся Богдан.

— Його ж. Не пускали. Та коли почув, як шляхтич Заславський хизувався будувати пивниці з православних церков, то й порвав на поміч оцій молоді. Там і головою наклав... Ну, а той огрядненький сотник — то теж Іван...

— Самих Іванів підбираєш? — досі ще вражений вісткою про Нечая, мовив Богдан. Щось нове зачепило його раптом: десь ідуть бої, в них гинуть такі люди, а він... суботівські перелоги розорює.

— Та Іванів же і в святцях часом по сорок на один день припадає. То вже Іван Ничипорович,— з повагою називав Золотаренка Іван Сулима.— Так і звемо. Жінку, двійко дітей має. В бій на ляха йде статечно й без вагань. До жінки в Чернігів у прийми перебрався з побережанських хуторів, сестру Ганну в деснянське Полісся заміж віддав...

— Золотаренко?! — якимось підсвідомим чуттям здогадався Богдан, помітивши подібність сотника до тої наддніпрянської дівчини, яка гостинно пригощала його колись і в серці рубцем закарбувалась.

Сотник схопився з лави, почувши своє прізвисько. Всміхаючись, простягнув келих, аби черкнутися з Богдановим.

— З охотою, сотнику, з охотою! Як там сестрі мається? — спитав Богдан, простягаючи й свій келих і тим гамуючи хвилювання від звістки про подніпрянку Ганну.

— Ганні?.. То чи не вас, Богдане, вона часом згадує, та ще й чорнявим нареченим узивала попервах?

— Чорнявим нареченим? — зніяковів Богдан.— Але ж у тому я освідчився лише один раз у житті, ось господині моїй, теж Ганні!..

— Сестра й не казала, що освідчувався. Лише самій їй подобалось узивати свого випадкового гостя нареченим... Одружилась і вона з чернігівським реєстровим старшиною...

— Кажеш, козаче, бити треба ляхів? — круто звернув Богдан від розмови про ту хутірську Ганну.

— Бити, пане господарю! Гнилий і страшний люд, той пан-шляхтич. Сарана на наші зе́млі. Тільки бити, щоб... щоб хоч порівнятись,— запально вигукнув молодий старшина.

— Але ж, друзі мої, гості дорогі! Щоб бити не одного, а всіх, треба мати й добру силу!

— Чи в нас вона така вже слаба? Он як побили коронного під Києвом! — підхопив Сулима.

— Чули й ми про ту перемогу під Києвом. Перемога була, військо пана коронного ми перемогли, а в угоді по тій перемозі нічого не змінилось на користь нашого краю. Знову обмеження в реєстрі і той же пан на дарового наймита українця...— з сумом сказав Богдан і сів.

Запала мовчазна хвилина. Богдан і сам не сподівався, що так роз'ятрить не лише гостей, а й себе. Налитий келих відсунув і встав із-за столу. Неначе забув, що він тут господар. Загомоніли гості на лавах, басок Івана Богуна вирізнився з загального гомону:

— Трясило Тарас такої ж думки! Заїздив до нас, ночував на хуторі. «Бити,— каже,— й гнати геть із наших земель!»

— А сам на Січ тягне...— кинув Богдан уже з середини хати.

— Де ж діватись козакові взимку? — як виправдання прозвучало в словах Золотаренка.

— Де люди, там і їхня боронна сила! — вперше за вечерю озвався й Мартинко. Аж Мелашка схвально подивилась на сина, посміхнулась.

— Ту боронну силу, друзі мої, треба ще творити, її замало для нашого краю. Наливайко ж тому й загинув, що не дбав про силу, покладаючи надії лише на співчуття народу. Все самі, своїми руками... А в нас при боці така держава, такий народ руський! І той народ, як і ми, православний, є данником коронної шляхти, данником латинства єзуїтського! У кого ж, як не в руських, шукати українцеві бойового спільництва? В спілці з тим людом це не була б лише зачіпка, друже мій Іване... Замало в нас козаків, замало й зброї, замало піднавченого вояка, замало й хисту в отаманів,— твердо говорив Богдан, підступивши до лав, на яких сиділа козача молодь.— Вогню, щоправда, вистачає і в козака, і в його бойових старшин... Чи ж вистачить пороху, щоб палити до повної перемоги!..

І відійшов, обминаючи погляди друзів, хоч як кортіло зустрітися з поглядом Івана Сулими. Полковник теж дивився собі під ноги, навряд чи й бачив навіть їх.

— Московщина, Русь,— в задумі озвався, ніби сам до себе, Сулима.— Таж невтоптані в нас стежки до Москви. Чи будемо ждати роками, доки втопчуться вони й до військової спілки?.. Хоч полювати ж будемо на оцей дріб'язок озброєної шляхти! Відбирати в них зброю, виганяти з хуторів, нехай не об'їдають наш бідний люд.

— Топчуться стежки й до Москви, Іване. Поки що владики церкви, а згодом і полковники втраплять туди... А ти радиш дражнити розлюченого звіра, яким для України є ота розпалена гамуваннями козаків шляхта,— знов заговорив Богдан, немов розмовляючи тільки з Сулимою.— Ні, мій друже, я інше мислю. Не згодний я отак витрачати сили нашого народу, дратуючи лютого пса беззубими зачіпками.

— Що ж радиш? Давай настанову, а сам їдь хоч і до тої Москви, коли не зважуєшся ставати разом з нами! — випалив Сулима, виходячи з-за столу.

— Дошкульно колеш мене, Іване, бо таки... не зважуюсь. Не бачу просвітку на цих наших обріях, не відчуваю й бодай би якихось проявів тої московської підпори за плечима. Я писарюю, бо це сьогодні найпростіше в моїх здібностях, щоб лишатись у козачому стані. Люблю козачий рід матір'ю прищепленою любов'ю. Та ще гадаю... чи не допомогла б нам в часі ота подунайська війна, в яку так тягне наших коронних вояків? Марнуватимуть у тій війні не лише бундючний запал шляхти, а й військову силу. Допомагають же цісареві, зачіпаються й зі шведами. Про це слід помислити...

6

В світлицю раптово заскочив знадвору той же дворовий козак. В поспіху лишив незачиненими сінешні двері, й по підлозі прокотився сивий холод.

— Пане хазяїне, знов жовніри! На цей раз при полковникові їхньому! Та й наш полковник з ними, старшини...

Було від чого закам'яніти Богданові! Зійшлися густі брови на переніссі, очима вп'явся в козака. Якою блискавкою різонули думки, викресались наміри!

— Проси пана полковника до гурту посипальників! — звелів майже спокійно.

Гостям його як увірвався голос, хоч би слово! Посхоплювалися з лави, з дубових стільців. Вість, принесена дворовим козаком, не порадувала нікого, як і самого Богдана. Навіть Іван Сулима вже швидко перезався поясом із шаблею. Лапнувся й за пістолі.

— В хаті не до пістолів, Іване. Перезати шаблі всім! — тихо і владно наказував Богдан.

На сходах перед сіньми почулася польська мова. Богдан ще раз оглянув своїх гостей і... голосно засміявся, щоб чули в сінях.

— Тепер, хлопці мої, за стіл! За стіл і за келихи! Таж щедрівку, друзі мої, щедрівку співаймо!

А в нашого пана горілки півжбана,
Горох'яні книші, а в засіках миші...
Сію, вію пашницею,
Роди, боже, пшеницею!..

— Нехай пани казяться, що миші їм злазяться...— доточив Карпо Півторалиха своєю щедрівкою, яку підхопили за столом дружними голосами. Аж весело обернувся Богдан до панських гостей, пішов назустріч їм.

Горох'яні книші, а в засіках миші...

Біля Богдана, зустрічаючи несподіваних гостей, вже стояла така ж урівноважена, спокійна Ганна.

— Просимо пана полковника! Щиро вдячний за цю честь святкової візити! — гостинно озвався по замовклій на мить щедрівці Богдан.— Небіжчик батько мій був тих благородних переконань, що кращі представники коронної шляхти гідно цінять і свята українського поспільства. Бачу, він не помилився! Блаженний Лойола, здається, так і мовить у своїх «Духовних вправах»: «Розум у житті стоїть значно вище, аніж найвища святість!..» А це, прошу пана воєводу, моя дружина Ганна, знакомитого переяславського купця сестра.

Кам'янецький каштелян полковник Олександр Пясочинський аж розгубився з такого несподіваного прийому. Тож як переливчасто дзенькнули остроги в цього писаря Хмельницького, як вимальовується одточеність вояка! Ліпший мазур позаздрив би його військовій статурі. До того ж ота цитата з Лойоли під щедрувальний спів схизматів за столом неначе тільки-но вичитана! Полковник з розгуби й каяття за цю запізнену візиту тер-

зався ще й тим, що не зможе гідно відповісти цьому чигиринському писареві. Лойолу він мусив би знати не згірше всякого схизмата, який так дошкульно вколов нею справжнього католика, щирого вихованця бернардинів.

— Пшепрашам, пшепрашам...— бурмотів на відповідь, ледве натрапляючи на подану господинею руку. І що ж чинити з рукою такої файної господині?..

В цю мить знов озвався Богдан, гостинно беручи полковника під руку з явним наміром садовити, як гостя, за стіл. Під другу руку гостя трималась хутірська красуня — господиня дому. Аж струснуло воєводі від думки, що доводиться так безглуздо годитись. Невже сяде й за гостинний стіл між цією козачою молоддю отак, при зброї, в похідному одязі? Разом з п'яними козаками?!

— Дзенькую бардзо пані господині! Таж, як бога кохам, не з-за гостинної візити завітали-сьмо з панством,— показав рукою на старшин зі свого супроводу.

Богдан випустив каштелянового ліктя, вклонившись, дав зрозуміти, що він готовий і до ділової розмови з полковником.

— В такому разі, прошу поважне панство, зайдім до іншого покою... А друзів прошу продовжити зустріч Нового року, й справді, замість щедрівок, співайте посипальної. Вшануймо звичаї батьків та дідів! Лишайся, Ганнусю, з посипальниками. Поважне панство, сподіваюсь, пробачить тобі.

— Посипальники, хе-хе,— всміхався Пясочинський, віднаходячи якусь-то рівновагу.— Пшепрашам бардзо...

Та й відокремлений разом з чигиринським полковником від гостей Богдана вже в іншому покої, каштелян неохоче згоджувався сідати навіть і для ділової розмови.

— Розмова, прошу пана Хмельницького, зовсім коротка. До того ж і термінова,— першим заговорив чигиринський полковник.— Сподіваюсь, мені дозволено буде викласти пану писарю суть нашої нагальної розмови?

Пясочинський хитнув головою, з інтересом оглядаючи кімнату в домі полкового писаря. Кімната завішана рушниками й турецьким килимом (недавній подарунок кримського ханенка!), скрашалась і кількома полотнами майстрів Заходу!.. Блискавично нагадались дубові крісла і в покої старого Острозького, з благородного роду

якого походила дружина Пясочинського. На столику в кутку лежало кілька нових книг — першодруки Острозької та Львівської друкарень в нових шкіряних палітурках. Демонструючи увагу до друкованого слова, гість лапнувся деяких з них. Навіть розгорнув котрусь, заглянув на одну-другу сторінку й, нічого не вичитавши, поклав на місце. Окремо на столику мереживом арабського письма рябіла старовинна книга. Недавньому послові в Туреччині, пану Пясочинському, неважко було впізнати коран поруч із латинським виданням «Міста Сонця» Кампанелли...

В кутку-божниці лише один образ архістратига Михаїла, що в головоломному зверганні з небес рубав вогненним мечем скаламучений хмарами небесний простір. Золотом рами підкреслювалась висока шана господаря до того образу.

— То, прошу пана полковника, реліквія нашого роду, іменинний тілохранитель мого отця, архістратиг Михаїл... Прошу панство, може би, таки сісти для тої ділової розмови! — знов рішуче запропонував Богдан.

Каштелян, як від утоми, впав у зручне крісло, оббите сап'яном. «Певне, залюбки читає й той богопротивний коран нарівні з бешкетними пророцтвами Кампанелли!..» — верзлося панові Пясочинському.

За стіною галасувала молодь, господареві гості. Забриніла бандура, і голос сліпця-бандуриста, мов з-під землі, рвався й у цю затишну кімнату.

Та, гей, кобзо моя, дружинонько моя,
Бандуро мальована, проречистая!..

Аж щулився від того статечний пан каштелян у сап'яновому кріслі. З посмішки господаря зрозумів, що йому не була несподіванкою ця поява кобзаря на святвечорі.

...Гей, пані господине молодая!
Зажий зілля Хмеля-Хмельниченка;
Та щоб цвів-процвітав,
Над Славутою орлом злітав!..

Аж чигиринський полковник і тут прийшов на допомогу збентеженому каштелянові:

— Пан каштелян, прошу, не гуляючи, прибув аж із-за Дніпра, відвідавши й Кодацькі пороги, біля яких пан коронний волів би ставити найкрайнішу фортецю по Дніпрі. Тож ходить, пане писарю, о гуртуванні козацтва в полки.

— Гуртовані ж, проше панів зацних! Гуртовані й реєстровані в полках. Не втямлю, проше, як ще їх знов гуртувати? — запитав Богдан, потрапляючи в маленьку паузу в мові чигиринського полковника.

— Не реєстри ж, а вояк... вояк потрібен пану коронному! — не стерпів-таки й Пясочинський.— Скільки того озброєного козацтва марнується знічев'я понад Дніпром. Річ Посполита занепокоєна. Московський цар присуває своє військо знов до того ж Смоленська, Чернігова. Війська коронні на Дунаї ся мають в допомозі цісареві австріяцькому. Єгомосць пан король слабує, тож пан коронний мусив дбати о наборі двадцяти тисяч козацтва збройного...

— Аж двадцять тисяч?..— здивувався Богдан, втішаючи тим гостя.— Таж їх у реєстрі, либонь, тільки шість! Решті, як відомо, наказано скласти зброю, палити човни і розійтись по домівках. Певне ж, розійшлися...

— Проше пана писаря, те звучить з його уст, як жарт чи й гірше...— нервувався Пясочинський, не в силі відірватися слухом від бучного свята й бандуриста за стіною.— Мовиться о двадцяти тисячах збройного козака, а не реєстровців! А чи розійшлись нереєстрові, проше... пану писарю, певне, більш відомо. Треба набрати з них,— підкреслив каштелян, хитнувши головою на бренькіт бандури.— Набрати двадцять тисяч найкраще озброєного вояка.

— То ж зовсім інша річ, проше поважне панство! — Богдан глянув на вікно, за яким чорніла порожнина. Він бачив, як незручно зодягненому панові Пясочинському сидіти в шкіряному кріслі, тримаючи шаблю поверх билець.— Та чи ж набереш їх тепер саме двадцять тисяч?

І теж хитнув головою на стіну, викликавши ще більше пожвавлення в гостя. Той мацнув шаблю, немов підганяв Богдана. І Богдан докінчив:

— Багато козаків, чули-сьмо, збиралося знов на море. Народ голодує, козачого хліба шукає...

Пясочинський підхопився з крісла, замахав піхвами шаблі.

— Розумно мислить пан писар! На море зібрались... А хіба не виправа для них і на ці землі московського панства? Кат з ними, з тими реєстровцями. Пану гетьману потрібен під Смоленськ саме цей відчайдушний вояк! В довірчій розмові так і звелів пан коронний...

Ніхто, мовить пан коронний, не здатний так упоратися з нагальним завданням громадження доброго подніпрянського вояка, як чигиринський писар пан Хмельницький!

— Він так і сказав? Чому б не пан польний, староста Казановський? Зрештою, пан Миколай Потоцький?..— і знов поглянув у чорний простір вікна.

— Всіх перебрано, проше пана Хмельницького. Подніпрянський вояк, як ся водить,— козаком взиваний, потрібує не грізного, як назване панство, отамана, а молодого, беручкого і з козачим же хистом... Саме з козачим, проше пана Хмельницького! Єгомосць пан Конецпольський, помисливши, так і мовив: «Тільки чигиринський писар підстаростенко Богдан Хмельницький з козаків, небіжчиком Жолкевським укоханий!» Тож, як бачимо, пану Богдану о лепшей повазі коронного і не мислилось.

— До правди мушу признатись, і не мислилось. Щиро дякую за нагадування!.. Та об тім, як панство ласкаве відає, сам мушу мати розмову з паном коронним. І то негайно! — завершив Богдан у тому ж діловому тоні. Нарешті він збагнув усе. Не даючи жодних натяків на відмову, ані на беззаперечну згоду, висловивши лише побажання самому завершити цю розмову з коронним, він дав зрозуміти, що новорічну візиту посланця від коронного гетьмана Речі Посполитої закінчено.

З усмішкою гостинного господаря звернув увагу на святковий гомін друзів, на кобзарську думу за стіною, швидко звівся з крісла.

Орлом сизокрилим над Славутою злітав...—

завершувалась за стіною довга кобзарська дума.

7

Була глибока, запізня пора, коли Богдан тої ночі усамітнився з Сулимою. Нехай молодь гопакує під звеселілу бандуру. Він устиг уже кілька разів подумати про ту високу довіру коронного гетьмана. Коня йому так і не повернув Роман Харченко, але й гніву на нього Богдан уже не мав за те. Кінь слугував козацтву в цих майже щорічних зачіпках.

Порадив Сулимі негайно забирати з собою найкращу козачу молодь, щоб податись у довгу військову виправу.

— Куди ж? Знов на море й на узбережжя Порти? — запитуючи, міркував Іван Сулима.

— Куди, куди? Чи я знаю, де легше знайти козаче щастя. Не обов'язково встрявати в бій з турком саме на його материзних землях. Он Дунай з обох боків палає досі війною. Чи тобі вперше там бувати! Хвалишся ж і прихильністю папи римського за подарованих йому кількасот голомозих полоняників.

— Діватися з ними не було куди,— усміхаючись, виправдувався Сулима.

— Знаємо. Мусив би воювати, не задобривши грізних святебників... Та вже ж руку тепер маєш і в папства римського! Аж до Верони стежку втоптав з тими полоняниками, то й мусив робити той... дружній подарунок папі,— засміявся Богдан, підбадьорюючи Сулиму.

— Може, придасться колись ця прихильність...

— Навряд, Іване. Той папа вмер, а Урбан і своїх повстанців нищить найманим військом. Медальйон його попередника — не свідоцтво на право розшукувати в горах Італії повстанців... Та поза тим слов'янські землі на Балканах стогнуть не лише від турків, а й від всеєвропейських пацифікацій... Не треба, кажу, сліпма встрявати в які не є військові бійки. Взяти на себе хоч би грабіжників, війська султана на Балканах! Нехай би народ Болгарії чи й інші слов'яни відчули, що в них є друзі на Дніпрі. Треба перебитись якихось два-три роки, набратись сил...

Так вирядився полковник Сулима з двотисячним козачим військом на береги Чорного моря й за Дунай.

«Ой Дунай, мій Дунай...» — заспівував Карпо Півторалиха, бадьорячи вояків на козачі пісні. І співали їх козаки Сулими, вступаючи на зігріті полудневим сонцем болгарські землі. Ні про одяг, ані про хату теплу не турбувались навіть узимку. Багатьом з козаків не вперше тут бувати. Стежки топтані і в горах Македонії, і в Придунайських лісах. Двотисячний загін трохи поріджшав ще з гирла Дунаю. Кількасот старішого козацтва відокремилось у Кілії, пішли на море. З ними пішов і Назрулла зводити рахунки з султаном. Сулима й не стримував.

— Помагай, боже,— казав їм на прощання.— Ідіть морем, така година слугує козакові. А ми обійдемо воду цими слов'янськими землями. Може, й здибаємось у Царгороді. Якщо раніш за нас постигнете, кланяйтесь

голомозим. Перекажіть, що Іван Сулима зайде одружуватися з першою одаліскою султана!

— Та й про наречену туркеню для Карпа згадайте при тому,— вкинув і Півторалиха.

Насправді Сулима не знав, чи не поверне й він зі своїми полками на море десь на більш людних берегах Болгарії. Човнів для такої козачої виправи на море не набереш будь-де.

Балкани ж стрясала велика війна, розпочата на чеських землях. Сулима знав, що ця війна десяток років уже точиться по Дунаю.

— Воює людина, злішою й для пана стає! — говорив у колі друзів.— Ми теж не рибку ловити прибились аж з Дніпра. Турка-поневолювача вистачить і на цих султанських володіннях. Слов'янські люди допомагатимуть лише нам, а не туркам...

Турецьке військо, що воювало на болгарських кордонах, стривожилося з появи за спиною, аж під італійськими землями, такої кількості козаків. До Івана Сулими козаки привели турецького посланця від війська софійського беглер-бека. Якийсь потурчений слов'янин, як сам себе й назвав при зустрічі з козаками, надто хизовито й досить войовниче розпочав виконувати те поважне доручення.

— Голови позриваю й отаманам цих козаків! — гукав у перші хвилини зустрічі з козаками постерунку Карпа Півторалиха.— Забуваєте, що данниками султана живете на наших подніпровських землях. Де ваш отаман?

— Стривай, голубе, не кричи. Дамо й отамана. Карпа він хоче перекричати! Свою б голову зносив, пісна макітро!..— відповів Карпо, мотузуючи цього войовничого посланця.

Сулима звелів Карпові розв'язати його й витягти затичку з рота.

— Ти хто? — запитав спочатку турецькою мовою. Та коли посланець заговорив якимсь балканським наріччям, Сулима аж засміявся.

— Дурне теля вродила твоя мама. Чого казишся, бусурманський запроданець! Повісити б тебе, щоб провітрився, як тарань на сонці. То йди, кажи своєму паші, що Сулима з його запорожцями спочатку до папи Урбана в гості навідається. Ось бачив? — Сулима витяг з кишені папський медальйон і ткнув ним перед очі ту-

рецького посланця.— А станете на шляху: битись будемо! Родичаться ж прийдемо в Стамбул!

— Так і перекажи беглер-беку, макітро!..— вкинув і нетерплячий Карпо.

Спочатку й справді спробували якось-то домовитися з військом софійського беглер-бека. Адже не шкода й їм тут визнавати себе військом ненависної туркам Речі Посполитої. Та кілька бойових сутичок і ім'я призвідця Сулими переконали турків, що мають справу з вільним козацтвом Запорожжя, а не з військом польського короля.

На тому й скінчилась для козаків Сулими ця мирна виправа. Як вихровієм, підхопило їх завірюхою балканської війни, вони мимоволі стали учасниками затяжної подунайської вальки. Устрявши в неї, мусили воювати. Назад уже не було такого легкого повороту, як ішли сюди влітку, досягши італійських кордонів.

Ось попереду вона, знайома Сулимі Італія! Того давнього походу по цих землях Сулима не забував. Медальйон папи Григорія завжди мав при собі.

На цих землях понад десяток років тому він теж воював на боці чехів. Цісар австрійський прибирав чехів до рук, а комусь із сусідніх державців заздрісно стало, пішли «на захист» чехів та й загризлись між собою...

— Не наша це війна,— сказав тоді Максим Кривоніс, шукаючи собі інших шляхів.

«Чи ж знайшов? — болюче вколола думка.— Певне ж, італійські солдати могли б знати, куди дівались лісовчики...» Згадався й притишений натяк Богдана, коли прощались перед цією виправою:

— Можливо ж, зустрінете десь там і наших лісовчиків!.. За всяку б ціну зустрітись вам з італійськими воїнами, розпитатись.

І повів своїх козаків Сулима не до моря, як домовлялися в Кілії, а в протилежний бік, у пошуках зустрічі з Кривоносом.

— Де можна, обходитимемось без війни,— радив козакам.— Та вже коли турки так нахабно заступають нам стежки до повстанців,— не шкодувати, браття мої, голомозого!

8

Пясочинському на зустрічі під Новий рік Богдан мусив сказати: «Сам розмовлятиму з коронним...» Було сказано і про нагальність розмови в Барі. Таж не та година, щоб можна було, як і влітку, в любісіньку мить спорядити коні й вирушити. А тепер Богданові й не червоніти вже за зволікання з виконанням тої гостинної обіцянки. Чигиринський полковник і сам зрозумів згодом, що правитись писареві за такого бездоріжжя аж до Бара чи, може, і в Краків було б невиправданою сумлінністю і геройством. До речі, й Пясочинський через бездоріжжя осівся в Білій Церкві, перечасовуючи замети та ожеледь.

Чи так уже й треба квапитись Богданові на вирішення з коронним його участі в поході козаків проти московського царя?

Щоправда, йому треба побачитись і поговорити з Конецпольським! Коронний гетьман тримає в руках не лише військову, але й чи не всю державну політику краю!

І нікого після Нового року не дивувало пожвавлення серед козацтва. Реєстровим і нереєстровим — всім було про що подумати, було про що й поговорити.

— Здається, таки справжнього писаря в себе маємо,— говорили чигиринці, дізнавшись про розмову Богдана з коронним комісаром. Починали придивлятись до Богдана з особливим зацікавленням.

Через Суботів і Чигирин стали вільніше проходити нереєстрові козаки, особливо молодь. Ніхто не приховувався зі зброєю, попит на шаблю чи пістоль підвищився в усій околиці.

Та раптом, десь на масниці, мов громовиця стрясла й чигиринців. Новина, як блискавка, пронизала всю країну. Помер король Жигмунд Третій! На якусь мить обезкоронилась голова гербованого хижака зі скіпетром у пазурах.

— Ну, браття-козаки! Тепер-то вже й нас запитають з Варшави, кого воліли б ми обрати на короля! — дочули чигиринці, як сказав полковник Остряниця. Чи справді мовив те Остряниця на Січі, а чи ні — чутка пішла, як луна в лісі, і з нею не жартували чигиринці. Мало статися щось нове в політиці коронного панства на Україні!..

— Владислава, певне, проголосять і без нас! Мали би закликати й козаків на елекцію...— голосно міркував Богдан, прикидаючи можливі варіанти далекогляднішої політики шляхти.

Та на елекційний сейм шляхта не закликала козаків. Брутально відмовили сенатори, хоч як домагались справедливості реєстрова старшина та деякі панки-сенатори з українських земель.

— Не волієте потішити українців? — розходився Адам Кисіль, потрапивши нарешті в якісь-то чини безкоролівної влади.— Не буде в нас миру з подніпрянцями!

— Най би замовкнув, проше, тен пан Кисіль! — нагримали сенатори на цього дивака.

А з домагань українців якихось державних прав лише посміялись. Посольство підлабузників з реєстрового козацтва не допустили й до Варшави. Тільки у Кракові король прийняв козачих посланців на монаршій аудієнції. Вислухавши скарги, урочисто заспокоїв посланців. Він, як молода на весіллі, з усіма був лагідний. Та не поступливий! Заохотив козацтво знов у війну з Москвою під Смоленськом устрявати...

Богдан пильно прислухався до розмов козацтва в Чигирині. Заклúкав кобзарів, не тільки щоб послухати їхні думи, а й розпитував про той гомін у цілому краї. Кобзарі сповіщали також і про виправу Сулими. З Подніпров'я на сліду того невгамовного вояка вже лунала не лише кобзарська дума — «Як злетів орел, славний козак Іван Сулима. На турецьких слідах та на козацьких шляхах...». А поза думою чутно було вже якесь занепокоєння шляхти, часом і погрози. Тоді усміхався Богдан, вислуховуючи те все, хоч і не до сміху було навіть йому, писареві полку реєстрових чигиринців. Адже тільки він розумів прихований зміст нових дум кобзарів.

Та згодом, із пригасанням елекційного галасу про узаконення нового короля, осідалось на своє місце й життя краю. Богдан дочувся, що раптом заворушились турки. Може, від бажання нагадати новому королеві, що султан досі ще має Річ Посполиту за данника?

— Сулима таки дошкулив, заворушилися й турки! На молдавські кордони править султан своє військо. Софійського беглер-бека Аббас-пашу послав. Наче на святкову прогулянку по коронації Владислава! — жартуючи, домірковував з чигиринцями Богдан.

Аббас-паша, прогавивши Сулиму з численним козачим військом, напустив орду на українські поселення по узбережжі Дністра. Під загрозою того грабіжницького нападу став Кам'янець.

Назустріч війську Аббас-паші по цій хапанині з коронацією вирушив з Кракова й коронний гетьман. Заздалегідь, ще з Варшави, заслав гінців до українських старост і реєстрових міст — споряджайте козаків! Тож з наказу чигиринського полковника Адамовича з охочекомонним військом вирушив під Кам'янець навперейми коронному гетьманові Юхим Біда.

Чигиринський полковник реєстровців квапився виряджати військо на гвалтовний заклик коронного гетьмана. Адамович не хотів бути останнім серед полковників реєстрового війська, які вже вирядили своїх козаків під оруду молодого короля до Смоленська. Чигиринську збираницю нагально виряджено під оруду самого Конецпольського!

Адамович охоче згодився вирядити й Богдана при загоні як здатчика вояків самому коронному.

— Чудова нагода й пану писареві порозумітися з коронним перед полем бою,— говорив полковник.

Козакам випало тепер довести свою придатність у воякому, а не лише в посполитому стані. Не забувалось при тому, що це й є козацький хліб. Збройні купи козаків тепер не ховались, не обходили міста з реєстровцями та з польським каральним військом.

Сотник Юхим Біда в цих козаків мав би право зватись і полковником. Давно виписаний з реєстрів Канівського полку за знущання з київського воєводи в час бою під Куруківськими озерами, Біда не журився з того. Реєстратори виписали, а серед козачих старшин навіть і реєстрового війська Біда ніколи не втрачав поваги за той куруківський вояцький чин. Сотника вважали досвідченим і сміливим старшим, а для виправи на Дунай кращого й не знайдеш!

— Чи не розгнівається коронний, впізнавши Юхима? Може би, не Бідою, Лихом якимсь назвався?..— потерпав чигиринський полковник.

— Розмову з коронним про те беру на себе, коли б що!..— рішуче взяв Богдан під свій захист цього кмітливого вояка. Ім'я йому не міняли.

Богдан до самого Кам'янця правився при загоні як старший, хоч і не називався ним. Полком не звався цей загін охочекомонців, щоб не злякати когось із коронних піднесенням Біди ще й до звання полковника. Кожен козак у загоні це знав, як знав і те, що до самого Кам'янця найстаршим у них є чигиринський писар Богдан Хмельницький. Саме на тих правах він і порадив сотникові Юхиму Біді узяти в поміч Мартина Пушкаренка з Лубенського полку.

— Кращого підручного старшóму й не знайти! — радив Богдан. До того ж Мартинком він догоджав і полковникові чигиринців, не з вулиці беручи козака в помічники сотникові.

Таким же чином і беручкий до військової справи Іван Богун потрапив у писарі цієї збираниці. Тільки Филона відстояла Лукія, підтримуючи лад в господарстві Джеджалія. Він і споряджав Іванові коня, кращого з трьох на хуторі. Свій самопал йому вчепив через плече, порохом та кулями не поскупився. А шаблю синові Лукія нарéшті відшукала знов ту, Наливайкову, приховану ще кобзарем Карпом Богуном.

— Битимеш нею голомозих, матір згадуй, Івасю! — приказувала при тому. Здається, сама б узяла її й пішла на турка, так глибоко запала їй в душу ненависть до людоловів за свої поневіряння полонянкою. Филон і не стримував того непокоєння матері, що вперше виряджала сина на справжнє козаче діло...

Десь на роздоріжжі між Чигирином і Дністром прокотились і страхітливі чутки. Орда буджацьких татар та передові загони мультянців перейшли Дністер і пустошили хутори, полонили людей. Степами, лісовими шляхами втікали спритніші, несли ту тривожну вість.

Коронний поспішав за своїм військом, щоразу засилаючи гінців до старост і полків українських земель з воланням о допомозі збройним воякам. Такий гонець і зустрів найпершу допомогу з України — чигиринців.

— Коронний так зрадіє! — хвалився гонець.— Бо без козака, мовить, важко сподіватись на перемогу.

Зустріч загону з гетьманом мала відбутись десь за Кам'янцем. Міркуючи про це, Богдан згадував розмову з Конецпольським у рясному саду Потоцьких біля дністрянських круч. Розмова давня, мохом обросла. Таж як

зачіпала вона й тепер, хоч до коронного він правиться вже не як прохач-полоняник — конюший дому Потоцьких. Тривала ще тепла пізня осінь. Пропливало в повітрі павутиння з павучками, нагадуючи Богданові безтурботне дитинство. Ранком прокочувались туманами сором'язливі заморозки. А Подністрянщина досі ще ледь-ледь золотилась листом, в степах перечасовували запізнілі ключі журавлів. І найзапальнішому воякові не про війну лізла думка в голову. А війна вже гучно озивалась попереду. Від захопленого рейтарами «язика» гетьман дізнався, що влітку понад морем десь на Болгарію пройшов Сулима з двотисячним козачим військом. Перелякані турки нічого не заподіяли Сулимі... Під Кам'янцем уже наджидали Конецпольського його жовнірські полки. Там же й довідався коронний, що перший загін чигиринців також надходить зі степів йому на допомогу. Коронний і не мислив розпочинати війну з турками без подніпрянського вояка.

Поважно, як годиться полководцеві на полі перед боєм, ушанував прибуття Хмельницького з такою збройною допомогою. Основне ж бо військо Корони, згромаджене під доводством молодого короля, вже воювало під Смоленськом. Решту ж розкидано в кількох набридлих уже європейських війнах. Козачу допомогу коронний прагнув зустріти з підкресленою увагою. На залишене десь за Кам'янцем військо чигиринців обіцяв неодмінно поглянути, а з молодими старшинами за руку повітався. Довше затримав Богунову молодечу руку в своїй, оглянув мужнього молодика, немов міряючись з ним ростом, бо по замашній кістці та по завидній правкості молодого старшини він не відшукав би рівного йому в колі свого війська.

— Мені л-лишається тільки захоплюватись паном Хм-мельницьким! — українською мовою урочисто хвалив коронний підбір старшин у цьому козачому полку.

Тож і не приховував задоволення від зустрічі з Богданом, хоч і завше був готовий переінакшити все. Як рівного, як знакомитого в краю шляхтича зустрів, порушивши тим задуми з гострих Богданових розмов з ним. Те, що Конецпольського не здивував і сотник Біда, права рука Богдана, говорило, що гетьман справді відчував прикру потребу в доброму вояці і вмів поцінувати вояцький хист козачої старшини. З ними ж он за Дністер має правитись, а це не на мисливську прогулянку! Аб-

бас-паша ерзрумський недарма беглер-беком призначений у Софію! Коронному доводиться запобігати. Саме ж бо тут, на Дністрі, йому найбільш потрібні отакі старшини, як Біда!

Про неприємний випадок під час Куруківської кампанії гетьман не згадав. Давня річ, і не до того було гетьманові, коли Аббас-паша грізно насувався на Дністер. Турецькі загони Аббас-паші, роздратовані переходом Сулими в них за плечима, рвались помститись на українських поселеннях за Дністром.

10

Сулима неминуче встрявав у бої з турками навіть і далеко за Болгарією, аж на кордонах Італії. Такі бої в тилу основних ворожих сил були для загонів Сулими якимись побіжними. Несподівано, як блискавка, спалахували на шляхах їхнього просування й так само скоро пригасали. Турки дізнавались уже в самій зачіпці, що мають справу з козаками. Їхню руку відчували й за Дунаєм, у лісовчиків Стройновського. Сприймали їх за дійовий загін віденського ж цісаря і негайно відходили, давали їм дорогу геть на захід.

А Сулима правився з козаками все далі. Зберігав сили, вирядившись сюди за порадою Богдана. То чи й слід їх тут натужити справжньою війною з турками?..

Дехто з молодих старшин запитував:

— Чи потрібні нам оті італійські землі?..

— Таж не землі, а... пам'ятайте, якого козака маємо врятувати! — переконував їх Сулима. А чи був і сам певен, що це так, не міг би сказати. Розумів, медальйон папи зробив би його спільником італійських державних військ, а значить, і ворогом повстанців. Дунайські виправи віденського цісаря давно вже перетворились на велику європейську війну. Українцям не було чого ділити ні з цісарем Відня, чи з шведським королем, ані з французькими та з іспанськими вояками в загарбанні чеських подунайських земель. Отже, Сулиму в цьому поході, як і його козаків, дратував лише турок. Чого лізуть і голомозі в ту замудровану політику панування в Європі, за яке гризуться європейські державці? Захопили самі, привласнили слов'янські землі, поневолюють людей на Балканах. Навіть шведи!..

— Виходить, що далі мандруємо лише по той козаць-

кий хліб на припадкових зачіпках з турками! — невиразно, але ж ремствували козаки Сулими.

— Зачіпки, зачіпки... Чи ми їх прагнемо?.. Розшукати б Кривоноса на італійських землях та й повернути б до моря. А спробуй його знайти, врятувати в такій завірюсі...— неначе лише з собою радився Сулима.

— Харч коневі чи й козакові завжди потрібен. Чому б і не зачіпатись нам з голомозими? Такі коні під яничарами! І чого пруться на ці чужі землі? — підтримували свого полковника молоді старшини, які вперше вирвалися з ним у цю далеку виправу.

— Вірно. На коня вже посадовили ми всіх до єдиного козаків, вередуючи кращими з-під яничара. Чого там...— підтакував дехто й з козаків.

— Чи не однаково, де бити голомозого, на яких не є землях, пане полковнику! — вигукнув старшина Іван Золотаренко, що досі не втручався в суперечку.

Раптом гучний голос чи регіт вирвався з-за пагорба разом з появою загону козачої розвідки. І регіт козаків, і тупіт кінський перемагав голос їхнього старшого Карпа Півторалиха. Як і завжди, у цьому поході Сулими він очолював найпередовіший розвідувальний загін. Поява Карпа викликала пожвавлення, жарти, сміх.

Сулима обернувся на голоси, шукав очима улюбленця козаків. Його неважко було впізнати по голосній розмові, та й без шапки завжди ходив, навіть і взимку.

— Агов, козаче! Чуємо ходу, чи не трапилося чогось? — запитав ще здаля.

— Авжеж, трапилось. Чи Карпо б не знайшов якогось турка для козачої забави хоч би й у дорозі, пане полковнику! — обізвався, пропихаючись крізь козачий гурт.

— Когось же, бачу, таки ведеш? — засміявся отаман, підбивши на регіт і козаків. Бо хто в війську не знав, що Півторалиха з порожніми руками не повертається з розвідки.

— Та ні, батьку Іване. На цей раз самого Карпа ведуть ось, як на налигачі,— кивнув головою.— Друзі-болгари з новим клопотом до нас а чи з попередженням поспішають. Щось про турка... Та в одну шкуру давай їм старшóго, неначе дозорний козак у пазусі його носить.

Аж тепер побачили козаки, що Карпо йшов в оточенні чи то італійських, а чи французьких вояків, коли судити

з одягу кількох із них. По тому одязі видно, що вояки давно вже вийшли з бою. Ніякої зброї не мали в руках, були стомлені, бородами позаростали в мандрах. Невже шукали саме цих подніпрянських вояків? Бороди скрадали їхній вік. Тільки передній, безвусий, видавався наймолодшим. Саме він і правив за старшого в цій мандруючій п'ятірці.

— Оце й нате вам нашого старшого, панство братушки,— показав Карпо на Сулиму.

— Драгі пріятелю!.. На драго сердце мі є да гледам това народната сіла! [1] — почули козаки й старшини з уст безвусого болгарина в неболгарському військовому одязі. Він спинився й рукою повів на козаків. Потім низьким уклоном повітав Сулиму й назвався: — Доктор на богословієто і каноніческото право, болгарські човек, Петир Парчевич!..

— Аж страшно...— прошепотів Карпо до Івана Золотаренка. Його почули з боків і засміялись. Почув і Парчевич, почув і зрозумів те як дружній жарт.

— Кой то се бої от врабці — да не сее проса! [2] — подружньому мовив до Карпа. І ще голоснішим реготом підхопили козаки те болгарське прислів'я.

Молодий болгарин Петро Парчевич не потребував більше ні рекомендацій, ані якогось дозволу говорити про свої справи в цім колі справжніх друзів. Сулима привітався з усіма його товаришами, які прийшли сюди, шукаючи співчуття чи допомоги.

Гостей посадили на колодах навпроти Сулими з козачими старшинами. Це не перші болгари в гостях у козаків. Ще побіля моря вони приходили попереджати про наміри яничарських загонів заступити шлях козакам, потопити човни на переправах річкових. Сподівалися, що й ці болгари в одязі італійських вояків поведуть розмови про якусь нову небезпеку з боку турецьких військ на сербських чи на італійських землях.

— Наш люд і досі зберігає пам'ять про допомогу руських вояків болгарському цареві Асане Другому. Те було давно, а ми чекаємо, що вояки з Волги чи з Дніпра прийдуть знов рятувати вже не царів, а сам болгарський люд від турецького ярма! — мовив Парчевич.

— Та українці ж і так на смерть стають проти голомозих! — озвався хтось із козачих старшин.

[1] Друзі! Сердечно радий бачити таку народну силу! *(Болг.)*
[2] Боятись горобців — не сіяти проса! *(Болг.)*

Молодий доктор богослов'я та канонічного права тільки зітхнув, озирнувшись на ті слова.

— Через те ж ми на балканських землях не встряємо в ту затяжну війну царів за панування на Дунаї. Ми лише набридаємо туркам,— під схвальний регіт козаків мовив Сулима.

— Саме це і є те добро, якого давно чекає болгарський народ. Знов наші люди пориваються повстати! Треба їх збадьорити й очолити! А хто в нас відважиться сьогодні на таке? Болгарин, як після довгої і лихої хвороби, ніяк не очуняє від останнього розгрому нашого повстання турецьким військом... А ваш козак... О, ми добре знаємо його і з війни на італійських землях...

— Як то, звідки на італійських?.. Про кого це?..— хвилювався Сулима, здогадуючись, на що натякає болгарин.

— Таж... про лісовчиків Кривоноса, про козаків з України на італійських землях,— мовив Парчевич, як про відому всім річ. Схопився Сулима, схопились з колоди інші старшини й козаки.

— Ви знаєте нашого Кривоноса? — Сулима вхопив болгарина за руки, наблизив до себе.

— Таж ми разом з тими лісовчиками топтали гірські стежки в Італії, разом виборювали народну правду! Це було вже давненько. Той заповзятий козак пішов з Італії,— неначе виправдувався болгарин.

— Пішов з Італії? А куди? Та, прошу ласкавого пана доктора, Кривоніс є наш друг! Саме йому на допомогу й правимось оце до Італії...

— Кривоніс ваш друг? Але ж і наш! — ожвавилися болгари.

Тепер козаки попросили Парчевича стати вище на колоди й розповісти все, що знав про Кривоноса та його козаків-страченців. А що він міг більше знати, крім того, що загін козаків зі своїм старшим Кривоносом кілька років воював разом з італійцями, іспанцями, навіть з вигнанцями-турками в італійських горах і в лісах.

— Повстання зараз придушене найжорстокішими заходами іспанців. Наш проводир Кампанелла ледве врятований французькими друзями. То куди ж діватись повстанцям, особливо чужинцям? І розбрелися хто куди, як і ми оце крадемось на рідні землі,— повідав Парчевич. І спохватився: — Щоправда, двоє моїх друзів хочуть повертатись до свого загону...

— Кривоніс утік чи ні? Не тягни, братушко, жили! — вирвався Юрко Лисенко, особливо гостро сприйнявши вістку про Кривоноса.

— Пішов Кривоніс у найми до французів з намови папського нунція Мазаріні. Дуже цей нунцій полюбляє Францію... А ваш Кривоніс ніби його давній приятель! — посміхнувся Парчевич, приховуючи щось найцікавіше про ту «дружбу» козака з сіцілійським дворянином Мазаріні, улюбленцем папи Урбана.

— Коли він нунцій, то який же в біса він приятель? — допитувався Вовгур.

— Що ж, бувають чудеса. Адже папа поважав і Кампанеллу, прихильний до Галілея... Кривоніс пішов за Кампанеллою на французькі землі. Вояк і там потрібен. А ми завернули додому та хочемо попередити вас, братушки. Беглер-бек Аббас-паша помирився з поляками і тепер веде грізну армію з Дністра на Дунай. Погрожує знищити весь ваш загін...

— То, може, повернути й нам до Кривоноса? Чи зміг би ти, братушко, вказати шлях до нього? — нетерпляче втрутився Юрко Вовгур.

— Таж двоє з нас таки йдуть розшукувати саме Перебийноса, як звуть у нас вашого Кривоноса.

— І я з вами, братушки! — вигукнув Юрко.— Страшенно люблю дражнити лихо і мандрувати світ за очі!..

11

Тепер вибирай, отамане, якими шляхами безпечніше: човни і море а чи негайно ж за Дунай на цісарський берег! За всяку ціну треба уникнути козацтву зустрічі з ордою турецького війська Аббас-паші! Болгарські друзі принесли тривожну вістку: молодий турецький султан у гніві наказав знищити зарозумілих козаків на землях правовірного султана!

— Аллах велить устами падишаха,— волали гінці,— негайно звільнити подунайські землі від гяурів того найзлішого шайтана з-за порогів, богопротивного Сулимана!

Було від чого занепокоїтись Сулимі, мавши при собі не якийсь похватний гурт-загін, а до двох тисяч козаків! Діставши від болгар ту грізну вістку, Сулима відразу ж повернув до моря.

— Два роки побайдикували — досить! Повертаймо домів!

— Та ж Аббаза, кажуть, уже й Дунай перейшов біля Кілії! Чи всиліємо в зустрічі з його ордою? — непокоїлись старшини.

— Не в човни ж посадить Аббас тридцятитисячну орду! Той пес неодмінно пройде землями між морем та Дунаєм. А нас небагато в порівнянні з ордою. Та й човен для козака — як мамина колиска.

— Волимо до моря, батьку Йване,— підтримували молодші козаки.— Давай наказ!

— Наказ, друзі мої, буде один: не жаліти коня, як-найшвидше — до моря! Які не є човни захопити по надбережжі!..

— А коні ж як? Козак же конем живий! — загули козаки.

— Таж кат з ним, з конем! Болгарам залишимо, коли вціліють з такої нагальної їзди аж до моря. Все, що зайве,— палити, нищити доведеться. Бо оскаженілий турок з тамтою незліченною армадою поспішає. Встигнути б і нам!

До найближчого болгарського моря аж за два тижні ледве дісталися. Це вже не був той позаторішній похід у невідомість, яким вони лише марнували час, перейшовши спочатку Дністер, а потім і Дунай. В бойових зачіпках часом навідувались і знов до Дунаю або відходили геть, гублячи й сліди від подунайських томлених затяжною війною турецьких військ. Море привітало козака, бо в ньому полоскались і води Дніпра-Славутича. Але море й нагадало грізними хвилями про безмежжя та безодню. Його не перебредеш, як копанку. А без човна козак, як і без коня у виправі, коли не крукові в степу, то хижим рибам у безодні за харч стає...

— Браття мої, вода — як літепло в материнім горняті! — сповістив Карпо Півторалиха, дістався першим з розвідкою до моря.

— Човни, човни шукати гайда по узбережжі, панове козаки! — наказував Сулима, знаючи, як важко буде розшукати їх у чужій, турком занехаяній стороні. Це не Запорожжя з його столітніми вербами, де кожна вже й човном тобі дзвенить.

В обидва боки понад морем, по рибальських надбережних селах кинулись козачі загони. Таж у такій хапанині не робляться козачі човни! Чужа країна, воро-

гом придушена. Він, клятий, з-за кожного куща чигає на козака...

— Чи настачиш нам, отамане, тих човнів? Благослови мене з охочими за Дунай до лісовчиків Стройновського пробиватись!..— почув Іван Сулима і аж сахнувся з несподіванки від тих слів Івана Золотаренка.

— Чого це, святий дух з тобою, Іване! То вже б усім разом іти хоч би й до тих лісовчиків...

— Разом, разом... Як же ти підеш з такою сараною, як у нас? Ліпше буде розділитись. Молодь пішла б зі мною. Турка обдуримо, збивши з морського сліду...— І побачив, що ця думка не лише злякала Сулиму, а й захопила. Він немов прокинувся з журби й мороки в раптовій колотнечі. Несподівана, але й справді рятівна думка! Так вирішувався їхній найпекучіший клопіт!

А по болгарському узбережжі вже голосніше та голосніше лунали чутки про наближення Аббас-паші.

— Магайбі нам, панове товариство, щасливо полоскатися в цій козачій купелі,— говорили старші козаки, єднаючись біля Сулими в похід на море.

— Чи вперше вам! — бадьорив їх Карпо Півторалиха. Він найперший обізвався на підтримку Золотаренка.

За Карпом заволала козача молодь, неначе змовились уже: «Згода!»

І також купилася знов, єдналася в сотні, в курені. Сулима оголосив волю вибирати кращих коней для козаків Золотаренка. Козаки ділились порохом, віддаючи за нього сулимівцям де кращий одяг. Одного дня й вистачило, щоб отак розділитись двома загонами. Сулима з сумом помітив, що до Золотаренка пішло значно більше...

А ввечері того ж дня й прощались. Як у себе вдома, золотаренківці виряджали сулимівців, допомагаючи спихати човни в утихомирене море. Останнім сів на старшинського човна Іван Сулима.

«Чого ж журюсь, прощаючись?» — картав себе. Та очей не відвертав. Там, на чужинському березі, лишались його діти!

— Тож і не баріться й ви, браття. Не забудь же, Іване, що мусиш повернути на Україну й тих лісовчиків, обдурених полковником Стройновським та коронними наймачами цісаря. Неодмінно всіх! Сам знаєш, до чого готуємось на землях України. Зараз там потрібен свій, надійний вояк! Зрозумів?..— уже й відпливши, гукав,

щоб хоч словами ще тримати зв'язок з тим козацтвом. Не на прогулянку й вони відірвалися, з ким зустрінуться ще в цім клопітнім житті?..

Та з берега вже вирвалась і загойдалась, мов теж на хвилях, козача пісня. Вирвалася з середини загону, від старших козаків, де був і Карпо Півторалиха. Враз підхопила її козача молодь, і попливла вона, віддаляючись разом з берегом, купаючись у хвилях, у кучерях лісу, як на гойдалці гойдаючись. І хто кого виряджав на цім далекім болгарськім березі, важко було добрати. Вояки розходились, а путь їхня козача була одною — до переможної слави, хоч і після смерті.

Гей, ге-ей! Була ж слава
Й злетіла, як пава...
Козак у Царгороді, браття отамани,
Сидить у неволі, з горя, з лиха в'яне...
Гей, сидить козак, залізом кований,
Турка-яничара молить-умовляє:
«Гей, пусти, турку, на час, на хвилину,
Не муч із-за мене й молоду дівчину!
Мав би за хвилинку жіночкою взяти!
Та й турчинам клятим неживу віддати!..»
Ге-ей, гей!..

І довго ще лунала та пісня, лунала, віддаляючись уже й від моря. Козаки Золотаренка вирушили в свою путь. Болгарський повстанець Петро Парчевич з своїми друзями взявся вивести козаків до Дунаю. Найкоротшими шляхами повів, приховуючи їх від зайвого ока.

12

Стояла найгарячіша для господаря-гречкосія передосіння врожайна пора. А чигиринці переполошено прибирали дворища, замітали перед ворітьми, як до клечаної неділі. Облишили царину, на токах намолочене збіжжя не провіяне, не орються й борозни зяблів.

Деякі молодиці навіть около своєї хати свіжили білою глиною чи маслянкою з Донщини, підводили призьби рудою. Біля кожних воріт головної вулиці попід горою господарі посипали жовтим горовим піском. Жнива пізніх гречок занедбали на догоду старостівським посіпакам та жовнірам. Матері гримали на дітвору, вмиватись за кожним разом посилали — коронний от-от про-

їздитиме! Стереглися, з-за повіток та стіжків соломи й сіна по дворах визирали. Вулиця ж була порожня.

— Їздять уже й по селах вони. Як панотцеві в церкві, й килими їм під ноги!..— бурмотів господар, пантруючи те чоло двору й вулицю біля нього.

— Безвісти б їхав собі...— підхоплював сусіда, такий же виписчик з реєстру. Козаком виростав, у зброї й козачій волі кохався, а став виписчиком. Слівцем тим, мов лайкою, приганьбили козака. Вершники, посланці мчали один за одним попід дворами і посеред вулиці. Швендяли від двору до двору десяцькі, вуличні. На притишене ремство виписчиків не зважали, мовби й не чули. Так певніше себе мали в цьому козачому прикордонні. Адже це Чигирин, а не Кам'янець, не Броди!..

— Таки зайшла погибель і на наш козачий край. Фортеці на порогах будують, жовнірів, як у скоренім краю, на постій ставлять, жіноцтво ганьблять. А своїх вояків щодня в ті лейстри пишуть, пишуть та випйсують. Справжнього козака на поталу шляхті віддають. Козаки... Що то за козак, коли він під муштрою й наглядом у якогось би, казати, цуцика, в богопротивного Лаща вірність королеві вимаршовує! Тьфу, прости, боже!..

— Без цуцика їх вистачає, Мироне, й наших досить. А таки ж у Кодацьку нову фортецю гетьман своїх ставити не рішився! Французьких найманців оце залишив.

— Француз йому встереже. Немає на них Наливайка!

— Знайдеться, Мироне, почекай-но. Наливайками козачий рід не переводився. А то... У лещата вже беруть, реєструють душі, кріпостять! Лейстровики а чи посіпаки, як і той же Лащ. Розбій, та й годі. Кодак, французи, кріпацтво...

Ці настрої не були таємницею й для самого Конецпольського. Чи ставив би французький гарнізон у новій фортеці, збудованій французом же. А найманцями країну не встережеш, бо вона тримається на народі!

Коронний ще загодя вирядив до міста ротмістра Скшетуського. Йому ж доручив і поклопотатись про хліб-сіль від чигиринського старостівського уряду. В'їжджаючи через міські ворота, коронний мовив до найближчих з численного почту гетьманського:

— Чи не з-запекли в тен хлопський книш і гад-дючої трутизни?

— Та боронь боже, проше вашмосць пана гетьмана! Печено його жінками вірної старшинської родини. До

того, проше, при пильному нагляді молодого полкового писаря пана Чаплінського,— заспокоїв чигиринський полковник Загурський.

Конецпольський рвучко обернувся до полковника:

— Еж писар полковий є пан Хм-мельницький. Пан полковник, певне, запам'ятав прізвище свого писаря?

— Авжеж, авжеж, так було, проше вашмосць пана гетьмана! — знітився полковник.

— Знаю, він, певне, досі не п-повернувся з війни... Таж писар не джура, проше пана полковника! — дедалі гостріше докоряв гетьман. А це, як ударами, било полковника Загурського, лише недавно присланого на полк з поради сенатора Юрія Збаразького.

— Так є, проше... Певне, же так. Пан Хмельницький, здається, повернувся вже. Таж та дністрянська виправа так затримала в полку справи, проше вашмосць. А тут від пана Збаразького хлопчина, шляхтич, і паном Мартином Казановським бардзо хвальоний... Про те докладніше писано вашмосці пану гетьману до Брод. Чигирину слід мати постійного писаря. А пан Хмельницький.

— То, може, пан п-полковник недоречно заслав пана пи-исаря на допомогу нам у тамтій війні з Аб-бас-пашею? Коли ж писаря має пан п-полковник іншого, то проше: яку службу виконує в полку пан Хмельницький?

Гетьман раптом зіскочив з коня, кинув поводи джурі й пішов навпростець до старостівського дому. Загурський теж зіскочив з сідла, обернувся, шукаючи когось би на допомогу, щоб відповісти на те дошкульне запитання розгніваного гетьмана. З козачого оршака висунувся молодший козак Пешта, який не раз досить справно виконував доручення полковника.

— Кажуть, полковник Білоцерківського полку шукає доброго писаря, проше пана полковника. Вдвічі більший полк за наш,— пошепки допомагав Пешта своєму полковникові виплутуватися з тої неприємності.

Полковник кількома кроками наздогнав гетьмана.

— Ох, тен мені клопіт, проше вашмосць пана гетьмана! Таж Білоцерківському полку потрібен добрий писар. Шукають! Полк великий, саме би для пана Хмельницького. Та й... від галайстри цієї чигиринської далі,— несміливо натякав Загурський.

Гетьман зупинився, озирнувся на спітнілого полковника. Але й знов покрокував до ганку двоповерхового будинку староства. Чотири пузатих колони підтримували

класичний архітрав, цяцькований поперечною різьбою. І надмірно пузаті колони, і потріскане дерево архітрава, а особливо те цяцькування викликали посмішку на устах Конецпольського.

— Маю с-сам порозмовляти об тім з паном Хм-мельницьким! — твердо, але вже спокійніше мовив коронний.

На ганку між тими колонами спинився гетьман і озирнувся на вулицю. Від річки по вулиці прибраного, як у свято, міста сунули піші козаки, миряни. Серед них раптом з'явився й посланець коронного ротмістр Скшетуський. Поруч нього якийсь бородань у козачому вбранні на рушниках урочисто ніс той святковий, а чи вірнопідданий хліб-сіль. Чередою кінно й пішки супроводили його козачі, й солтисові, та старостівські челядники, охоронці міста й фортеці.

13

Обід був квапливий, суто вояцький. Конецпольський не лише звик до нього у виправах, а й полюбляв за прості страви. В покоях староства на нижньому поверсі, трохи вкопанім задньою стіною в глиняний пагорб, накрили гостеві окремий стіл. Частував гетьмана сам полковник чигиринських реєстровців пан Загурський. Поруч на столику лежала в рушниках і та гостинна паляниця, яку підозріливо огудив коронний, хоч ніби й жартома. Її й не нарізали. Подано було чимало питва: від простої варенухи, горілки-сливовиці і до кращих угорських вин. Гетьман обрав собі калганівку, навіть улив її в присадкувату чару, повагався, видивляючись на неї проти світла, й поставив. Полковник Загурський не був байдужим до хорошого питва, але... він господар. Наслідуючи гетьмана, він теж не доторкнувся до налитого келиха. По обіді гетьман захапався знову в путь. Лише мимохідь нагадав полковникові, що треба подбати про безперервне постачання провіантом французького гарнізону Кодака, про щотижневу заміну жовнірських постоїв у подніпрян. А заходив уже й вечір, порожніли вулиці міста. Навіть на майдані перед старостівськими покоями товпились лише козаки з почту коронного та з охоронних чатів міста.

Загурський сподівався, що заклопотаний квапливим поверненням до Бара гетьман і не згадає вдруге ту неприємну розмову про писаря. А Конецпольський і під

час обіду очікувально позирав на кожного джуру, що заскакували в справах до підстарости а чи до полковника. Аж надворі, наджидаючи джуру з конем, гетьман таки запитав:

— П-пан Хмельницький досі не п-приїхав?

— Так, проше вашмосць, досі його немає,— відповів Загурський.

— Посилали по нього, джура п-повернувся, щось доповів? — наполягав коронний.

— Так єст, проше...— вже затинався полковник.

— Тож посилали ч-чи ні, проше п-пана?! — допитувався Конецпольський, ще дужче заїкаючись.

— Джура, вашмосць... досі...

— Не-е п-повернувся! Кеп-пських джур має пан Загурський! Муш-шу прислати справжніших. Певне ж, гетьману належало би р-розібратись у писарських ділах полку... Та к-коли па-ап-пери про пана Хмельницького справді вже заслано... Нєх пан полковник подбає, жеби вслід м-мені прибув до Брод і пан суботівський сотник... А тераз — на конь! — наказав і по-вояцькому спритно вискочив у сідло. Тої ж миті й рушив зі старостівського двору.

Не бачив, як за воротьми від почту полковника Загурського відокремився джура Сидір Пешта й погнав на гору, звертаючи до Суботівського шляху. Полковник аж тепер з полегкістю зітхнув: «Що там буде далі, побачимо! А поки що — зустріч суботівського писаря з коронним відтягнемо на довший час...» Загурський був певен, що коронний відразу ж виїде на Інфляндську війну, а згодом і забуде про Хмельницького.

Коли кінний кортеж Конецпольського вирушив у дорогу, над Чигирином уже заходив вечір. Затягнуте хмарами небо віщувало темне осіннє смеркання. А гетьман не зважав на те. У його житті, переповненім по вінця клопотом гетьманування, випадали межі ночі й дня. Скорше вдень поспить, аніж ніч прогавить, приховуючи ті свої переїзди. Чільне крісло в сенаті, каштелянія краківська... Не до ніжностей і втіх у подушках! То більше — в козачих краях. Тут не поспиш, ліпше ночами пересуватись гетьману цими луговими шляхами понад Дніпром. Аж при виїзді збройного кортежу за Тясмином зажевріли світлі смуги. Десь із глибин ночі, з розірваних хмар виринав місяць. Надходила перша передосіння негода.

У дворі клопотались обидві господині, Ганна й Мелашка, споряджаючи Богдана в далеку путь. Був лише ранок, той особливий, може, й останній теплий літній ранок з першими холодними росами. От-от перейдуть роси в мряку, а то і в ранкові приморозки.

— Якщо справді береш і хлопців з підставними кіньми, то вже ліпше би взяти когось із козаків. Може, цих би з полку взяв...— радила Мелашка.

— Назруллу впрошу з собою поїхати,— озвався Богдан, клопочучись біля сідлання свого улюбленого вороного, як галка, коня. Його пестив, згадуючи про того, ще в юнацтві відбитого у турків, коня.

— Чоловік з такої виправи...— завагалася Ганна.

Та в цей час на ганку з'явився сам Назрулла. Мружився від яскравого сонця з Дніпра, затуляв долонею очі.

— О, Назрулла! Мабуть, ми своїм клопотом у дворі таки розбудили тебе? — забідкався Богдан.

Назрулла приїхав учора ще з дня. Посланець полковника Загурського Сидір Пешта й не видивився вночі, хто гостює в писаря. Жінки-господині подбали об тім, переховуючи Назруллу.

Богдан і сам намірявся з'їздити в полк, порозумітись. Згодившись негайно ж правитись навздогін Конецпольському, просив гінця повідомити про те й полковника. Та що робити з несподіваним гостем Назруллою? Затриматися ще на день чи умовити й Назруллу їхати в ту далеку подорож? Тільки жінки, особливо Мелашка, не радили чинити як спросоння. Назрулла турок, через нього можна й мороки набратись.

— Чи знаєш, як воно далі буде,— розважливо говорила Мелашка.— Сьогодні вони з писарства спихають, а взавтра зачепляться за турка та й з реєстрів випишуть! Тоді скачи, враже, як пан каже...

— Таж і зараз той клятий пан те саме каже — скачи, з Ненаситця б він скочив униз головою! Та добре, добре, паніматко,— посміхнувся примирливо Богдан.— Сам поїду на побачення з гетьманом. Тільки сам, бо таки маю дещо до розмови з вельможним.

Назрулла приїхав з Низу, куди повернувся з козачої виправи на турецькі береги. За порогами застав його Іван Сулима. З галасом, з піснями та з неабияким кло-

потом увірвався в січове життя й полковник зі своїми козаками. Богдан і сам гаразд не знав, хто він тепер — писар а чи сотник. Чи, може, й зовсім ніхто — вільний козак, як і той же Сулима! Скупа розповідь Назрулли захопила його й ніби від сну збудила. Турок розповідав про важкий похід з козаками на заморське узбережжя, про повернення з ними на Січ, уже як до свого дому. Немає в нього дому на батьківщині, а є тільки злі й непримиренні вороги! З яким сумним гумором хвалився він, що вже й не мусульманин, а перевернувся на якогось уфак руслар — дрібного русина.

— Мені зараз лише битися б з ворогом, різатися з катами моєї жони й сина! Ось на що мене тягне,— щиро повідав Назрулла Богданові,— бо людське життя мені заказане беями та козачими ворогами й у цій країні. Повіриш, Богдан-ака, тільки в отому запалі Івана Сулими, в його вогнистій злості до панства знаходжу і я краплину людської втіхи!

— Але ж це кров! Безперервна війна, мій брате! Осівся б і ти, хоч і в нас отут, у Суботові. Знайшли б і дівчину за дружину,— розраджував його Богдан.

— Моя Азанет!.. Ох, моя Азанет, Богдан-ака, вже не матиме заміни!.. А ти б замінив?

— Я одружений, дітей маю,— ніяковів Богдан.

— Або я не знаю, не вислухував і твоїх болів душі за рахіб-хоне [1],— Назрулла по-змовницькому озирнувся, пильнуючи, щоб не підслухали їхню розмову жінки.

— Даремно озираєшся, жінки не розуміють турецької мови,— заспокоїв його Богдан.— Та й не треба, брате, баламутити голову тими спогадами! Рахіб-хоне вмерла там, де ще не народилась... Фатіх-хоне! Була ще й Ганна...— Богдан зітхнув, як у розпачі.

— Ай-вай, Богдан-ака. Страхаєшся спогадів про баламутства юності, славного джигітства! Адже й король он у яку тривожну для Корони пору місяцями, кажуть, полює на львівських угіддях в товаристві якоїсь могилянки, знедоленої сирітством.

— Дізнались уже й на Січі про ті сановні зальоти до княжни Вишневецької?! — здивувався Богдан.

— Чи диво, не дізналися б! Про щасливу виправу короля на круті бережечки кохання плещуть. І не засуджують, а захоплюються смаками короля!..

---

[1] Послушниця, монахиня *(турецьк.)*.

Богдан аж махнув рукою, усміхнувся.

— Розговорились казна й про що. Поза всім, признаюсь, що хотілось би це й мені побачитись, поговорити з Іваном Сулимою. Запальний полковник, як іскра, від якої і в негоду палають оселі...

Обидві жінки прислухались до того веселого джеркотіння друзів, намагались зрозуміти хоч настрій, зважаючи на ті зміни розмов і сміху. Як змовились, не радили йти наперекір волі коронного.

— Куди подінеться проти зими полковник Сулима? Ще встиг би й потім побувати за порогами! — настирно вела своє Мелашка.— А гетьман, кажуть, квапиться на ту північну виправу, казав же гонець полковника. Дивись, і не застанеш, запізнившись...

— Пожив би в мене, Назрулла-ака, відпочив би, доки повернусь!..— завагався Богдан. А в голові верзлося: «Таки на добре радить пані Мелашка!» — Поговорили б ще й про твої діла. То добре, що хрещення прийняв, вільнішим стаєш від тих ще й божих обов'язків,— усміхався Богдан, таки споряджаючи коня в далеку путь, аж у Броди.

— Твоя правда, Богдан-ака, вільніший став. Розгубились аллахові обов'язки... А за відпочинок тешеккюр едерім [1]. Я теж мушу, як і ти...

— Таж вільним козаком став. Навіть якимось уже старшим?

— Підхорунжим з доручення Івана Сулими. Адже до реєстрів мені так далеко, як правовірному в наглядачі над гуріями.

— Ну, ось бачиш. До гурій тебе й мусульманином не допустив би навіть той недоумкуватий султан. А серед козаків ти вже підхорунжий. Це хоч і клопіт, але вже й шана. Лишайся в мене, зачекай. Разом поїдемо на Січ. Хочу теж поглянути на те чудо-фортецю, що збудував пан Конецпольський перед Кодацькими порогами.

— Козак прозиває той фортець... ах, шайтан, забув слова. Ага, собачим нашийником на козачу волю! — українською мовою закінчив Назрулла, щоб розуміли й господині, які так дослухались до розмови.

Богдан усміхнувся більше з чемності. Бо раптом його боляче зачепив за живе «козачий нашийник»! Кого ж стережуть ті французи, гетьманські найманці в фортеці,

---

[1] Красно дякую *(турецьк.)*.

кому заступають шлях: козакам на море а чи... їм же з порогів на Україну?..

Назрулла не чув того мовчазного запитання. Та Богдан так виразно знизав плечима, що зрозуміти його обурення з такого чину коронного гетьмана не важко було і Назруллі. За хвилю обидва знов усміхнулись. Богдан збив з чола свою нову сивого смушка шапку з червоним козачим шликом, пересмикнув шаблю на поясі. Вони були однодумці! На коней сідали разом. Козаки з трьома підставними огирями проїхали повз них, прямуючи на лісові шляхи за сонцем, на захід. Не встаючи з сідел, і прощались Богдан з Назруллою. Турок повернув коня до сходу. Неначе й долю випробовувати змовились: за сонцем а чи проти нього правдивіша їм путь?..

15

На шостий день клопітного поспішання шляхами двох воєводств Богдан нарешті доїздив до гетьманської оселі в Бродах. Станіслав Конецпольський з пошани до Лукаша Жолкевського дуже шанував і цей його подарунок — панське обійстя й ціле селище Броди. З низини раптово виринула ця знакомита в краю, показна осада гетьмана. Як і годиться для гетьманської, осада околена високим валом та парканом з товстих дубових обаполів, над парканом височіють кам'яні башти для сторожування військовою залогою. Шлях круто огинав фортецю, підперезану річкою майже з трьох боків. Ця срібляста річка під показною будовою моці й гонору надихнула Якуба Собеського на відомий віршований панегірик коронному гетьманові... Що ближче до осади, то частіше зустрічались або переганяли Богдана з козаками гуртові чи й поодинокі гінці. Тут ритмувало вольне серце Речі Посполитої. І ніхто не зачепив, бодай би з цікавості запитавши, козачу четвірку з трьома підставними кіньми. З якими вістями правляться? Адже одяг, козачі шапки з довгими малинового сукна шликами, турецькі сідла й турецька шабля на кованім у срібло поясі в молодого правкого старшини — все це не могло не цікавити гінців гетьманського війська.

Ще здаля спостерігаючи головну башту, Богдан помітив незачинені її ворота. Квапливі гінці проходили ними туди й назад. Двоє жовнірів заступили Богданові дорогу.

— Паном гетьманом наказано розпитувати, хто проїздить,— озвався один з них.

— Писар Чигиринського полку...— почав Богдан.

— А, проше пана. Велено пана чигиринського писаря прийняти в головних покоях,— похопився другий вартовий.— Єгомосць пан гетьман лише сьогодні на обід прибув з виправи аж із-за порогів. Фортецю над Дніпром збудував гетьманові французький інженер. Пишається пан коронний тамтою будовою, як дитя котиком...

Жовнір озирнувся, чи не слухає ще хто, але не вмовкав. Розповідав про все, що було відомо йому з життя палацу та й поза ним. Богдан і тут почув про зальоти короля до сирітки Вишневецької, про переляк шляхти від тих монарших залицянь. Адже король, мовив жовнір, мав би шукати собі на королеву якусь чужинку із знакомитого в Європі монаршого двору!

Нарешті розшукали дворецького. Сам Скшетуський, перший ад'ютант гетьмана, влаштовував Богдана в покої нового флігеля поруч з великим палацом. Скшетуський призначив і жовніра в служки, а Богданових козаків з кіньми наказав поставити в господарському дворі.

— Єгомосць пан гетьман чекатиме пана сотника на великій прощальній вечері.

— Прощальній? — перепитав Богдан, ніби не знав ще з Суботова від Сидора Пешти, що гетьман квапиться на Інфляндську війну.

— А так, проше, прощальна. Еж єгомосць правиться до війська в Варшаву, а звідти — на Інфлянди...

Коли син гетьмана, жвавий юнак Олександр Конецпольський, з доручення батька вів Богдана до великої Тріумфальної зали, де було накрито званий обід на сотню закликаних, назустріч їм з дверей виходили сам Лукаш Жолкевський і кілька полковників у похідному строї німецької драгунії, німецьких же пушкарських загонів та польських полків. З ними вийшов і один козачий старшина.

— Під Скалю на Поділля правиться пан Жолкевський з драгунами та з польськими полками,— стиха сповістив син гетьмана.— А тен, проше пана, в козачім строї, то є пан Вовк. Йому — на московське покордоння.

— Досі там ще воюють? — роблено дивувався Богдан. Про того Вовка не досить добрі чутки ходили.

— Так, проше, воюють. Сам король просто зі Львова погнав до Смоленська кращу гусарію й козаків.— Радо

зустрів Богдана полковник Миколай Потоцький. Аж здивував. Ніби й не стояла між ними та сварка про дубнівську фортецю. Навіть за руку привітався, синові гетьмана ще раз відрекомендував чигиринського сотника.

— Радий виконати доручення брата Стася, сердечне повітати пана Хмельницького! — щиро усміхнувся Потоцький.

— В здоров'ї прибувши, паше сотнику! — озвався через голови гостей і всюдисущий Адам Кисіль.

В тому всьому Богдан відчував тверді настанови гетьмана. «Як сватають на те писарство в Білоцерківський полк...» — догадувався Богдан.

— Дзенькуємо бардзо...— розігнався Богдан відповідати як гречний гість. І вмовк на півслові: до них підходив сам господар.

— Віт-таю пана сотника! — перехопив Конецпольський.— Як доречно і вчасно. Маю добру розмову до пана. Санек!— звернувся до сина.— Посадиш пана сотника праворуч мого крісла,— і рушив до інших гостей.

А далі все пішло, як у бурхливій течії Дніпра між порогами. Богдан не звик до бучних обідів у високих господарів. Куди тут йому до тих готованих ще з Суботова розмов з коронним! Доводилось пити й їсти, пересилюючи себе. Пробував дослухатись до розмов. Та в цім содомі діячів високої політики Речі Посполитої важко було йому щось добрати у повному змісті. Лише уривки думок, новин, окремі вигуки підпилих гостей гетьмана міг добрати Богдан, пригнічений пиховитістю гостей. Праворуч якась поважна пані переконувала через стіл сенатора Фірлея:

— Ту зарозумілу дочку могилянки я би за грати замкнула! Чи не королевою прагне стати Вишневецька?..

— Нех бендзе в спокої ласкава пані! — намагався сенатор Фірлей заспокоїти шляхетне обурення сановниці.— За свого брата пошлюблю те золото, дочку Регіни-могилянки! Все залагоджено й до сварки не дійде.

Саме в цю хвилину гетьман, надпивши котрий уже бокал «вівата» на свою честь, повернувся до Богдана. Повернувся лише для того, щоб скоромовкою, майже не заїкаючись, сказати:

— Пан сотник, проше, не знятий з писарства в полку, а лиш відпочиває тим часом... Раджу пану п-посісти писарство в Білоцерківському полку. Чудова перспектива й до генерального писаря!..

— О ні, ні! — також квапився з відповіддю й Богдан.— Щиро дякую, вашмосць, за турботу. Який з козачого сотника писар? Прошу залишити в Чигиринському. Адже сотником лічусь. Нехай так і лишусь,— якомога пом'якшував ту свою відмову. Гетьман, видно, не чекав відмови. Рвучко повернувся до Богдана всім торсом, аж крісло зарипіло. Усмішка господаря й державця як закам'яніла на його устах. В ній уже іскрився гнів володаря. Лиш обов'язок гостинності стримував гетьмана. Очі ж палали гнівом.

— Як в-воліє пан. Таж каяття лишаю на вашій совісті. Гаразд!..— хитнув головою, всідаючись у кріслі.

І знов затанцювали в очах Богдана келихи, закужелили слова, вигуки. Розгнівався коронний чи ні?

А до Конецпольського вже знов підступив ззаду уславлений своїми витівками й бойовиськами поручник Самійло Лащ. Сказав щось на вухо гетьманові, який з уваги до свого улюбленця аж перегнувся в кріслі. Ще й не дослухавши Лаща, заляскав у долоні, вимагаючи уваги.

— Ла-аскаве наше панство! Дозволю п-похвалитись політикою панствовою на турках. На наші на-астійні вимоги,— аж визивно поглянув у бік Богдана,— султан скарав на горло тего заповзятого щибайголову, ворога Речі Посполитої Аббас-пашу ерзерумського!

Бурхливими оплесками привітали гості такий успіх коронного в стосунках з султаном. Плескав і Богдан.

— Але за умовою, наш східний со-юзник султан вимагає за це викуп, тобто гарач у тому ж вигляді. Кого ж, питаю вас, л-ласкаве панство гості й спільники у великій державній політиці панствовій, кого м-маємо скарати на виконання тої угоди з султаном?!

Зал заніміз у мовчанні, немов гетьман закляв тим сповіщенням. Угода в дії, потрібен же рівноцінний державний злочинець!..

Гетьман повів пильним поглядом по кріслах, по закам'янілих обличчях своїх спільників і порадників, немов підганяв найбільш надійних. Потім обернувся до Лаща, який досі стояв позаду.

— Музику!

Лащ був останньою надією гетьмана. Самійло Лащ завжди знаходив для нього в найпотрібнішу хвилину не стільки героїв вітчизни для відзнаки, як злочинців для четвертування...

З високих хорів, прикрашених гіпсовими купідонами з позолотою, як із раптово відчинених дверей, зринула мелодія улюбленого краков'яка гетьмана. І відразу ж, наче за гаслом високого господаря, першими підвелися дами. Їх дуже скупо було на цій діловій, прощальній вечірці. По кілька пар рук простяглись до кожної з них, запрошуючи на танок. Всім-бо кортіло бути першими на очах у гетьмана, принаймні в танці.

Богдан теж підвівся в кріслі. Загальне поривання підхопило і його. Не для того, звісно, щоб ангажувати котрусь із дам на танець. Щоправда, колись, ще у Львові, дуже полюбляв цей палкий, гармонійний танок. Але ж тут, де музики грають лиш з настрою господаря, а гості танцюють йому на втіху, Богдан не мав наміру запрошувати когось до танку. Та й жодної жінки він не знав, кого міг би запрошувати, не дратуючи ревнивих почуттів кавалерів. Та не встиг він про те гаразд подумати, як почув поруч себе: «Прошу пана Богдана!..»

Богдан рвучко обернувся, впізнавши той голос, наче видобутий з мороку історії. Відчув, що це вже далеко не дівочий голос. А була ж то та сама, з якою, на лихо собі, він у Кам'янці знаходив утіху не лише в танцях. Огрубшав стан, підпухли очі, але зодягнута, як і раніше, по паризькій моді. Чи не свіжішу даму мав би обирати для цього урочистого танку на втіху коронного! Кілька пар уже виходили на середину залу, похитуючись, немов розганялись на той догідливий танок. Богдан відчув на собі пильний погляд гетьмана. Та ж закам'яніла посмішка, надсильне утримування себе в спокої. Прихилився й стиха порадив:

— Ліпше би н-не таньчить пану з тою закоханою в пана сотника дамою, пані Потоцькою...— І примовк, щось обмірковуючи. Богдан розумів, що коронний ще не сказав найголовнішого.— Тепер мушу залишити з-запізнілий обід. Зарані правимось до Варшави і н-на Інфлянди. Гінця з моїм н-наказом лишити пана Хмельницького сотником Чигиринського полку вислалем ще в час обіду. Мій син бендзе товаришив пану сотникові...

Гетьман важко, ніби знехотя, підвівся в кріслі, торкнув рукою плеча сина і, не прощаючись ні з ким з гостей, пішов повз танцюючих до дверей. Ротмістр Скшетуський дбав про вільну путь гетьманові. Самійло

Лащ закривав собою ту, тепер уже навальну, ходу господаря. Аж у дверях нагнав гетьмана полковник Миколай Потоцький.

— Проше п-пана Миколая заступити мене на гостинній господі. І-і... нєх би тен козачий сотник наступного дня вже й...— коронний махнув рукою донизу, наче вимітав сміття за двері,— в-вибув до полку!

Богдан стежив за коронним, навіть коли той уже проходив повз танцюючих до дверей. Цікавив не так гетьман, як той занадто афектований у поводженні його наближений тепер поручник Самійло Лащ. Знав про нестримність і сваволю того розбещеного вояка. На лезах шабель, на канчуках і петлі ката визивно жонглював цей відчайдушний шляхтич. Не в найкращій славі в країні полоскалось його ім'я, обтяжене численними баніціями та ксьондзівськими прокльонами. Він був потрібен гетьманові, незважаючи на неславу серед єзуїтів. Загадковий шал вояка більше імпонував воякові гетьману, аніж всі оті баніції й прокльони.

— Пан Богдан ніби гребує вже таньчить зі мною? — знов почув позад себе знайомий голос пані Потоцької.

Рвучко обернувся, як уловлений на шкоді. А на плече йому дружньо лягла рука полковника Миколая Потоцького:

— Навряд чи пану сотнику до танців... Єгомосць пан коронний просив розважити пана. Коли ж волів би пан правитись до полку, супровід йому теж призначено. Аж п'ять гусарів товаришитимуть пану, бо мають повертати до гусарських сотень при Чигиринському полку.

— Дзенькую бардзо панові полковнику. Справді волів би зарані й виїхати.— Богдан повернув геть від спокуси, якою аж лоскоталось йому в душі з легкого сп'яніння. Хутчій би домів, домів! Намагався навіть не озиратись на ті спокуси, на оголені плечі, дражливу усмішку й неприкрито хтиву млость ув очах... Аж дивувався собі з гріховних настроїв при погляді на ту занадто світську даму. Ступив убік, давши дорогу задиханому й заклопотаному джурі полковника. Вигляд служки був такий гвалтівний, що здавалось, от-от на пробі заволає жовнір. Богдан мимохіть прислухався до його слів.

— Увага, бачность, проше пана полковника! Увага!..— вигукував стурбований джура, докликуючись заклопотаного полковника.

— Цо сі стало? — озвався Миколай Потоцький.

— На гвалт, проше вашмосць!.. Тен мордерца січовий полковник, Сулима вдерся розбишацьким чином до козацької фортеці! До ноги винищив французьку збройну заставу, руйнує фортецю!..— захлинаючись, випалив джура.

— На бленд тен гвалт! Хто те мовить? Комендант фортеці? — закипав полковник.

— Троє жовнірів та один врятований драгун припроваджені тільки-но козачим загоном чигиринських реєстровиків. Коменданта фортеці полковника Маріона посічено козаками! Там бунт!..

— Матка найсвентша! Якийсь Сулима... фортецю французьких інженерів!

— Ущент зруйновано все, проше...

Богдан ще встиг пройти у двері, коли з зали кинулись гості. Неначе руїнник, Сулима вже потряс і стіни цього замку коронного гетьмана. Ледве стримував і усмішку, й печаль з тої страшної вістки.

— Чули, проше пана сотника, ваш неприкаяний Сулима бунтує. Таку фортецю знести!..— сенатор Кисіль вигукував ці приказування просто в лице Богданові.

— Manu fakta, manu destruo!..[1] Чи не так, проше пана сотника?! — нагадав Потоцький давні слова Богдана, сказані ще в Бродах.

— Так мовили й сарацини, руйнуючи Картагену, проше вельможного пана полковника,— не замислюючись відповів Богдан, над силу стримуючи власну душевну рівновагу. А смуток і біль ножем торкались серця. Тепер-то вже гетьман має ким відповісти султанові на скарання Аббас-паші. Мерщій до Чигирина, до вірних козаків, якщо вони ще залишились там. Сулиму нагально треба рятувати від сокири ката!

17

Богдан відмовився від охоронного супроводу гусарів. Та й не до того стало й самому Потоцькому в такому раптовому клопоті. Богданові тепер хотілось побути самому, тільки в товаристві думок. Адже є над чим ламати голову, є про що подумати сотникові Чигиринського полку реєстровців, таких заповзятих захисників коронної політики підкорення запорожців.

[1] Руками збудоване, руками ж і руйнується!.. *(Лат.)*

Від маршалка довідався, яким шляхом нагально правиться полковник Миколай Потоцький в супроводі аж двох тисяч добре озброєного коронного війська. Навіть з гарматами вони і з ксьондзами для прийняття покаяння від окатоличених перед скаранням на палях. Смерть на палях, четвертування! Неначе й справді український люд тільки й приречений на вмирання від рук польської влади. Палі, четвертування! Аж мороз поза шкірою продрав стривоженого морочними думками сотника.

Та за віщо ж? Невже лише за те, що ти некатоликом пручаєшся в руках єзуїтської влади Речі Посполитої, прагнеш якоїсь би то української влади, свого, освяченого звичаєм батьків православного врядування?!

Важко зітхнувши, махнув рукою, як відганяючи ті страхітливі думки. «Які ті звичаї батьків? Немає в нас звичаїв, хоч і пишаємось ними на словах! Наливайко лише розпочинав боротьбу за них, вишукував і... вмер, виголосивши тільки запальні гасла боротьби».

В споглядданні широких степів, предковічних лісів і безмежного неба топив непевні, хоч і настирні думи, спогади та болючі запитання. Який уже раз, перемагаючи цей стогін душі, набігала в думках, як навідувалася до нього, ясночола мрія — дівчина з подніпрянського хутора. Чому ж далася ти такою один лише раз, як подраза, щоб непокоїти в цих болючих мріях?!

А може, це і є розпуста, на яку часом спокушається єство, зачувши безповоротну втечу молодості? Чому ці думки так легко навідувались і втікали тоді?.. Не доженеш, не повернеш!.. Коли ж це «тоді»? В колегії, а чи в... Стамбулі, в Трахтемирові?..

Розумів, що вередує. Підганяв хлопців і квапився на підночівлях. Іван Сулима! Так і не знайшов з ним обопільної стежки. Вузькі вони стають, ті обопільні стежки, дедалі вужчають, що й самому ледь-ледь пропхатись. Треба знаходити інші! Тільки б застати Івана ще на Дніпрі й врятувати! Нехай знов правиться, хоч самому люциперові на шабаш або... На Дон! По Сулимі ті уславлені росіяни-дончаки! Неодмінно на Дон би спровадити, негайно! І то назавжди... Третього дня надвечір постиг в Білу Церкву. Не розпитуючись, поїхав вуличкою понад Россю до знайомого козака Митрохвана, козачої рідні в Білій Церкві. Скільки вже не був у них! Аж здригнувся, згадавши про старість і неминучу смерть.

У дворі козака Митрохвана, побіля плетених ясел, стояло вже аж шестеро осідланих коней. Видимо, хтось так само, як і Богдан, тільки-но прибув з далекої дороги. Позасихало біле шумовиння поту понад попругами в коней, забризкані багном гомілки ніг і хвости. Знайома, навіть, здалося, чигиринська в'язь поводів біля ясел.

Коні попідводили голови, як відгукнулись на той здогад Богдана. І заіржали до Богданових огирів.

— Хороша ознака! — промовив Богдан, зіскакуючи з сідла і віддаючи козакові поводи.— Як до своїх заіржали.

18

Хата господарів стояла причілком у двір. Богдан обійшов причілок і ступив у розчинені сінешні двері. Тільки тоді Іван Золотаренко й побачив його з покуті.

— Чи не Богдан, диви, хлопці! — ніби аж лячно вигукнув Золотаренко, підводячись.

У першу мить Богдан здивувався: п'ятеро запінених коней під сідлами, а цілий десяток козаків! І наче аж злякався саме цієї зустрічі. Невже ото в передчутті такої зустрічі йому настирно верзлася в пам'яті сотникова сестра Ганна! І радів, і соромився, зайшовши до хати. Коли мав скинути шапку, махнувши рукою, боляче вдарився об сволок низької хати, неначе вперше зайшов до неї. Тріпснув рукою й скинув шапку вже лівою, завбачливо пригнувшись.

— Поздоров, боже, браття козаки, в доброму стані повернувшися з тої виправи! — промовив, роздивляючись вояків. Його вмить обступили. Віталися, хто як міг, перечекавши братерське чоломкання з Золотаренком. Більше двох років не бачились після тої новорічної розлуки в Суботові.

Посадовили на покуті поруч із своїм старшим, подали й ложку та стругану спичку до галушок. Все це було приємне, лоскотало його щирі почуття до цього молодого отамана, який ішов у похід разом з Іваном Сулимою.

— Сумно в нас, брате Богдане, як на цвинтарі, розритому свинею. Кат би їх побрав, цих ляхів клятих...— десь аж з краю столу озвався Карпо Півторалиха.

Тільки по голосу й упізнав його Богдан, притемненого. Карпо навіть відвернувся на останніх словах, пере-

магаючи пригніченість. Богдан зрозумів — і в Білій Церкві уже все відомо! Удавав, наче й не знає нічого.

— Полковника нашого, Івана Сулиму, кажуть ось козаки, посланці з Низу...

— Що з Іваном? — підганяв Богдан.— Невже встигли вже й зловити?

— В лихій біді наш полковник,— підвівся Золотаренко поруч з Богданом.— Згодився очолити запорожців та реєстровиків... Напав на ту гемонську цяцьку заїки. Якусь же фортецю збудували французи коронному. Ні пройти рідною землею, ані проїхати запорожцям, кажуть ось хлопці,— подавився б він нею... Давай ловити козаків біля порогів, знущатися з них, морити голодом у льохах фортеці. Кількох на смерть уже замучили, як падло, на глум людський викидають. Голодних сіроманців зманюють біля фортеці тими трупами нашого брата... Та ось нехай самі розкажуть.

Підхопився моложавий, але вже з добрим запорозьким вусом замашний козак, що сидів у темному кутку біля Півторалиха. Кинув ложку на стіл, повернувся лицем до вікон. Богдан, як ляканий, підхопився й так само бентежно сів. Він аж тепер упізнав Романа Харченка! «Чи не зніяковіє козак за коня?» — потерпав Богдан, а не Гейчура.

— Багато казати — лихого наслухаєшся,— озвався знайомим Богданові, навіть якимсь аж рідним голосом, як біля Дніпра під скрегіт криги.— Отож збудували біля Кодака чортів перелаз! Ні в Січ, ані з Січі козакові. Француз з нього все бачить аж у степи, за кожним козаком своїх посіпак гонить. Тікай, скільки очі бачать, у степ або рубайся з ними, як з турчином! Бо домовитись годі й пробувати. У них якісь-то скоропальні мушкети-рушниці. Самі вигуляні, вгодовані, на добрих конях,— утечеш тут. Та й не з руки вроді б то козакові на рідній землі ще й з французом битись! А вони не соромляться. Ловлять, кляті, мордують у льохах фортеці, знущаються. Отож і вмовили кошові отамани нашого полковника Сулиму. На добрий похідний полк набралось нашого брата запорожців та охочих під оруду Сулими. Навіть реєстровці були!..— Козак замовк і сів, утираючи сльозу. Богдан порвався привітатися з Романом, заговорити. Нехай би й не згадував того коня, пропади він, клятий! А вже Золотаренко сам похопився закінчувати сумне оповідання Романа:

— Чи не знаємо нашого Сулиму?! Не любить полковник неправди, обурюється зі знущання над людьми. Особливо ж дошкуляє йому зарозумілість шляхти коронної. І згодився на домагання старшини, очолив ту збираницю заповзятих козаків. А одної ночі й напав. Та як напав! Дощенту, кажуть ось хлопці, розніс те гніздо козачої ганьби. Французи було вхопилися боронитися тим скорпальним вогнем, киплячою смолою наміряліся. А чого їм так припекло боронитись, гарячою смолою дражнити козака?!

— Бо в льохах конали наші нещасні козаки, пане Іване,— знов підказав Гейчура.

— Отож конали наші мученики-козаки. Француз же й зятем України став, львів'янку нещасну пошлюбив. Тож і приховував свій ганебний чин. А полковник дізнався й про мордованих. «Врятуємо вас, наших козаків!» — гукав у бою. А то було вже гасло для вояка! Вони й полізли. Коли козак знає, за що голову класти, то спершу ворогові її відкрутить... Вдерлися наші з Сулимою вночі в фортецю і до ноги порубали всіх. Самого Маріона, їхнього полковника, вловили біля льохів з нещасними мордованцями. Квапився, клятий, помертвити всіх закованих, щоб позбавитися свідків свого звірячого чину!.. Порубали його на капусту й викинули за стіни фортеці. Так він чинив з козаками!

— А що ж тепер, де полковник Іван, де козаки його збираниці? — хапався Богдан. За столом мовчали. Не було найсміливішого вимовити найганебніше у цьому.

— Сулима забарився в фортеці, його перехоплено чигиринськими реєстровцями й оточено. Бо нас же він погнав у Січ. Казав — наздожену... Ми, звісно, пробились. Багато пішло за пороги. Роз'їхались оце й ми. А він...

— Тож на волі Іван чи...— підхопився Богдан.

— Яка вже та воля, брате, коли оточений,— озвався Золотаренко.— Якихось три десятки сміливців біля нього. А полк чигиринців он який! Умовляють здаватись, Адам Кисіль своїм листом помилування обіцяє... З Черкас ляхи гонять реєстровців на допомогу чигиринцям.

— З Бродів сам Потоцький погнав полки,— додав Богдан, скрушно махнувши рукою.

— Потоцький, отой кат козацтва? Де живуть, а до нашого порога... надвір ходять, кляті! Може би, викрасти Сулиму в тій колотнечі? Берусь за це! — гукнув Карпо, шукаючи підтримки чи схвалення.

— До білоцерківських козаків оце ж і беремось,— перебив його Гейчура.— До черкасян теж поїхало кілька наших із Запорожжя.

— То, може би, й мені чернігівців підняти! — вигукнув і Золотаренко.

— На Дон би, на Дон спровадити Сулиму!..— як крик душі, вирвалося в Богдана. Рукою натужно тер чоло, неначе думці, якійсь настирній думці звільняв місце в заклопотаній і запамороченій голові. Білоцерківці, черкасяни, чернігівці... Чому ж чигиринці так ганебно повелись, піддурюють, заманюють під аркан з лисичої настанови Адама Киселя? Невже не стало вже й духу того, на якому виростав і сам Іван Сулима? Замордували Бородавку, в скруті помер Жмайло, вбито Нечая, зіпхнутий геть і Остряниця... А хто ж лишається в них, на чиї рамена ляже рятування такого козака?

Гей-ей Сулима, вітре-вихровію! Чи вбережеш ти буйну голову? Прокляття турків, благословення папи й пісні кобзарські славлять твою козацьку вдачу. Тільки б на Дон, на Дон, до руських козаків спровадити тебе, щоб урятувати твою голову від сокири ката!..

Про себе, про свою участь у тому врятуванні Богдан так і не спромігся помислити. Клопіт...

19

Грізна вістка про вступ і Франції в війну проти єзуїтської коаліції Відня не була радісною для загонів вільних вояків на Рейні. Заворушились, загомоніли найманці, згуртовані й тут з утікачів-південців. Аж на Нижньому Рейні почули й вони про оголошену графом Рішельє війну проти католицької спілки. Дрібним зачіпкам настав край.

— Знов міняй господаря, як плазун шкіру! За кого ж тепер, за яку кривду маємо ми йти в бій, браття? — говорив Максим Кривоніс до найближчих своїх друзів-лісовчиків, до італійських та французьких гверільєрос [1].— Що й казати, розрісся наш загін! Та потонула гучна вояцька слава тої де-гверіллас [2]. Прислали до нас ще й полковника Жетьє з цілим загоном державних французьких військ. На справжню війну замірився пан Рішельє перед смертю.

[1] Партизанів *(ісп.)*.

[2] Партизанщини *(ісп.)*.

— Куди ж подінемось ми, лісовчики? П'ятнадцятеро нас лишилось при цьому європейському загоні охочекомонців. Аж на низ Рейну прибились...— почув Максим, як докір собі. Адже понад два десятки літ ішли за ним ці страченці з подніпрянських та з польських земель!

— Твоя правда, брате. Підраховано вірно, з кількох сотень — одиниці! Лише п'ятнадцятеро: дев'ятеро козаків та шестеро поляків...— Кривоніс аж зітхнув. У темряві почулось те зітхання, як скарга.— Таж цілий загін налічує таки понад чотири сотні! І не остання частка слави за перемогу при Ньордлінзі припадає й нам! Але завірюха війни, здається мені, знов тільки розкручується. Поліг у боях шведський король Густав-Адольф, на щирість і розум якого й ми надії покладали. А відразу по смерті не тими стають і шведи з неповнолітнім дівчам-королевою. Вони спілкуються, і знов та ж Польща з єзуїтами гуртують сили християнського воїнства, могилою б степовою воно виросло... А полковник Жетьє не зажадав і порозмовляти з нами, з отаманами загону. Лише Дарена від наших закликав на ту розмову. І здається, не радився, а наказував.

— Наказ був товариський — пристати на утворення полку під його проводом,— виправдувався Дарен.

— А ми, італійці та іспанці, теж не пристаємо на ту пропозицію пихатого Жетьє. Повертаймо, брате Перебийносе, знов у Лігурійські ліси! — рішуче запропонував Сардоньо.

Кривоніс не чекав такої рішучої згоди італійців, сміливіше озирнувся, немов обіруч спирався на ту дружню підтримку. Давно думав і про те, як мало вже лишилось колишніх лісовчиків у загоні. Поривається його зв'язок з рідною землею. Дев'ятеро козаків і шестеро поляків!.. Хмарки суму пронеслись в очах. Та з природи суворе обличчя приховувало той сум ватажка.

— Куди ж далі? — майже панічно запитав Якуб Ожешко, поляк-страченець.

— Куди?..— повторив Максим.— Світ великий, друзі мої. Гуртом билися, скільки могли. Вояками... та що вояками! Найманцями цілої Європи стали ми, страченці своєї вітчизни! Законами шляхти зганьблену любов до батьківщини ми ще й розтринькали в цій європейській війні монархів. За кого ж, за що далі битись? Он Голландія вирвалася з-під ярма Іспанії, переходить на своє,

на вільне життя. Ні королів, ані єзуїтів!.. Настобісіла ця війна не знати за віщо. Граф Рішельє вже й не приховується з своїми намірами поширити кордони Французької держави на весь Ельзас. Чого ж прагнуть пани державці? Нашими кістками хотять гатити греблі, загарбувати чужі землі. Кажу, годі, браття! Душа бунтує за якоюсь-то працею, за людською волею...

Повернувся й пішов геть. Не озирався й не слухав ні згоди, ані заперечень. Весь довгий час поневірянь на чужинських землях не полишав думки про свій рідній дім на Поділлі. Була якась-то оселя під вербою у Згарі, була й дівчина, паном до покоїв забрана. «Отак і ціле життя щезає, зараховане паном на свій риштунок!» — дедалі частіше замислювався в хвилини перепочинку душі. Розповів про ті думки товаришам, як гармату розрядив від останньої кулі. Два десятки літ поневірянь на вигнанні, в чужих землях, і щоразу таки мріялось повернутись на ту Згар. Одним би оком поглянути на рідну землю, почути б лемент дитяти й материнське слово «сину»...

Аж на краю лісу над берегом Рейну його наздогнали троє вояків. Двоє з них були поляки і лише один козак. Умовляти, переконувати будуть. Не повірили а чи й справді не доміркувався він сам? Обоє поляків, як і він, страченці. А козак — той же неспокійний душею, дратований злістю на пана Юрко Лисенко, прозваний Вовгуром. Тісно йому на землі, душа виривається в неходжені далі.

— Ти, Юрку? — вирвалось запитання.

— І нас двох приймай, пане-брате! — обізвався за обох поляків колишній шляхтич, підхорунжий Себастьян Стенпчанський.— А ті... раду радять у колі.

— Лише троє...— сумно мовив Кривоніс.— Погляньте, браття, на ріку,— тамуючи крик душі, квапився говорити.— Яка воля їй! Нікому не вклоняючись, не стримуючи плину, йти... Носить човни, крутить млини — їде, рухається вперед!..

...Зоря зажевріла мінливою позолотою, вигравала іскристими відблисками на гребінцях хвиль Рейну, наздоганяючи течію. Десь там, втікаючи від цієї ріки, відступило шведське військо, шукає шляхів на північ. В уяві народжувався невійськовий спокій, як мрія життя. Таж раптом десь угорі по Рейну пролунав перший ранковий постріл. Аж дивно стало чотирьом неначе загубленим

у цих перелісках воякам. Війна, виходить, не скінчилась!..

Четверо збройних вершників спинились на пологому березі Рейну. За їх спинами вставало сонце. Мусили повернутись до нього обличчям і милуватись, як чудом, забавкою дитинства, ранковою зоряницею. Поруч з Максимом на знаному в загоні лісовчиків найбаскішому білокопитому коні зупинився Себастьян Стенпчанський. Ще з перших днів утечі цей вірний рокошанин Жебжидовського терпляче зносив самозаслання на чужих землях. Забув про свою належність до пихатого шляхетського роду. З занепаду свого проводиря, постриженого в духівники, лише посміявся з гіркотою. Кохався в конях, щоразу перебираючи їх, і в непевних військових мандрах. Два десятки літ він був з Кривоносом, ділячи з лісовчиками удачі й недолю страченця.

— Рейн, а не Вісла тобі в долю вплітається, пся крев!..— пророк, аж вилаявся, порушуючи світанкову тишу.

— І не Дніпро, друже мій, пане Себастьяне! — журно додав Кривоніс.

— Так, і не Дніпро... Та вірю я, пане Максиме, що й ми ще вмиємося і нап'ємося з Вісли та з Дніпра!..

Разом зіскочили з сідел, підійшли до води. Коні по ніздрі втопили морди в ту ранкову свіжість, і хвильки колом заполоскалися у відблисках зірниці, неначе заворушили ними й піщану з галькою косу. Ще двоє, козак і жовнір, зупинились біля Кривоноса та Стенпчанського. Досі ще тільки двоє...

А прохолода з Рейну вже змушувала рухатись, аби не змерзнути. Четверо з останніх лісовчиків шукали переправи за Рейн, шукали шляхів до Амстердама. Там мріялася їм воля, там їх чекала праця, а не оце поневіряння в безвісті.

20

Аж третього дня на спочилих конях вирушили золотаренківці з Білої Церкви. Поруч із Іваном Золотаренком їхав і Богдан. Про що б не розпочинали вони розмову, неодмінно повертали до гіркої долі полковника Сулими. Адже Богдан знав, як настирно вишукував Конецпольський, кого б скарати на ознаку шляхетної солідарності

з султаном, який скарав самого Аббас-пашу ерзерумського, уславленого жорстокостями в Софії вояка. У Конецпольського не буде кращої нагоди рівноцінно віддячити султанові. Сулиму недарма прозивають у Туреччині шайтаном, замовленим від смерті самим люципером.

— Коли б тільки втримався Сулима... Чернігівців я спробую підняти,— вишукував бодай якогось заспокоєння Золотаренко.

— Але ж це знов війна, козаче. Та яка війна!.. Піднімеш чернігівців, а Потоцький же вирушив аж з двома великими полками. Кілька гармат у кінських запряжках,— вагаючись, говорив Богдан.

— Потоцького треба випередити! А що війна, це так. Зачепись тільки. А козакам же мого загону треба й домів навідатись. Твоя правда, війна запалає...

І довго ще їхали поруч, навіть дихання бентежне чули один у одного.

Великий загін козаків Золотаренка ще з покордоння почав рідшати. Вони рушили по домівках, давши козацьке слово знов зібратися в Переяславі десь на кінець літа. Застережені в Білій Церкві, виїздили з міста, обминаючи Київський шлях. Понад Россю, скрадаючись, правились на Узинські хутори. У мальовничому закруті Росі прощались і з Золотаренком.

Переривалась тонка нитка надій врятувати Сулиму, ніхто не наважився негайно допомогти знедоленому побратимові.

— Може б, завітав, Богдане, до Чернігівського полку? — запитав на прощання Золотаренко.

Неначе виразку торкнув, заятрилось, защеміло. Богдан рвучко поглянув у очі молодому отаманові. Невже здогадується? Завітати до Чернігова, де живе щаслива з своїм реєстровцем-старшиною його ясночола сестра Ганна!..

— Ні, прошу, Іване. Це б так затримало нашу допомогу Сулимі. Мушу бути в Чигирині, в полку. Ми ж бо знаємо тільки про саму подію, і то — з чужої розповіді. Гейчура, щоправда, не збреше. А що сталось далі, чи вирвався з лиха Іван? Мушу їхати! А в Чернігові я ще побуваю. Привітаєш, будь ласкав...

— Ганну? — допоміг Золотаренко, затримавши в прощанні Богданову руку.

— Її ж, Ганну,— зніяковів Богдан, ледь почервонів-

ши. І раптом відкинув ті умовності людського буття: — Правду скажу... Згадую її на самоті. Дружина в мене... також Ганна. Поважаю, хороша вона мені, дітей виховує. Без неї й не мислю вже свого життя. Але для безсоння, для мрій і зітхань за молодістю зустрілась мені ще й твоя сестра!.. Так і перекажи: як мрію, тепер уже й зовсім недосяжну, люблю... любов'ю брата. Неодмінно перекажи!

— Так і перекажу! — озвався Золотаренко, вкладаючи ногу в стремено.

Богдан погнав коня лісовим шляхом. Скортіло комусь висловити своє незадоволення собою. Чому признався, відкрив замулену в душі виразку, як струпа торкнув ненароком. Хорошою була дівчина. Але молодицею стала!..

Чи ж вирвався той несамовитий Сулима? Що можна ще встигнути, як йому допомогти?

При цих раптових думках Богдан озирнувся. Чи то ще раз, востаннє, хотів поглянути на молодого старшину, якось би виправдатись перед ним. Лукреція Борджіа тричі була замужем... Якої ж винятковой краси була, коли навіть Аріосто прославляв ту красу в натхненних віршах! А чи обминули її злі язики наклепників, плямуючи неземної краси жінку найбруднішими плітками та анекдотами про гріховне кровозмішання й розпусту...

Та жвавий регіт козаків супроводу таки порушив тяжку задуму Богдана.

А між чигиринськими козаками з Богданового супроводу їхав і Карпо Півторалиха. Без шапки, ноги не вкладені в стремена, довга віденських драгунів шабля при боці. Одного погляду на цей витвір степового вітру було досить, щоб Богдан голосно й нестримно розреготався. Було в тому сміхові все: і безпосередність враження, і розрядка від напруження кількох останніх днів. Але найбільше було втіхи. Невже справді цей шибайголова-козак єднає свою долю з його, Богдановою!..

21

З якою радістю помітив з пагорба на воротах своєї садиби Ганну! В передвечірньому сяйві сонця Ганна стояла лицем до шляху, з якого й мав повертати її чоловік. Ніхто, навіть сни не попереджали, що чоловік при-

їде саме сьогодні. Вона ось уже який день щоразу вдягає уподобану Богданом каніклотову керсетку на білій гаптованій пошиванкою сорочці при червоній запасці і виходить до воріт. Сьогодні вона щаслива!

Таки ж то зустріла! Навстіж розчинила ворота й метеликом підлетіла до стремена, обхопила чоловікову ногу, не стримала й сліз.

Каяття ще більше різонуло серце Богдана. Знов пригадав ту, іншу Ганну. Немов чаклунство якесь, досі миготить її образ десь-то в клопітних думках.

— Ганнусю, моя ти дружинонько дорога! — озвався, зіскакуючи з коня. Пригорнув таку чепурну в цих пошиванках, змужнілу молодицю.

Вона мовчала. Тільки схлипування та ополіскана слізьми усмішка на устах промовляли й привітання, і радість. А поза тим очі та уста не приховали й глибокої печалі.

— Що з тобою, Ганнусю? Щасливо прибули ми. Он і Карпо, скучив за тіткою. Недарма ми його так часто згадуємо в домі. Він зовсім уже попросився, як додому.

— До нас? — вирвалось перше слово в дружини.

— До нас же! В полк зі мною, то, звичайно ж, до нас у дім... А як тут удома? Чи дужі діти, матуся Мелашка? Так сумно без вас усіх...

І за те останнє слово докоряв собі в думці. Бо з ним знов переморгнулась сестра Золотаренка.

— Оце позавчора виряджав мене молодий старшина з Чернігівського полку...

— Іван Золотаренко? То він живий? — похопилась.

— Аякже, Ганно, вцілів козак. Чи щось чули ви й з того Чернігова?..

— Не з Чернігова, а з Чигирина... Позавчора попровадили того заповзятого Сулиму з Чигирина. Тож навіжений — фортецю кодацьку вщент зруйнував! Кажуть, у Варшаві їх каратимуть перед королем. І Назрулла... Нещасний Назрулла...

— Назрулла? Як же він ускочив? Адже я прощався з ним ось тут... І Назруллу не обминуло те лихо?!

— Аж сім душ їх попровадили реєстровики Чигиринського полку. Отамана Скидана теж ухопили, коли той кинувся боронити Сулиму. Не доводь, мати божа, що діється. Стинають вуха сміливцям, до смерті забивають лозою...

Богдан узявся обома руками за голову. Як діяти, до

кого звернутись за допомогою, хто розрадить? Таки спізнився.

Вже аж на порозі їх зустріла Мелашка. Була спокійна, як мати, розсудлива. Руки простягла до Богдана.

— Не одно й горе, сини мої. Козак — що той горщик: чи на нього камінь упаде, чи й сам звалиться на камінь — все одно черепком розпадеться... Заходьте ж до господи, геть там з ними, з карателями. Було б здоров'я...

— А камінь знайдуть на горщика,— за Мелашку по-своєму, ніби й на жарти зводячи, закінчив Богдан.

— Знайдеться міх і на той гріх, авжеж, знайдеться. Та бог з ними... Чи відразу й полуднувати, а потім уже перевдягатись будете? — заклопоталась як господиня.

— Полуднувати, мамо. Бо маю таки з'їздити в полк. Такі діла, така напасть...

...Полковника в Чигирині вже не застав. Неначе чигиринців на вулиці, навіть у дворах не стало. Ще на в'їзді здибав якогось реєстровця не при ділі, спробував розпитуватись. Козак лише й сказав, що полковник Загурський погнав із осавулами на Варшаву. Бо туди ж квапили спровадити ще з позавчора закованих бунтарів.

— Щоб на сеймі сенатори судили бунтарів,— пояснив неговіркий реєстровець.

Не впізнавав Богдан свого Чигирина! Навіть пси замовкли по дворах. Ні молодиць, ані дітей. Тільки літні господарі, сиві діди, як на чатах, де-не-де стовбичили біля зачинених воріт. Спочатку Богдан спробував вітатись до них. Адже хто не знав у місті підстаростенка, Мотрони Хмельницької сина!

З кількох відповідей відчув якусь злостиву неприязнь до себе. «Розпитатись, порозумітись!» Аж став біля двору старого козака Захара Палажченка, який не раз, коли Богдан був ще хлопчаком, катав його на своєму неосідланому коні.

— Кажу, добривечір, дядьку Захаре! Живі, міцні?

Захар Палажченко спочатку повернувся геть від воріт і рушив до двору. Та за хвилю спинився.

— Добривечір, пане писарю,— ледь чутно обізвався.

— А я ж і не писар уже. Маєте іншого писаря... Лихо скоїлося тут, дядьку Захаре...— шукав Богдан топтаніших стежок до душі козака.

— Як то не писар?

— Скоро й з козаків проженуть. До гетьмана оце посилали, а самі... То вже й погнали наших нещасних?

Палажченко таки повернувся до воріт.

— Чи не знаєш, козаче? Вуха обтинають, чотирьох наших на смерть засікли лозою... Хай бог милує, такого ще й не було. На канальські роботи закованих попровадили.

Богдан ступив до воріт, на плече старому руку поклав, як привітався чи й заспокоював.

— Усе знаю, дядьку Захаре, і нічого не знаю... Ходимо під чорним небом, немає чим і душу просвітлити. Що Іван Сулима в лихові,— чув. Кажуть, повели його?..

— У лихові козак, у великому лихові! Та хіба тільки одного Івана повели?.. Ганьба, та й годі. Наші ж полковники, отамани й підбурили полковника Сулиму на той чин. А коли побачили, яка сила війська королівського насунула, самі ж і вмотузували небораку. Ми, кажуть, самі в'яжемо, самі й одозволимо. А як, чим? Тож їх у залізі вже попровадили наші реєстровці. Тільки Скидан, як її годиться запорожцеві, сам кинувся ляхам у руки, сам дався, щоб кували разом із Сулимою!

— Сам?..

— По-козачому, Михайловичу, по-козачому... Тепер он у Боровиці зібрались козаки нашого Чигиринського полку, либонь, і до бунту йдеться. Полковником Скидана воліють знов повернути до полку. Чи ж допоможе це нещасному Сулимі?

— Як голому в'ятерина під час ожеледі...— мовив Богдан, скрушно звісивши голову.

Ще більше туманилась вона. Чому ж досі не знав Скидана, того козацького сміливця з такою благородною вояцькою душею?.. То, виходить, чигиринці бродивом киплять у той час, коли їхня сотня везе Сулиму на плаху...

У дворі полкової канцелярії стояло з десяток осідланих коней. Знайомий гусар, що приїздив якось до Суботова, з посмішкою привітався до Хмельницького. Та посмішка ще більше різонула схвильоване серце: вітає а чи знущається?

А з ганку вже зіскочив новий чигиринський писар Чаплінський. В червоному кунтуші польських гусарів, натрое різаній шапці й при похватній шабельці на цяць-

кованому сріблом ремені. Розгарячілий, заклопотаний, розмовляв з незнайомим Богданові старшиною в забрьоханім швидкою їздою козачім одязі. Старшина запально доводив Чаплінському:

— Бунт а чи й полкова рада, проше пана писаря. Полковник поїхав, старшина в клопоті. Жовнірів тих пов'язали...

— О-о! Проше пана Хмельницького, нарешті! Давно прибули-сте від єгомосці? — занадто люб'язно звернувся Чаплінський до Богдана.

— Сеї хвильки, пане писарю. Тут таке...

— І не кажіть, пане сотнику! Колотнеча в полку!.. А пан полковник теж з учора погнав навздогін за сотнею пана Хмельницького...

— Що-о? Яка сотня, куди?

— Таж сотня пана Хмельницького, проше! Державних злочинців Сулиму та інших доручив їй пан Загурський. До Варшави попровадили!..

— Моя сотня? — з жахом ще раз перепитав Богдан, блимнувши очима.

— Авжеж, проше пана Хмельницького...— зловтішно кинув Чаплінський, поспішаючи до осідланих коней.

Все це так несподівано й боляче зачепило Богдана, що він безсилий був спокійніше продумати свою поведінку. Його підганяло до дії, щось мусив робити, щоб запобігти лихові. Але що, як? Писар правиться в полк з якоїсь нагальної потреби, то чому б і йому, сотникові цього ж полку, не бути там, не порозумітись при старшині, при козаках?

Його зганьбили в самому Чигирині, перед своїми ж козаками! Людям казано, що саме його сотня поправила таких звитяжців на панську кару!

Наче сновида, повернув за гуртом, відв'язав коня й помчав за Чаплінським. Як на війні у виправі, день чи ніч — не мало вже для нього значення. Гарячим потом тхнуло від коня, а він гнав, щоб не відстати. Куди, за яким щастям женеться?..

«Після гарячих сперечань полк зірвався й пішов з Боровиці!» — сказали йому боровичани. Куди, з якими намірами — чи їм знати про те? Натякають, що й до бійки з жовнірами та з поляками-старшинами дійшлося.

Богдан і не шукав, куди подінеться тепер облишений полком писар. Наслухався від людей усього, що й голова ходором ішла. В неймовірному збентеженні спинився

на лузі за Боровицею, повертаючи домів. Кінь пожадливо тягся до трави. Мусив дати спочинок, попасти на лузі, та й самому треба було якось до пам'яті прийти...

Голодний, знеможений душею й тілом ледве на пізню ніч аж після другого дня цих мандрів прибився до суботівського двору.

22

З першого ж погляду дружина зрозуміла, що Богдан застудився в тій нерозважній нічній прогулянці. Та Мелашка припускала й гірше.

— Такий клопіт, нехай бог милує! Любив же він того нещасного. А серце не камінь, хоч і в чоловіка.

Богдан зліг у пропасниці. Стогнав, згоряючи в трясовиці і майже не обзиваючись ні до кого. Шість тижнів прохворів. Спочатку витлівав у надокучливім жару, навіть дітей не впізнавав. Тепер зчахав, аж сохнув. На ноги таки зіп'явся, а з двору не виходив, ледве те слово до Карпа чи дружини вимовить. Вістка, що полк досі бунтує й Скидана полковником обрав, як ліки, порадувала. Став частіше з малим Тимком бавитись, щось гомоніти, неначе приказувати. Отак і прохворів цілу мокру осінь, перших снігів діждав і заклопотався, заспішив у далеку дорогу.

— Поїду!

— Бог з тобою, Богдане! Після такої хвороби та й проти зими...— бідкалась дружина.

— Мені треба, Ганно. Треба, розумієш!.. А хвороба... Минула вже, клята. Чи можна одній людині витримувати такий тягар? В Боровиці сказали, що й вітчима мого вбито...

— Господи, мати божа... А його ж за віщо? — аж застогнала Мелашка.

— Вони знайдуть за віщо! Спочатку скалічили, вуха й носа відрізали, а потім у батоги, в дручча, доки й душу вибили.

— Справді, як звірюки. Що ж тепер, Богдасю?.. Куди його й тобі після такої хвороби правитись?..

Богдан зняв з колін Тимка, віддаючи сина дружині. Рукою провів по неголеній бороді, й болюча, гірка усмішка зачепила уста.

— Чужий він мені, той вітчим, але й свій душею.

Наш чоловік! Відмовився катувати козаків Івана Сулими. А каратели кляті взяли й його... На смерть закатували людину! Та чи ж можна це стерпіти, людочки!..— аж застогнав і впав головою на Мелащине плече ридаючи.

Жінки тривожно перезирнулись. Мелашка розуміла, що коли вже чоловік не стримує сліз, земля під ним хитається. Богдан у розпачі, але й берега не пускається. Вишукує, з якої ноги найтвердіше ступити йому на грунт!

Так і не розпитались, в які краї, до кого їде. Оглянув зброю, свою і Карпа Півторалиха, якого тільки одного й брав з собою в цю подорож. Батькову святкову шаблю на кованім поясі перезав поверх жупана, червоним оксамитом критого. Здогадувались, що до матері поїде, втішити стару в другому вже вдівстві. Але ж і за пороги до січовиків поривався. Чи дарма й про шаблю ту дамаського кування згадав!..

— Саме з цієї ноги й слід би ступити козакові в такій незлагоді життєвій,— згоджувалась Мелашка, як пораду давала.

Богдан так і не признався, куди саме правиться. В хаті прощався з дітьми. Ганну обняв за плечі і голову до грудей своїх прихилив.

— Їду, дружинонько моя, з долею нарешті сперечатись маю! Досить уже наобминались...

А за воротями спинив коня, на Холодноярський шлях довго видивлявся. Зітхнув і вирушив на Чигирин. Карпо вирівнявся своїм конем, до господарок у воротях осміхнувся. Тим і завершили цей рокований виїзд Богдана Хмельницького з Суботова.

23

Щойно скінчився у Варшаві чотиритижневий передвесняний сейм 1635 року. В незвичайно піднесеному настрої король Владислав улаштував широкий прийом сенаторів та вищих старшин війська Корони. Полковникам реєстрового козацтва державець приділив особливу монаршу увагу. Їх перших допущено до руки короля, з ними провадилася та довга милостива розмова.

Полковники неначе прагнули відірватись від грізної руки правди й честі. Та грізна рука терзала совість аж

з того дня, коли вони привели в столицю Речі Посполитої відважних призвідців козачої волі й здали їх на суд сенатора Юрія Збаразького. Невже сподівались на сенаторську безсторонність в осуді бойового полковника Запорозького війська? А може, здаючи Сулиму саме в руки Збаразького, ховали тим і свою старшинську участь у підбурюванні Сулими на той чин?..

— Проше вашмосць, пана сенатора... Ми слово козацьке давали полковникові о справедливості правосуддя. Інакше б Сулима живим не здався в пута!

— Правосуддя, панове полковники, не буде ушкоджене! — з посмішкою іуди запевнив сенатор.

А коли довідалися, що кара відбудеться навіть і після королівського побажання милостиво простити Сулиму, якого й шабля ворога у найзапекліших боях обминала, полковники поквапились зарані прибути на королівський бучний прийом.

— Воліли би-сьмо, ваша королівська милость, повернути собі всі права і волі, даровані українському козацтву ще привілеєм небіжчика, його світлості пана Баторія,— першими заговорили полковники на милостивій аудієнції в короля по завершенні сейму.

— Козацтво заслужило їх...— охоче підтримав король вимоги полковників. Не вперше йому наслідувати таку мудру поведінку з обіцянками, до яких не раз вдавався його батько король Жигмунд Третій!

Отак і почалась розмова навколо тих занедбаних Короною привілеїв. Козачі полковники лише нагадували, не домагаючись, як гості короля на такому світському рауті. А король і не відмовляв. З його наказу слуги знов підливали в спорожнілі келихи найкращого угорського вина. Навіть і його величність не раз пригубив зі свого келиха в час тої задовгої розмови. Король Владислав полюбляв загравати з народом, а перед козаками вважав себе в боргу ще з Хотинського побоїща! Кілька впливових сенаторів, а найближче воєвода Томаш Замойський та Юрій Збаразький, щільно оточували Станіслава Конецпольського, ревниво боронячи спокій коронного в цьому зборищі. В розмови короля з козачими полковниками не втручались, бо Владислав і сам чудово справлявся.

Аж раптом до Конецпольського нагально пропхався надвірний джура, німець-офіцер з найманського загону. Нелегко йому було продиратись повз бажаючих якнай-

ближче бути при особі гетьмана. Та верткий офіцер таки пробився до коронного.

— Біте, ексцеленц... Да іст айн сотнік!.. [1]

— С-сотник? Який с-сотник, до чого тен с-сотник?..— ніби аж огризнувся гетьман, незадоволений такою невчасною появою якогось сотника.

— Сотник наполягає, ваша світлість. Він жадає розмовляти з самим його світлістю братом короля,— притишено пояснив офіцер.

Таке вірнопідданське бажання зацікавило багатьох присутніх. З усіх боків допитувались:

— Хто такий? Певне ж, ротмістр, а не сотник?..

— Чигиринського полку сотник гер Хмельницький! Неодмінно, мовить, повинен бачити його світлість королевича Яна-Казіміра.

— Сотник Хмельницький? — озвався й король, почувши про те домагання чигиринського сотника.— Пан сотник теж нехай буде гостем короля!..

В пам'яті Владислава, як жива, відродилась картина величезного натовпу на львівському ринку. Львів'яни, єзуїтське духівництво і... стругана смерекова колода, біля якої в червоній мантії стоїть кат. Яка неприємна аналогія!.. Знов кара. Юнак — учень єзуїтської колегії — вириває з рук у варти призначеного на кару, іменем малого королевича рятує волоха! І знов поривається до королевича Яна-Казіміра!..

— Просити звелів єгомосць пан король! — поважно наказав коронний.

Королевича Яна-Казіміра не було на цьому діловому королівському прийомі. Король мусив приймати козака від імені брата. Адже такий день, старшини реєстрового козацтва прислужились Короні! Вони віддали бунтарів Сулими!

Король підвівся, його по-справжньому зацікавили такі нагальні відвідини. То більше, що той колежанин зараз вже знакомитий у краю, поважаний коронним гетьманом сотник козачого війська.

---

[1] Будьте ласкаві, ваша світлість... Там сотник!.. *(Нім.)*.

Сам Конецпольський і подбав, щоб сенатори, шляхта дали вільнішу дорогу сотникові до короля.

В дорожньому одязі, при бойовій зброї проходив чигиринський сотник між сенаторами, високо піднісши голову. Ще в дверях зняв шапку, тримав її в лівій руці, яка заразом притримувала й дамаську шаблю на кованім у сріблі ремені. Ніжний дзенькіт острог надавав урочистості ході Хмельницького. Швидко зорієнтувавшись в останню мить, Богдан, не вагаючись, підійшов до короля й, припавши по-рицарському на одне коліно, поцілував полу королівського святкового вбрання.

— Вашій королівській моці сердечна й щира шана від наддніпрянського козака! Мав би, недостойний, просити єгомосць улюбленого брата монаршого, королевича Яна-Казіміра стати причинцем [1] моїм, жеби клопотатись, просити...

— Пан сотник може встати,— мовив король, зачеплений щирістю слів козака.— О що мав просити короля пан сотник?

Ставно підвівся Богдан з коліна. В очі короля кинув погляд, аж здригнувся володар. В тому погляді козака справді горіло благання, яке посилають тільки до всесильних! Воно іскрило щирістю, за якою нічого вже не лишалось. Хіба що зненависть!..

— Ваша королівська милость! Влада короля Речі Посполитої покарати винуватців. Але ж і Креон не зміг більше скарати Поліника, як відмовити йому в праві похорону! Король Речі Посполитої також може відмовити в похороні, але ж позбавити й смерті ту буйну голову, полковника Сулиму та його сліпих у вояцькому запалі товаришів! Це...

— Але ж...— розігнався говорити Збаразький.

Король гнівно озирнувся на сенатора, і той умовк. Тим же поглядом, але вже врівноваженим, зустрівся й з очима Конецпольського. Чи не знати Владиславу послуг козаків! Одної Хотинської війни досить, щоб пам'ятати про беззастережну хоробрість і відданість козаків на відбої страшної турецької навали! Козак Сулима не жалів тоді життя в боротьбі за честь королевича!..

---

[1] Заступником *(польськ.)*.

— О проше, ваша королівська милость... На жаль, юристи-судді керувалися знаменними статтями Каролі-ни!..— патетично промовив Збаразький.

— Як король, проше пана сенатора, маю право милувати й поза статтями! Статті Кароліни... Таж сам Карл П'ятий не існує вже майже століття, давши людству цей... цей людожерський закон...

Коронний гетьман відчув найвищу грань королівського гніву. Метнув поглядом, шукаючи потрібних йому законників. Їх поблизу не було, мабуть, злякались королівського гніву й неласки коронного. Виступив лише Томаш Замойський. І то — не виправдувати суддів, а лише сповістити:

— Проше вашмосць пана короля: крім п'ятьох скараних четвертуванням, лишилося живими двоє.

— Милую яко король владою мені даною при коронуванні! Дарую їднего сенатору Замойському, а другого...

— Тен другий є турчин, вихрест, на ім'я Назрулла,— втовпився й Збаразький, шукаючи хоч крихітку в догоді королю.

Збоку похопився турецький посол, і сам коронний переклав з турецької його слова королеві:

— Пан п-посланник султана просить тего ту-урчина собі, яко презент вашмосці пана короля Речі Посполитої.

— Так бендзе! — завершив король, поклавши тремтячу з гніву руку на плече Богданові, неначе це йому він дарував тих двох страченців.— Правосуддя, проше пана Хмельницького, діє в Речі Посполитій, як і в інших державах, без зупинок і незважаючи навіть на принагідні поради й милостивість самого короля. Юрістен зінд бьозе хрістен! [1] — не приховуючи злостивої іронії, мовив король.

— Хто той другий? — запитав Богдан у Замойського після низького поклону королеві за його людяність і безсторонність.

Замойський не знав імені козачого бунтаря, хоч і зголосився взяти його на свою сенаторську совість. До нього прихилився Збаразький:

— Здається, тен... є полковник Скидан, який дався в пута з доброї волі, аби показати свою спільність з руйнівниками Кодака.

---

[1] Юристи — кепські християни! *(Нім.)*

— Тен другий, мій підзахисний, прошу ваша світлість пана короля, є полковник Скидан. З доброї волі дався в руки правосуддя,— мовив Замойський до короля.

Владислав наче й забувся про всю жахну подію, в якій навіть його королівська порада не врятувала запорозьких старшин. Жестом запросив присутніх до продовження розмов і порад. На козачих полковників, які привели йому тих страчених уже сміливих руйнівників Кодака, навіть не поглянув. Конецпольського запросив кивком голови.

— Прошу пана коронного продовжити нашу раду щодо дальшого поладування в козачім війську. Реєстр козачий велю збільшити з шести до восьми тисяч! — Владислав поглянув при тому і на Богдана, який засмучений стояв із схиленою головою. Вісім тисяч реєстру замість шести йому не здалися особливою милостю короля. Але те, що не гримає король на «свавілля» козаків, як чинив його батько, а навіть реєстр збільшує,— вплинуло й на нього. А король і далі давав коронному свої поради, як наказував: — Полковника Чигиринського полку пана Загурського не посилати далі на козачі уряди. Переглянути всіх полковників у козачих полках, всіх писарів і хорунжих! Адже є здібні полковники й серед реєстрових старшин. Генеральним писарем козачого війська реєстрового призначаю пана... Хмельницького.

Богдан здригнувся і лиш мить завагався: ставати йому на коліно перед королем чи досить і того першого приниження?

— До речі,— знов озвався король, стримавши обома руками нового генерального писаря в його шаноблівім намірі,— віднині підвищую пана генерального писаря війська реєстрового в чин полковника!

1956—1962

Кінець другої книги

ПРИМІТКИ

До тому ввійшла друга книга роману «Хмельницький». Вперше опублікована в журналі «Вітчизна» (1962, № 3; 1963, № 9, 10, 11), окремим виданням книга вийшла у 1965 р. (К., «Дніпро»). Уривки з неї протягом 1957—1964 рр. друкувалися в республіканській і всесоюзній пресі. Перекладена російською мовою (1965).

Подається за виданням: Іван Ле. Твори в 7-и т., т. 6, К., «Дніпро», 1970.

Булла — папська грамота, послання.

Вирло — тут: важіль.

Галайстра — тут: набрід.

Диван — тут: рада при султані в Османській імперії, що складалася з вищих сановників.

Дике поле — історична назва степових просторів між Доном і Дністром, що побутувала в XI—XVIII ст.

Ектенія — вид молитви.

Елекція — вибори.

Каді — в країнах зарубіжного Сходу — мусульманський суддя, який вирішує судові справи на основі феодального мусульманського права — шаріату — і місцевого звичаєвого права — адату.

Лейстри — списки, реєстри.

Около — зовнішня поверхня будівлі.

Сераль — жіноча половина в султанському палаці.

Смаженица — тут: горючий камінь.

Турица — тут: грязь, що в'їлася в тіло.

ЗМІСТ

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Історичний роман у трьох книгах

Книга друга
4

Примітки
414

ИВАН ЛЕОНТЬЕВИЧ ЛЕ

СОЧИНЕНИЯ В СЕМИ ТОМАХ

Том пятый

Составитель Ирина Терентьевна Ле (Мойся)

Титульный редактор М. Ф. Слабошпицкий

Киев, издательство художественной литературы «Днипро», 1983

(На украинском языке)

Редактор С. І. Шевцова
Художник П. Т. Вишняк
Художній редактор О. Д. Назаренко
Технічний редактор О. М. Грищенко
Коректори А. В. Кудрявцева, В. В. Бондаренко

Інформ. бланк № 2363

Здано до складання 23.12.82.
Підписано до друку 14.04.83.
Формат 84 × 108¹/₃₂. Папір друкарський № 1.
Гарнітура літературна.
Друк високий. Ум. друк. арк. 21,84.
Ум. фарб. відб. 21,84. Обл.-вид. арк. 23,681.
Тираж 100 000. Зам. 2—3265. Ціна 1 крб. 80 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига».
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Ле Іван

Л33 Твори: В 7-и т. Т. 5 / Упоряд. І. Ле (Мойся); приміт. А. Ковтуненка.— К. : Дніпро, 1983.— 415 с.

До тому вміщено другу книгу історичного роману-трилогії, присвяченого визвольній війні 1648—1654 рр., у якій розповідається про життя і діяльність Богдана Хмельницького в період з 1620 р. до передодня визначних подій.

Л 4702590200-231 / М205(04)—83 передплатне. У2